

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА
СТАЛОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИМИ КОМПЛЕКСАМИ

Київ 2016

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА СТАЛОГО РОЗВИТКУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

**ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ
УПРАВЛІННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ
ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИМИ КОМПЛЕКСАМИ**

За загальною редакцією академіка НААН України,
д.е.н., проф. М. А.Хвесика

Київ 2016

УДК 336.02:334.78:330.15

ББК 65.04-93

I-59

Фінансово-економічний механізм управління територіальними природно-господарськими комплексами/за заг. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А.Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. – 528 с.

Досліджено питання розробки науково-обґрунтованих підходів до формування фінансового-економічного механізму проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами на засадах раціонального використання наявних природно-ресурсних активів. Запропоновано напрями забезпечення умов покращення середовища життєдіяльності населення територій за рахунок активізації процесів самовідтворення природного капіталу та самозабезпечення територіальних економічних систем.

Монографію підготовлено за результатами виконання НДР II-6-14(17) «Формування фінансово-економічного механізму управління територіальними природно-господарськими комплексами» (державний реєстраційний номер 0114U000876).

Рекомендовано до друку вченою радою Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» (протокол № 12 від 24 листопада 2016 р.).

Рецензенти:

Я.Б. Олійник, акад. НААН України, д.е.н., проф., Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка;

М.Ф. Кропивко, акад. НААН України, д.е.н., проф., Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» Національної академії аграрних наук України;

Ш.І. Ібатулін, чл.-кор. НААН, д.е.н., проф., Відділення аграрної економіки і продовольства Національної академії аграрних наук України.

ISBN 978-966-02-8082-3
(електронне видання)

© Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України»

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	11
1.1. Напрями трансформації територіальних природно-господарських комплексів.....	11
<i>Тенденції системної трансформації природно-господарських комплексів.</i>	
<i>Напрями трансформації територіального земельно-господарського комплексу.</i>	
<i>Напрями трансформації територіального водно-господарського комплексу.</i>	
<i>Напрями трансформації територіального лісогосподарського комплексу.</i>	
<i>Напрями трансформації мінерально-сировинного територіально-господарського комплексу</i>	
1.2. Форми організації територіальних природно-господарських комплексів.....	82
<i>Бізнес-типізація територіальних природно-господарських комплексів.</i>	
<i>Перспективні форми організації територіального земельно-господарського комплексу. Перспективні форми організації територіального водно-господарського комплексу. Перспективні форми організації територіального лісогосподарського комплексу. Перспективні форми організації мінерально-сировинного територіально-господарського комплексу</i>	
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРИРОДНО-РЕСУРСНИХ КАПІТАЛІВ.....	162
2.1. Концептуальні засади формування територіальних природно-господарських капіталів.....	162
<i>Сутнісні ознаки формування територіальних природно-ресурсних капіталів.</i>	
<i>Особливості формування територіальних земельно-ресурсних капіталів.</i>	
<i>Особливості формування територіальних водно-ресурсних капіталів.</i>	
<i>Особливості формування територіальних лісоресурсних капіталів.</i>	
<i>Особливості формування мінерально-сировинних капіталів території</i>	

2.2. Фінансизація територіальних природно-господарських активів. 246

Системні ознаки фінансизації територіальних природно-господарських активів. Фінансизація територіальних земельно-господарських активів. Фінансизація територіальних водно-господарських активів. Фінансизація територіальних лісогосподарських активів. Фінансизація мінерально-сировинних активів території

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИМИ КОМПЛЕКСАМИ. 313

3.1. Концепт формування фінансово-економічного механізму проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами. 313

Структурні ознаки фінансово-економічного механізму проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами. Фінансово-економічний механізм проектного управління територіальним земельно-господарським комплексом. Фінансово-економічний механізм проектного управління територіальним водно-господарським комплексом. Фінансово-економічний механізм проектного управління територіальним лісогосподарським комплексом. Фінансово-економічний механізм проектного управління мінерально-сировинним територіально-господарським комплексом

3.2. Шляхи впровадження сучасних механізмів управління територіальними природно-господарськими комплексами. . . 428

Інституціональна основа фінансово-економічного механізму управління територіальними природно-господарськими комплексами. Інституціональне забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним земельно-господарським комплексом. Інституціональне забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним водно-господарським комплексом. Інституціональне забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним лісогосподарським комплексом. Інституціональне забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним мінерально-сировинним комплексом

ПІСЛЯМОВА. 498

ЛІТЕРАТУРА. 501

ПЕРЕДМОВА

Із початку ХХІ століття в центрі досліджень економічної науки перебувало питання сталого просторового розвитку. На саміті в Ріо-де-Жанейро «Ріо+20» у червні 2012 року інноваційний концепт сталого розвитку розглядався за двома основними напрямками – інституціоналізації господарських відносин та подолання глибокої соціальної та територіальної диференціації цивілізаційного розвитку. У цьому аспекті найбільш актуальним наразі є забезпечення стійкого, збалансованого та всебічного розвитку територіальних утворень, які формують систему господарського простору держави через впровадження дієвих управлінських механізмів. З дня здобуття Україною незалежності в царині управління розвитком територіально-господарських систем здійснено багато досліджень, які стосуються проблем сталого розвитку національного господарства, промисловості, АПК та інфраструктури. Передусім це значний науковий доробок відомих вітчизняних вчених. Окремо слід виділити інноваційні підходи у вивченні природно-економічних систем та управління природними ресурсами. Втім, питанням формування цілісних системних утворень з управління природними ресурсами на сучасній науковій основі (зокрема, кластерних, корпоративних, а також проектних засадах) досі не приділяється достатньої уваги.

Наразі необхідним є пошук економічно-ефективних методів управління розвитком територіальних утворень різних просторових рівнів, що враховують умови швидкої еволюції ринкових відносин, а також процесів їх одночасної глобалізації та регіоналізації.

В умовах децентралізації владних повноважень роль територій для національної економіки набуває особливого значення. З одного боку, вони відчувають вплив глобалізаційних змін, з іншого – процесів динамічного та пропорційного розвитку регіонів у рамках національної економіки. Однак в Україні переважає ситуація, за якої зусилля та ресурси держави значною мірою зосереджуються на питаннях світової інтеграції національної економіки, але, на жаль, за рахунок недооцінки ролі внутрішнього регіонально-просторового розвитку. Аналіз причин та наслідків цього вказує на слабке методологічне забезпечення організації системи управління національним господарством.

Відсутність регіонально-цілісного підходу до подолання кризи призвела до поглиблення регіональної дезінтеграції і диференціації розвитку територій. Криза виявила основні проблеми розвитку територій та управління ними, насамперед на системному рівні, а саме суб'єктивний підхід до ухвалення рішень управління територією при відсутності дієвої законодавчої бази щодо взаємодії місцевих і державних органів влади, незавершеність реформи місцевого самоврядування, недосконалість механізмів і програмних підходів до об'єктивізації та діагностики територіального розвитку й управління депресивними і слаборозвиненими територіями, недоліки бюджетування та фінансового ресурсного забезпечення територіального розвитку. Особливо наслідки соціально-економічної кризи позначилися на ефективності використання територіальних природних ресурсів. У першу чергу це стосується територіального управління ними, оскільки наявні природні ресурси становлять основу економічного розвитку більшості регіонів України.

Вихід на темпи, пропорції й обсяги виробництва докризового періоду і створення потужного трампліну для подальшого економічного розвитку та інтеграції в ЄС у наступному десятилітті є нагальним завданням сьогодення. У цьому процесі найважливіше місце відводиться природним ресурсам як складовій національного багатства, яка, будучи перетвореною на дієвий капітал, матиме можливість приймати активну участь у відродженні господарської системи держави. Щодо цього найважливішим завданням є створення відповідних фінансових механізмів активного залучення природного багатства країни у виробництво і створення на його основі потужної сучасної економіки сталого розвитку.

Для повноцінного забезпечення сталого розвитку держави необхідне переосмислення власне принципу управління ним. Насамперед йдеться про визначення об'єкта управління, котрим стає територіальний природно-господарський комплекс (ТПГК). Оновлене економічне трактування цієї категорії характеризує взаємодію складових природи, виробництва, населення у площині системи управління процесом їх гармонізації в певних чітко окреслених просторових межах на основі досягнення динамічного балансу між економічною доцільністю споживання природних ресурсів та екологічною виправданістю втручання у природний стан довкілля. Оптимальною організацією ТПК є таке поєднання його підсистем (природної,

господарської, соціальної та управлінської), за якого мінімізується негативний вплив на навколишнє середовище з одночасною максимізацією економічного та соціального ефектів.

Ефективне управління природними ресурсами на територіях пов'язане із можливістю відтворення територіальних природно-господарських комплексів і використання наявних переваг. Сучасні наукові гіпотези й теорії стверджують, що раціональне ресурсокористування (особливо інвестиційне) сприятиме формуванню висхідних спіралей сталого розвитку. Завдяки збалансованому інвестуванню й раціональному використанню сукупно всіх видів наявного капіталу територіальні природно-господарські комплекси можуть створювати суспільні блага, підвищувати добробут та якість життя у громаді та досягати інших цілей. Недостатнє бюджетне фінансування територіального розвитку зумовлює необхідність залучення ресурсів фінансових ринків, які є найбільш ефективними при реалізації конкретних інвестиційних проектів.

Сучасний етап розвитку України характеризується необхідністю пошуку і впровадження нових форм реалізації господарської діяльності, які б одночасно відповідали світовим тенденціям функціонування фінансового простору та механізмам досягнення соціальних та екологічних цілей. Сучасні світові тенденції формують таке середовище, в якому досягнення поставлених цілей стає можливим тільки завдяки використанню адекватних фінансово-економічних механізмів. При цьому очевидно, що для досягнення цілей ефективного функціонування природно-господарських комплексів необхідною є трансформація механізмів фінансування у напрямі переходу від бюджетного субсидіювання до пошуку внутрішніх резервів забезпечення економічного стимулювання територіальної господарської діяльності. Фінансові механізми становлять основу таких сучасних видів управління як проектне та структурне, які вважаються одними з найбільш ефективних у сучасних умовах. Проектне управління територіальними природно-господарськими комплексами дозволяє професійно керувати змінами, які сприяють задоволенню вимог сталого розвитку із застосуванням проривних інноваційних технологій. Відповідно потребує методологічного розв'язання фінансово-економічна складова управління, зокрема розробка підходів щодо проектування сталого розвитку територіальних природно-господарських комплексів і організації управління відповідними проектами. На сьогодні існує

значний вітчизняний теоретичний і методологічний досвід у сфері економіки природокористування та управління національним господарством, який, утім, потребує суттєвого доповнення в частині визначення та використання сучасного фінансово-економічного інструментарію управління проектами розвитку територій на засадах ефективного використання природо-ресурсного потенціалу, що потребує нового осмислення проблеми. Виходячи з цього, розробка інноваційних для умов України наукових підходів щодо впровадження фінансово-економічних механізмів управління територіальними природно-господарськими комплексами є важливим внеском у розвиток національного господарства в цілому.

На шляху забезпечення трансформаційних процесів необхідно, у першу чергу, привести до дієвого стану законодавство України про природні ресурси, національну фінансову систему (зокрема інститути спільного інвестування), місцеве самоврядування, стимулювання розвитку регіонів, місцеві фінансові ресурси (податки, збори тощо) та концепцію державної регіональної політики. Також нагальним завданням є запровадження таких механізмів управління природними ресурсами, які б забезпечили гармонізацію економічного розвитку територій з їх природно-ресурсним потенціалом, поглибили б його системний характер, надали б поштовх подальшій інтеграції та зміцненню національного господарства. Удосконалення законодавчих та інших, у першу чергу – ринково-економічних, інструментів забезпечення територіального розвитку потребує глибокого аналізу ситуації, що склалася в організації господарства соціально-економічних систем регіонів України.

На основі новітніх економіко-філософських ідей сталого розвитку, а саме – інституціоналізації та забезпечення справедливого системного розподілу в природно-антропогенних господарських системах, впровадження принципів «синьої» та «зеленої» економіки, запропоновано інноваційні механізми та напрями удосконалення системи управління комплексним розвитком територій в системі розвинутих ринкових відносин та визначено концептуальні засади подальшого впровадження їх у господарську практику.

У сучасних умовах система управління територіальним розвитком природно-господарських утворень вимагає суттєвого вдосконалення в частині розбудови просторової-орієнтованої інноваційної корпоративної економіки. На її засадах мають бути сформульовані

новітні підходи до використання природних, людських та виробничих ресурсів територіальних соціально-економічних систем, капіталізації відповідних активів, створені відповідні організаційні інструменти щодо високоефективного використання у виробничому процесі елементів територіального капіталу окремо та в комплексі, застосовані адекватні та ефективні важелі впливу щодо управління виробництвом, створене підґрунтя для забезпечення адекватного розподілу капіталів у системі використання регіональних активів, безпеки і сталого розвитку територій на основі ділової ініціативи і взаємної відповідальності широкого кола учасників економічних відносин в інтересах існуючого й майбутніх поколінь.

Таким чином, актуальність проблемних питань, що розкриваються у монографії, полягає у зосередженні уваги на визначенні їх фундаментальної та прикладної значущості, а також сутнісних ознаках, змістовних характеристиках, формах і механізмах узгодження відносин щодо забезпечення ефективного використання природо-ресурсного потенціалу територій в ринкових умовах за проектним підходом. Слід також підкреслити, що значущість монографії полягає у пошуку науково обґрунтованих підходів формування фінансового-економічного механізму проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами на засадах раціонального використання наявних природно-ресурсних активів, а також у визначенні напрямів забезпечення умов покращення середовища життєдіяльності населення територій за рахунок активізації процесів самовідтворення природного капіталу та самозабезпечення територіальних економічних систем.

Авторами окремих розділів монографії є: д.е.н., проф., академік НААН України Хвесик М.А. (с. 51-65, 120-133, 207-220, 278-290, 379-393, 463-475); д.е.н., проф. Бистряков І.К. (передмова, с. 11-42, 82-110, 162-192, 246-267, 313-370, 428-455, післямова); д.е.н., проф. Лицур І.М. (с. 8-41, 90-110, 320-339, 428-438); д.е.н., проф. Голян В.А. (с. 42-74, 110-151, 192-206, 221-231, 268-277, 290-300, 370-379, 393-407, 455-463, 475-486); д.е.н., с.н.с. Левковська Л.В. (с. 51-65, 120-133, 207-220, 278-290, 379-393, 463-475); к.е.н., доц. Клиновий Д.В. (с. 26-42, 90-110, 312-340, 428-455); к.т.н., с.н.с. Матюха В.В. (с. 74-82, 151-161, 449-452); к.е.н., с.н.с. Коржунова Н.В. (с. 11-30, 82-90, 162-192, 246-267, 341-369); к.е.н., с.н.с. Голуб О.А. (с. 65-74, 133-151, 221-231, 290-300, 393-407, 475-486); к.е.н., с.н.с. Шашула Л.О. (с. 42-51, 110-120, 192-206, 268-277, 370-379, 455-463); к.е.н., с.н.с. Яроцька О.В. (с. 51-65, 207-220, 463-475); к.е.н., с.н.с.

Сундук А.М. (с. 278-290, 379-393); к.е.н., с.н.с. Риждова К.І. (с.120-133, 207-220, 463-475); к.е.н., с.н.с. Мадзик В.М. (с. 120-133, 207-220, 278-290, 379-393); к.е.н., с.н.с. Сакаль О.В. (с. 65-74, 133-151, 221-231, 290-300, 393-407, 475-486); к.е.н. Третьак Н.А. (с.42-51, 110-120, 192-206, 268-277, 370-379, 455-463); к.е.н. Чередніченко Ю.Г. (с. 278-290, 379-393); Тичковська Л.П. (с. 51-74, 120-133); Пугач В.О. (с. 231-246, 300-312, 408-428, 486-497); Бондар Л.В. (с. 11-26, 82-90, 162-192, 246-267, 341-369, 428-449); Каленська О.В. (с. 192-206, 268-277, 370-379, 455-463); Митрофанова О.М. (с. 207-220, 463-475); Денисенко І.С. (с. 268-277, 370-379, 455-463); О.М.Гамзіна (с. 65-74, 133-151, 221-231, 290-300, 393-407, 475-486).

РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

1.1. Напрями трансформації територіальних природно-господарських комплексів

Тенденції системної трансформації природно-господарських комплексів. На початку ХХІ століття, незважаючи на тісне міжнародне співробітництво в галузі сталого розвитку та ухвалення відповідних програмних документів, поглибилася системна криза, пов'язана з виснаженням екосистем та неефективною витратою природних ресурсів. Особливо гостро ця проблема проявилася у країнах, що розвиваються, та з ресурсорієнтованими економіками. Вихід із цієї ситуації, на думку низки вітчизняних та зарубіжних учених, можливий завдяки розробці нової парадигми природокористування, спрямованої на стійкий розвиток людського суспільства і гармонізацію його відносин з навколишнім середовищем [16; 53; 111; 134; 204]. Така парадигма, що передбачає розробку та впровадження ефективних механізмів мінімізації негативного впливу на природу з одночасною максимізацією сукупного економічного та соціального ефекту, повинна базуватися на процесах оптимізації розміщення продуктивних сил та функціонування природно-господарських систем з метою узгодження між собою економічних та екологічних інтересів суспільства. При цьому обґрунтування принципів та критеріїв такої оптимізації потребує всебічного дослідження територіальної організації природокористування як цілісної системи.

Процеси формування та розвитку просторової системної організації природокористування у вітчизняній науковій думці розглядаються з позицій вивчення територіально-промислових комплексів (праці М. Колосовського, А.Є. Пробста та ін.); враховуються здобутки школи економіко-математичного моделювання та дослідження регіональних систем (А.Г. Гранберг), а також сфери оцінки природно-ресурсного потенціалу й територіальних природно-ресурсних систем (П.Я. Бакланов). Як основні операційні одиниці територіальної організації використання природних ресурсів різними дослідниками запропоновано використовувати такі поняття, як еколого-економічні,

природно-господарські, геотехнічні, природно-антропогенні, ландшафтно-архітектурні, територіальні соціально-економічні, антропоєкологічні, територіальні рекреаційні системи, еколого-господарські, природно-господарські комплекси тощо [16; 111; 134; 204]. Так, на думку Б.М. Ішмуратова, територіальна система природокористування (ТСПК) означає сукупність, взаємообумовлене поєднання господарських галузей і процесів, що виникає в результаті тривалого пристосування до існуючих природних і соціально-економічних умов та забезпечує оптимальне використання природно-ресурсного потенціалу певної місцевості [71]. І.Е. Тимченко та Е.М. Ігумнова пропонують під природно-господарськими комплексами розглядати складні системи, які об'єднують природні процеси, що характеризують екологічний стан навколишнього середовища, та соціально-економічні процеси, котрі супроводжують господарську діяльність в економічному середовищі [174].

Таким чином, аналіз наведених вище підходів свідчить, що формування територіальних систем природокористування завжди відбувається під впливом, з одного боку, природних, іншого – економічних факторів, а тому ТПК варто розглядати як множину взаємозв'язків між елементами природи, господарства, населення та управління, котрі функціонують у певних чітко окреслених просторових межах. Відповідно до такого розуміння ТПК, найважливішим критерієм управління розвитком територій є досягнення динамічного балансу між економічною доцільністю споживання природних ресурсів та екологічною виправданістю втручання у природний стан навколишнього середовища, а створення загальної теорії структурно-функціональної організації територіальних природно-господарських комплексів як основи раціонального природокористування потребує синтезу географічного, економічного, екологічного, синергетичного підходів на основі принципу системності. Оптимальною організацією ТПК можна вважати таке поєднання його підсистем (природної, господарської, соціальної та управлінської), за якого мінімізується негативний вплив на довкілля з одночасною максимізацією економічного та соціального ефектів. Запропонований підхід до визначення природно-господарських комплексів сприятиме впорядкуванню первинної ресурсної бази, окресленню основних передумов та обмежень щодо її використання, а завдяки корегуванню внутрішньо- та міжрегіональних зв'язків – мінімізації трансакційних

витрат, котрі виникають внаслідок недосконалості адміністративно-територіального поділу (рис. 1.1).

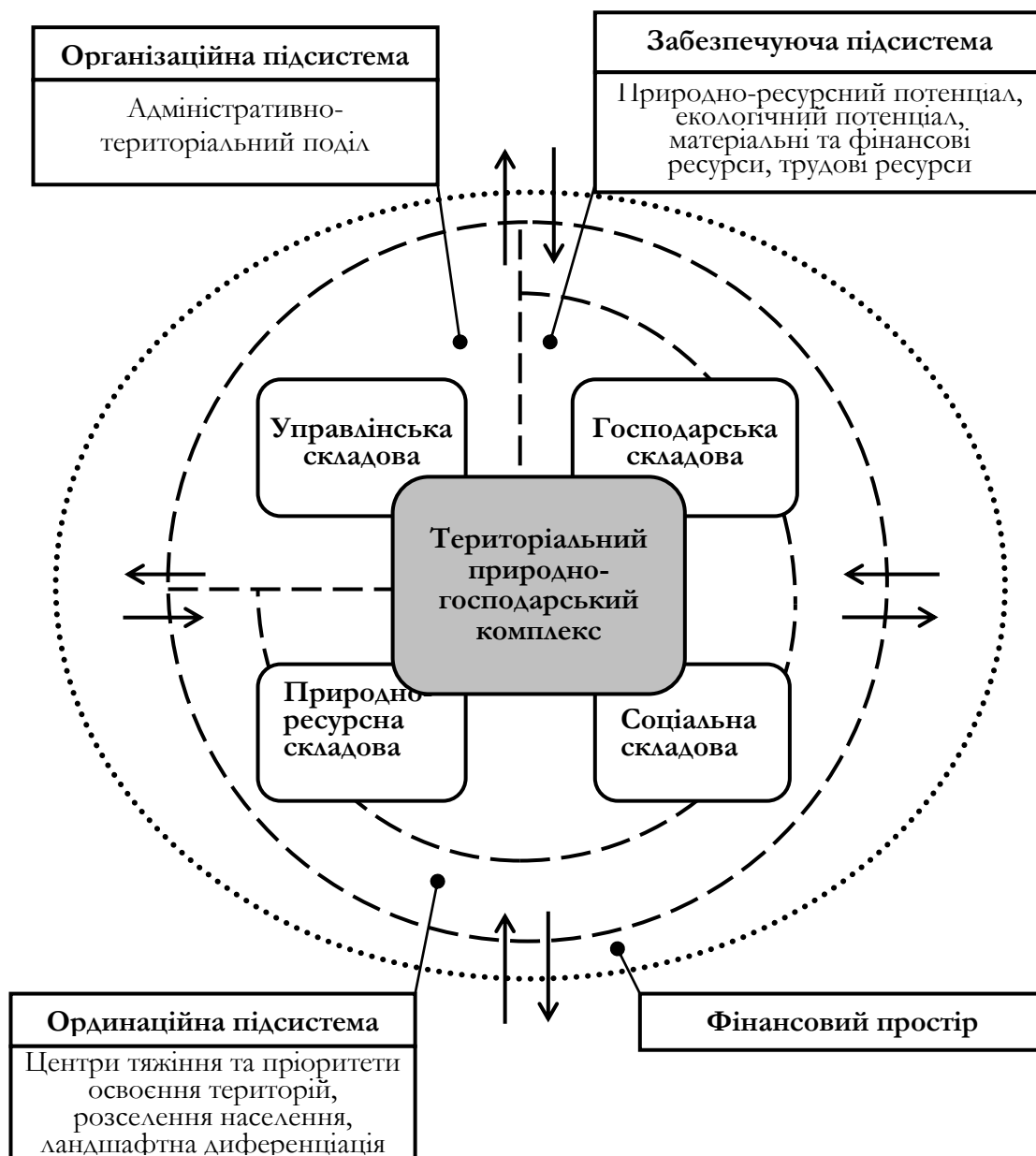

Рис.1.1. Структура територіального природно-господарського комплексу

Як впливає із запропонованого визначення, територіальний природно-господарський комплекс являє собою баланс інтересів обмежених соціально-економічних груп (підприємств, фірм, корпорацій), котрі прагнуть до максимальної економічної вигоди від використання природних ресурсів, а також територіальних громад та суспільства в цілому, зацікавлених в отриманні частини цієї вигоди при

дотриманні екологічних, соціальних, правових та інших обмежень, що забезпечують захист навколишнього середовища. Тобто функціонування територіальних природно-господарських комплексів характеризується залученням великої кількості різноманітних учасників, які представляють широке коло інтересів і діють відповідно до них (табл. 1.1.).

Таблиця 1.1

Основні зацікавлені сторони у процесах управління територіальними природно-господарськими комплексами

Зацікавлена сторона	Роль	Складові
Держава (уряд)	Створення та формування сприятливого політичного й правового середовища, підтримання правопорядку, регулювання соціо-економічних стандартів, розвитку соціальної та фізичної інфраструктури, забезпечення системи соціального захисту та захисту навколишнього природного середовища	Законодавча, виконавча, судова
Органи місцевого самоврядування	Забезпечення інституційних та адміністративних рамок щодо вирішення питань на місцевому рівні: політичні рішення та розробка політики, надання основних послуг, управління плануванням місцевого розвитку, вирішення питань землекористування, посередництво при урегулюванні конфліктних ситуацій	Місцеві ради, комітети, місцеві суди
Приватний сектор	Забезпечення економічного зростання завдяки створенню нових робочих місць, виробництву і торгівлі, розвитку людських ресурсів, наданню послуг, вдосконаленню корпоративних стандартів	Малі, середні та великі підприємства, торговельні й інвестиційні об'єднання, торгово-промислові палати, виробничі групи
Громадянське суспільство	Полегшення соціальної та політичної взаємодії через організацію й підвищення рівня освіти громад, мобілізацію груп, підтримку акцій солідарності та виконання наглядових функцій, сприяння розвитку культури тощо	Неурядові, цивільні, науково-дослідні, релігійні організації, засоби масової інформації.

Відповідно до наведеної структури, фактори, які зумовлюють формування та функціонування ТПК, можна згрупувати за окремими категоріями. Зокрема:

- кількісні та якісні характеристики наявних природних ресурсів;
- технологічні особливості процесу природокористування;
- характеристики груп ресурсокористувачів;
- особливості інституційних механізмів природокористування;
- зовнішні механізми [220; 221; 225; 252; 256; 270].

Кількісні та якісні характеристики наявних природних ресурсів. Ступінь унікальності ресурсів, рівень їх вичерпності чи конкурентоспроможності вважаються багатьма зарубіжними дослідниками важливими факторами, що впливають на формування та характер функціонування територіальних природно-господарських комплексів і залежать, у свою чергу, від обсягу ресурсів та їх природної обмеженості. Унікальність ресурсу може бути виражена через вартість входження до групи його користувачів, а вичерпність характеризує зниження кількості доступного ресурсу для усіх користувачів у процесі його використання. Відповідно, ресурси з високою унікальністю для ефективного управління ними доцільно передати у приватну власність, а ті, що мають низьку унікальність та є вичерпними, тобто суспільні блага, можуть перебувати у державній власності. Ресурси з низькою унікальністю та високою вичерпністю найбільше піддаються деградації через виникнення «трагедії громад» за умови відсутності ефективного управління їх використанням.

Технологічні особливості процесу природокористування також впливають на можливість забезпечення конструктивних просторових і функціональних взаємозв'язків між суб'єктами-природокористувачами. Цей фактор має особливе значення для формування потоку пропозиції ресурсів, котрий визначається ступенем передбачуваності у часі, просторі та у кількісному вираженні.

Характеристики груп ресурсокористувачів (соціальна складова ТПК). Ця категорія фокусується в основному на соціологічних характеристиках груп користувачів, серед них попит певні види природних ресурсів, ступінь їх незалежності, однорідність, рівень знань. Можливість добровільної організації у територіальній структурі також залежить від кількості користувачів у системі природокористування. Відповідно до загальної гіпотези, зі збільшенням кількості учасників ймовірність такого

об'єднання зменшуватиметься, оскільки рівень однорідності їх інтересів знижуватиметься [225; 256]. Формуванню ТПГК сприяє також близькість розташування користувачів по відношенні один до одного та ресурсів.

Інституційні механізми. Як детермінанти формування та розвитку територіальних природно-господарських комплексів доцільно виділяти три рівні таких механізмів: оперативні правила, правила колективного вибору, конституційні норми. Перші регламентують безпосередньо процес використання ресурсів, визначаючи його учасників з відповідними повноваженнями (за допомогою дозволів, вимог, заборон) та механізми їх стимулювання чи санкціонування. Хоча про ступінь сформованості ТПГК не йдеться, однак простота, гнучкість та справедливість інституційних механізмів сприяють підвищенню можливості організації місцевих суб'єктів господарювання для раціонального використання природних ресурсів. Правила колективного вибору охоплюють керівні принципи розробки, зміни та дотримання операційних правил (наприклад, право вето окремих осіб або груп); а третій рівень інституційних механізмів – загальні законодавчі (в тому числі конституційні) норми.

Зовнішні механізми включають, по-перше, будь-яке суспільне регулювання відносин, наприклад, права власності, делегації компетенцій у сфері прийняття рішень на місцевий рівень, права реорганізації, охорони навколишнього середовища та природних ресурсів; по-друге, функціонування ринкових механізмів і, отже, формування економічних умов раціонального природокористування.

Зважаючи на запропоновану вище структуру територіальних природно-господарських комплексів, а також фактори, що визначають їх функціонування, та проаналізувавши деякі європейські джерела, що стосуються оптимальної територіальної організації продуктивних сил суспільства, можна виокремити низку **загальних тенденцій системної трансформації ТПГК країн ЄС.**

1. Горизонтальна та вертикальна специфікація правомочностей щодо управління територіальними природними ресурсами. Для ефективного функціонування територіального природно-господарського комплексу важливого значення набуває здатність усіх учасників, пов'язаних із природокористуванням, працювати в межах партнерств та мереж. При цьому відповідно до принципів субсидіарності та побудови демократичного суспільства оптимальним варіантом є такий розподіл управлінських компетенцій, за

якого місцеві органи влади зосереджують свою увагу на загальному управлінні угодами, забезпеченні дотримання контрактів та моніторингу виконання зобов'язань, а фактична реалізація прийнятих рішень делегується чи передається безпосередньо до комітетів користувачів. Комітети та асоціації місцевих користувачів часто сприймаються громадами як більш ефективні, законні та прозорі інститути у сфері управління місцевими природними ресурсами. Спільно ці комітети, асоціації та інші організації, що працюють у сфері управління природними ресурсами та охорони навколишнього середовища, стимулюють місцеві органи влади до виконання їх повноважень і, таким чином, підвищують ефективність їх спільної діяльності.

Щодо горизонтальної специфікації управлінських повноважень, то виділяють три сектори, де може здійснюватися управління природними ресурсами – приватний, колективних дій (громадський), державний [263]. Вони відрізняються характером розподілу, надання та специфікації прав власності, а також механізмами стимулювання учасників до співпраці. Так, право власності у першому секторі закріплюється за окремими особами, у другому – за групами осіб, третьому – за державою. Відсутність права власності свідчить про відкритий доступ до природних ресурсів, а при такій організації природокористування жоден не несе відповідальності за споживання ресурсу, що призводить до появи так званої «трагедії громад» та «користувачів-безбілетників» [225].

Варто зазначити, що раціональному використанню природних ресурсів сприятиме вертикальний багаторівневий підхід. Окрім місцевого, надзвичайно важливою є роль регіонального рівня, а також подолання розривів у макро-мезо-мікрорівневій системі організації управління природокористуванням. Тому актуальним залишається питання практичних способів виокремлення та вивчення природно-господарських комплексів різних ієрархічних щаблів, оскільки переважно межі природних чи адміністративних одиниць передані із вищих рівнів управління на нижчі без аргументованих обґрунтувань причин, за якими їх було виокремлено, при цьому часто ігнорується реальна природно-господарська ситуація на місцях.

2. Фінансування природно-господарських відносин.

Виробничо-фінансова складова ТПК характеризується особливо тісними зв'язками із соціальною, оскільки господарське освоєння територіальних ресурсів можливе завдяки агрегуванню трудових

ресурсів в організовані колективи та спільноти (підприємства, компанії, корпорації). При цьому організація господарства, побудована за галузевим принципом, може і не мати територіальних зв'язків, а відтак – не утворювати територіальних систем.

Природно-господарський комплекс може функціонувати тільки в межах фінансового простору, де взаємодіють декілька основних напрямів фінансових потоків. Перший з них базується на необхідності збереження природних ресурсів та підтримання гранично допустимих їх концентрацій і полягає в запровадженні та регулюванні економічного санкціонування підприємств-природокористувачів, які споживають ресурс понад встановлені норми. Важелями такого впливу, зокрема, можуть бути природно-ресурсна рента, природоохоронний податок на випуск ресурсомісткої продукції тощо. Другий фінансовий потік виникає при регулюванні забруднення навколишнього природного середовища відходами виробництва і забезпечується введенням дієвої системи екологічних штрафів. Третій – у випадку, якщо господарюючим суб'єктом із залученням окремих видів природних ресурсів виробляється продукт, який користується попитом на ринку. Рентабельність виробництва та генерування прибутку стимулюють розширення виробництва і більш інтенсивне споживання природних ресурсів. Однак за таких умов підприємство досить швидко здатне досягти критичного об'єму природокористування, а також граничної межі забруднення навколишнього природного середовища, що, у свою чергу, знизить кількісні та якісні характеристики природно-ресурсної виробничої бази. Саме тому необхідним є введення компенсаційних відрахувань з прибутку підприємств-природокористувачів, оскільки такі екологічні платежі збільшують витрати на виробництво продукту.

Таким чином, природні ресурси, окрім виконання функції джерела продуктів споживання та доходу для населення, здатні наповнювати бюджети усіх рівнів. Фактично йдеться про трансформацію фінансових потоків, генерованих природними ресурсами, у повноцінний фінансовий актив територіальних громад.

3. Впровадження принципів корпоративного управління у практику управління територіальним розвитком. Сучасною світовою тенденцією, що набуває, зокрема, значного поширення у багатих природними ресурсами країнах, які переорієнтовують власну економіку на засадах дбайливого ставлення до навколишнього середовища та підвищення ефективності природокористування, є

активне формування різних корпоративних структур господарського управління. Це обумовлено тим, що спроби вирішення господарських завдань на місцях за допомогою державних та місцевих програм соціально-економічного розвитку регіонів або шляхом створення спеціальних економічних зон на основі методів державного регулювання та управління діяльністю, часто виявляються мало ефективними насамперед через слабе правове забезпечення, недостатній рівень державної підтримки, дефіцит фінансових та інвестиційних коштів, відсутність необхідної інфраструктури тощо. Тому розвиток нових форм господарської діяльності, що дають змогу економічно об'єднати на корпоративних засадах зацікавлені державні та комерційні структури, набуває першочергового значення щодо реалізації завдань сталого територіального розвитку.

Формування галузевих і міжгалузевих корпоративних об'єднань у вигляді холдингів, фінансово-промислових груп, виробничих об'єднань, а також регіональних зон вільної торгівлі, вільних економічних, митних, територіально-виробничих та інших зон потребує розробки і впровадження сучасних методів і механізмів корпоративного управління великими регіональними господарськими об'єднаннями та фінансового забезпечення їх функціонування.

Таким чином, наразі існує низка проблемних питань, вирішення яких можливе в рамках корпоратизації управління природними ресурсами. Зокрема, це гармонізація інтересів приватних власників та усієї територіальної громади, узгодження приватних вигод конкретного власника чи користувача природних ресурсів та суспільних переваг населення, що обумовлює проблему розподілу прав на володіння, користування та розпорядження конкретним територіальним ресурсом між різними зацікавленими сторонами.

4. Посилення ролі субнаціональних рівнів у питаннях управління природними ресурсами. Як відомо, управління є процесом, характерним для складних природно-соціально-господарських систем, який спрямований на зміну їх існуючої структури в заданому напрямі або на збереження її сталості та незмінності в умовах динамічності внутрішніх і зовнішніх факторів впливу [227]. Відповідно, управління природними ресурсами в межах територіального природно-господарського комплексу можливо розглядати як процес, у котрому управлінська організація формує центральний блок взаємодії, та

ключове поняття, за допомогою якого можна визначити суть територіальної організації природно-господарських комплексів.

Сучасні тенденції трансформації системи УПРНС на національному й субнаціональних рівнях акцентують увагу на вирішенні трьох основних завдань:

1) *Забезпечення децентралізації.* Цей процес означає передачу відповідальності та фінансових повноважень з центрального рівня на регіональні й локальні, що є передумовою ефективною і сприятливою роботи місцевого управління. Збільшення частки країн, центральні уряди яких проводять інституційні реформи у напрямі проведення децентралізації, є загальною світовою тенденцією. Серед головних аргументів на користь цього процесу зарубіжні дослідники виокремлюють насамперед підвищення ефективності системи надання послуг за рахунок зниження операційних витрат і кращого розуміння місцевих потреб на локальному рівні ухвалення рішень [223; 245], забезпечення більш сприятливих умов місцевого розвитку, модернізацію роботи управлінського апарату держави, розширення демократизації тощо. Причинами просування децентралізованого управління природними ресурсами та екосистемами в цілому є, по-перше, дотримання загальноприйнятого в програмних документах ЄС принципу субсидіарності, відповідно до якого на центральну владу покладаються тільки ті завдання, які не можуть бути ефективно виконані компетентними органами нижчого рівня. По-друге, забезпечення більш гнучкого й адаптивного ухвалення рішень як відповідна реакція на зміни у природному та соціальному середовищі (наприклад, сезонні та річні коливання обсягів ресурсів, зміни їх якості, стихійні лиха, погодні цикли). Іншими словами, децентралізоване управління природними ресурсами здатне відіграти значну роль у досягненні більш ефективного, справедливого та сталого ресурсокористування територіальних природно-господарських комплексів.

Слід зазначити, що підходи ЄС до розвитку місцевого самоврядування та децентралізації варіюються залежно від наявного досвіду та сформованості інституціонального, управлінського, економічного, соціального середовища у тій чи іншій країні, рішучості та готовності центральних органів влади проводити політику децентралізації тощо. А тому ефективне управління природними ресурсами в інтересах сталого розвитку на місцевому рівні можливе у випадку, коли управлінські компетенції місцевих органів влади

ґрунтуватимуться на законодавстві та національній політиці стосовно навколишнього середовища, природних ресурсів та децентралізації. При цьому кількісний та якісний склад офіційних повноважень місцевого самоврядування у сфері управління природними ресурсами варіюється у різних країнах. Так, наприклад, часто на органи місцевої влади покладають обов'язки, пов'язані із забрудненням навколишнього середовища, поводженням з відходами та плануванням землекористування. Останнє, зокрема, може бути важливим інструментом управління природними ресурсами та охорони навколишнього середовища за умов його зручності для користувачів, юридичної сили та відсутності обмежень для технічних цілей. Водночас передача повноважень щодо розподілу та управління природними ресурсами загалом і земельними ресурсами зокрема відбувається значно повільніше. У багатьох країнах Європи центральні уряди та міністерства зберігають контроль над питаннями щодо встановлення пріоритетів, планування і формування бюджетів.

2) *Посилення ролі інституту місцевого самоврядування у сферах управління природними ресурсами та охороною навколишнього середовища.* Так, питання місцевого самоврядування набувають все більшої ваги в обговореннях політики розвитку ЄС. Загальний підхід ЄС до трансформації місця і ролі органів місцевого самоврядування у процесах формування потенціалу територіального розвитку зміщується у бік налагодження їх партнерських відносин з громадянським суспільством та приватним сектором [222]. Зокрема, варто виділити сприяння національним та місцевим урядам щодо залучення недержавних суб'єктів до процесів розробки та реалізації політики й програм, які їх безпосередньо стосуються; координації програм та процесів консолідації необхідних ресурсів, спрямованих на децентралізацію й забезпечення місцевого потенціалу управління як державних, так і недержавних учасників; поступового підвищення частки коштів, направлених на координацію дій між місцевою владою і недержавними суб'єктами на місцевому рівні; інтеграції місцевих ініціатив у галузі розвитку в єдиний місцевий/муніципальний план розвитку тощо.

Місьцеве самоврядування визначається у програмних документах ЄС як процес прийняття рішень (місьцевими радами чи відповідними зацікавленими групами) з питань місцевого/муніципального розвитку, а також впровадження та управління планами розвитку, надання базових

послуг через розподіл наявних ресурсів з метою узгодження цілей і завдань розвитку.

По суті, концепція розвитку місцевого самоврядування передбачає необхідність визначення: кола учасників, що беруть участь у процесі прийняття рішень та способу його ефективною організації з метою максимального відображення потреб територіальних громад; механізму реалізації прийнятих рішень та їх виконавців; розподілу доступних ресурсів (природних, людських, матеріальних, фінансових) для задоволення потреб місцевих громад у базових послугах.

Водночас в аналітичних документах ЄС з питань місцевого самоврядування й територіального розвитку зазначається, що територіальні органи влади досі не беруть на постійній основі участі у консультаціях щодо розробки та впровадження національних і регіональних стратегій чи політик, не отримують доручень або необхідних інституційних та фінансових повноважень стосовно планування та здійснення заходів з місцевого розвитку, зокрема надання соціальних послуг, розбудови та відновлення місцевої інфраструктури, створення місцевих ініціатив економічного розвитку, управління природними ресурсами території тощо.

Відповідно, для сприяння розвитку місцевого самоврядування запропоновано вжити такі заходи: удосконалення внутрішнього управління на рівні місцевих органів влади, забезпечення прозорості та підзвітності, створення нового типу відносин між державою та громадянами, покликаних подолати існуючі бар'єри та активізувати продуктивну співпрацю громадян й інститутів, розробка інноваційних механізмів залучення зацікавлених сторін, відмінних від традиційної участі через голосування (залучення громадян у комітети, моніторинг державних послуг тощо) [232].

Отже, основні тенденції трансформації місцевого самоврядування та його ролі в управлінні територіальним розвитком у країнах ЄС можливо узагальнити наступним чином:

- забезпечення взаємодії між місцевими органами влади та громадянським суспільством і приватним сектором з метою спільного формування інституційного середовища, а також мобілізації та комплексного використання усіх видів капіталу території для блага спільноти;
- створення механізмів для обміну інформацією та діалогу; заохочення участі громад у процесі ухвалення рішень та надання послуг;

оцінка необхідного потенціалу місцевих зацікавлених груп; встановлення чітких процедур звітності;

- формування достатньої фінансової бази місцевих органів влади, адекватної покладеним на них завданням. Водночас місцева влада, поряд із прагненням віднайти та створити місцеві джерела доходів, завжди певною мірою покладатиметься на засоби центрального уряду через міжбюджетні трансферти.

Ефективна діяльність органів місцевого самоврядування можлива завдяки сприянню усім учасникам і співпраці з існуючими організаціями та структурами. При цьому варто зазначити, що власне управління природокористуванням може не бути пріоритетним завданням місцевих органів, оскільки часто плани розвитку місцевого самоврядування не акцентуються на екологічній складовій. До того ж, оскільки природні ресурси є потенційними джерелами доходів територіальних економічних систем (у тому числі за рахунок податків і зборів, стягуваних з природокористувачів), стримуючим фактором в аспекті зазначеного є дисбаланс короткострокових інтересів органів місцевого самоврядування щодо наповнення власної дохідної бази за рахунок податкових надходжень з довгостроковими планами сталого природокористування. Так, місцеві органи влади часто не враховують того, що управління природними ресурсами та охороною навколишнього середовища є необхідною умовою економічного зростання і, зрештою, генерації більших обсягів доходів і податків.

Водночас варто наголосити, що відповідний рівень раціонального використання різних видів природних ресурсів може бути неоднаковим. Наприклад, заліснені території, акваторії озер, водосховищ, луки та пасовища можуть зосереджуватися в межах декількох адміністративно-територіальних одиниць низового рівня. В інших випадках природні ресурси розміщуються більш компактно у просторовому вимірі, а відтак управління ними здійснюється в межах однієї територіальної громади чи населеного пункту. Тому для великих екосистем часто необхідно створювати об'єднання органів місцевого самоврядування, а також ухвалювати відповідне законодавство для спрощення механізму цього процесу (наприклад, *mancomunidades* в Іспанії, *intercommunalité* у Франції).

У зв'язку з відсутністю необхідних повноважень місцевих ресурсокористувачів щодо управління їх ресурсною базою запропоновано ініціативи з підтримки участі місцевих громад у

раціональному використанні природних ресурсів територій [237]. Основними аргументами щодо цього стали вищий рівень компетентності місцевих користувачів про стан й особливості місцевих екосистем, а також їх особиста зацікавленість у дбайливому ставленні до навколишнього середовища. При цьому місцеві користувачі, отримуючи право участі в ухваленні рішень щодо управління тим чи іншим ресурсом, повинні також нести відповідальність за їх реалізацію.

Отже, посилення ролі органів місцевого самоврядування та формування сприятливих умов для розвитку їх партнерських відносин з територіальними громадами й приватним сектором забезпечать більш дієве управління наявними ресурсами, створення нових робочих місць і стимулюватимуть збалансування темпів економічного розвитку територій зі збереженням/відновленням ресурсної бази навколишнього природного середовища.

3) *Посилення ролі місцевих організацій з управління природними ресурсами.* Концепція упровадження принципів децентралізації передбачає посилення ролі місцевих організацій в управлінні природними ресурсами. Останнє пов'язане насамперед з тенденціями реформування структури інституційного середовища функціонування природно-господарських комплексів, що характеризується поступовим зміщенням акцентів з держави як визначального інституту у сфері управління природними ресурсами до груп користувачів та місцевих управлінських організацій як дієвої альтернативи державному контролю. Загалом така тенденція розглядається зарубіжними дослідниками як сприятливий фактор підвищення ефективності природокористування на місцевому рівні і зумовлена насамперед усвідомленням недоліків багатьох державних установ у сфері управління місцевими природними ресурсами, а також фінансовою кризою держави спільно з програмами структурної перебудови [225; 256; 263].

Вищезазначене свідчить, що трансформацію системи управління територіальним розвитком на національному рівні необхідно здійснювати паралельно та взаємообумовлено зі змінами на місцях, оскільки стабільному та ефективному місцевому розвитку сприяють національна політика та відповідні програми. Останні повинні бути чітко прописані у законодавстві про децентралізацію та місцеве самоврядування, де б відзначалися конкретні повноваження центральних органів влади та їх представників на місцях, а також регламентувалися їх відносини з органами місцевого самоврядування. Необхідно розробити

та формалізувати механізми консультацій між державними й недержавними партнерами у сфері територіального розвитку, вжити заходи щодо посилення участі приватного й громадського сектору у наданні послуг на місцевому рівні, ухвалити відповідне законодавство та встановити порядок оперативних заходів для його ефективного виконання.

Таким чином, концепція трансформації територіальної організації природокористування й формування територіальних природно-господарських комплексів повинна бути спрямована на оптимізацію розміщення продуктивних сил на території з метою підвищення ефективності використання просторового та ресурсного потенціалу. При цьому у сферу управління розвитком таких комплексів та вирішення стратегічних завдань територій повинні бути залучені зацікавлені бізнес-структури і суб'єкти громадянського суспільства.

5. Тенденції трансформації змістовних ознак категорії комплексності. Поняття територіального господарського комплексу та комплексного розвитку є одними з основних та ґрунтовних у вітчизняній школі управлінської економічної системології. Найважливішим завданням системної територіальної організації господарства є саме забезпечення науково обґрунтованого збалансовано пропорційного сталого розвитку всіх територій країни, що повною мірою стосується природно-господарської складової територіальних соціально-економічних систем (ТСЕС). Природно-господарський комплекс є частиною природно-антропогенної ТСЕС, яка утворюється в межах господарського простору країни, й з іншими її складовими (виробничою та соціальною) формує національне господарство, що тісно пов'язане з функціонуванням природних продуктивних сил. При цьому комплексний розвиток природно-господарських утворень в економічному просторі країни виступає основною рушійною силою формування оптимальної для наявних передумов господарювання спеціалізації територіального виробництва. Необхідно зазначити, що в сучасних умовах природні продуктивні сили слід розглядати у системній єдності з компонентами соціально-економічної та виробничо-економічної складових.

Для визначення поняття територіального природно-господарського комплексу та комплексного розвитку територіального природно-господарського утворення насамперед необхідно розглянути категорію комплексності та її особливості в економічному,

територіально-господарському контексті. При цьому треба враховувати багатовимірність поняття, а тому не можна вважати його характеристикою лише однієї якості, на відміну від, наприклад, економічної категорії «гроші» (товарний еквівалент). Окремі дослідники по-різному визначають поняття комплексності, однак всі наголошують, що це є явище, притаманне комплексу.

Головною ознакою будь-якого територіального комплексу, у тому числі природного, є те, що він являє собою систему просторового характеру. Явище комплексності, таким чином, тісно пов'язане з системністю, а саме взаємозв'язком елементів системи. Без системності, очевидно, неможлива й комплексність. Так, конгломерат, який характеризується нульовим рівнем спостереженої системності (повною відсутністю взаємозв'язків між набором своїх елементів), не має й комплексності, оскільки відсутні основні її ознаки – взаємопов'язаність, взаємообумовленість та відповідний пропорційний розвиток елементів. Природний комплекс є насамперед екосистемним, тобто з господарського погляду здатен проявляти бажані ефекти виробництва тільки за умови збалансування природно-господарських відносин і системної цілісності природних компонентів (ресурсних агрегатів – водного, земельного, лісового, мінерально-сировинного та ін.), які взаємодіють між собою, забезпечуючи умови і ресурси для виробничої діяльності людини. На нашу думку, необхідно розмежовувати поняття комплексності та комплексного розвитку, оскільки перше є явищем, а друге – процесом. Тож комплексність – це ознака процесу розвитку системи, котра в цьому контексті розглядається як комплекс. При цьому територіальна соціально-економічна система є формою існування продуктивних сил, а територіальне господарство являє собою господарський (у регіональному вимірі) або національний (на рівні держави) господарський комплекс.

Таким чином, комплексність як ознака розвитку продуктивних сил – природних, суспільних та загальних – об'єктивно можна виділити лише у випадку її розгляду дослідниками як системи взаємопов'язаних елементів. Такий системний підхід до вивчення продуктивних сил протягом тривалого періоду вважався основним як у радянській економічній науці, так і незалежної України. Однак використання елементів системного підходу (з урахуванням взаємообумовленості та взаємозв'язку складових продуктивних сил) було певним чином

притаманне практично всім економістам - дослідникам цього напрямку [20; 26; 68; 151; 152; 176; 177; 183; 201].

Причинно-наслідковий аналіз демонструє, що незбалансованість комплексного розвитку територіальних природно-соціально-економічних систем, яка проявляється хаотичним, неконтрольованим споживанням природних ресурсів та спотвореним в екосистемному вимірі саморозвитком регіонів, ігноруванням загальнодержавних інтересів, розривом міжрегіональних господарських зв'язків, є характерним наслідком неконтрольованої регіоналізації в умовах слабкості й нестабільності центральної влади, її незацікавленості у вирішенні регіональних проблем та нечіткій регіональній політиці. Незбалансованість регіонального розвитку визначається двома тенденціями.

З одного боку, це вертикальна регіональна дезінтеграція, а саме ігнорування потреб національної економіки на користь регіональної, з порушенням принципу «парето-оптимуму» розвитку підприємництва на користь територій, а останніх – на користь держави із забезпеченням внутрішніх інтересів на всіх чотирьох рівнях господарювання: «підприємство – муніципалітет – регіон – держава» в цілому.

З іншого боку, це горизонтальна порівняна нерівномірність розвитку територій країни, що проявляється в суттєвих відмінностях характеру і наслідків економічного зростання в різних регіонах та порушенні сталості розвитку регіонів і країни, що позначається і на соціально-економічних та екологічних показниках.

Останнім часом в Україні поглиблюється інтерес до теорій комплексного регіонального розвитку, соціально-економічних результатів їх впровадження з акцентом на теоретико-методологічних і практичних досягненнях сучасної науки. Останні передбачають імплементацію комплексного підходу до забезпечення сталого просторового розвитку територіальних природно-господарських комплексів на основі новітніх механізмів фінансизації, сек'юритизації різних видів капіталів, інвестиційно-проектних підходів, кластерних механізмів територіальної організації господарського простору, принципів «синьої» та «зеленої» економіки на противагу жорстким й одночасно малоефективним важелям адміністрування територій та галузей й індустріальній фронтальній екологовитратній економіці.

На основі аналізу підходів різних вітчизняних дослідницьких шкіл до визначення поняття комплексності [6-8; 29; 51; 78; 87; 96; 130; 141;

148; 150; 161-162; 166; 170; 175; 200; 209; 212] виявлено ознаки комплексу, які адаптовано згідно з сучасними уявленнями про просторові територіальні природно-господарські системи, а саме:

- об'єктивність існування природно-господарського комплексу, який формується та функціонує відповідно до природних й економічних законів та закономірностей;

- системність – наявність стійких взаємозв'язків між всіма елементами природного та господарського характеру, які зосереджені і функціонують на певній території;

- територіальна та галузева ієрархічність внутрішньої структури комплексу, наявність у ній підкомплексних елементів з відповідними ознаками (наприклад, у системі територіального природно-господарського комплексу можна виділити щонайменше такі природні макроагреговані складові, як водна, земельна, лісова та мінерально-ресурсна, природно-рекреаційна, фауністична та інші);

- взаємозв'язок і взаємообумовленість функціонування різних елементів комплексу як цілісної природно-техногенно-антропогенної екосистеми;

- виробничо-технологічний взаємозв'язок та взаємопідпорядкованість окремих елементів комплексу в системно-логістичних ланцюгах природокористування;

- поглиблений розвиток внутрішньої мережі як технологічних, так й економічних зв'язків, котрі забезпечують процес виробництва й відповідної їм управлінської, інституціональної, виробничої, соціальної та ринкової інфраструктури, пов'язаної з певними природними елементами та інтегрованої в них;

- системна пропорційність розвитку окремих елементів комплексу, яка здатна забезпечити певний ефект широти спеціалізації господарства території за рахунок наявності поєднання участі різних компонентів природних ресурсних агрегатів (води, землі, лісу та ін.) у виробництві;

- конкретна спеціалізація господарства комплексу, пов'язана з наявністю компонентів ресурсів, регіональних передумов і конкурентних переваг порівняно з іншими територіями;

- системно-емергентний, кумулятивний характер економічного ефекту від функціонування елементів комплексу (загальна продуктивність вища, ніж сукупна його окремих елементів);

- керованість комплексом, можливість оптимізаційного управління в функціонуванням як його окремими елементами, так і ним у цілому. По суті, це здатність суб'єкта управління отримувати запланований економічний, господарський, соціальний та екологічний результат;

- здатність до самоорганізації та саморегульованого розвитку елементів і комплексу в цілому на основі ефективного економічного механізму забезпечення виробництва, тобто йдеться про саморегульований розвиток територіальної бізнес-екосистеми;

- відповідний рівень самозабезпеченості комплексу як ресурсами виробництва, так і товарами та послугами, що означає здатність комплексу функціонувати за рахунок забезпечення власних потреб із залученням місцевих чи запозичених ресурсів розвитку за умови генерації необхідного рівня доходів за ставкою, що перевищує безпечну на вкладений капітал;

- спільне використання у територіальному комплексі природних, суспільних та матеріально-виробничих продуктивних сил, що сприяє формуванню єдиної еколого-соціально-економічної відтворювальної системи, при якій територіальний природно-господарський комплекс набуває ознак просторового соціо-еколого-економічного утворення;

- економічна доцільність і раціональність розвитку виробництва комплексу завдяки формуванню оптимальної структури, а також ринковим формам організації, котрі забезпечують дохідне виробництво за рахунок конкурентоспроможності суб'єктів господарювання;

- відповідний рівень економічної й виробничо-технологічної відкритості комплексу щодо зовнішніх джерел ресурсів та ринків збуту, без цього комплекс стає автаркічно-системним, а його функціонування – економічно не вигідним та соціально й екологічно небезпечним.

В контексті перерахованих ознак доцільно з'ясувати ступінь системності, взаємообумовленості та взаємопов'язаності елементів продуктивних сил, а також інших характеристик, що б свідчив про наявність комплексу (на відміну від практично безсистемного конгломерату).

Ланкою, що об'єднує в комплекс учасників відтворювального економічного циклу, в умовах вільної конкуренції є достатньо ефективні ринкові економічні важелі (за висловом А. Сміта, «невидима рука ринку» [165]). Тісні системні відносини (з кооперування, комбінування виробництва тощо) при цьому простежуються як на галузевому, так і

міжгалузевому рівні. Ще більш щільний зв'язок між суб'єктом управління (державною, регіональною владою), господарськими об'єктами та кінцевими споживачами регіону можливий завдяки стадійності економічного циклу, зокрема в ланках «виробництво-обмін» та «розподіл-споживання», коли важелями фінансової, бюджетної та податкової системи забезпечується перерозподіл створених вартостей.

З іншого боку, певний вид керованості господарськими об'єктами на територіальному та загальнонаціональному рівнях притаманний будь-якій відтворювальній системі, що функціонує в економічному й організаційно-правовому полі держави. Остання є регулюючою ланкою розвитку територіального господарства, системою керування динамічними процесами розвитку ринкової економіки. Зокрема, регулювання, що визначає (за допомогою певних обмежень та стимулів) потрібний з погляду соціально-економічних та політичних пріоритетів розвитку напрям самоорганізованих процесів ринкового господарювання, забезпечує бажаний соціально-економічний ефект розвитку території.

На наш погляд, у сучасному суспільстві природні компоненти регіонів різного системного рангу – від селища або малого міста до світового господарства – переважно є організованими в напрямі системності з урахуванням природно-антропогенних екосистем, елементами яких є як природні складові, так й люди та інші антропогенні компоненти продуктивних сил. Насамперед це певним чином трансформовані ландшафти, через що наразі суто природних практично не існує, всі вони зазнають антропогенно-техногенного впливу. Це пов'язано перш за все з власне природою людини, яка для задоволення своїх потреб цілеспрямовано організовує природне середовище функціонування продуктивних сил, їх матеріальні елементи, а також відносини між ними з певним рівнем системності. При цьому для досягнення соціального й економічного ефектів за будь-якого способу виробництва та суспільно-економічної формації цілеспрямовано використовуються такі переваги системи, як керованість та можливість (за рахунок комплексного функціонування її елементів) отримати більший дохід, ніж витрати на розвиток такої системи продуктивних сил.

Підсумовуючи, територіальний природно-господарський комплекс можна визначити як системне просторове природно-господарське утворення, котре характеризується територіальною та

природно-ресурсною цілісністю, об'єктивно сформованою територіальною організацією та спеціалізацією виробництва, ієрархічною будовою, має тісні внутрішні екосистемні зв'язки між складовими природно-ресурсного потенціалу й виробничими елементами.

У сучасній економіці природокористування та регіональній економічній науці виділяють різні види комплексів, при чому останні можуть стосуватись окремих складових територіальної соціально-економічної системи. Серед них, зокрема, інтегральні природно-ресурсний, соціальний та виробничий комплекси, які загалом відповідають трьом основним складовим цієї системи. Увагу при цьому зосереджено на природно-економічній компоненті, а отже, природно-ресурсна складова в цьому дослідженні є основною. У кожному з таких інтегральних комплексів виділяють ієрархічні підкомплекси нижчих системних рангів, як-то мінерально-сировинний чи рекреаційний у природно-ресурсному комплексі. Викликає інтерес питання існування територіально-господарського комплексу «мінімального», тобто низового рівня. З різних поглядів, такими підкомплексами можуть бути низові територіальні утворення поселенської мережі (селища, села) або окремі господарства – учасники суспільного виробництва. Враховуючи достатньо високий сучасний рівень розвитку продуктивних сил, в розвинених країнах невеликі господарства такого «нуклеарного» виробничого типу можуть мати практично всі ознаки комплексів, оскільки включають в себе елементи виробництва, а також виробничої, соціальної, а з розвитком інформаційно-мережних технологій – і ринкової інфраструктури.

Екологічна складова комплексного розвитку наразі в Україні є пріоритетною [21; 69; 149; 164]. Після саміту Ріо-92, а особливо Ріо+20 (червень 2012 р.), перед нашою державою як членом світового співтовариства постали нові завдання в царині модернізації національної економіки. Вони стосуються створення потужної фінансової основи сталого розвитку і потребують нової управлінської стратегії щодо природокористування в країні у цілому. У світлі рішень саміту щодо національних тенденцій сталого розвитку України в контексті відповідних світових течій слід наголосити на стратегічних завданнях формування:

- фінансової основи сталого розвитку територій через відповідні розподільчі та акумулятивні механізми;

- системи високоефективних територіальних господарських корпоративних інститутів природокористування;
- економічного ринкового механізму корпоративного управління природокористуванням;
- дієвих механізмів подолання бідності шляхом ефективного управління ресурсами розвитку, відповідального господарювання та справедливого розподілу;
- системи соціально та екологічно відповідального господарювання за допомогою механізмів корпоративної соціальної та екологічної відповідальності.

До цього мають залучатися системні принципи як «синьої», так і «зеленої» економіки, спрямовані, з одного боку, на гармонізацію виробничих технологій з навколишнім природним середовищем, гармонійне вбудовування виробничих елементів у природні екосистеми, з іншого – державний та суспільний вплив на організацію й розвиток виробництва, охорону та відновлення елементів довкілля.

Завдання створення нової управлінської парадигми та фінансової основи сталого розвитку територіальних природно-господарських комплексів є достатньо складним. Тому особливий інтерес викликають питання можливості й необхідності застосування принципів та ідей комплексного розвитку господарської сфери на засадах соціально орієнтованої ринкової економіки. Системно-комплексні природно-економічні структури повинні ґрунтуватися на принципових рамкових засадах і механізмах розвитку, які забезпечуватимуть: по-перше, активну повноцінну інтеграцію природного капіталу в системно-комплексний просторовий ланцюг господарювання; по-друге, високоефективний економічний розвиток територій через залучення їх ресурсів і резервів на низовому (територіальних громад), регіональному та загальнодержавному рівні; по-третє, системно-справедливий розподіл доходів від природокористування, включаючи стабілізацію економічного розвитку у часовому вимірі, охорону довкілля, високі соціально-екологічні стандарти тощо.

Такого ефекту можливо досягти тільки за рахунок комплексного сталого функціонування національного господарства усіх без винятку територій України. Розвиток територіальних господарських комплексів з активізацією ролі природного капіталу та вбудовуванням його в ринок з використанням інноваційних фінансових, управлінських,

організаційних інструментів має стати складовою парадигми розвитку національної економіки.

Отже, існуючий природно-ресурсний геоелектронічний потенціал може забезпечити Україні належне місце у світовому господарському комплексі, стати базою для розробки перспективних планів розвитку і розміщення її продуктивних сил. Важливо своєчасно і сповна скористатися цим, щоб не втратити наявні конкурентні переваги.

Ефективність національної економіки значною мірою залежить від своєчасного визначення місця і ролі конкретних природно-господарських комплексів у європейській економічній площині. Це обумовлене тим, що саме вона визначатиме структуру і напрями розвитку України в перспективі, враховуючи євроінтеграційний вектор.

Зважаючи на попередній досвід комплексного розвитку територіально-господарських систем, необхідним у сучасній економічній науці є забезпечення адекватних ринковим передумовам засобів господарювання, насамперед його економічних механізмів, завдяки яким розвиток територіальних природно-господарських комплексів відбувався в напрямі науково обґрунтованих господарських, соціальних та екологічних трансформацій на принципах сучасної територіальної організації економічного простору країни. Такі зміни забезпечать кумулятивний господарський ефект – прискорений і одночасно стабільний та збалансований розвиток територій, при цьому важливо орієнтуватися на збереження і відновлення природного багатства країни. Зазначене передбачає, з одного боку, формування дієвих територіальних систем господарювання, а з іншого – застосування сучасних механізмів раціонального використання природних ресурсів. На наш погляд, з урахуванням відповідного європейського досвіду необхідно використовувати такі принципи:

Просторовий. Передбачає врахування диференційованого характеру розміщення природного капіталу за територією та упорядкування розподілу доходів природно-ресурсного походження за цільовим призначенням щодо покращення управління територіальними природно-господарськими системами. При цьому виконуються умови щодо повноцінного використання як горизонтальної, територіальної, так і вертикальної, управлінської складової природокористування, охоплюючи локальний, місцевий, регіональний та загальнодержавний просторові рівні. Згідно з цим принципом ТПК розглядається як фрактал, у якому до складу системи вищого просторового рангу

(держава) входять системи нижчого рівня (макрорайон, регіон, муніципалітет тощо).

Диференціально-інтегративний. У межах системного підходу передбачає формування територіального природно-господарського комплексу на основі всієї системно-диференційованої сукупності природних ресурсів, включаючи як суто природні ресурси (актуальна безпосередня участь у суспільному виробництві), так і природні умови (потенційна або опосередкована участь), а також земельні, водні, лісові, мінерально-сировинні, повітряні, фауністичні, кліматичні, природно-рекреаційні, екологічні (екосистемні) ресурси, які формують у просторовому вимірі цілісний комплекс природно-ресурсного потенціалу території. При цьому за просторовою ознакою виділяють локалізовані, просторові, площинні ресурси, за значенням у національному господарстві – державні, регіональні та місцеві (муніципальні), за призначенням в економічній сфері – прямі виробничі (випуск товарної продукції, надання послуг), невиконавчі (екологічні, охоронні функції тощо); за ознаками належності до ресурсної бази розвитку певних видів виробництва – промислові, сільськогосподарські, культурно-ландшафтні ресурси розвитку рекреаційної галузі та просторового розміщення галузей соціальної сфери, ресурси просторового розміщення галузей інфраструктури (транспортних шляхів, ліній зв'язку тощо); за інституціональною ознакою – державні, муніципальні, корпоративні, колективної, приватної власності тощо. Відповідно до наведеної класифікації розрізняють компонентну, функціональну, територіальну, організаційну та інші структури природно-ресурсного потенціалу комплексу. Такий підхід орієнтує на відповідну спеціалізацію ТПК за видами ресурсів та напрямками господарювання.

Екосистемний. Відповідно до цього принципу критерієм оцінки ефективності господарства є складна соціо-еколого-економічна характеристика, яка нарівні з чистим прибутком враховує показники конкурентоспроможності природно-господарської системи в цілому. При цьому у виробничій сфері на перший план виходить фактор оцінки ефективності її функціонування з позицій екосистемності бізнесу, що передбачає гармонізацію джерел природних ресурсів та енергії з фінансами підприємств, виробничих комплексів і кластерів, а також відповідної інфраструктури та логістики, спрямованих на

кінцевого споживача. Такий погляд суттєво впливає і на формування концепту сталого розвитку територій.

Інвестиційний. Полягає у пошуку додаткового інвестиційного капіталу, який за необхідною ставкою доходу забезпечує високоефективне функціонування структур, що використовують природні активи, у тому числі й похідні від природного капіталу фінансові інструменти. З системних позицій такий інвестиційний капітал має формуватися на природній ренті і надходженнях від прав використання природних активів різними суб'єктами господарювання у виробничому процесі.

Проектного управління та фінансування. Відповідно до цього принципу у сфері природокористування повинні враховуватися два основні положення проектного менеджменту. Зокрема, отримання конкретного, обмеженого певними часовими рамками, задалегідь окресленого господарського та фінансового результату управлінської діяльності (результативно-діяльнісний підхід); по-друге, особливості проектного фінансування, що пов'язані з необхідністю залучення і запозичення фінансових ресурсів з різних джерел для отримання відповідного результату (проектно-фінансовий підхід).

Кластеризації. Передбачає забезпечення використання гнучких форм управління та регулювання розвитку природно-економічних об'єктів, а також ефективних для впровадження корпоративних структур природокористування на різних територіальних рівнях. Найбільші можливості виникнення кластерів, за цим принципом, зосереджені у площині концентрації сучасних інновацій та інвестицій за диверсифікаційним, а не спеціалізованим типом. Зазначене забезпечує поєднання ефективних форм управління природокористуванням з розширеними можливостями регулювання розвитку цілісних природно-ресурсних комплексів.

Корпоратизації. Передбачає розвиток кластерно-корпоративної форми господарювання та керування природними й природно-антропогенними об'єктами з використанням відповідних, специфічних важелів та повноважень щодо природокористування. В Україні наявні просторові територіальні соціально-економічні системи фактично всіх типів господарської спеціалізації, включаючи промислово-інфраструктурні, промислово-аграрні, а також аграрно-інфраструктурні, аграрно-промислові, аграрно-рекреаційні, курортно-рекреаційні, екологічні тощо, з унікальними наборами відповідних компонентів

природно-ресурсного потенціалу. Принцип корпоратизації сприяє активізації процесу капіталізації природних активів та орієнтує на створення в рамках ефективно діючої мережі територіальних бізнес-об'єднань кластер-корпоративного типу спеціалізованих фінансових інститутів, котрі формуються як для окремого, так і низки бізнес-проектів.

Спільного інвестування. Спрямований на подолання системної проблеми нестачі інвестиційного капіталу у тих суб'єктів господарювання, що використовують природні активи. Інститут спільного інвестування (ІСІ) як форма колективного інвестування передбачає, що активи окремого інституту перебувають у спільній власності усіх інвесторів, котрі є його учасниками. Об'єднання коштів багатьох окремих інвесторів дозволяє ІСІ виходити на фондовий ринок та користуватися перевагами великих інституційних інвесторів. За законодавством України під інститутами спільного інвестування розуміють пайові або корпоративні інвестиційні фонди (далі – ПФ та КІФ), які створюються й функціонують на засадах, визначених Законом України «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» від 15.03.2001 року. Законодавство про ІСІ в Україні потребує вдосконалення щодо приведення його у відповідність до європейських норм, розширення переліку видів інвестиційних фондів тощо.

Фінансизації та сек'юритизації природного капіталу. Орієнтує на системну організацію інфраструктури проектного управління природними ресурсами на засадах фінансизації сфери природокористування, тобто вибудовування фінансової ланки проектного управління. Охоплює проблемні питання впорядкування фінансової інфраструктури і схем проектного фінансування на засадах підтримки відповідної фінансової та організаційної відповідальності. Використання методів фінансування конкретного інвестиційного проекту з розподілом ризиків серед його учасників з використанням інструмента сек'юритизації, тобто випуску в обіг цінних паперів, основу яких становить природний капітал, забезпечує розвиток кластер-корпоративних форм проектного управління, а також створює можливість залучення різних за масштабом бізнесу підприємств-виконавців і власників коштів, запровадження інноваційних технологій.

Корпоративної соціальної та екологічної відповідальності. Передбачає необхідність проведення капіталізації природних ресурсів на засадах

корпоративної соціальної та екологічної відповідальності, тобто відповідно до концепції взяття суб'єктами господарювання на себе більшої, аніж це визначено в законах, нормах і правилах, відповідальності за окремі екологічні аспекти бізнес-діяльності з метою забезпечення вищої, ніж у конкурентів, соціальної цінності пропонованих на ринку товарів і послуг, досягнення інтегрального, системного ефекту від господарювання за такими напрямками, як поліпшення загальної культури господарської діяльності, а також соціальних та екологічних ефектів в охороні довкілля.

Муніципального управління. Орієнтує на використання європейського досвіду у цій царині. Муніципалітет в Україні має стати публічно-правовою територіальною корпорацією, самоврядною громадою із правами юридичної особи, що є можливим після проведення повноцінної реформи місцевого самоврядування, реалізація якої в останнє десятиліття суттєво стримувалась, проте наразі наявні реальні передумови на відновлення. В процесі такої реформи шляхом законодавчого запровадження муніципальної власності, значного розширення бази оподаткування муніципальними податками або введенням єдиного муніципального податку, передачі до муніципальної власності частини майна, що перебуває у загальнодержавній та комунальній власності, можливо зміцнити економічні основи місцевого самоврядування. Муніципалітет як учасник господарських відносин може бути як посередником, так і гарантом фінансової установи у процесі залучення фінансових активів та сек'юритизації природних ресурсів тощо.

Державно-приватного партнерства. Спрямований на розвиток державно-приватних форм партнерства, а саме підтримки рівних стосунків між владою та бізнесом, які виступають у ролі замовників і засновників проектів природокористування. Серед основних засобів упорядкування їх взаємодії слід відзначити перш за все форму, засади котрої окреслені в чинному законодавстві України як партнерські відносини між публічним та приватним секторами економічної діяльності згідно з Законом України «Про державно-приватне партнерство» № 2404-VI від 01.07.2010 р. [2]. Суттєвим аспектом таких відносин є орієнтування на принцип збереження публічних форм власності на природні ресурси з передачею окремих їх видів у довгострокове користування на засадах довірчого управління та

публічно-приватного партнерства, що сприятиме активізації процесу залучення інвестиційних ресурсів у сферу обігу природного капіталу.

Аналізуючи досвід розвитку європейського економічного простору, необхідно перш за все зосередитися на високоефективних формах територіальної організації виробництва, які довели свою дієвість і виявили переваги у світовій та європейській економічній практиці. Заважаючи на нього, можна зробити висновок, що завдання управління ТПРК найбільш ефективно може реалізовуватися через кластерний принцип як такий, що є гнучким з погляду управління та регулювання розвитку й ефективним для впровадження корпоративного підходу до природокористування на різних просторових рівнях. Кластерно-корпоративний механізм здатен імплементувати в господарську діяльність одночасно принципи «синьої» та «зеленої» економік – низової бізнес-ініціативи та державної підтримки і контролю, надати їм дієву організаційно-структурну форму, яка охоплює всі три просторові виміри управління природними ресурсами – загальнодержавний, регіональний і місцевий (т. зв. муніципальний). Кластерно-корпоративна форма управління забезпечує широкі можливості взаємовигідного узгодження інтересів усіх учасників природно-ресурсних відносин, модернізації системи управління ними, передбачає створення високоефективної інфраструктури повноцінного залучення природних ресурсів у господарський процес через їх капіталізацію та створення ефективних інституціональних структур управління природокористуванням.

Принцип кластеризації та корпоратизації. Виникнення і функціонування кластерної моделі підтримки розвитку можуть бути особливо ефективними для управління природними ресурсами України. М. Портер пропонує таке визначення: «Кластери – це зосередження в географічному регіоні взаємопов'язаних підприємств та установ у межах окремої галузі» [260].

Сучасне тлумачення кластеру характеризує його як територіально-організовану систему стійкого міжпідприємницького партнерства, що об'єднується інноваційно-інвестиційною цільовою програмою (концепцією) для досягнення кінцевої цілі найбільш ефективними шляхами через створення економічно вигідної спеціалізації регіонального виробництва за допомогою регіональних переваг, високоефективного вилучення та розподілу регіональної ренти, котра виникає як у результаті високефективної спеціалізації, так і через

системно-емереджентний ефект від поєднання та концентрації на певній території виробництва товарів та послуг. Аналіз виявив, що насамперед кластер повинен мати ефективну управлінську структуру. У сучасному менеджменті щодо цього рекомендовані корпоративні форми організації управління виробництвом. Створена на такій основ кластер-корпорація є досить мобільним виробничо-господарським утворенням і може функціонувати як протягом терміну виконання конкретного еколого-економічного завдання природокористування (проектний підхід), так і необмежений час (господарський підхід). Динамічний характер еколого-економічного кластеру відповідає сучасним ринковим умовам, оскільки передбачає економію витрат на підтримку екологічного балансу за рахунок цілеспрямованого вирішення завдань з природокористування, охорони довкілля, екологічних проблем тощо, які виникають на території розташування та функціонування кластеру. В рамках кластер-корпорації стає можливим контролювати й спрямовувати в необхідних напрямках фінансові потоки, ефективно використовувати різні види природно-ресурсної ренти, виконувати екологічні проекти, забезпечувати охорону довкілля тощо [21]. Таким чином, у кластерно-корпоративному об'єднанні системно забезпечується єдність територіального та галузевого підходів до управління природокористуванням на основі стрижневого принципу корпоративного господарювання. Він акумулює у собі екосистемний, просторовий, інвестиційний та проектний підходи і є їх квінтесенцією, втіленням у реальний, об'єктивно функціонуючий інституціонально-господарський механізм. Кластерно-корпоративна форма господарювання та управління з відповідними важелями й повноваженнями щодо природокористування забезпечує широкі можливості керування природними та природно-антропогенними об'єктами в різних аспектах, включаючи управління сталим розвитком територіальних соціально-економічних систем [81; 164].

Така форма управління є абсолютно відкритою щодо створення додаткових суб'єктів господарювання – проектних та постійно діючих господарських компаній з розвинутою ринковою фінансовою інфраструктурною складовою системи управління капіталом і, відповідно, розбудови вискоєфективної інфраструктури капіталізації природних ресурсів у межах їх господарської складової. Організоване і впорядковане управління такими активами через проектну форму в рамках кластерних утворень має важливе значення при вирішенні

завдань сталого розвитку територій, оскільки дає змогу сформувати цільові орієнтири підвищення інвестиційної привабливості територій, а також визначити напрями ефективного використання місцевих ресурсів у якісному та кількісному вираженні. При цьому одним з ключових напрямів стає оптимальне розміщення і використання наявних природних активів у господарській діяльності з метою максимізації їх вартості та доходу. Щодо цього перспективною організаційною формою господарювання для впровадження проектної форми господарювання у природно-ресурсній сфері доцільно визначити територіальний кластер. Водночас процес капіталізації природних активів орієнтує на створення в рамках ефективно діючої мережі територіальних бізнес-об'єднань (кластер-корпорацій) спеціалізованих фінансових інститутів, котрі формуються як для окремого, так і низки бізнес-проектів.

При цьому постає питання про кінцевої мети – *цільової функції* територіального природно-господарського комплексу та відповідного процесу територіальної організації природних активів регіонального господарства в ринкових передумовах господарювання. Зокрема, необхідно виходити з того, що як єдиний економічний цикл виробництва, обмін, розподіл і споживання (накопичення) матеріальних благ та послуг орієнтуються при будь-якій формі організації виробничих відносин на отримання максимального ефекту – співвідношення результатів та витрат економічної діяльності за умови економічно, екологічно та соціально ефективного й одночасно стабільного сталого розвитку природно-ресурсної складової господарського простору територій та країни у цілому.

Таким чином, функція ТПРК – це в широкому розумінні територіальна економічна організація господарства з метою забезпечення його ефективного функціонування. Роль його територіальної організації, включаючи формування інституціональних структур, корпорацій, організаційних, економічних, фінансових механізмів з управління природокористуванням, у цьому процесі є виключно важливою. Таким чином, в умовах ринку пріоритети комплексного розвитку регіональної (на рівні економічного району, обласного, міського тощо) економіки зміщуються в бік забезпечення збалансування в часовому й територіальному вимірах потоків ресурсів та новостворених вартостей, при цьому питання забезпечення оптимуму та широти спеціалізації, а також економічної її ефективності вирішуються

переважно через економічно ефективні за своєю природою ринкові відносини господарювання.

Стабільність розвитку природно-господарських територіальних комплексів на всіх трьох рівнях – загальнодержавному, регіональному й місцевому – значною мірою залежить від дотримання збалансованої територіальної, більш загально – просторової організації економіки, насамперед – узгодженості загальнодержавних і регіональних інтересів як мотивів економічної діяльності. Сучасна територіальна організація продуктивних сил у ринковій системі на корпоративно-кластерній основі – це динамічний і багатоплановий процес, який залежить від різних факторів.

Згідно з європейським досвідом, наразі відносини щодо формування муніципальної власності територіальних громад та організації власне муніципалітетів на корпоративних засадах стають важливим фактором територіальної організації природно-господарського комплексу. Відповідно до конституційного права європейських держав, зокрема Євросоюзу, про місцеве самоврядування і територіальний розвиток, муніципалітет є публічно-правовою корпорацією, самоврядною громадою із правами юридичної особи. Поки що в Україні таких структур не створено, об'єктивно існують місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування з відповідним розподілом повноважень. Конституційне поле України, проте, не суперечить ідеї муніципального управління, передбачався й більш ефективний перехід до відповідних муніципалітету форм територіального управління, однак це не було реалізовано, як і загалом адміністративно-територіальна реформа.

У новій парадигмі сталого розвитку країни та її регіонів стратегія господарювання базується на ефективному використанні природно-ресурсної, технологічної, фінансової та територіально-господарської структурної основи сучасної високоіндустріально-аграрної національної економіки[23; 102; 132]. Проте для ефективного розвитку національного господарства у просторовому вимірі насамперед необхідне потужне інституціонально-інфраструктурне підґрунтя з метою інтенсифікації економічної діяльності на інноваційній корпоративній основі, що в результаті має забезпечити соціально-екологічні ефекти підвищення добробуту населення й досягнення природно-господарської збалансованості, одночасну «соціалізацію природи» та «екологізацію суспільства». Тобто йдеться загалом про комплексний,

народногосподарський ефект, який, звісно, включає в себе й високі економічні показники. Тобто у цьому контексті увага акцентується на соціально-екологічній складовій сталого розвитку. Звідси можна зробити висновок й про особливе місце і роль територіальних природно-господарських комплексів в організації господарства національної економіки в сучасний період активних суспільно-економічних трансформацій та наступний часовий проміжок динамічних відтворювальних зрушень. Через впорядковане природокористування вони забезпечуватимуть активну інтеграцію капіталізованих природних ресурсів в економічну діяльність, використання в системних ефектів комплексності, застосування корпоративних дієвих форм управління та прибуткових ринкових механізмів проектного управління й фінансування, максимізацію всіх виробничих, соціальних та екологічних результатів господарювання, прискорену інтеграцію національного господарства в європейську економічну систему, створивши привабливі й сприятливі умови інвестиційної та іншої економічної діяльності на місцевому, регіональному та загальнодержавному рівнях розвитку національного господарства.

Напрями трансформації територіального земельно-господарського комплексу. Економічні та соціальні зміни, здійснювані в Україні, обумовлюють необхідність вдосконалення методології та практики територіального управління. Процес становлення нової ринкової економічної системи в країні не завершений, оскільки перетворення в багатьох сферах суспільно-господарського життя тривають, а відповідні ринки лише формуються. Це стосується ринку землі, що створюється пізніше, ніж ринки економічної системи країн Західної Європи та США, котрі, спираються на земельний. Земельний базис ринкової економічної системи країни остаточно оформлюється тоді, коли багато елементів і механізмів верхніх рівнів цієї системи склалися і функціонують. Прослідковуються фундаментальні суперечності у становленні економічної системи сучасної України, що володіє істотним евристичним потенціалом.

Підвищення конкурентоспроможності України, забезпечення умов для притоку інвестицій в економіку, необхідність враховувати запити людей і сприяти відтворенню природно-ресурсного потенціалу – це

нові управлінські завдання територіальних земельно-господарських комплексів. Тому, все більшої актуальності набуває підвищення іміджу інвестиційної привабливості регіону, а отже і наявність територіального продукту. Навколишнє середовище сприймається як даність, основою якого є природна, матеріальна, соціальна компонента (рис. 1.2.) [100]. Рівень розвитку суспільства та цивілізованості залежать як від співвідношення між природним і техногенним середовищем людини, так і між матеріальним і соціальним.

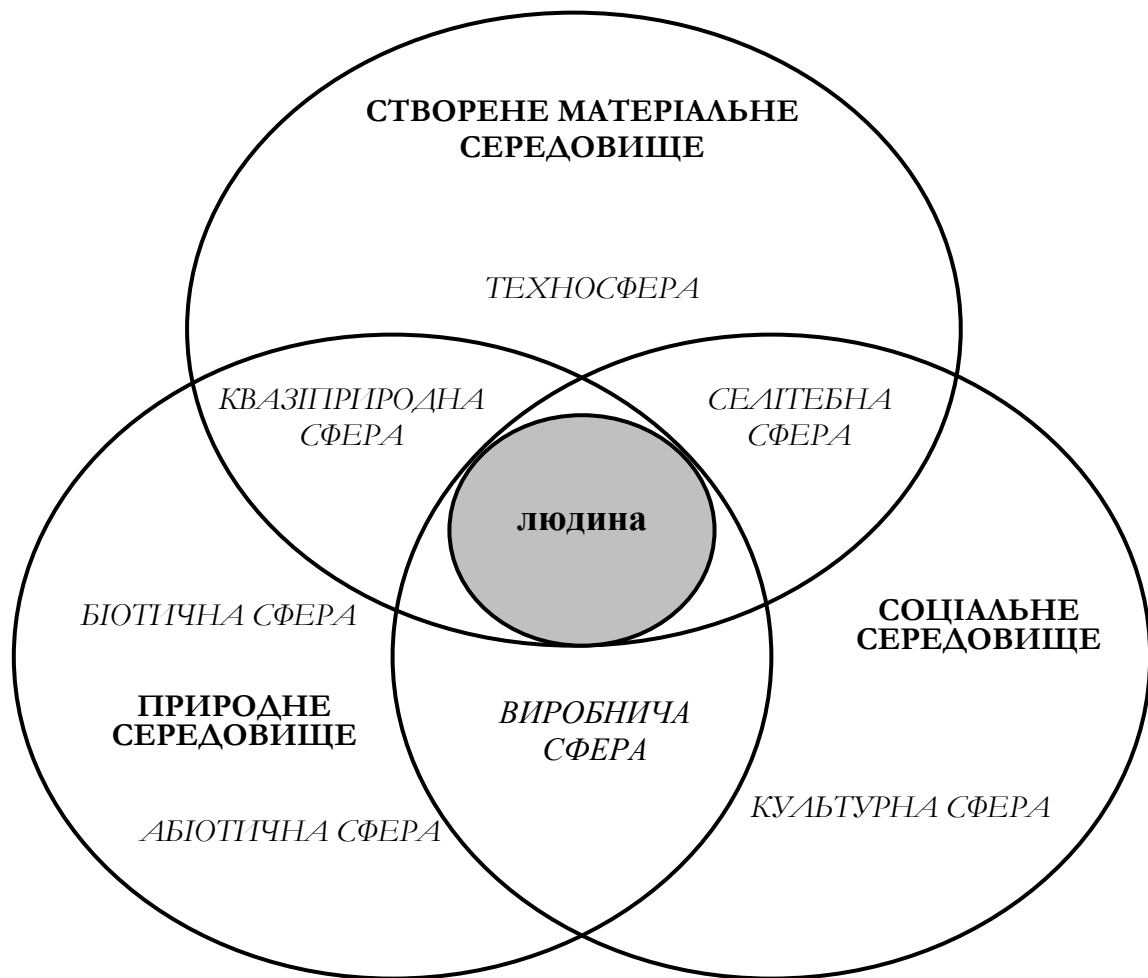

Рис. 1.2. Модель впливу середовища існування на людину

В сучасній економічній науці на сьогодні відслідковується рівень та ефективність управління будь-якою системою чи сферою, ступінь інтегрованості та залежності від взаємозв'язків, глобальний світ, мега-корпорації, світову фінансову інфраструктуру, низку інституціональних пасток тощо. Одночас існуючі економічні концепції рівноваги, сталого розвитку, порядку та хаосу, фінансоміки й інші виявилися не в змозі спрогнозувати й попередити сучасні трансформації, в тому числі

відновлення й стабілізацію економічної діяльності. Необхідним є міждисциплінарний підхід до вирішення поставлених завдань.

Соціально-економічні та інституційні обмеження інноваційної політики. У межах напряму передбачається розглянути проблеми формування й розвитку національної інноваційної системи, інноваційної інфраструктури, інституту інтелектуальної власності та інтелектуальних ресурсів, кооперації в галузі створення і реалізації інноваційних проєктів участі великих корпоративних структур в інноваційному розвитку, поєднання інноваційної та соціальної політики, соціокультурні аспекти інноваційного розвитку, фінансово-економічне забезпечення інноваційних проєктів і соціальних програм, питання ринку праці та сучасні механізми залучення університетів в інноваційний процес та інші.

Просторовий аспект інноваційної політики – від територіальної диференціації до ідеї суперрегіонів і міських агломерацій. У рамках напряму передбачається розглянути питання географічного положення та ресурсного потенціалу регіонів; територіальну організацію інноваційної діяльності; інноваційний розвиток регіональних промислових систем; вплив транспортної інфраструктури на розвиток мобільності, завдання транспортних систем і меж мобільності; проблеми формування і розвитку національних транспортних систем; економіку міст; особливості територіального розвитку міст як джерел й основних споживачів інновацій; місто як соціальну систему; співвідношення інноваційного і спадкоємного у процесі урбанізації; біоекономіку; врахування екологічних вимог; співвідношення екологічної безпеки та інноваційного розвитку; інноваційну екосистему як ключовий інструмент такого розвитку регіону.

Визначаючи роль та місце ТЗГК в системі економічних відносин регіону як способу існування населення на певній території, доцільно його розглядати як функціонуючий регіональний територіальний земельно-господарський комплекс.

Територіальний земельно-господарський комплекс (ТЗГК) – об'єктивно існуюча частина природного середовища, освоєна людиною, в просторово-часових межах якої здійснюється земельно-господарська та інша діяльність і підтримуються умови нормальної життєдіяльності населення.

Цілеспрямоване конструювання територіальних земельно-господарських систем технічно вирішити можливо, спираючись на

закони організації та функціонування екосистем, механізми, що забезпечують їх стійкість, реакцію на різні види обробітку, допустимі рівні впливу. Дослідження необхідно проводити з позицій системного підходу, коли певна господарська діяльність у конкретних природних умовах розглядається як єдина територіальна земельно-господарська система. В давно обжитих районах зміни потребують не лише технології, а й власне екосистеми, оскільки, вони тут порушені і пригноблені. Рекультивация, агролісомеліорація – це теж конструювання ТГЗК. Значно ефективніше запобігти викидам шкідливих речовин в екосистему, ніж витратити кошти й енергію на очищення, подолання наслідків. Тому необхідно створювати агробіоценози, пристосовані до умов періодичного тривалого зневоднення, оскільки серед саморегуляційних систем рекордними за продуктивністю та соціальною значущістю є заплавні луки й екосистеми приливних маршрутів.

Ідею ландшафтного конструювання насамперед варто спробувати на невеликій натурній моделі, наприклад, ділянці площею в кілька гектарів, котра повинна включати різноманітні урочища. Необхідно домогтися добиватись стійкого відтворення культур, довести їх продуктивність до максимально можливої. За умов переробки значної частини річного приросту рослинності підвищиться продуктивність території, а межі продуктивних спільнот розширюватимуться, що свідчитиме про вдале відновлення біорізноманіття. При цьому не потрібно ризикувати значними коштами, оскільки спробувати можна на невеликій моделі. Це цілісне явище, що стосується конструювання екосистеми, здатної замінити деградуючі сучасні та витримати високий рівень антропогенних навантажень.

Територіальні земельно-господарські комплекси – це відкрита складна система, що включає два блоки – природний і господарський (рис. 1.3). Запропонована схема є стандартною, у ній закладено ідею, що суб'єкт господарювання – людина бере на себе функцію регулювання власних взаємовідносин з природою, але при цьому немає головного – поєднання цілей соціальної системи та можливостей природної. Сучасна економіка ігнорує екологічні регламенти свого розвитку. Незбалансованість виробничих циклів господарювання та економіки природного середовища потребує побудови наново партнерських взаємовідносин.

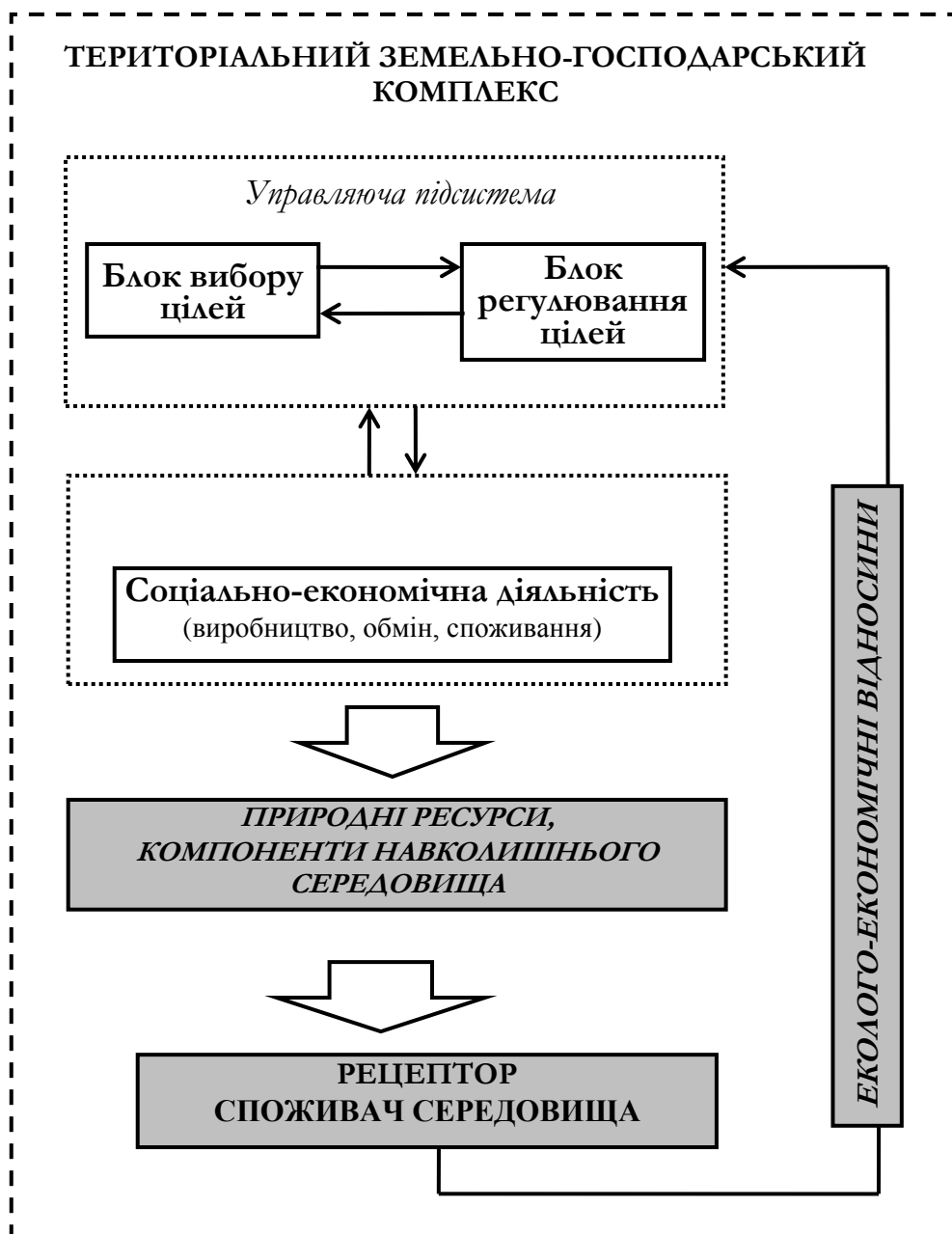

Рис. 1.3. Принципова схема управління в земельно-господарській системі

Основу, структуру і просторові масштаби ТЗГК визначають природні умови території, на якій і формується. *Виробничий блок* – найбільш активна частина системи, включає всі види господарського обробітку, дає змогу управляти розвитком і перебудовувати всієї систему в цілому. Цілісність ТЗГК визначається єдністю виконуваних соціальних та економічних функцій, а період їхнього існування – тривалістю природокористування. Для таких комплексів характерна поява нових стійких елементів у

природній складовій, а також формування різних типів природно-антропогенного кругообігу речовин і потоків енергії. Найбільше ці процеси залежать від господарських комплексів, форм та методів їх управління.

Сучасні ТГЗК, на відміну від сталих елементів екосистеми, характеризуються більш складним функціонуванням й особливим поєднанням самоорганізації природних процесів. Земельно-господарські комплекси, що зазнали певних трансформацій, утворені з використанням різних категорій земель та форм власності, в сучасних умовах не мають абсолютного позитивного впливу на темпи соціально-економічного розвитку та стійкість агроландшафтів. Це, у свою чергу, призводить до інтенсифікації цілого комплексу екологічних проблем у землекористуванні. Негативно на розвитку земельно-господарських комплексів позначається квазіринковість інституціональних перетворень щодо володіння, користування та розпоряджання земельними активами.

Сьогодні структурні зміни відбулися у розподілі земель за формами власності й господарювання, землевласниками та землекористувачами. Новим Земельним кодексом України з 01.01.2002 року інституційно закріплено три форми власності на землю – державну, комунальну та приватну, котрі визначено як рівноправні. Водночас сьогодні фактично існує й колективна власність на землю, що перебуває на стадії трансформації. Згідно з результатами дослідження, за станом на 01.01.2015 р. у державній власності перебувало 28,9 млн га (47,76 %), приватній власності юридичних та фізичних осіб – 31,4 (52,1), колективній – 55,3 (0,09) та комунальній – 32,3 тис. га (0,05) земель. За станом на 01.01.2015 р. в Україні найбільшу питому вагу становили землі сільськогосподарського призначення – 42,2 млн га (70,0%), наступні лісогосподарські – відповідно 9,0 (15,0) і водного фонду – 3,3 млн га (5,4 %) (табл. 1.2.).

Зокрема, спостерігаємо незначні зміни в структурі вітчизняного земельного фонду. Досвід європейських держав свідчить, що в загальній площі території має бути значна частка заповідної зони, а саме – 15–20 %, але в Україні вона становить лише 4,8 %.

Тобто в нашій державі існують проблеми у сфері розподілу земель, що у свою чергу, негативно впливає на їхню якість та ефективне використання, призводить до погіршення природної якості ґрунтового покриву, збіднення флори і фауни тощо.

Таблиця 1.2

Розподіл земель в Україні за категоріями, 2002, 2014 рр.*

Категорія земель	Площа земель				2014 до 2002, ±
	2002		2014		
	тис. га і т.д.	%	тис. га	%	
Сільськогосподарського призначення	42459,0	70,3	42234,3	70,0	-224,7
Житлової та громадської забудови	1494,3	2,5	1556,9	2,6	62,6
Природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення	2682,3	4,4	2913,9	4,8	231,6
Рекреаційного призначення	34,0	0,1	27,9	0,0	-6,1
Оздоровчого призначення	102,5	0,2	110,2	0,2	7,7
Історико-культурного призначення	40,5	0,1	53,1	0,1	12,6
Лісгосподарського призначення	8974,6	14,9	9025,4	15,0	50,8
Водного фонду	3228,6	5,3	3257,9	5,4	29,3
Промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення	1338,4	2,2	1175,3	1,9	-163,1
Загальна площа	60354,8	100,0	60354,9	100,0	-

* Джерело: за даними форми 6-зем Держгеокадастру України

В Україні застосовується й інший критерій поділу земель за угіддями, що здійснюється відповідно до фактичного використання земель (табл. 1.3). Найбільш цінними є сільськогосподарські угіддя, на які припадає досить велика частка від загальної площі країни. Наша держава має один із найвищих у світі показників забезпеченості сільськогосподарськими угіддями і ріллею на душу населення. Так, за станом на 01.01.2015 р. найбільшу питому вагу мають сільськогосподарські угіддя – 69,3 %, а також ліси й інші лісовкриті площі – 17,6 %.

Такий розподіл земельних угідь характеризується сільськогосподарською освоєністю і високою розораністю та недостатнім рівнем лісистості території, який із прийняттям нового Земельного кодексу України майже не змінився. Науково обґрунтований оптимальний рівень лісистості нашої держави, зважаючи на її географічне розміщення та кліматичні умови, повинен становити не менше ніж 20 % відповідно до Указу Президента України «Про деякі

заходи щодо збереження та відтворення лісів і зелених насаджень» № 995/2008 від 04.11.2008 року [5]. На початок 2015 р. розораність земель у нашій країні становила 53,9 % її території, що є найвищим показником у Європі. Так, у Франції і Німеччині він дорівнює близько 33,1 %, Іспанії – 25,5 , Нідерландах – 24,1 %.

Таблиця 1.3

Розподіл земель в Україні за угіддями, 2002, 2014 рр.*

Вид угідь	Площа земель				2014 до 2002, ±
	2002		2014		
	тис. га і т.д.	%	тис. га	%	
Сільськогосподарські землі, всього	43022,3	71,3	42731,5	70,8	-290,8
У тому числі: сільськогосподарські угіддя, всього	41800,4	69,3	41511,7	68,8	-288,7
з них:					
рілля	32544,1	53,9	32531,1	53,9	-13,0
перелogi	404,8	0,7	239,4	0,4	-165,4
багаторічні насадження	912,8	1,5	892,9	1,5	-19,9
сіножаті	2410,2	4,0	2407,3	4,0	-2,9
пасовища	5528,5	9,2	5441,0	9,0	-87,5
Ліси та інші лісовкриті площі	10438,9	17,3	10630,3	17,6	191,4
Землі забудови	2463,0	4,1	2550,4	4,2	87,4
Під водою та заболочені землі	3372,8	5,6	3409,0	5,6	36,2
Інші землі	1057,8	1,8	1033,7	1,7	-24,1
Загальна площа	60354,8	100,0	60354,9	100,0	-

* Джерело: за даними форми 6-зем Держгеокадастру України.

Тісна кореляція ТГЗК з місцевою ландшафтною структурою спостерігається на локальному рівні і пов'язана з історично виробленою адаптивністю господарської діяльності. Територіальна організація, типи виробництва в сільському і лісовому господарстві, розміщення і характер поселення в ньому обумовлені вихідною ландшафтною диференціацією. Найбільш важким завданням щодо вивчення та конструювання ТГЗК, є встановлення їх меж. Беручи за основу межі території, де здійснювалася певна господарська діяльність, необхідно враховувати ступінь антропогенної мінливості.

В контексті поглиблення земельно-екологічної кризи все більшої ваги набувають ідеї адаптивно-ландшафтного землеробства, орієнтовані на максимальну мобілізацію природного потенціалу оброблюваних земель при виваженому скороченні антропогенного впливу. Оптимізації функціонуючих сільськогосподарських земель сприятимуть неухильне заощадження і підтримка в належному стані природних елементів екологічного каркасу. Природна основа екосистеми повинна розглядатися як безумовний базис сталого природокористування. Природні геосистемні утворення мають здатність до самовідновлення структурно та покомпонентно, і в цей процес повинні «вбудовуватися» і «вписуватися» нові форми господарської діяльності та системи землекористування. Несприйняття або ігнорування такого важливого принципу сучасного природокористування – головна причина всіх локальних, регіональних і глобальних екологічних проблем сьогодення. Досягти оптимального стану можливо шляхом поєднання адаптивного й конструктивного підходів при проектуванні господарських зрушень. Адаптивне землеробство полягає у зближенні структури та функціонування агроекосистеми з природними комплексами, імітації на сільськогосподарських землях природних режимів і механізмів саморегуляції.

Земельно-господарські комплекси регіонів характеризуються інтенсивною господарською діяльністю. Перспективи інтенсифікації їх подальшого використання актуалізують необхідність комплексного розвитку землегосподарської діяльності на основі просторового планування. В екологічному контексті такою інструментарією може бути орієнтований на облік, оцінку і виробництво екосистемних послуг: ресурсозабезпечуючих (вода, сировина, видове біорізноманіття), кліматорегулюючих (параметри погоди, контроль повеней, газовий баланс), соціокультурних (естетичні, духовні, культурні та рекреаційні вигоди), екосистемних та середовищеутворюючих (первинна продуктивність, трофічні зв'язки, кругообіг поживних речовин, здатність до асиміляції забруднень, ландшафтні). Саме «зелена» економіка слугуватиме не тільки екологічним імперативом формування і розвитку земельно-господарських комплексів, але й ключовим інноваційно і ринково орієнтованим драйвером сталого розвитку частини країни, стимулюючи ведення бізнесу і наукові дослідження в перспективних «зелених» сферах (органічне землеробство, агроекотехнології, енергозбереження, Smart-технології, рециклінг, зелений дизайн,

фармацевтика, натуральна косметика та ін.). Розробка і реалізація на практиці екологічно орієнтованих просторово-галузових пріоритетів розвитку земельно-господарських комплексів передбачають їх поєднання, як у межах публічних проєктів, так і приватних бізнес-рішень, а також необхідність постійного пошуку конструктивних рішень, професійного підходу, консолідацію зусиль, з одного боку, держави, бізнесу і суспільства, а з іншого – науки, політики, господарської практики.

Напрями трансформації територіального водно-господарського комплексу. Водно-господарські комплекси (ВГК) є важливою складовою регіональної економіки, оскільки забезпечують промисловий сектор водними ресурсами, відіграють важливу роль у функціонуванні житлово-комунального та сільського господарства, постачають питну воду для населення. Практика функціонування територіальних водно-господарських комплексів (ТВГК) демонструє, що в умовах суспільних трансформацій практично унеможливується їх переведення на ресурсоощадливу модель розвитку [158]. За таких обставин необхідним є обґрунтування механізмів системної трансформації територіальних водно-господарських комплексів в умовах функціонування відкритої національної економічної системи та її регіонального економічного простору.

Підсумовуючи розробки вітчизняних учених та зважаючи на сучасні реалії територіального комплексоутворення, можна констатувати своєчасність і необхідність масштабних трансформаційних заходів територіальних ВГК й країни загалом. Адже ринкове середовище, що сформувалося в більшості сегментів національного господарства, жодним чином не синхронізується із системою економічних відносин, яка переважає у ВГК, що стримує процеси розширеного водовідтворення та водозбереження, а також активізації водогосподарського й водоохоронного підприємництва.

На основі систематизації існуючих підходів вітчизняних та зарубіжних учених водно-господарський комплекс визначено як сукупність ресурсів і водно-господарських споруд, спеціалізованих підприємств, природних водних об'єктів, які на інституціональній основі просторової галузевої належності й технологічної єдності забезпечують включення водно-ресурсного потенціалу у господарський

оборот, а також його відновлення, відтворення та охорону. Виходячи з таксономічного рівня соціально-економічних систем, варто розрізняти національний та територіальні ВГК (економічних районів, областей, басейнів найбільших річок, великих міських агломерацій) [44].

Складність проектування й структурування ТВГК значною мірою зумовлена тим, що він є надто багатофункціональним утворенням, зокрема, включає природну (водні ресурси, навколишнє середовище, місцеві природні умови), технічну (об'єкти водогосподарської інфраструктури) та економічну складову (органи управління водними ресурсами, система водогосподарського та водного моніторингу, обслуговуючі водогосподарські підприємства) (рис. 1.4).

За таких умов недопущення кризових ситуацій, пов'язаних з негативним впливом технічної складової на природну, можливе в разі, якщо магістральною ланкою комплексу виступатиме система моніторингу, яка в ретроспективі фіксуватиме тенденції техногенного впливу на природну складову і на основі її даних здійснюватиметься розробка індикативних показників допустимого впливу водокористувачів на природні водні об'єкти.

Негативним аспектом сучасного стану ТВГК є те, що діяльність його суб'єктів спрямована в основному на контроль за дотриманням екологічних нормативів, а не озробку проектів комерціалізації водогосподарських послуг та окремих сфер водокористування. Сучасна модель ТВГК має включати два рівноцінних пріоритети – економічний та екологічний. Це забезпечить надходження додаткових інвестиційних ресурсів, підвищить інвестиційну привабливість водогосподарських об'єктів, сприятиме інтеграції водного господарства та інших сегментів регіонального господарського комплексу і водночас створить передумови для нарощення фінансової бази проведення природоохоронних заходів, пов'язаних з відтворенням окремих складових водно-ресурсного потенціалу. Нівелювання негативного впливу технічної складової на природну обумовлене й ступенем врахування системою водопостачання та водоспоживання місцевих природних умов, умов водозабору та водовідведення. Досвід попередніх років засвідчує, що при проектуванні системи водогосподарських споруд не бралися до уваги місцеві умови господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу. Налагодженню цього процесу сприятиме формування системи інтегрованого управління водними ресурсами, де

об'єктом управління буде регіональна екосистема, що включає водні, лісові та земельні ресурси.

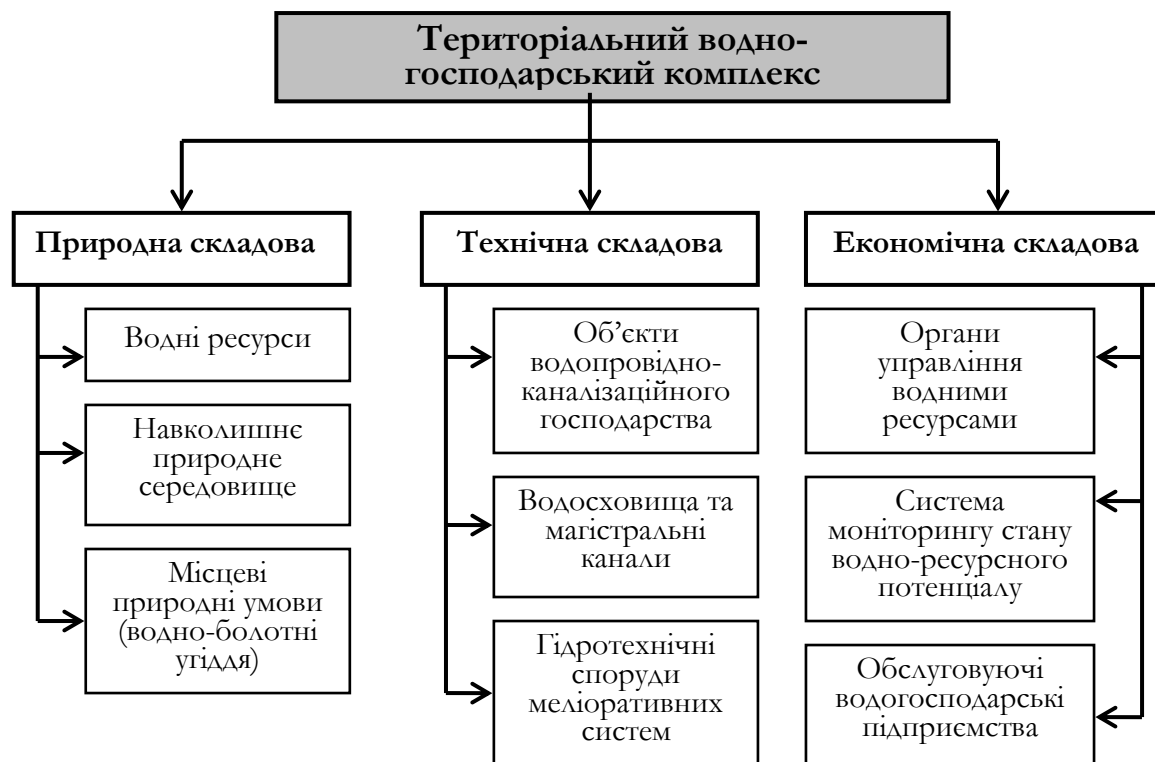

Рис. 1.4. Складові територіального водно-господарського комплексу

Уникнення деградації природних водних об'єктів пов'язане з вдалою політикою роздержавлення міжгосподарських гідротехнічних споруд, які обслуговують меліоративні системи на осушених та зрошених землях. У період «безгоспності» цих споруд було зруйновано потужні гідротехнічні комплекси сільськогосподарського водопостачання, що проявляється в замуленні штучних водних об'єктів, їх забрудненні та погіршенні гідрологічного режиму сільськогосподарських угідь на цих територіях [44].

Технічна складова ТВГК потребує комплексної модернізації, а в окремих випадках і будівництва нових об'єктів з метою принципової зміни масштабів та способів водокористування і зменшення негативного впливу на природні водні об'єкти. Досвід попередніх років довів, що при існуючій системі фінансового забезпечення реалізації водогосподарських та водоохоронних проєктів забезпечити якісне оновлення водогосподарської інфраструктури неможливо через тотальний дефіцит бюджетних коштів, відсутність зацікавленості

приватних підприємницьких структур у модернізації водогосподарських споруд, відсутність зовнішніх інвестицій у реконструкцію гідротехнічних споруд на меліорованих землях, низький рівень консультативного забезпечення інноваційного оновлення матеріально-технічної бази водогосподарських підприємств. З огляду на це, потребують розробки напрями вдосконалення інвестиційного забезпечення модернізації ТВГК. Регіоналізація водогосподарського комплексоутворення зумовлена необхідністю врахування низки детермінант, які пов'язані з організацією та регулюванням процесу водокористування. З огляду на це, варто виокремити найбільш вагомі детермінанти, що безпосередньо впливають на формування ТВГК (рис. 1.5).

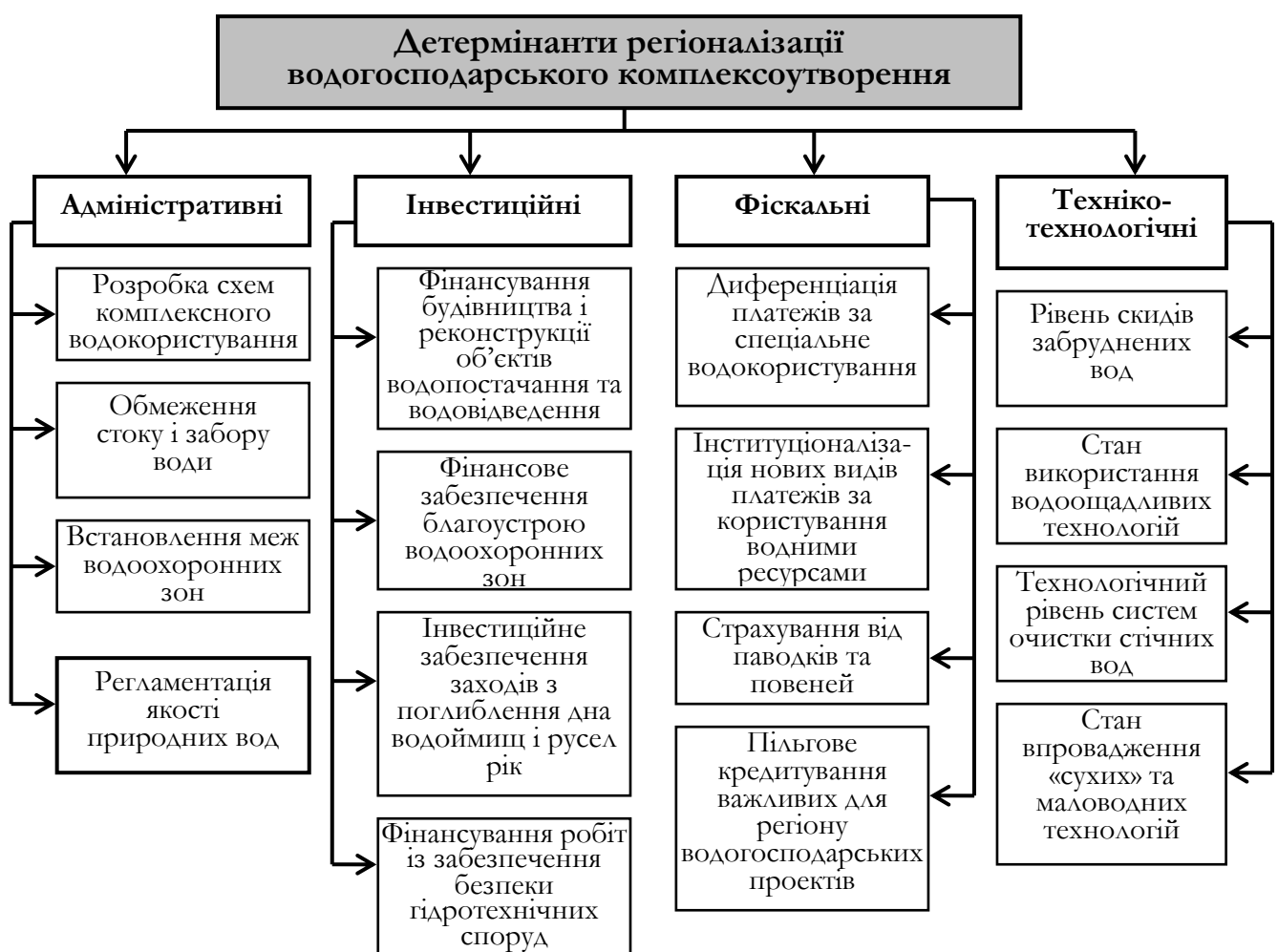

Рис. 1.5. Детермінанти регіоналізації водогосподарського комплексоутворення

Територіальний водогосподарський комплекс повинен мати прозору інституціональну впорядкованість завдяки функціонуванню

ефективних підрозділів моніторингу стану, використання та відтворення водних ресурсів з метою встановлення меж водоохоронних зон, які упереджуватимуть надмірне навантаження на водні екосистеми, а також формуванню методичної бази регламентації якості природних вод з метою розробки методичної бази контролю за станом водних ресурсів, що залучаються у господарський оборот.

Розробка схем комплексного водокористування потребує координації зусиль різних рівнів управління водними ресурсами, спеціалізованих водогосподарських підприємств та підприємств-водокористувачів. Вдале вирішення цього завдання можливе за умов визначення прозорої владної вертикалі взаємодії між основними суб'єктами водокористування в межах адміністративно-територіальної одиниці (рис. 1.6). З огляду на це, потребує впорядкування система взаємозв'язків між регіональними підрозділами Держводагентства України, територіальними управліннями Міністерства екології та природних ресурсів, регіональними органами управління та місцевого самоврядування і підприємницькими структурами.

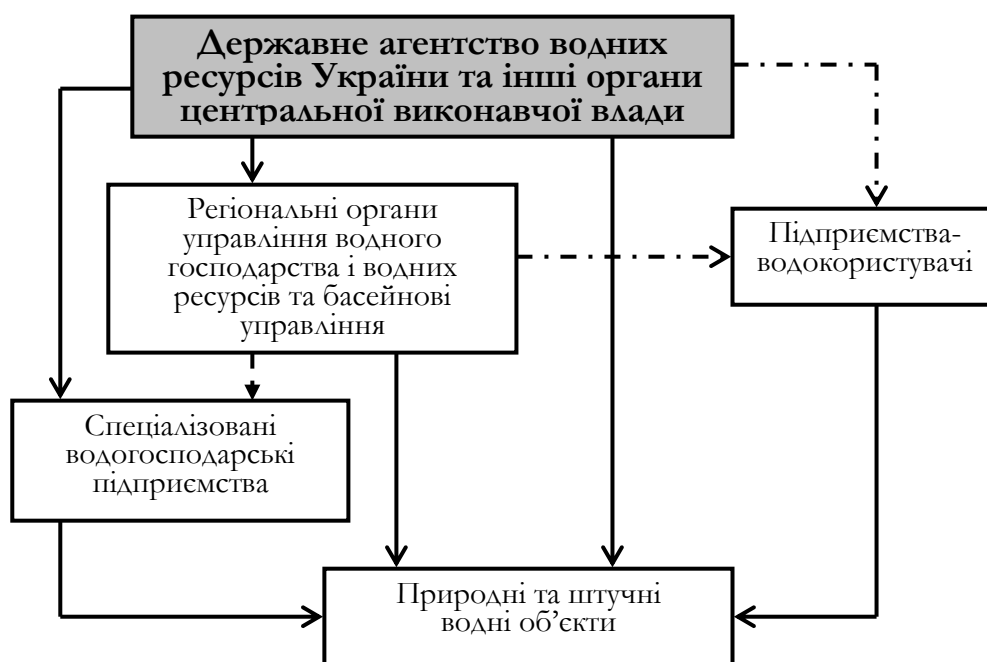

Рис. 1.6. Суб'єктно-об'єктна база управління територіальними водогосподарськими комплексами

З цих позицій необхідно підходити до формування управлінського механізму обмеження забруднення стоку і забору води. Більше того, цей

процес має відбуватися виключно на диференційованій основі і враховувати територіальні відмінності в запасах поверхневих та підземних вод. Це означає, що структура територіальних водогосподарських комплексів не має бути уніфікованою, а при наборі її елементів повинні враховуватися наявність річкового стоку (власного чи транзитного), потужність водопровідно-каналізаційного господарства, ймовірність виникнення техногенних та природних підтоплень тощо (рис. 1.7).

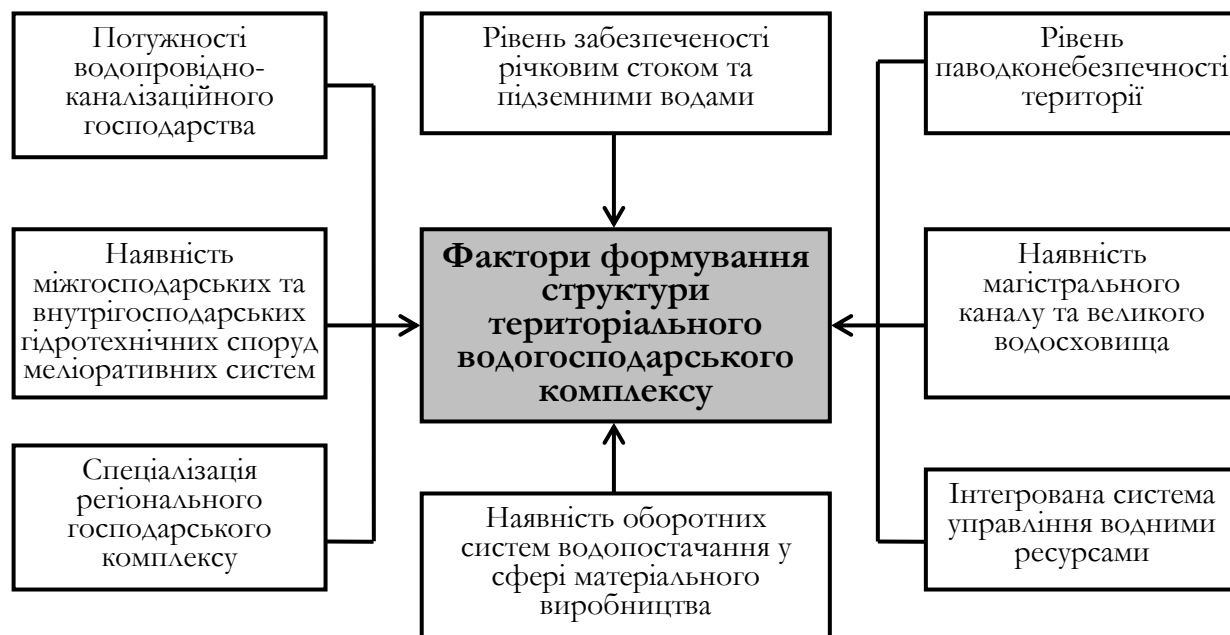

Рис. 1.7. Фактори формування структури територіального водно-господарського комплексу

Раціоналізація водокористування на регіональному рівні не завжди відповідає уніфікованій національній та басейновій стратегії використання водних ресурсів. Кожен регіон потребує різних обсягів інвестиційного забезпечення (державне фінансування, приватні інвестиції) будівництва і реконструкції об'єктів водопостачання та водовідведення, благоустрою водоохоронних зон, поглиблення дна водоймищ і русел рік, гарантування безпеки гідротехнічних споруд.

У регіонах, де спостерігається інвестиційний дефіцит щодо вирішення вказаних вище завдань, у структурі ТВГК варто створювати спеціалізовані компанії, які здійснюватимуть пошук стратегічних інвесторів та активізують процеси реалізації проектів спільного інвестування. Важливим моментом є також підтримка, а в окремих

регіонах і відновлення проектних водогосподарських організацій, які розроблятимуть схеми модернізації і розбудови водоохоронної та водогосподарської інфраструктури з урахуванням передового зарубіжного досвіду. Саме на рівні ТВГК має бути сформована і нормативно закріплена система диференціації платежів за спеціальне водокористування з метою стимулювання процесів впровадження систем комплексної водоочистки, економії водних ресурсів та застосування нових систем водозабору. Керівні органи РВГК на основі емпіричних досліджень та практики господарювання мають розробити принципи зміни платежів за перевищення лімітів водокористування, як правило, в бік їх збільшення з метою упередження проявів марнотратного та екологічного деструктивного водокористування.

У ТВГК, котрі розміщені в паводково небезпечних зонах, необхідно сформувати фонди запобігання техногенним та природно-екологічним катастрофам, кошти яких будуть використовуватися для усунення наслідків таких явищ. Органи управління ТВГК мають розробити «дорожню карту» взаємодії спеціалізованих водогосподарських підприємств та потужних водокористувачів з фінансово-кредитними установами, щоб забезпечити пільгове кредитування важливих для регіону проектів модернізації водопровідно-каналізаційного господарства та міжгосподарських гідротехнічних споруд.

Невдале вирішення низки завдань раціоналізації водокористування (скорочення скидів забруднених вод, використання водоощадливих технологій та очистки стічних вод, впровадження «сухих» технологій) пов'язане з тим, що цей процес носить стихійний та неупорядкований характер. З метою підготовки комплексних заходів технологічного оновлення систем водопостачання та водоспоживання в структурі ТВГК мають діяти контрольні підрозділи, які оцінюватимуть реальний стан водокористування і розроблятимуть проектні рішення щодо усунення, в окремих випадках, технологічних причин нераціонального залучення водних ресурсів у систему матеріального та нематеріального виробництва [194].

З огляду на зазначене вище необхідно розробити комплекс заходів щодо трансформації територіальних водогосподарських комплексів, які дозволять забезпечити диференційований підхід до формування регіональних систем регулювання водокористування та використання об'єктів водогосподарської інфраструктури. Найбільш прийнятною для

активізації трансформаційних змін у сегментах національного господарства, де переважає командно-адміністративне управління (в першу чергу водогосподарський комплекс), є уторська модель стратегії ринкової трансформації, яка передбачає поступове вмонтування ринкових інститутів в існуючу систему економічних відносин, що упереджує появу небажаних інституціональних розбіжностей між задекларованими пріоритетами та реальним станом у галузі [45].

У сучасних умовах трансформаційні процеси покликані підвищити дієздатність країни щодо подолання штучних протиставлень держави і ринку, виключити надмірне втручання органів державного управління в ті сфери, які цього не потребують, сприяти збереженню, доповненню, удосконаленню, зміцненню та посиленню дієвості й ефективності вже сформованих ринкових механізмів. При цьому вагома роль держави має зберігатися в системі інституціонального середовища гарантування екологічної безпеки як однієї з невід'ємних складових національної безпеки загалом.

Трансформаційні зміни можуть здійснюватися двома шляхами – еволюційним або революційним. За всієї різноманітності форм існування останні можуть бути принципово різними і навіть несумісними як дві складові окремого суспільного чи природного процесу, але при цьому органічно поєднуватися, якщо одна форма має можливість переходити в іншу. Це беззаперечне існування цілого і його розвитку, що може повторюватися на кожному новому етапі, але при цьому не суперечити один одному, а навпаки, бути необхідними умовами, цих процесів. Тобто в такому разі можливий еволюційний шлях трансформації певного суспільства, який апробований у передових країнах сучасної цивілізації і здатен покращити соціально-економічний розвиток.

Оскільки регіональні водогосподарські комплекси є складною еколого-економічною системою, адже включають безпосередньо природні водні об'єкти, водогосподарські підприємства, органи управління водними ресурсами, основу методологічної бази їх системної трансформації має становити низка принципів, яких необхідно дотримуватися (рис. 1.8). Ці принципи є вихідною базою для вибору підходів до системної трансформації територіальних водогосподарських комплексів.

Рис. 1.8. Принципи системної трансформації територіальних водогосподарських комплексів

Системно-структурний підхід дасть можливість при обґрунтуванні механізмів такої трансформації враховувати об'єктивні фактори водогосподарського комплексоутворення (показники водозабезпеченості, транзитивності річкового стоку, розбудови водогосподарської інфраструктури) та втручання в природні екосистеми. Інституціональний підхід – розробляти механізми системних та структурних змін з огляду на чинну нормативно-правову базу водокористування та стан розвитку неформальних інститутів (рис. 1.9). У межах цих підходів використовується низка загальнонаукових та

спеціальних методів наукового пізнання, за допомогою яких можна виявити «вузькі місця» існуючої структури ТВГК та рівень недосконалості економічних відносин та форм господарювання при залученні водних ресурсів у відтворювальний проце

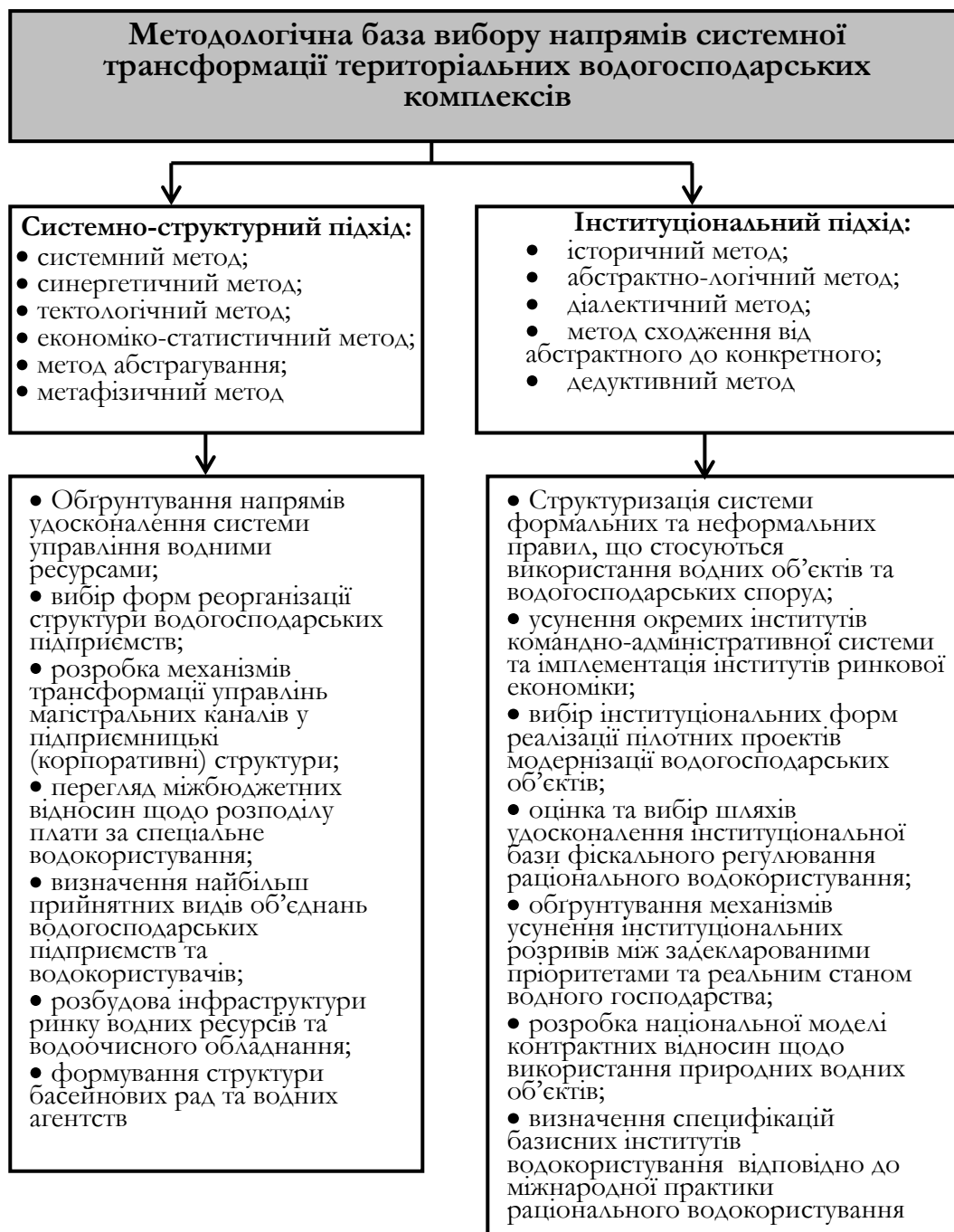

Рис. 1.9. Методологічна база вибору напрямів системної трансформації територіальних водогосподарських комплексів

З огляду на проблеми розвитку ТВГК та враховуючи чинне правове поле господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу, запропоновано пріоритетні напрями трансформації комплексу (рис. 1.10):

Рис. 1.10. Пріоритетні напрями системної трансформації ТВГК

1. Регіоналізація системи управління водними ресурсами та водогосподарськими спорудами:

- в межах існуючої системи державного управління у галузі використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів розширити повноваження регіональних органів управління щодо передачі водних об'єктів у тимчасове користування, проведення конкурсів та придбання замкнених водойм, модернізацію водопровідно-каналізаційного господарства територіальних і локальних утворень;

- забезпечити розбудову системи моніторингу за станом природних та штучних водних об'єктів з метою ідентифікації тих, які

доцільно передати в користування тимчасовим власникам та сприяти ідентифікації реальної податкової бази стягнення водно-ресурсних платежів;

- розширити повноваження регіональних органів управління щодо здійснення екологічної експертизи реалізації водогосподарських та водоохоронних проектів;

- розмежувати облік водних об'єктів загальнодержавного та місцевого значення з метою виявлення резервів щодо більш ефективного використання водної складової регіональних господарських комплексів у відтворювальному процесі;

- уніфікувати систему встановлення екологічних нормативів якості води водних об'єктів місцевого значення, а також технологічних нормативів водокористування та скидів стічних вод у природні водні об'єкти.

2. Диверсифікація інструментів економічного регулювання раціонального водокористування:

- забезпечити видачу дозволів на спеціальне водокористування на водних об'єктах місцевого значення шляхом ухвалення відповідного рішення представницьким органом базового рівня;

- розширити перелік водно-ресурсних платежів за використання окремих ділянок малих річок;

- закріпити у видатковій частині місцевих бюджетів положення про надання водокористувачам податкових та кредитних пільг у разі провадження ними маловодних та безводних технологій, а також ідентифікувати джерела покриття застосування цих пільг;

- уніфікувати порядок відшкодування збитків, заподіяних водним об'єктам місцевого значення суб'єктами господарської діяльності, виходячи зі ступеня їх шкідливості;

- скоординувати роботу регіональних органів державної фіскальної служби та органів управління водними ресурсами щодо своєчасності та повноти сплати водно-ресурсних платежів й екологічних зборів за скиди забруднюючих речовин у природні водні об'єкти;

- узаконити норму про надходження водно-ресурсних платежів у спеціальні фонди місцевих бюджетів у регіонах, які відзначаються підвищеною ризикогенністю щодо виникнення паводків та повеней, а також високою рекреаційною спроможністю.

3. Інституціоналізація статутних та нестатутних водогосподарських об'єднань:

- активізувати роботу зі створення в окремих ТВГК водогосподарських кластерів на основі регіональних органів управління водними ресурсами, водогосподарських підприємств, органів місцевої влади та фінансово-кредитних установ;

- стимулювати створення асоціацій водокористувачів у зонах осушення та зрошення з метою підвищення концентрації інвестиційного потенціалу реалізації підприємницьких проектів щодо повернення меліорованих земель у продуктивний господарський оборот [5];

- забезпечити створення корпоративної структури на основі управлінь магістральних каналів;

- розробити умови створення консорціумів для модернізації водопровідно-каналізаційного господарства міст-мільйонників та найбільш урбанізованих територій.

4. Розширення переліку форм міжнародного співробітництва у сфері використання транскордонних водотоків:

- створити спільні підприємства щодо екологічного оздоровлення басейну транскордонних водотоків (пілотний проект провести в басейні р. Західний Буг);

- активізувати заходи щодо залучення зовнішніх джерел інвестиційного забезпечення берегоукріплювальних робіт на транскордонних водотоках;

- розробити уніфіковану схему реалізації проектів спільного інвестування щодо інтеграції водного, лісового та сільського господарства в зоні транскордонного співробітництва;

- легалізувати сектор малого підприємництва на базі використання штучних водних об'єктів у прикордонних територіях.

5. Удосконалення системи орендного водокористування:

- внести зміни до Водного кодексу України щодо розширення переліку водних об'єктів місцевого значення, котрі можуть передаватися в тимчасове користування на умовах оренди;

- додати до переліку водних об'єктів, що передаються в оренду, замкнуті водні об'єкти та ділянки малих річок для потреб гідроенергетики;

- залучати до процесу передачі водного об'єкта місцевого значення в оренду представників громадськості та місцевих органів влади (проведення конкурсів, формування критеріїв визначення переможця, організація системи контролю за використанням водного об'єкта на умовах оренди);

- стимулювати передачу окремих ділянок малих річок державним лісогосподарським підприємствам для проведення берегоукріплювальних робіт шляхом заліснення.

6. Комерціалізація та капіталізація системи надання водогосподарських послуг:

- встановити перелік об'єктів водопровідно-каналізаційного господарства та штучних водних об'єктів, які можуть використовуватись як застава при отриманні кредитних ресурсів комерційних банків;

- визначити джерела, за допомогою яких комерційним банкам будуть компенсовані втрати, котрих вони зазнали внаслідок надання кредитів на пільгових умовах для підприємств-водокористувачів, що впроваджують інноваційні проекти;

- сприяти подальшій диференціації плати за спеціальне водокористування, зважаючи на величину ренти, яка утворюється через різні умови водокористування та неоднаковий рівень водозабезпеченості;

- активізувати роботу з випуску в обіг екологічних облігацій під фінансування проектів модернізації водопровідно-каналізаційного господарства міських поселень.

7. Створення підприємницьких структур на базі управлінь магістральних каналів:

- перетворити управління магістральних каналів, які функціонують у системі Держводагентства України, у державні підприємства, що працюють на основі комерційного розрахунку;

- об'єднати державні підприємства в асоціацію, яка передбачатиме централізацію управлінських функцій та автономію щодо використання фінансових ресурсів;

- переглянути систему взаємовідносин між новоствореними державними підприємствами та споживачами водогосподарських послуг, що надаються магістральними каналами;

- диверсифікувати джерела інвестиційного забезпечення модернізації гідротехнічних споруд, які обслуговують магістральні канали.

Отже, вибір пріоритетних напрямів системної трансформації ТВГК, котрі є складною еколого-економічною системою, має базуватися на таких принципах: системності, раціонального природокористування, інтегративності, диференціації, релятивізму, збалансованості, рівноправності форм господарювання, басейнового. Вони є методологічною базою застосування системно-структурного та інституціонального підходів для обґрунтування механізмів системної трансформації ТВГК, що дасть можливість враховувати об'єктивні фактори водогосподарського комплексоутворення (показники водозабезпеченості, транзитивності річкового стоку, стан водогосподарської інфраструктури) та рівень розвитку формальних і неформальних інститутів. До пріоритетних напрямів системної трансформації ТВГК належать такі: регіоналізація системи управління водними ресурсами та водогосподарськими спорудами; диверсифікація інструментів економічного регулювання раціонального водокористування; інституціоналізація статутних і нестатутних водогосподарських об'єднань; розширення переліку форм міжнародного співробітництва у сфері використання транскордонних водотоків; комерціалізація та капіталізація системи надання водогосподарських послуг.

Напрями трансформації територіального лісгосподарського комплексу. Розвиток територіальних лісгосподарських комплексів сьогодні обумовлюється, з одного боку, лісосировинним потенціалом, а з іншого – рівнем фінансового забезпечення відновлення та відтворення земель лісового фонду. Обмеженість бюджетного фінансування потреб лісового господарства в більшості регіонів України потребує розробки принципово нових механізмів трансформації територіальних лісгосподарських комплексів з метою підвищення рівня капіталізації лісгосподарської та лісоохоронної діяльності [14; 37].

Виникає необхідність у диверсифікації форм, методів і джерел лісгосподарської діяльності на основі наявного інституціонального підґрунтя встановлення партнерських відносин між державою як власником більшості складових лісоресурсного потенціалу та суб'єктами

приватного підприємництва, стану лісогосподарської та лісовиробничої інфраструктури. Проблема ускладнюється тим, що в розрізі адміністративно-територіальних одиниць України рівень лісистості значно відрізняється, що створює різні стартові умови для імплементації сучасних форм лісогосподарського підприємництва та реалізації проектів модернізації, реконструкції й технічного переоснащення виробничої бази територіальних лісогосподарських комплексів.

Аналіз забезпеченості лісовими ресурсами окремих територій виявив, що найбільшу площу вкритих лісовою рослинністю земель мають області зони Полісся та Карпат – Житомирська (989,0 тис.га), Рівненська (731,7), Чернігівська (656,6), Закарпатська (652,9), Львівська (626,4), Волинська (632,4) та Київська (632,2 тис.га). Рівень лісистості є основним структуроутворюючим чинником територіальних лісогосподарських комплексів. Більш ґрунтовніше інтенсивність процесів лісовідновлення можна дослідити шляхом порівняння його площі та суцільних рубок лісу, які відбуваються під час рубок лісу головного користування, а також визначення умовного показника – площі лісовідновлення, що припадає на 1 га площі рубок головного користування (рис. 1.11).

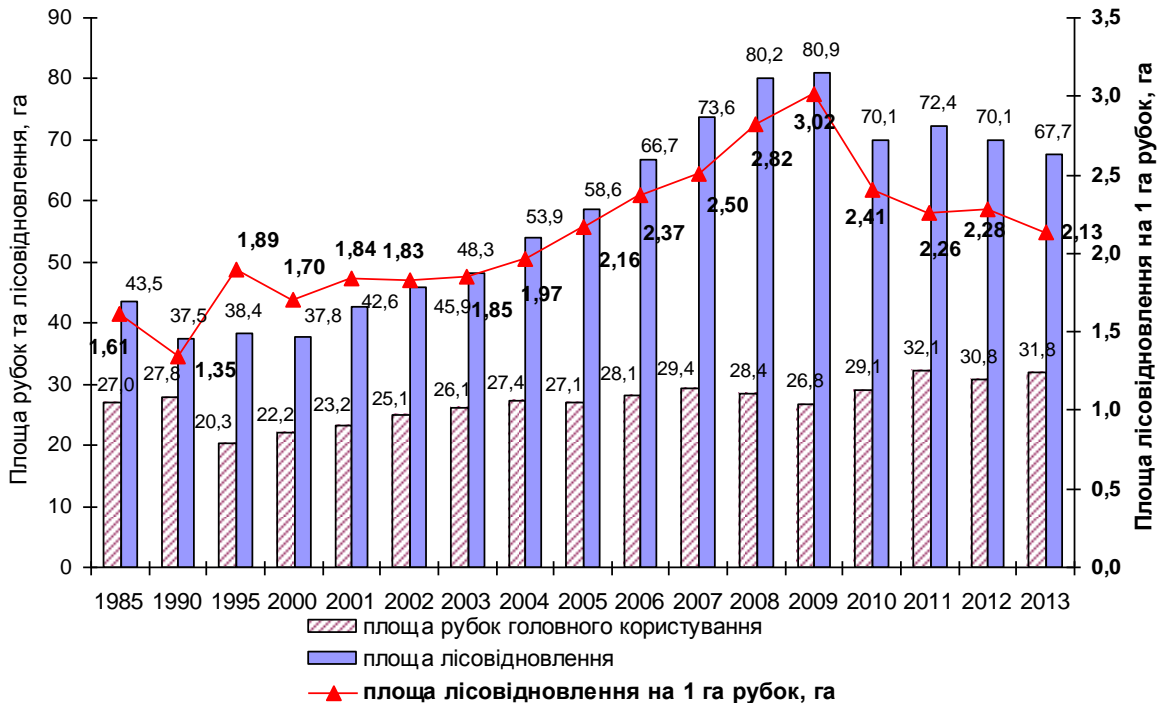

Рис. 1.11. Порівняльний аналіз тенденцій зміни площ лісовідновлення та площ рубок лісу головного користування в Україні за період 1985–2013 рр. (згідно з даними Держстату України)

Результати порівняльного аналізу свідчать, що протягом аналізованого періоду площа рубок лісу головного користування за роки незалежності України поступово зростала, у 2006 році перевищила рівень 1990 року, але не площ лісовідновлення. За рахунок суттєвого розширення останніх було забезпечено стабільне зростання цього показника на 1 га площі рубок – з 1,35 га у 1990 р. до 3,02 га у 2009 р., що переконливо свідчить про посилення лісовідновного спрямування лісогосподарської діяльності, але обмеження фінансування в період економічної кризи призвело до його скорочення – 2,13 га у 2013 році.

Регіональна диференціація лісистості та породно-вікової структури лісового фонду визначила склад територіальних лісогосподарських комплексів. Основною інституціональною проблемою функціонування останніх є те, що підрозділи Держлісагентства України (обласні управління) не координують, а, фактично здійснюють управління поточною господарською діяльністю держлісгоспів, включаючи питання призначення керівників, централізованої організації експорту лісосировини та організації лісових аукціонів, але не несуть за це відповідальності, уся повнота якої лягає на директорів держлісгоспів (виникає неправомірне розширення функцій центрального та регіонального органів державної влади при відсутності адекватної відповідальності за незадовільні результати їх здійснення).

Неоднорідність рівнів лісистості, породно-вікової структури лісового фонду та запасів деревини призвела до формування в регіонах з неоднаковими природно-кліматичними умовами нарощення лісоресурсного потенціалу лісогосподарських комплексів з різною структурою та природно-ресурсною базою розвитку. З огляду на це їх трансформація на регіональному рівні потребує диференціації підходів як до регулювання господарського освоєння лісосировинного потенціалу, так й інвестиційного забезпечення реконструкції, модернізації та технічного переоснащення техніко-технологічної бази лісозаготівлі й первинної переробки деревини.

Найбільш сприятливі передумови для нарощення інвестиційного потенціалу відтворення ресурсно-виробничої бази мають господарські одиниці територіальних лісогосподарських комплексів, які сформувалися в межах Поліського та Карпатського економічних районів. Державні лісогосподарські підприємства тут володіють значною лісосировинною базою, мають можливість активно займатися деревообробкою і завдяки власній сировині отримують значні

конкурентні переваги над приватними підприємницькими структурами. Потужна лісосировинна база розвитку територіальних лісгосподарських комплексів Карпатського і Поліського економічних районів забезпечує їх інвестиційну привабливість для вітчизняних та іноземних інвесторів, але численні інституціональні обмеження унеможливають залучення державними лісгосподарськими підприємствами значних обсягів інвестицій, необхідних для модернізації техніко-технологічної бази лісозаготівель і деревообробки.

Особливість функціонування територіальних лісгосподарських комплексів полягає в тому, що постійними лісокористувачами є державні лісгосподарські підприємства, які мають у своїй структурі переробні підрозділи і можуть залучати для власного виробництва деревину не за ринковими цінами, а виробничою собівартістю. Хоча у Положеннях про Державне агентство лісових ресурсів та обласні управління лісового й мисливського господарства жодним чином не передбачено їх повноваження щодо управління лісопереробними виробництвами (виникають нерівні умови залучення сировини порівняно з іншими деревообробниками, наявна нормативно-правова колізія щодо відсутності повноважень державного управління діяльністю переробних підрозділів держлісгоспів).

Користуючись своїм монопольним становищем щодо залучення деревини для внутрішніх потреб, держлісгоспи територіальних лісгосподарських комплексів зони Полісся і Карпат часто використовують власні переробні потужності для виготовлення продукції з низьким ступенем та ефективністю обробки (переважно палети) та здійснюють її продаж на експорт посередницьким структурам за завищеними цінами, маніпулюючи її якісними характеристиками, залучаючи необліковану деревину (виникає корупційна складова у торгівлі продукцією на експорт з використанням переваг монополіста).

Ринок лісосировини в Україні організований у формі аукціонних торгів, контроль за якими здійснює Державне агентство лісових ресурсів України (профільний центральний орган державної виконавчої влади, підпорядкований Міністерству аграрної політики України), на які щоквартально виставляється пропозиція держлісгоспів щодо продажу деревини «на пні» (тобто тієї, котра ще не заготовлена, але може бути вилучена згідно зі встановленими розрахунковими лісосіками), окрім деревини, яку планується використовувати на власних деревообробних потужностях.

З метою економії бюджетних коштів функції центрального органу виконавчої влади доцільно покласти на Міністерство аграрної політики України та створити у його системі Департамент лісового й мисливського господарства; відповідно, на регіональному рівні – відділи лісового та мисливського господарства в складі обласних управлінь агропромислового розвитку, а на районному – відділи лісового й мисливського господарства у структурі районних органів державної влади.

Для реалізації функцій ведення господарської діяльності відповідно до принципів самоокупності при збереженні державних інтересів у цій сфері доцільно за досвідом Польщі, Словаччини та Чехії на базі держлісгоспів, апарату Держлісагентства України та його обласних управлінь створити госпрозрахункову Національну акціонерну холдингову компанію «Ліси України», яка матиме регіональні дирекції та охоплюватиме не тільки лісгоспи та мисливські господарства, а й сукупність обслуговуючих підприємств національного рівня.

На виконання Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, запропоновано низку заходів щодо децентралізації влади на територіальному рівні. Виконками органів місцевого самоврядування різних рівнів повинні мати повноваження щодо погодження призначення керівників обласних і районних органів державної влади у сфері лісових відносин, а також керівників підрозділів лісової охорони у складі відповідних Державних екологічних інспекцій. Також доцільно в межах територіальних громад активізувати діяльність громадських організацій, які здійснюватимуть незалежний громадський контроль у сфері лісового господарства [73]. У контексті пропозицій щодо трансформації територіальних лісогосподарських комплексів визначено комплекс заходів щодо забезпечення самоокупності лісогосподарської діяльності (Рис.1.12).

Реалізація цих заходів сприятиме формуванню прозорого ринку лісосировини та лісопродукції, забезпеченню рівноправності усіх суб'єктів ринкових відносин, отриманню реальних ринкових цін, а також повному задоволенню попиту вітчизняної деревообробної, целюлозно-паперової та лісохімічної промисловості. Важливе значення для реалізації викладених ініціатив матиме консолідована позиція усіх зацікавлених у стабільному розвитку лісового сектору суб'єктів –

лісозаготівельників, лісопереробників та представників відповідних центральних органів державної влади в Україні.

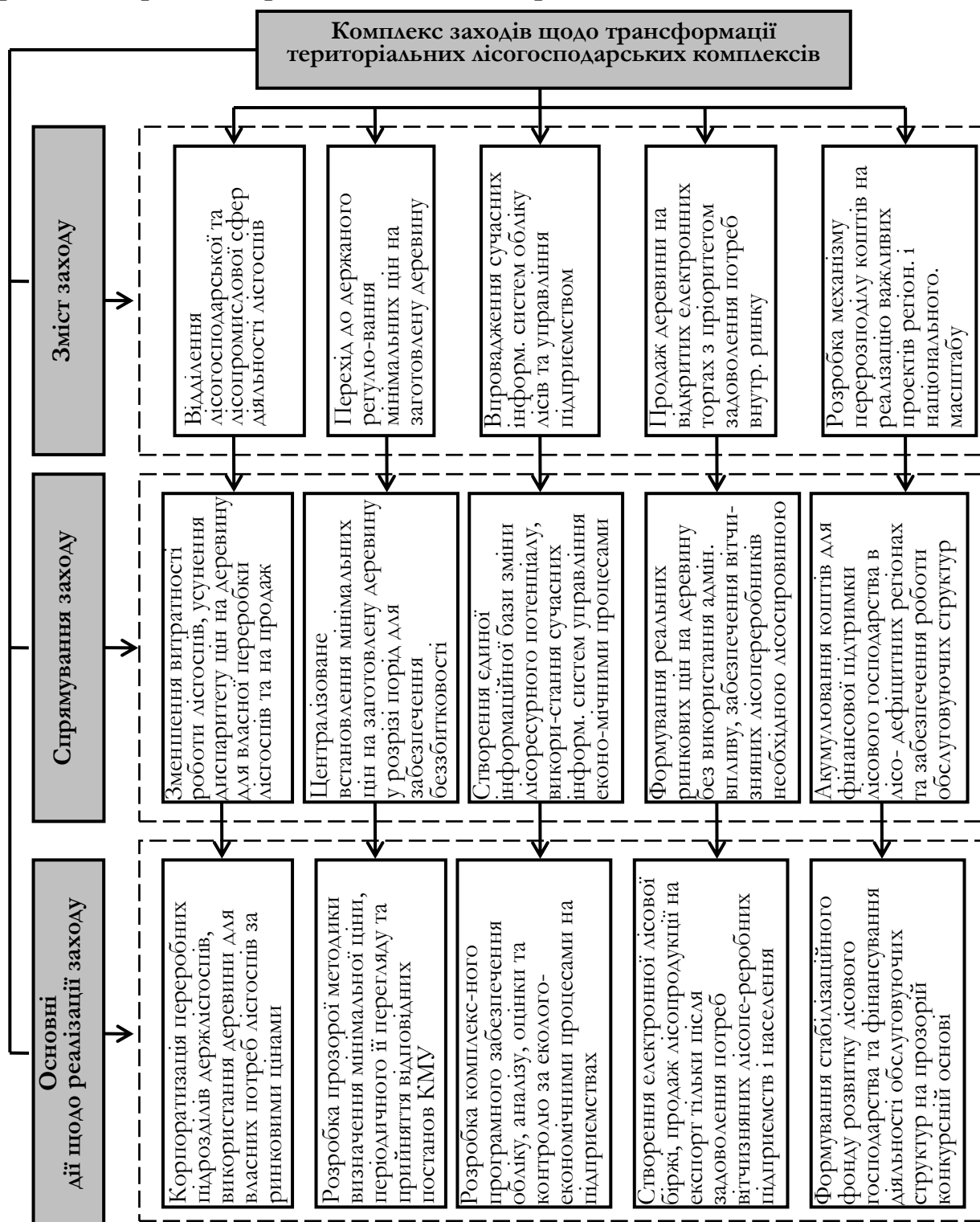

Рис.1.12. Комплекс заходів щодо трансформації територіальних лісогосподарських комплексів.

Для налагодження на постійній основі взаємовигідної співпраці представників цих сторін, пошуку компромісних рішень та стабілізації ситуації у лісовому секторі доцільно на національному й регіональному рівнях створити постійно діючі тристоронні ради з почерговим головуванням кожного з учасників. Ці ради можуть включати незалежні допоміжні підрозділи з моніторингу лісового ринку, юридичної підтримки його суб'єктів, пошуку потенційних вітчизняних та зарубіжних інвесторів

важаємо, що існуючий та викладений у проекті змін до Бюджетного кодексу України підходи до нарахування й міжбюджетного розподілу сплаченого збору за спецлісокористування в цілому не вирішують проблеми забезпечення самоокупності лісового господарства та децентралізації бюджетної системи.

З метою забезпечення самоокупності лісового господарства в Україні після трансформації системи управління територіальними лісогосподарськими комплексами запропоновано відповідну схему руху фінансових потоків (рис.1.13), зокрема:

- відмовитися від бюджетного фінансування та скористатися практикою забезпечення повної самоокупності роботи ДАК «Ліси України» за рахунок надходжень від реалізації деревини та інших ресурсів лісу, а для вирівнювання фінансових можливостей підприємств доцільно також створити внутрішній фонд розвитку. Таким чином, з місцевих бюджетів додатково не витратиться 325 млн. грн. на лісове господарство, як це передбачає урядовий законопроект щодо бюджетної децентралізації;

- принципово змінити та значно спростити методику нарахування збору за спецлісокористування, зважаючи на досвід Польщі та віддавши перевагу не заготівельному (залежно від обсягу заготівлі), а ресурсному (від наявного потенціалу) методу, що стимулюватиме територіальні громади організаційно та фінансово сприяти збільшенню площі лісового фонду (зокрема, виділяти деградовані землі та неугіддя під заліснення). Оподатковуватимуться лісові ділянки з деревостанами віком понад 40 років, повністю або частково пропонується звільняти від нарахування збору заповідні ліси та ліси приватних власників. За основу для нарахування збору брати дані лісовпорядкування щодо площі основних лісоутворюючих порід, класу бонітету, а за одиницю нарахування цього податку з 1 га лісового фонду – частку від середньої ціни реалізованого хвойного пиловника за попередній квартал;

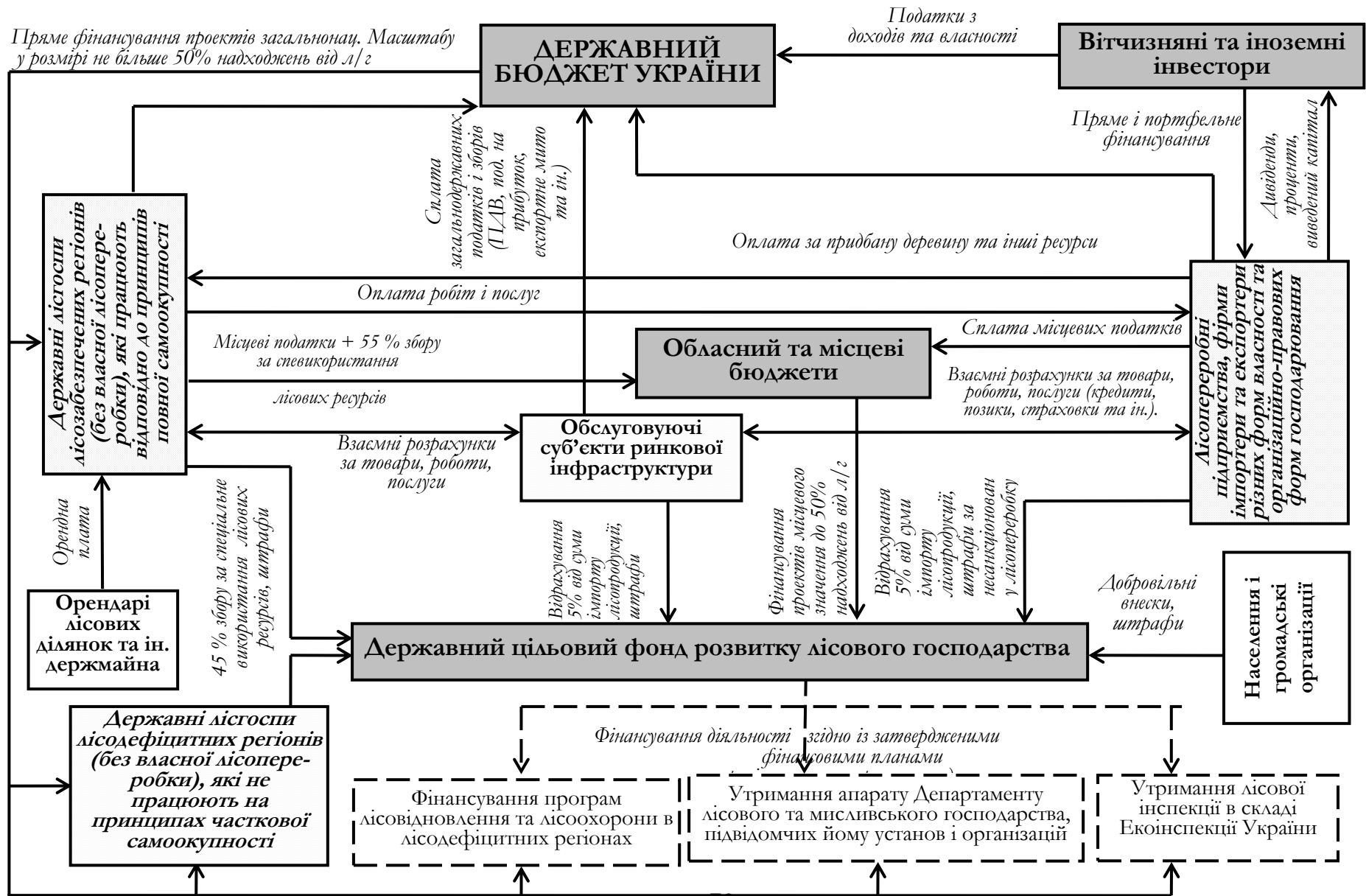

Рис. 1.13. Схема руху фінансових потоків у територіальному лісгосподарському комплексі на засадах самокупності

- створити Державний цільовий фонд розвитку лісового господарства з метою компенсації витрат на діяльність Департаменту лісового та мисливського господарства (його регіональних і районних підрозділів), організацій та установ наукового, проектно-вишукувального, лісовпорядкувального профілю, створення і функціонування у складі Державної екологічної інспекції підрозділу лісової інспекції, а також на реалізацію державних програм та надання допомоги лісокористувачам у лісодефіцитних регіонах, утримання мисливського господарства, реалізацію екологічних програм у лісах різних форм власності;

- затвердити такий порядок перерозподілу надходжень збору за спеціальне використання лісових ресурсів: 55 % (понад 249,0 млн грн – рівень 2013 року) – у місцеві бюджети усіх рівнів; 45 % (понад 203,7 млн грн) до Державного цільового фонду розвитку лісового господарства, які матимуть цільовий характер та розподілятимуться наступним чином: 13 % (понад 58,9 млн грн) – на утримання органів державної влади та спеціалізованих відомчих установ і організацій; 7 % – лісової інспекції в складі Державної екоінспекції України; 25 % (понад 113,2 млн грн) – на реалізацію програм лісовідновлення та лісоохорони у лісодефіцитних регіонах;

- додатковими джерелами доходів Державного цільового фонду розвитку лісового господарства (які оцінюються у розмірі понад 50 млн грн у рік) можуть стати: відрахування 5% від суми імпорту готової лісопродукції (крім новітнього обладнання й технологій, що постачаються на бартерних умовах); штрафи за несанкціоновану заготівлю, переробку, інше використання лісових ресурсів та мисливських тварин; добровільні внески фізичних та юридичних осіб, міжнародних організацій; відрахування з місцевих бюджетів для реалізації проектів місцевого значення; інші надходження.

Отже, неоднорідність лісозабезпеченості регіонів України привела до формування територіальних лісогосподарських комплексів, які відрізняються як за породно-віковою структурою лісового фонду, так і особливостями виробничо-господарської діяльності. Територіальні лісогосподарські комплекси Поліського та Карпатського економічних районів забезпечують основну частину доданої вартості, що формується у лісовому секторі саме завдяки значному лісоресурсному потенціалу.

З метою забезпечення додаткових стимулів для розширеного відтворення лісоресурсного потенціалу на рівні територіальних

лісогосподарських комплексів пропонується реалізувати такі трансформаційні заходи: на регіональному рівні сформувати відділи лісового та мисливського господарства в складі обласних управлінь агропромислового розвитку, а на районному – аналогічні відділи у структурі районних органів державної влади; створити госпрозрахункову Національну акціонерну холдингову компанію «Ліси України», яка матиме регіональні дирекції та охоплюватиме не тільки лісгоспи та мисливські господарства, а й сукупність обслуговуючих підприємств, які виступають інноваційним ядром територіальних лісогосподарських комплексів; відмовитися від бюджетного фінансування та перейти до практики забезпечення повної самоокупності роботи НАК «Ліси України» та її регіональних підрозділів за рахунок надходжень від реалізації деревини та інших ресурсів лісу, а для вирівнювання фінансових можливостей підприємств доцільно також створити внутрішній фонд розвитку; принципово змінити та значно спростити методику нарахування збору за спецлісокористування, що стимулюватиме територіальні громади організаційно й фінансово сприяти збільшенню площі лісового фонду (зокрема, виділяти деградовані землі та неугіддя під заліснення), тим самим розширюючи ресурсну базу розвитку територіальних лісогосподарських комплексів.

Напрями трансформації мінерально-сировинного територіально-господарського комплексу. Економічний розвиток країни тісно пов'язаний з поточним розвитком мінерально-сировинної бази, оскільки мінеральні ресурси належать до базових чинників, що обумовлюють особливості економічного розвитку територій, спеціалізацію регіональних господарських комплексів [10]. В економіці кожного регіону мінерально-сировинний комплекс відіграє суттєву роль, оскільки є основою соціально-економічного розвитку.

Мінерально-сировинний комплекс (сукупність усіх гірничодобувних та переробних підприємств, мінерально-сировинна база, а також геологорозвідувальна галузь) становить майже одну третину виробничих фондів України, загалом, забезпечує вагому частку валового національного продукту. З видобутком і використанням корисних копалин пов'язано 48% промислового потенціалу країни і до 20% її трудових ресурсів, що наближено до показників розвинутих

країн з потужною гірничодобувною промисловістю (в них зосереджено від 20 до 40% загальних інвестицій та до 20% трудових ресурсів [3].

Мінерально-сировинний комплекс відіграє важливу роль в усіх сферах життєдіяльності держави. Зокрема: забезпечує стійке постачання в різні галузі економіки мінерально-сировинних ресурсів; робить великий внесок у формування дохідної частини бюджетів (усіх рівнів) країни; забезпечує соціальну стабільність. В Україні практично всі крупні підприємства, що входять до складу мінерально-сировинного комплексу або пов'язані з ним, є містоутворюючими; сприяє розвитку інтеграційних процесів між окремими регіонами та державами. Взаємне доповнення країн у рамках єдиного економічного простору забезпечить доступ практично до всіх видів корисних копалин, що суттєво вплине на світовий ринок мінеральної сировини.

Підприємства комплексу, як правило, є містоутворюючими для більшості індустриальних районів Донбасу та Придніпров'я, що робить їх вирішальним фактором соціальної стабільності.

Доведено, що збалансований сталий розвиток регіонів має базуватися на збереженні їхніх структурних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, господарсько-екологічної ємності. Для збалансованого функціонування промислових регіонів, де розташовані підприємства МСК, необхідним є одночасний розвиток останніх – від видобутку до переробки мінеральної сировини.

Сталий розвиток промислових регіонів визначається станом МСК, який у свою чергу, впливає на суміжних галузі, в тому числі й у державу загалом. Структурно-динамічні зрушення у МСК, на нашу думку, насамперед визначаються такими складовими:

- змінами у структурі запасів мінерально-сировинної бази;
- змінами форм власності підприємств та наукових установ;
- створенням нових структурних форм організації виробництва;
- технічним переозброєнням виробництв;
- динамікою обсягів виробництва основних видів мінерально-сировинної продукції МСК.

Надра як об'єкт цивільних прав, що є власністю народу України, викликають особливий інтерес, оскільки їх ефективне використання в ринкових умовах може забезпечити значний дохід для держави, оскільки є основою економічного зростання, та надкористувачів.

Починаючи з 90-х років, у вітчизняній сфері надрокористування відбулися суттєві зміни. Так, гірничодобувні підприємства в основному перейшли у приватну власність (наприклад, згідно з даними Держстату України зараз кількість таких підприємств з недержавною формою власності, що добувають металічні та неметалічні корисні копалини, в Україні, становлять приблизно 97%, а ті, що видобувають горючі корисні копалини – близько 75%). Водночас фонд надр залишився у державній власності. Таким чином, одночасно з наданням надрокористувачу спеціального дозволу щодо надрокористування приватний сектор отримав права на використання надр і родовищ. Тобто на бізнес-структури були покладені функції господарського ведення, інвестування, розробки родовищ.

Основними функціональними компонентами розвитку вітчизняного мінерально-сировинного комплексу є: територія, на якій розміщені родовища корисних копалин, мінерально-ресурсний потенціал, населення й трудові ресурси, гірничі та переробні підприємства, інфраструктура. Промислові виробництва розподілені територіально, що зумовлює відповідну структуру МСК. При цьому нерівномірність такого розподілу корисних копалин обумовила їх спеціалізацію, передусім підприємств добувної промисловості. Наразі у вітчизняному мінерально-сировинному комплексі діє понад дві тисячі гірничодобувних, збагачувальних та переробних підприємств, що визначає мінерально-сировинний потенціал гірничопромислових районів України (табл. 1.3 і 1.4.) (розподіл мінерально-сировинної бази України на гірничопромислові райони умовний).

Згідно з наведеними даними, за останні роки частка залучення родовищ у розробку майже не змінився і становить від 40 до 70%. Винятком є Білозірський залізрудний район, у якому видобуток залізної руди значно зріс.

Відомо, що забезпечити сталий розвиток добувної промисловості у сучасних економічних умовах можливо інноваційно-інвестиційним шляхом. Він передбачає не тільки модернізацію і технічне переоснащення виробництва, але і його реструктуризацію завдяки створенню мережних та вертикальноінтегрованих структур (наприклад, кластерів і фінансово-промислових груп (ФПГ)), що як тенденція характерне для вітчизняної, та і світової промисловості (наприклад, гірничо-металургійного комплексу (ГМК)).

Таблиця 1.3.

Мінерально-ресурсний потенціал гірничопромислових регіонів і районів України, млн. т

№ з/п	Гірничопромислові (г/п) регіони, райони. Адміністративні області	Види корисних копалин	Кількість родовищ на 01. 01. 2010р.			Розвідані (балансові) запаси за категоріями А+В+С ₁ на 01.01.2010р.		
			всього	що розробляються	Відсоток залучення у розробку	Всього	Що розробляються	Відсоток залучення у розробку
1	Донецький г/п регіон (Донецька і Луганська обл.)	вугілля кам'яне	792	346	43,7	28191,2	7816,7	27,7
2	Західно-Донецький г/п район (Дніпропетровська обл.)	вугілля кам'яне	56	10	17,8	10898,0	1034,6	9,5
3	Львівсько-Волинський г/п регіон (Львівська і Волинська обл.)	вугілля кам'яне	37	14	37,8	1114,2	338,0	30,3
4	Дніпровсько-Донецький г/п регіон (Чернігівська, Полтавська, Сумська. Харківська обл.)	нафта	105	75	71,4	72,5	67,9	93,6
		газ природний, млрд. м ³	188	123	65,4	866,8	718,2	82,8
		Конденсат газовий	141	92	65,2	62,7	51,7	82,5
5	Передкарпатський г/п регіон (Львівська, Івано-Франківська обл.)	нафта	47	31	65,9	42,6	32,5	76,3
		газ природний	93	61	65,6	133,6	114,1	85,4
6	Криворізький г/п регіон (Дніпропетровська, Кіровоградська обл.)	руди залізні	34	19	55,9	14848,3	10318,5	69,5
7	Кременчуцький залізрудний район (Полтавська обл.)	руди залізні	6	2	33,3	5372,9	1479,2	27,5
8	Білозірський залізрудний район (Запорізька обл.)	руди залізні	8	1	12,5	2484,0	161,2	6,5
9	Нікопольський марганцеворудний район (Дніпропетровська, Запорізька обл.)	руди марганцеві	4	2	50,0	2196,7	169,1	7,7

Джерело: Розраховано за даними Державного науково-виробничого підприємства «ГЕОІНФОРМ УКРАЇНИ»

Таблиця 1.4

Мінерально-ресурсний потенціал гірничопромислових територій
України, млн т *

№ з/п	Гірничопромисловий регіон, район. (область)	Вид кориснихко палин	Кількість родовищ за станом на 01. 01. 2012р.			Розвідані (балансові) запаси за категоріями А+В+С ₁ за станом на 01.01.2012р.		
			Всього	що розробляються	Частка від залучення у розробку, %	Всього	Що розробляються	Частка від залучення у розробку, %
1	Донецький г/п регіон (Донецька і Луганська .)	Вугілля кам'яне	849	378	44,5	28077,1	7773,1	27,7
2	Західно-Донецький г/п район (Дніпропетровська .)	Вугілля кам'яне	56	10	17,8	10871,2	1007,7	9,3
3	Львівсько-Волинський гірничопромисловий регіон (Львівська і Волинська .)	Вугілля кам'яне	37	14	37,8	1110,4	334,3	30,1
4	Дніпровсько-Донецький гірничопромисловий регіон (Чернігівська, Полтавська, Сумська. Харківська .)	Нафта	111	80	72,1	70,9	66,4	93,6
		Газ природний млрд. м ³ **	192	123	65,1	840,2	738,4	87,8
		Конденсат газовий	148	102	68,9	59,7	52,5	87,9
5	Передкарпатський гірничопромисловий регіон (Львівська, Івано-Франківська)	Нафта	47	31	65,9	41,1	35,4	86,1
		Газ природний	96	61	63,5	129,9	109,9	84,6
6	Криворізький гірничопромисловий регіон (Дніпропетровська, Кіровоградська)	Руди залізні	34	22	64,7	13065,5	10174,4	77,8
7	Кременчуцький залізрудний район (Полтавська)	Руди залізні	6	5	83,3	5342,4	4137,6	77,4
8	Білозірський залізрудний район (Запорізька)	Руди залізні	8	4	50,0	2507,5	1008,2	40,2
9	Нікопольський марганцеворудний район (Дніпропетровська, Запорізька)	Руди марганцеві	4	3	75,0	2186,2	165,6	7,5

* Джерело: Розраховано за даними Державного науково-виробничого підприємства «ГЕОІНФОРМ УКРАЇНИ».

** Газ природний в млрд. м³ (газ вільний+газова шапка+газ розчинний).

Так, зараз у сучасному вітчизняному ГМК функціонує 9 «Арселор Мітал», «Ілліч-сталь», «Запоріжсталь», «Інтерпайп», «ЄВРАЗ», «Естар», «Енерго») [126]. Останніми роками посилилася активність гірничо-металургійних компаній зі створення вертикально інтегрованих структур, котрі включають сировинні підрозділи. Наразі їх мають майже всі ФПГ у гірничопромисловому комплексі України. Зазначимо, що ФПГ роблять значний внесок у ВВП держави. Так, наприклад ФПГ «System Capital Management» у 2012 році увійшла до трійки світових компаній за цим показником – 3,91 % ВВП України). На видобуванні природного газу і газового конденсату спеціалізується ПАТ «Укргазвидобування» – вертикально інтегрована компанія із замкнутим циклом виробництва: пошук та розвідка родовищ нафти і газу, їх розробка, видобуток, транспортування, переробка вуглеводневої сировини і реалізація нафтопродуктів (сьогодні ця компанія є основною з видобування природного газу і газового конденсату: у 2013 р – 15 млрд м³ газу, або 75% видобутку в Україні).

До переваг і недоліків вертикальної інтеграції підприємств належать такі [97]:

- якісно нова господарська система з новими можливостями для кожного з учасників. При цьому учасники вертикально інтегрованої структури втрачають налагоджені зв'язки з іншими партнерами – це право делегується центральному органу інтегрованої структури;

- видовження ланцюга доданої вартості, що утворюється внаслідок горизонтальної інтеграції. Натомість кожен з учасників втрачає альтернативні варіанти «входження» на рівні окремих ланок ланцюга;

- зменшення транзакційних витрат, пов'язаних з взаємодією суб'єктів господарювання на ринку;

- концентрація спільних для всіх учасників функцій (адміністративних, господарських, маркетингових). Недоліком для підприємств, що входять до такої структури, є встановлені для них рамки рентабельності;

- зростання вартості фірми і привабливості для інвестора. Капіталізація вертикально інтегрованого господарського об'єднання, як правило, є вищою, ніж сума капіталізацій окремо взятих учасників такого об'єднання. Вертикальна інтеграція сприяє підвищенню інвестиційної привабливості підприємств.

Кластерна форма організації економіки у вітчизняній сфері надфокористування. Слід зазначити, що економічне поняття територіально-промисловий комплекс не є тотожним кластеру. Останній має більш широке значення і вказує на галузеву та географічну концентрацію підприємств і наукових установ, які спільними зусиллями на основі кооперації та конкуренції виробляють і реалізують на ринках низку пов'язаних та взаємодоповнюючих товарів. Так, на відміну від кластера, територіально-виробничий комплекс характеризується соціалістичною розподільчою системою, плановою, а не ринковою економікою та стовідсотковим державним замовленням.

Наведена схема (рис 1.14) демонструє, що промисловий кластер – це система, для життєдіяльності котрої важливе, безперербійне функціонування кожної окремої складової, в іншому разі її робота порушується.

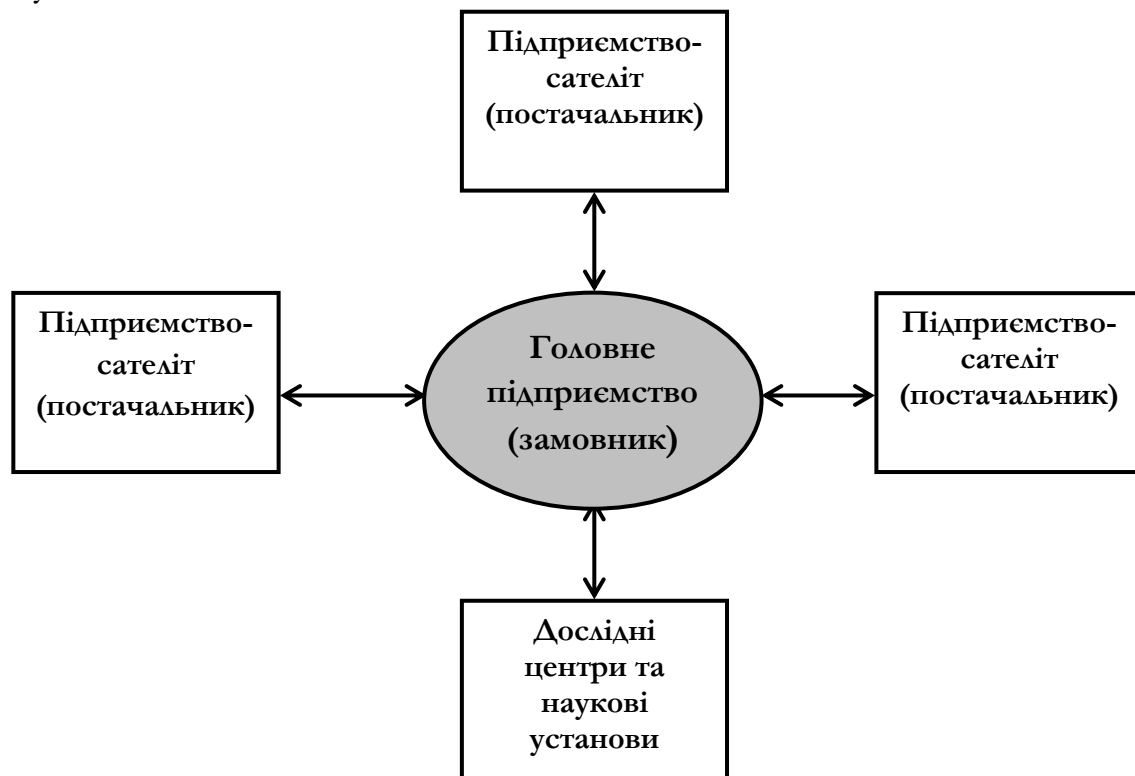

Рис. 1.14. Структура кластера

Відповідно до державної промислової політики одним з перспективних напрямів організації економіки є формування мережових структур, у тому числі і мінерально-сировинних виробничих кластерів з використанням переваг територіального поєднання родовищ корисних копалин.

Щодо останніх копалин, то кластери відіграють роль такої організаційної форми виробництва, яка об'єднує видобувні та переробні підприємства з метою отримання більш конкурентоспроможної продукції. Наприклад, родовища каоліну, польового шпату та кварцу на південному заході Житомирської області, що стали базою форофаянсового виробництва [11].

Транснаціональні корпорації у сфері надрокористування України. Відомо, що основу світової економіки становлять транснаціональні компанії, національних економік – материнські підприємства ТНК, надвеликі і великі об'єднання, структури. Багато з них є монополістами, моносоніями або учасниками олігопольних ринків. На зовнішніх ринках вони отримують різносторонню допомогу з боку своїх держав. Одночасно ці структури (ТНК) є лідерами на національних та регіональних ринках.

Крім цього, ТНК дають змогу залучити у виробництво прямі іноземні інвестиції, забезпечують вихід на нові ринки збуту та зростання обсягів виробництва. Як свідчить практичний досвід, у вітчизняній сфері надрокористування не забезпечується раціональне використання надр, включаючи економічний та екологічний аспект (Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 3 лютого 2010 року № 90/2010 «Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у галузі геологічного вивчення і використання надр»). Відповідно до світового досвіду, на нашу думку, оптимізації інституціональної структури сфери надрокористування в Україні сприятиме створення інституту ТНК. У зарубіжних державах з розвиненою гірничодобувною промисловістю сформована нормативно-правова база для створення й функціонування таких компаній, у тому числі в й США, а в Україні немає відповідної законодавчої бази, що стримує розвиток сфери надрокористування. Тому необхідне реформування вітчизняного законодавства у сфері корпоративного управління для створення інституту ТНК, зважаючи на зарубіжний досвід та успішний розвиток окремих ТНК (наприклад, Shell та Chevron, які стали переможцями конкурсу з укладання угоди про розподіл продукції на видобування сланцевого газу в Україні на Юзівському й Олеському газових родовищах відповідно).

Слід зазначити, що для країн США було затверджено «Конвенцію про транснаціональні корпорації» № 997_193 від 6 березня 1998 року (ратифікована Україною)[103], а також ухвалене Рішення Економічної

ради СНД «Про рекомендації з розробки організаційних проектів транснаціональних корпорацій» (6 вересня 2000 року, м. Москва) [136]. Оскільки наша держава не ратифікувала Статут СНД і не є її членом, а саме – співзасновником і учасником Співдружності, то не може імплементувати Рішення про рекомендації з розробки організаційних проектів транснаціональних корпорацій.

Отже, в Україні єдиним нормативним актом, що визначає діяльність ТНК, є Конвенція про транснаціональні корпорації для країн СНД. Верховна Рада України в 1999 році ухвалила закон про ратифікацію цієї Конвенції (із застереженнями)[19]. У цьому документі закріплені лише загальні положення, що стосуються діяльності ТНК. Тому необхідно розробити спеціальні норми права (наприклад, у рамках Закону України «Про транснаціональні корпорації»), які б регулювали усі питання діяльності компаній: механізм реєстрації, правовий статус, правоздатність та ін.; а також узгодити єдині підходи до оподаткування доходів ТНК і внести зміни в Податковий кодекс України. Відповідно до цієї Конвенції, транснаціональна корпорація створюється добровільно на основі міжурядових угод або іншими способами. При реєстрації фіксується організаційно-правова форма корпорації й словосполучення «транснаціональна корпорація» [105].

1.2. Форми організації територіальних природно-господарських комплексів

Бізнес-типізація територіальних природно-господарських комплексів. Суттєвим недоліком сформованої системи використання природних ресурсів є вкрай неефективне територіальне розміщення господарських комплексів, котре ще з радянських часів базується на принципі агломераційної економії, тобто залежної від масштабу виробництва, локалізаційної економії тощо. Однак це часто призводить до посилення дисгармонії між наявною ресурсною базою з одного боку, та концентрацією центрів розселення і промислових осередків – з іншого. У результаті значна частина підприємств-природокористувачів характеризується зниженням загального рівня конкурентоспроможності через високі виробничі, паливно-енергетичні та трансакційні витрати.

Зважаючи на подвійну природно-економічну детермінацію формування й функціонування ТПК, необхідною умовою для удосконалення територіальної структури використання природних ресурсів вбачається проведення чіткої фрагментації та індивідуалізації єдиного простору навколишнього середовища та його ув'язки з мережею адміністративних та територіальних господарських утворень. При цьому до головних проблемних аспектів належать, по-перше, необхідність узгодження меж природного районування конкретних геосистем, здатних забезпечувати певний вид господарської діяльності і, відповідно, режиму природокористування, та меж одиниць адміністративно-територіального поділу, котрі здійснюють інформаційний, економічний, організаційно-господарський та управлінський супровід процесів використання природних ресурсів. По-друге, при формуванні структури територіальної організації природокористування необхідно враховувати її часову динамічність, а також різні швидкісні показники процесів трансформації природної та соціально-господарської складових. Так, за період існування одного технологічного укладу (близько 50 років), кардинально змінюється процес природокористування внаслідок трансформації економічних, технологічних, соціальних факторів та ціннісних орієнтацій. Природна ж складова національних чи регіональних територіальних систем протягом цього часу не зазнає суттєвих змін, при цьому на місцевому рівні природне середовище може трансформуватися значно швидше порівняно з технологічним укладом внаслідок виснаження природних ресурсів, їх нераціонального використання без урахування засад сталого розвитку.

У більшості сучасних наукових досліджень форми територіальної організації природокористування найчастіше пов'язані з адміністративно-територіальними одиницями, або фізико-географічним районуванням, які взяті окремо як об'єкт дослідження не дають змогу для формування чіткого уявлення щодо зазначеного. У кращому разі поєднання природо-ресурсної та економіко-господарської складових відбувається завдяки суміщенню мережі адміністративно-територіальних одиниць та схеми природного районування і їх подальшій взаємній адаптації. Однак такий підхід не можна вважати системним, оскільки він не враховує наявні природні умови та обмеження для окремих видів природокористування (природні бар'єри та коридори, ступінь гомогенності й гетерогенності ландшафтного малюнку тощо).

Дослідники, котрі пропонують у якості природних-господарських комплексів розглядати територію області, району, сільських, міських, селищних рад, групи підприємств чи окремих господарств, аргументують це чітко фіксованими межами, єдиний блок управління, достатньою інформаційною базою адміністративно-господарських одиниць тощо. При цьому що межі таких одиниць переважно були встановлені без урахування будь-яких природних особливостей. Водночас ототожнення природно-господарських комплексів та одиниць природного районування може спотворювати реальну ситуацію з природокористуванням, особливо в межах висококонтрастних ландшафтів (наприклад, у гірських місцевостях). До того ж межі природних регіонів не враховують різних видів транзитних коридорів (наприклад, річкові долини), що є важливою складовою просторової організації природокористування.

Значного поширення у науковій літературі набув також басейновий принцип організації природокористування та, відповідно, ідентифікації ТПК. Згідно з цим принципом, в основу просторової ідентифікації ТПК покладено структуру природної гідрологічної мережі. До переваг такого підходу належать чітке встановлення природних меж природно-господарських комплексів субнаціонального рівня, до недоліків – неможливість однозначної ієрархічної диференціації басейну на територіальні природно-господарські одиниці нижчого рівня, а також труднощі щодо визначення статусу міжбасейнових просторів. Крім того, управлінська підсистема як обов'язкова складова ТПК, не притаманна окремим ландшафтним одиницям, ні гідрологічним басейнам, а стосується одиниць адміністративно-територіального поділу.

Ще одним підходом до територіальної організації природокористування та ідентифікації природно-господарських комплексів є цільовий, суть якого полягає у виокремленні природно-господарських систем як ділянок території, однорідних з погляду передумов та обмежень для тих чи інших видів використання природних ресурсів. При цьому відносно однорідними за базовими параметрами на рівнинних ландшафтах є фізико-географічні провінції [236, с. 83-90], а в гірських та з високою контрастністю структурно-геоморфологічних і біокліматичних умов доцільно є виокремити в межах провінцій менші територіально-господарські системи, які б характеризувалися спільними територіально локалізованими

характеристиками, що визначають напрями, можливості та пріоритети господарського освоєння (так звані центри тяжіння). За наявності в межах однієї території кількох таких центрів тяжіння із взаємовиключною змістовою основою (поліструктурність) можливо декілька сценаріїв розвитку території, що, у свою чергу, спричиняє більшість конфліктів природокористування.

Загалом варто зазначити, що проблему узгодження адміністративних та природних меж неможливо вирішити шляхом адаптації перших до других, оскільки територіальні соціально-економічні структури формуються та розвиваються на основі внутрішніх закономірностей, не характерних для природно-економічних систем. До того ж, підсистеми соціально-економічної структури носять комплексний характер і базуються на доцентрових зв'язках (навколо міст, промислових центрів, транспортних вузлів), що не притаманно для природно-економічних систем. Тому, компромісним можна вважати рішення, за якого на низовому рівні ієрархії ТПК перебуватиме муніципальне утворення як найбільш логічний результат поєднання соціально-економічних, природно-ресурсних, виробничо-господарських та адміністративних меж на території. Це обумовлено по-перше, тим, що господарство муніципалітетів пов'язане кількома видами природних ресурсів, а по-друге — спрощеним аналізом функціонування ТПК на основі статистичних даних, збір яких відбувається саме згідно з адміністративним поділом території.

Корпоративний тип організації територіальних природно-ресурсних комплексів. Залучення нових активів до господарського обігу та їх подальше перетворення у капітал можливе завдяки функціонуванню виробничих, комунікаційних та інформаційних механізмів. При цьому недосконалість кожного з них призводить до зниження загальної ефективності господарювання і втрат у продуктивному потоці доходів територій. Це так звані трансакційні витрати, які пов'язані з недосконалими механізмами комунікації між суб'єктами національної економічної системи: державою, господарськими суб'єктами – бізнес-структурами, окремими громадянами та суспільством загалом. Мінімізувати величину таких витрат покликані процеси інтеграції й корпоратизації, які саме в сучасних умовах наш час набувають значного розвитку на всіх рівнях організації господарства.

Процес організації територіальних природно-господарських комплексів актуалізує необхідність проведення територіальної інтеграції діяльності бізнес-структур з метою закріплення конкурентних переваг територій первинного розміщення природних ресурсів, їх комплексного використання, а також консолідації генерованих ними коштів з метою розширеного відтворення територіальних економічних систем, відновлення й охорони природного середовища, забезпечення основних потреб населення як первинного власника природних ресурсів.

Таким чином, інтеграція учасників територіального виробничо-господарського процесу відіграє головну роль у формуванні єдиного територіально-інформаційного простору, в рамках якого відбувається об'єднання активів юридично незалежних суб'єктів господарювання, координація генерованих на їх основі ресурсних, товарних і фінансових потоків, обмін інформацією та вироблення спільного стратегічного бачення й цільових орієнтирів розвитку територіальної економічної системи. Інтеграція завжди передбачає формування територіальних мережевих (корпоративних) структур, однак форми інтеграції окремих суб'єктів економічної діяльності до таких структур можуть бути різними, що залежить від рівня ресурсного потенціалу території та його складу, структури власності на природні ресурси території, характеристики підприємств-природокористувачів, характеру взаємодії їх інтересів і територіальних громад та місцевих органів влади, інтеграційних стратегій підприємств, які прагнуть інтегрувати свою діяльність до мережевих корпоративних структур, та інші фактори. Таким чином, інтеграція бізнес-структур, інтереси яких тієї чи іншою мірою стосуються використання природних ресурсів територіальної економічної системи, є надзвичайно багатоаспектним та поліваріантним процесом.

Як зазначає у своїх працях О. Марганія, найпоширенішими у світовій практиці формами інтеграції є формування кооперативів, корпорацій, об'єднань на основі спільної діяльності, економічних зон, кластерів, партнерств та мереж [133]. Зарубіжні дослідники наводять дещо інші приклади форм організації інтегрованих виробничо-господарських структур, зокрема: об'єднання підприємств у компанію з унітарною структурою, компанії з дивізіонною структурою, ділові групи холдингового типу, ділові групи без концентрації майнового контролю [224, с. 59-74].

За характером існуючих взаємозв'язків між бізнес-структурами та їх значенням у виробничо-господарських процесах у науковій літературі виокремлюють вертикальну, горизонтальну та діагональну інтеграцію.

Перша полягає у формуванні та/чи посиленні інтеграційних взаємозв'язків між бізнес-структурами, які уже на поточний момент є складовими єдиних технологічних, виробничих чи збутових ланцюгів, з метою мінімізації витрат виробництва, розподілу та збуту продукції, а внаслідок цього – максимізації прибутку, інвестиційної привабливості, віддачі від залучених коштів. За вертикальної інтеграції, крім того, виникає можливість наскрізного управління процесами використання територіальних ресурсів та якістю виробленої на їх основі продукції.

Горизонтальна інтеграція – це об'єднання підприємств, що перебувають на однакових етапах виробництва, на одній ланці ланцюга створення вартості, що спеціалізуються на виробництві однотипної або схожої продукції, наданні однотипних або схожих послуг. Така форма інтеграції передбачає розширення частки цих бізнес-структур на ринку, насамперед за рахунок поглинання місцевих підприємств аналогічного профілю для підвищення конкурентоспроможності виробництва, полегшення обміну передовим досвідом в управлінській, так і безпосередньо виробничій сфері, економії на масштабі виробництва, скороченні середніх витрат на виготовлення продукції тощо. Зазвичай такі типи горизонтальних об'єднань вигідні і в соціальному аспекті.

Під діагональною інтеграцією розуміють встановлення інтеграційних зв'язків між бізнес-структурами, які не є суміжними чи такими, що здійснюють однорідну діяльність, однак входять до технологічного ланцюга, що містить однорідні або (потенційно) суміжні підприємства для стабілізації й збільшення доходів корпорації за рахунок діяльності в різних ринкових сегментах. Мета діагональної інтеграції – непрямий вплив на підприємство через інші виробництва, пов'язані з ним. Ті ж цілі можуть, звичайно, досягатися і за допомогою лобістських дій, проте інтеграційні зв'язки міцніші і гарантують стійкість і довготривалість потрібного впливу.

У сучасних умовах значного поширення набуває часткова інтеграція, при якій частина продукції, що використовується компанією, закуповується на ринку, а решта виробляється на інтегрованих підприємствах. Це дає змогу компанії зіставляти власну продукцію та конкурентів за її якістю та рівнем витрат на її виробництво. Вертикально інтегровані корпорації змушені використовувати продукцію своїх

підприємств, незважаючи на її вищу вартість або нижчу якість, аніж у компаній-конкурентів.

Найбільшим ступенем інтегрованості відзначаються партнерські та франчайзингові мережі, оскільки усі учасники, що входять до їх складу, реалізують спільну бізнес-модель та діють у рамках спільної маркетингової стратегії. Партнерська мережа є такою формою інтеграції територіальних бізнес-структур, за якої учасники, зберігаючи юридичну та організаційну незалежність, об'єднані однією метою досягнення синергетичного ефекту від використання спільної інфраструктури, найбільш дієвого комплексного використання територіальних ресурсів, злиття власних капіталів з метою підвищення інвестиційної привабливості [249, с. 33-36].

Загалом усі зазначені форми інтеграції компаній можуть бути використані для підвищення ефективності господарської діяльності на території та зміцнення конкурентоспроможності територіального продукту, однак вибір кожної з них повинен базуватися на ґрунтовних аналітичних дослідженнях основних природно-ресурсних, економіко-господарських та соціальних характеристик конкретної територіальної соціо-еколого-економічної системи та враховувати інтереси усіх зацікавлених у розширеному відтворенні території на засадах сталого розвитку сторін. Зокрема, визначальними щодо вибору конкретної форми територіальної інтеграції є такі фактори:

- концептуальна основа організації територіальної інтегрованої корпоративної мережі, цільові орієнтири та стратегія її функціонування й розвитку;
- характер координації та контролю за переміщенням територіальних активів у рамках мережі та за її межами;
- характер відносин між учасниками мережі, їх готовність та здатність працювати у рамках партнерства, надавати частковий доступ до активів, що перебувають у їх власності, готовність до обміну знаннями та передовим досвідом у сферах управління й виробництва;
- особливості нормативно-правового регулювання процесу створення інтегрованих корпоративних структур певного типу.

Бізнес-принципи організації. Сучасні економічні принципи природокористування, насамперед – це *сталого розвитку* позначаються на типологічних засадах функціонування різних просторових форм господарювання. Відповідно до них впроваджуються нові конкурентні стратегії глобалізованого, постіндустріального суспільства, або

суспільства, орієнтованого на базові засади сталого розвитку, до якого рухаються «нові економіки» країн і регіонів в постійно розширюваному євро просторі та у нових індустріальних країнах Азії. Варто зауважити, що сучасний бізнес орієнтується на стратегії «нової конкуренції», котрі ґрунтуються на засадах конкурентного співробітництва, які конкурентну боротьбу між товаровиробниками і територіями переводять у площину системної взаємодії в межах місцевої, регіональної, національної та глобальної економіки а також забезпечення відповідних умов для сталого розвитку підприємства, сфери виробництва, території чи держави у цілому, щоб посісти чільне місце в глобальному середовищі і брати активну участь у суспільному розвитку світового господарства загалом. Тому головне завдання сучасної економічної науки, а саме побудова на ринкових засадах стабільно функціонуючої високоефективної в економічній, соціальній та екологічній площині економіки, потребує нового принципового осмислення традиційних економічних категорій, зокрема – вартості, ціни, конкуренції, спеціалізації та ефективності виробництва.

Так, наразі у сфері застосування економічних категорій «вартість» та «ціна» актуальним є *ціннісний підхід*. Цінність за сутністю комплексна категорія, невід’ємна від суб’єкта оцінки, тобто людини з відповідними потребами, які й орієнтуються на ціннісні категоріальні ознаки. Сукупна цінність ресурсу в загальному випадку визначається функцією від корисності – тобто здатності ресурсу задовольняти певні господарські й інші потреби, однак власне поняття корисності при цьому є значно ширшим, ніж економічне, включаючи ознаки системної – соціальної та екологічної корисності оцінюваного елемента ресурсної системи. У цьому контексті до оцінки власне явища цінності варто підходити з позицій практик постмодерну, орієнтуючись на її самопрояви у процесі господарювання. При цьому сукупна цінність природного ресурсу забезпечує економічні, соціальні та екологічні ефекти, системно пов’язані між собою, які, у свою чергу мають зворотній вплив на її вартісні компоненти та власне на цінність у підсумку. Таким чином, цінність ресурсу в системі його комплексної оцінки є динамічною характеристикою, функцією від часових характеристик та результатів господарської діяльності людини. З позицій ціннісних підходів, по-новому трактується поняття *ефективності виробництва*, що включає в себе, окрім економічних, екологічні та соціальні ефекти. Оцінити відповідні ефекти на перспективу можливо в рамках інвестиційного підходу, коли

відомими є цілі природокористування, грошові потоки, напрями їх використання, прораховані результати господарської діяльності з урахуванням ризиків. Фактично, такий інвестиційний підхід, як і його проектний (з обмеженнями в часі) варіант, є більш ефективним на сьогодні способом залучення у господарську діяльність природних ресурсів в умовах ринкової невизначеності, оскільки дає змогу використовувати методи дисконтування, сучасні витратні підходи, рентну оцінку природокористування, методи ринкових порівнянь тощо, враховувати всю системну сукупність внутрішніх і зовнішніх по відношенню до суб'єкту господарювання чинників. Останні формують цінність природних ресурсів в системі господарювання як щодо планування господарської діяльності в сфері природокористування, так й оцінки її ефективності.

Варто зауважити, що при цьому природокористування як складова інвестиційної діяльності формує підґрунтя для сталого розвитку національного господарства у цілому. Відповідно до інвестиційного підходу, коли комплексно оцінюються економічні, соціальні та екологічні ефекти від природокористування як задані кінцеві результати інвестиційної діяльності, визначаються екологічні, ринкові, часові та інші ризики і можливо системно оцінити вартість сталого розвитку природно-ресурсної бази. Так, при цьому вартість природокористування можна визначити як вартість господарської діяльності, спрямованої на максимізацію економічного, екологічного й соціального ефекту від природокористування за умов застосування ефективних напрямів господарювання і технологій, котрі максимально сприяють на збереженню екосистемної цілісності антропогенно-природних утворень. З огляду на сучасні концепції природокористування, до цього необхідно залучати системні принципи як «синьої», так і «зеленої» економіки, спрямовані, з одного боку - на гармонізацію виробничих технологій з навколишнім природним середовищем, злагоджене вбудовування виробничих елементів у природні екосистеми, з іншого – на державний, насамперед організаційно-правовий, фінансово-фіскальний, охоронний, підтримуючий та інший вплив на територіально-галузеву організацію і розвиток виробництва, охорону й відновлення елементів довкілля.

Інноваційними є й запропоновані сучасними дослідниками принципові засади *нової бізнес-конкуренції*, зорієнтовані на забезпечення сталості системи бізнесу як однієї з цільових функцій конкурентного

середовища. При цьому по-новому осмислюється така категорія, як спеціалізація, котра набуває ознак компетентного використання унікальних переваг територіальної природно-господарської системи для формування гарантовано конкурентоспроможних ключових виробництв регіону. Такими принциповими засадами є:

По-перше, принцип *ключової компетенції*, що оцінює наявні в розпорядженні товаровиробника регіону чи країни у цілому можливості. Його суть міститься у відповіді на запитання: «Що корпорації, регіону можливо робити краще за все, з чого отримати гарантований вииграш?». Цей принцип спирається на аналіз й оцінку загалом компетенцій виробників (усього спектру наявних знань, вмінь та навичок, що дають кращий, ніж у конкурентів результат) і можливостей щодо забезпечення їх реалізації в регіональному бізнес-середовищі територіальної соціально-економічної системи.

По-друге, це принцип *базової функціональності*, який дає відповідь на запитання: «За допомогою яких унікальних природних активів забезпечити кращу якість продукції, ніж у конкурентів»? При цьому необхідно, щоб регіональна продукція більшою мірою відповідала базовій функціональності. Це потребує розширення ключових компетенцій територіальної економіки і швидкого переходу на нові, більш функціональні принципи організації виробництва й асортименти товарної продукції та послуг, орієнтовані на підходи «синьої» економіки – розвиток унікальних місцевих виробництв, включаючи формування спеціалізованих *територіальних кластерів*.

По-третьє, це використання принципу *«стратегічної архітектури»* як плану широкого оволодіння можливостями. Тобто йдеться про якнайбільш повне використання територіальних переваг у комплексній стратегії розвитку регіонального господарства у цілому. Для розширення спеціалізації, повноцінного використання територіальних переваг ключовими є *проектний та кластерний підходи*, впровадження структурного управління, *корпоратизація природокористування та державно-приватне партнерство*.

По-четверте, це *корпоративна стійкість*, традиційне «портерівське» вміння для бізнесу досягати ринкового лідерства й утримувати його завдяки виробничій досконалості, лідерству у продуктах і послугах, близькості до споживача, здатності втриматися у конкурентній боротьбі. Однак, у теорії «*нової конкуренції*», по-суті – в конкуренції з позицій сталого розвитку, зміщуються акценти такої боротьби – не «проти

когось», а «за себе», «за власний продукт», «за корпорацію, «за проект», «за регіон», як цінний, унікальний об'єкт господарювання тощо. Цей аспект пов'язаний з розвитком *корпоративної соціальної та екологічної відповідальності*, що формує відповідальну поведінку компанії на ринку.

Нове економічне мислення, таким чином, обґрунтовує відповідну новітню теорію бізнесу, в якій сфера використання природних ресурсів, має такі особливості:

- максимальне використання наявної ресурсної бази бізнесу, у тому числі – місцевих природних ресурсів, для розвитку підприємництва на основі принципів «наноeкономіки», «синьої» економіки – низової бізнес-ініціативи економічних об'єктів малого (домогосподарство, ферма, мале підприємство) та середнього масштабів з підтримкою малого бізнесу крупним і середнім, муніципальними структурами тощо;

- орієнтація на унікальність місцевої (регіональної) природно-ресурсної бази як фактора формування господарської спеціалізації, компетенцій та конкурентних переваг бізнесу, у тому числі на кластерній основі;

- розвиток «бізнес-екосистеми» – всієї ієрархічної системи бізнесу як єдиного цілого, де мають бути представлені всі види підприємництва – мале, середнє, крупне з відповідною кластеризацією та корпоратизацією економічного простору;

- інституціоналізація природокористування за принципом структурного (корпоративного) управління природними об'єктами для забезпечення ефективного з економічного, соціального та екологічного погляду управління ними;

- фінансизація природокористування, включаючи сек'юритизацію природного капіталу, наповнення сфери використання природних ресурсів інструментами фінансового капіталу та формування відповідної фінансової інфраструктури;

- проектний підхід до природокористування – обмежена в часі кінцевим результатом господарська діяльність із задалегідь прорахованим господарським, економічним, соціальним та екологічним ефектом;

- процесний підхід: в умовах функціонування кластерів як об'єднань самостійних суб'єктів господарювання відбувається зміщення управлінських акцентів, на процеси, а не суб'єкти. Управління процесами становить основу сучасної системи виробничих (ISO 9000) та

екологічних (ISO 14000) стандартів, при цьому не обмежується свобода економічної поведінки кожного з суб'єктів господарювання зі збереженням керованості бізнес-процесом у цілому.

Запропоновані підходи, які спираються на «класичні» так на нові праці економіста М.Портера [260], а також розробки 90-х–2000-х років учених-економістів Г. Хемела [197], К. Прахалада [133, 236], Джеймса Ф. Мура [249], а також фахівців в економіко-математичних методах Адама М. Бранденбургера та Баррі Дж. Нейлбаффа [224], ідеї рівнів індивідуальних потреб та суспільного буття у розвитку цивілізації послідовників засновника сучасного менеджменту А.Маслоу, зокрема його учня К.Грейвза [234] та сучасного філософа К. Уїлбера [271], теорію цінностей компанії в сучасному світі Дж. Коллінза [86], формують основу для «нової конкуренції». Її концепція, одночасно з конкуренцією, передбачає кооперацію, співробітництво з постачальниками й споживачами, обмін досвідом з виробниками, що займають близькі ринкові ніші, і спрямована на створення «бізнес-екосистеми» (за Дж. Ф. Муром [249]), принципи «нового конкурентного мислення», на які орієнтується світова цивілізація на початку 21 століття в контексті уникнення світової фінансової кризи. Розвиток нових конкурентних підходів і відповідного бізнес-менталітету обумовлюється динамікою розвитку суспільно-економічних систем у світовій економіці в глобальному вимірі, ці процеси передбачають зміни підходів до господарювання, що відповідають новим етапам розвитку свідомості людини і суспільства. Динаміка розвитку соціуму проявляється у періодичних трансформаційних кризах, які супроводжують пробудження нових суспільно-економічних систем та переходи на нові рівні технологічних укладів, суспільної свідомості й економічного буття (за К.Грейвзом, К.Кованом та Н.Тодорович) [235]. Наразі, саме на етапі формування нових форм економічної поведінки територіальних господарських систем і перебуває Україна.

З цих позицій важливим завданням є формування відповідних кожному регіону, з огляду природно-економічний потенціал територіальних природно-господарських комплексів, як економічних утворень, що максимально враховують регіональну природну та бізнес-специфіку, а також – поточні й перспективні завдання розвитку регіону. Діяльність таких господарських утворень забезпечують природне багатство та економічний простір країни, який дає змогу інтегрувати у різних площинах функціонування територіальної природно-соціально-

економічної системи в єдине ціле фінансові потоки, природні активи, інфраструктуру, виробничі об'єкти, муніципальне управління, регіональний соціум тощо для комплексно-інтегрованого цілеспрямованого високоефективного господарювання в природно-економічній сфері. В умовах глобальної світової економічної кризи та необхідності реалізації поставлених самітом Ріо-2012 завдань інституціоналізації природокористування й включення природного капіталу в систему бізнес-оцінок для територіального природно-господарського комплексу необхідно застосувати таку систему ринкового середовища, яка забезпечує рівні умови для розкриття потенціалу кожного товаровиробника, галузі регіонального виробництва. Цьому сприятиме застосування запропонованих принципових підходів, що враховують різноманіття можливостей розвитку і значно розширюють поле видів діяльності для просторової економіки.

Наразі, охоплюючи кластерно-корпоративний підхід до господарювання з широким використанням фінансових механізмів сек'юритизації природних активів, проектний механізм консолідованого фінансування та управління природно-економічними об'єктами, відповідальним господарюванням, розвинутим державно-приватним партнерством, принципи нового економічного та конкурентного мислення визначають місце територіального господарства в системі глобалізованого суспільства нового типу. В економіці сталого розвитку гуманістичні й екологічні пріоритети трансформують ринкову конкурентну боротьбу в ділову конкурентну співпрацю з метою більш ефективного розкриття власного економічного потенціалу для отримання прибутків.

Стратегіями сталого розвитку. Для економічного мислення, орієнтованого на співпрацю і кооперацію, а також на максимальну інтеграцію в регіональне довкілля, середовище, побудоване на засадах сталого розвитку, може стати однією з найбільш ефективно діючих економіко-екологічних систем. Специфікою суспільства сталого розвитку на відміну від інших суспільно-господарських формацій є побудована на потужних зворотних зв'язках системна єдність соціуму, природи і економіки, яка має потужну прозору інформаційну підтримку. Для нового економічного мислення, побудованого на засадах партнерської конкуренції в парадигмі сталого розвитку характерними є

такі алгоритмічні рефлексивні стратегічні парадигми (стратегеми) функціонування:

Підприємницька співпраця в межах реалізації спільних проєктів використання природно-господарської бази розвитку територіально-господарських комплексів з визначенням для кожного підприємства чільного місця у бізнес-партнерських відносинах щодо виконання інвестиційних програм і проєктів та консолідованого фінансування і виконання завдань природно-господарського розвитку, включаючи стає фінансування економічної діяльності й взаємну підтримку бізнесу.

Відкритість та відповідальність бізнесу, яка передбачає публічність і прозорість діяльності корпорації стосовно партнерів і споживачів, відкриту інформацію про споживчі властивості продукту, екологічно та соціально відповідальне господарювання, прозоре управління фінансовими активами похідного капіталу від сек'юритизованих природних активів.

Командний (командно-проєктний) підхід, відповідно до якого муніципальний менеджмент спрямований на активізацію державно-приватного і міжфірмового партнерства, для кожного учасника при цьому визначальною стає загальна командна мета територіального розвитку, що дає змогу почувати себе не просто суб'єктом господарювання, а членом бізнес-команди, що дає змогу ефективно керувати бізнес-процесами, які виходять за межі одного суб'єкта господарювання. Згідно з принципами сталого розвитку, синергетичний командний дух – це методика й керівний принцип управління командою на всіх рівнях – від фірми до кластера й регіону в цілому.

Розвиток і лідерство, що спрямовані в бізнес-команді побудованого на кластерно-корпоративних засадах територіального природно-господарського комплексу не на перегони з конкурентами, а на внутрішньо командне змагання, орієнтацію на власного лідера, постійне самовдосконалення кожного, реалізуються у вигляді синергетичного ефекту від консолідованої взаємодії зусиль учасників бізнес-процесу з виконання завдань у прагненні досягти лідерських позицій у своїй унікальній «ніші господарювання»

5. *Системне мислення і принцип важеля*, за рахунок котрих ефективна взаємодія в господарській системі виробництва і на ринку досягається через вплив на критичні системні зв'язки через публічно-приватні стосунки і дієве використання потенціалу муніципалітету як державно-

публічної корпорації, що поєднує в своїй діяльності інтереси населення, суб'єктів господарювання, природного комплексу території тощо, інтегрує природно-господарський комплекс регіону в єдине ціле з погляду регулювання та структурного управління розвитком. При цьому саме муніципалітет як керівний орган об'єднаної територіальної громади стає основним важелем вирішення господарських проблем, оскільки він є точкою опори як для бізнесу, так і для публічних керівних структур.

Таким чином, основу бізнес-типизації територіальних господарських комплексів має становити не лише і не просто традиційний галузевий поділ праці й ознаки регіональної спеціалізації чи диференціації природно-ресурсного потенціалу, хоча вони є важливими чинниками системного утворення територіальних господарських формувань на основі природних об'єктів, а вся сукупність сутнісних ознак сучасної просторово-економічної системи. Отже, нами пропонуємо класифікаційну типизацію природно-господарських комплексів, яка за ознакою *масштабу охоплення території* включає в себе:

- нанооб'єкти (природні мікрокомплекси) – домогосподарство, фермерське господарство або їх сукупність, що має у використанні природний об'єкт (комплекс) – лісове насадження, водний об'єкт (узбережжя річки, ставка, озера тощо), земельну ділянку;

- первинні (низові) – природно-господарські комплекси, що повністю або частково охоплюють територію поселень, яка контролюється територіальною громадою

- районні природні комплекси, що охоплюють територію одного чи кількох адміністративних районів або їх частин з відповідною кількістю поселень і територіальних громад;

- регіональні (область, республіка) – міжрайонні, обласні та міжобласні природні територіально-господарські комплекси, котрі, як правило, об'єднують елементи певної природно-географічної зони і характеризуються внутрішньою єдністю компонентів природно-ресурсного потенціалу;

- макрогосподарські природні комплекси, які охоплюють територію великих цілісних природно-господарських районів.

На основі вивчення та оцінки умов формування різноманітних кластерів за функціонально-галузевими ознаками можна запропонувати відповідну диференціацію території України з урахуванням компонентного складу природно-ресурсного потенціалу (земельного, водного, лісового, мінерального) та виявити особливості умов

формування на основі природних ресурсів та їх поєднань кластерно-корпоративних структур різної спеціалізації [21]. За цими ознаками, зважаючи на переважне або комплексне використання різних видів ресурсів та їх поєднань можливо виділити територіальні природно-господарські комплекси ті відповідні їм кластер – корпорації промислового (П_з, П_в, П_л, П_м, П_б, П_і), сільськогосподарського (С_з, С_в, С_л, С_м, С_б, С_і), транспортного (Т_з, Т_в, Т_л, Т_м, Т_б, Т_і), житлово-комунального (ЖК_з, ЖК_в, ЖК_л, ЖК_м, ЖК_б, ЖК_і), екосистемного (природоохоронного) (Е_з, Е_в, Е_л, Е_м, Е_б, Е_і), рекреаційного (Р_з, Р_в, Р_л, Р_м, Р_б, Р_і), науково-виробничого (НВ_з, НВ_в, НВ_л, НВ_м, НВ_б, НВ_і) та комплексного спрямування і, відповідно, поліструктурної спеціалізації (Пк_з, Пк_в, Пк_л, Пк_м, Пк_і) (табл.1.5).

Таблиця 1.5

Структурна матриця типізації територіальних природно-господарських комплексів та кластерів-корпорацій за функціонально-галузевими ознаками

Види кластерів-корпорацій за економічною діяльністю	Природно-господарські комплекси, на які спрямована господарська діяльність					
	земельні	водні	лісові	мінеральні	біо-ресурсні	інтегральні
Промислові	П _з	П _в	П _л	П _м	П _б	П _і
Сільсько-господарські	С _з	С _в	С _л	С _м	С _б	С _і
Транспортні	Т _з	Т _в	Т _л	Т _м	Т _б	Т _і
Житлово-комунальні	ЖК _з	ЖК _в	ЖК _л	ЖК _м	ЖК _б	ЖК _і
Рекреаційні	Р _з	Р _в	Р _л	Р _м	Р _б	Р _і
Науково-виробничі (інноваційні)	НВ _з	НВ _в	НВ _л	НВ _м	НВ _б	НВ _і
Екосистемні (природоохоронні)	Е _з	Е _в	Е _л	Е _м	Е _б	Е _і
Поліструктурні (комплексні)	П(к) _з	П(к) _в	П(к) _л	П(к) _м	П(к) _б	П(к) _і

На нашу думку, з огляду на сучасну господарську практику у найбільш розвинутих країнах світу, поширенішими можуть стати кластер-корпорації поліструктурного типу й такі, що спрямовані на

використання пріоритетного для певної сфери господарювання ресурсу (наприклад, біоресурсно-лісові, мінерально-промислові, земельно-сільськогосподарські, екологічно-лісові, рекреаційно-туристичні та ін.). При цьому, такі кластери у будь-якому випадку матимуть чітко визначений напрям діяльності.

Аналіз багаторічної зарубіжної практики успішного господарювання показує, що а основі кластерів необхідно створювати регіональні бізнес-об'єднання кластерно-корпоративного типу. Така організаційна форма господарювання в природно-ресурсному комплексі сприятиме ефективному вирішенню пріоритетних проблем за окремими видами природних ресурсів, їх комплексному використанню й забезпеченню загальної екологічної рівноваги відповідної території.

Завдяки бізнес-процесу можливе ефективне управління природними активами через відповідну фінансову складову, пов'язану з корпоративними формами управління природокористуванням, інститути спільного інвестування, фінансовий ринок, біржову та позабіржову фондову торговельну систему. При цьому необхідною умовою є передача природних об'єктів у використання корпоративним структурам на основі збереження у цілому загальнонародної власності на природний ресурс з можливим запровадженням на її основі інституту громадянської власності на природні ресурси. Такий механізм повинен бути інтегрований у систему децентралізації влади шляхом передачі місцевій владі (територіальним громадам, муніципалітетам) права надавати у користування природні ресурси місцевого значення створеним під їх контролем та за їх участю на основі державно-приватного партнерства господарським кластерним структурам. Використання природних об'єктів як дієвого підприємницького природного капіталу сприятиме формуванню потоків фінансових ресурсів, які можуть бути спрямовані на ефективне використання й відтворення природного капіталу. Це дасть змогу розподіляти на користь усіх учасників природно-ресурсних відносин високі підприємницькі доходи - капіталізовану у фінансовій системі природокористування природну ренту.

Ця форма управління забезпечує кваліфіковане й відповідальне залучення виконавців та учасників проектної діяльності підприємства, проектних та будівельних організацій, власників технологій, аудиторів, кредиторів, власників (розпорядників) природних активів, бенефіціарів

цінних паперів та пулів активів тощо. До учасників проектної діяльності також належать контрольні, наглядові та експертні державні органи й інші структури та установи, покликані забезпечити дотримання екологічних стандартів, економічну й соціальну безпеку господарювання. У цілому проектний та процесний підходи, структурне управління бізнес-процесом і фінансизація природокористування дають змогу під державним контролем здійснювати високоефективне господарювання, отримуючи підприємницький дохід за ставкою, що значно перевищує безпечну для певного регіону і країни ставку доходу на вкладений капітал (норму доходності), при цьому звичайне природокористування за господарським принципом часто є збитковим і не забезпечує навіть самофінансування, що демонструє, зокрема, існуюча ситуація з водопостачанням і водовідведенням у ЖКГ, із заповідною справою, багатьма галузями видобувної промисловості, зокрема – вугільною.

На відміну від традиційної господарської форми – окремого підприємства-користувача природного ресурсу або навіть вертикаль-інтегрованої групи підприємств із замкненим або напівзамкненим виробничим циклом, кластер-корпорація є порівняно мобільним і гнучким виробничо-господарським утворенням. Вона може функціонувати і як самостійна, окрема проектна компанія SPV-типу на термін виконання конкретного природно-господарського завдання (проектний підхід), так і протягом необмеженого часу (господарський підхід). У межах кластер-корпорації можливо також за державною, муніципальною та громадською участю створювати спеціальні фінансові структури за типом інститутів спільного інвестування, зокрема - суверенних та хедж-фондів, де можна акумулювати, контролювати й спрямовувати в необхідних напрямках фінансові ресурси, ефективно використовувати різні види природно-ресурсної ренти, виконувати екологічні проекти, забезпечувати охорону довкілля через виокремлене дієве управління фінансовими потоками, що походять від природного капіталу. Така сек'юритизація здійснюється в межах компанії з управління активами інвестиційного фонду на фінансовому ринку як для одного, так і для кількох інтегрованих проектів.

Одним із основних питань при цьому є забезпечення ефективності діяльності та конкурентоспроможності подібних територіально-господарських бізнес-утворень. Оцінку ефективності функціонування кластер-корпорацій, їх внеску у формування національного багатства

країни доцільно проводити за різними критеріями і напрямками, такими, зокрема, як темпи приросту природно-ресурсної складової національного багатства (природного капіталу), його внесок у формування фінансового капіталу (питома вага у фінансовому капіталі як складовій національного багатства, фінансових активів, основу яких становить природний капітал), фінансові показники діяльності кластер-корпорацій, економічна ефективність ресурсокористування як співвідношення витрат на природокористування до доходів від економічної діяльності в цій царині, економічна ефективність управління природно-ресурсним комплексом території (співвідношення управлінських витрат до суми ефектів від управління ним), еколого-економічний ризик господарювання та інші. Головними показниками при цьому є, з одного боку – господарська та економічна віддача від природокористування у вигляді товарів (послуг), а з іншого – ринкова капіталізація активів кластер-корпорації як показник її саме ринкової дієвості, інвестиційної привабливості та економічної стійкості на ринку, що демонструє фактичну цінність активів цього бізнесу в ринковій системі координат.

Принципова концепція конкурентоспроможності територіальних природно-господарських комплексів, кластер-корпоративних утворень тощо включає як статичні, так і динамічні складові: структура та продуктивність природно-ресурсного потенціалу території як об'єкта господарювання в ринковій системі визначає її здатність підтримувати високий рівень доходів, але при цьому є основним детермінантом прибутковості інвестицій. Це один з ключових факторів, що впливають на потенціал зростання економіки і забезпечують основу конкурентоспроможного господарювання у природно-ресурсній сфері.

Світовий досвід у вивченні конкурентоспроможності доводить, що є безліч комплексних детермінантів цього процесу. Зокрема те, що у низці регіонів і країн, що розвиваються, не відбулося зростання, не зважаючи на великі обсяги інвестицій у природокористування, насамперед видобування корисних копалин та АПК, свідчить, що спрямування засобів у фізичний капітал є недостатньо для досягнення загального добробуту. Тому виникла проблема пошуку інших механізмів: освіта і навчання (або людський капітал, за визначенням сучасних економістів); технологічний прогрес (котрий країна створила або перейняла у провідних економік); фінансовий капітал, макроекономічна стабільність; високий рівень управління; верховенство

закону; прозорі й ефективні державні та суспільні інститути й державно-приватне партнерство; децентралізація, відсутність корупції; орієнтація на ринок; урядові витрати; розвиненість фірм; умови попиту; об'єми ринку, процесний підхід та орієнтація на кінцевий результат тощо. У підсумку така інноваційна концепція наразі визначається у світі, як «*Good Governance*» – «хороше (або, за іншим перекладом, добре, належне) керування (врядування)» – специфічна сфера менеджменту, пов'язана з діяльністю комерційних та публічних інститутів, територіальним управлінням і виконанням екологічних завдань тощо, котра вирішує управлінсько-адміністративні питання забезпечення, окрім прибуткового господарювання, й загального добробуту, включаючи екологічну складову. Наразі немає єдиної жорсткої концепції «хорошого управління», вона існує як набір загальних рекомендацій та рамок ведення бізнесу, певних гіпотез щодо забезпечення соціо-еколого-економічної ефективності господарювання. Кожна з цих гіпотез базується на твердому теоретичному фундаменті, є економічно обґрунтованою і може вважатися «правильною» в рамках загальної концепції «хорошого керування».

Згідно із вказаною концепцією, сучасні принципіві підходи до створення механізму забезпечення конкурентоспроможності територіальної (як регіональної, так і державної) економіки полягають у тому, що його елементи класифікуються як взаємопов'язані компоненти у різних групах. Зокрема, у сучасних дослідженнях запропоновані такі принципіві складники цього механізму на рівні територіального виробництва, які реалізують можливості регіонального господарства щодо власних конкурентних переваг у ринковій системі господарювання.

Принцип якості інституційного середовища. Інституційне середовище формує базу, в рамках якої приватні підприємці, компанії, місцеві органи влади і уряд взаємодіють між собою з метою отримання доходу і забезпечення зростання економіки. Інституційна база дуже важлива для конкурентоспроможності і піднесення регіону. Вона впливає на розподіл між різними територіальними соціально-економічними системами власних переваг і обсягів витрат на реалізацію стратегій та програм розвитку. Крім того, позначається на інвестиційних рішеннях та організації виробництва. Власники й користувачі землі, води, лісу, корпоративних акцій і навіть інтелектуальної власності не інвестуватимуть в поліпшення виробництва або підтримку власності, без

гарантованих певних права, насамперед щодо розподілу доходів у природокористуванні. До інституціоналізації природно-ресурсних відносин мають залучатися як приватні, так і публічні інститути, котрі також є важливим елементом процесу досягнення висококонкурентного економічного середовища.

Принцип фінансизації та випереджаючого розвитку інфраструктури. Високорозвинена фінансова, інституціональна та виробнича інфраструктура, представлена насамперед закладами фінансування господарської діяльності у природокористуванні, має велике значення для ефективного функціонування територіальної економіки цього напрямку, оскільки визначає територіальну організацію економічної діяльності, а також її види та сектори, котрі можуть розвиватися у межах регіональних ключових компетенцій у сфері економічного використання природних активів. Широка і розвинена інфраструктура – це істотний чинник, який впливає на конкурентоспроможність й економічне зростання, а також різними способами нівелює нерівність доходів і знижує рівень бідності. У зв'язку з цим розвинена інституціональна, фінансова, транспортна і комунікаційна інфраструктура є передумовою ефективного функціонування ринків і підвищення експорту.

Принцип охорони довкілля і забезпечення якості життя. Здорова робоча сила має важливе значення для конкурентоспроможності і продуктивності території. Тому інвестиції в охорону довкілля і забезпечення екологічної якості життя населення є необхідними як з економічного погляду, так і зважаючи на моральні аспекти. Сьогодні вимогою глобалізованої економіки є створення на національному й регіональному рівні «пулу» екологічних активів територій, які забезпечують, окрім іншого, високу якість життя і, як наслідок, – робочої сили. Також має значення технічне і безперервне виробниче навчання населення, оскільки воно забезпечує працівникам можливість регулярно покращувати свої навички для роботи з постійно поновлюваними виробничими системами. Здатність населення регіону швидко реагувати на зміни кон'юнктури на ринках праці інших регіонів, країни у цілому, а також на міжнародному рівні діє змогу значно покращити конкурентоспроможність регіонального господарства у цілому, адаптуватись до нової спеціалізації, освоєння тих виробництв, яких потребує глобалізована економіка і перехід до нових, інноваційних форм організації виробництва, до п'ятого та шостого технологічних

укладів.

Принцип забезпечення ефективності ринків товарів і послуг. Регіони з ефективними ринками виводять на них широкий асортимент товарів і послуг з урахуванням умов попиту-пропозиції. Крім того, такі ринки гарантують, що їх товари реалізовуватимуться в економіці найбільш ефективно. Здорова внутрішня і зовнішня конкуренція важлива для підвищення ринкової і бізнес-ефективності. Вона гарантує виживання найбільш раціональних фірм, які виробляють необхідні ринку товари. Створити найбільш прийнятне середовище для обміну товарами можливо завдяки відсутності перешкод для бізнес-діяльності, котрі виникають унаслідок державного втручання та значній державній і муніципальній підтримці бізнесу. Ефективність регіонального ринку також залежить від умов попиту, зокрема орієнтування на клієнта і розширення бази покупців: клієнти, котрі допускають неналежне відношення фірм до себе, часто не мають особливих вимог до ринку. Також, розвитку територіальних природно-господарських комплексів сприяє проектний підхід, який спрямований на досягнення гарантованого господарського, економічного та фінансового результату, який перевищує в загальному випадку за базовою ефективністю безпечну для даної країни і регіону ставку доходу на вкладений капітал.

Принцип забезпечення розвинутого фінансового ринку. Найважливішими для продуктивності економіки регіону є бізнес-інвестиції. Тому регіональним економікам потрібні розвинені фінансові ринки, що можуть надати капітал для приватних інвестицій з таких джерел, як позики від стійкого банківського сектору, фондові біржі з високим рівнем управління і венчурний капітал. Ефективний фінансовий сектор необхідний для розміщення ресурсів, заощаджених підприємствами та громадянами країни, найбільш продуктивним способом. В аспекті зазначеного доцільно реалізувати в Україні ідею фондів суверенного добробуту. Термін *фонд суверенного добробуту* (англ. SWF, укр. ФСД) використовується з 2005 р. У дослідженні Міжнародного валютний фонду він визначається як спеціальний інвестиційний фонд, що створений або належить уряду для збереження зарубіжних активів держави на довгострокові цілі. ФСД є державним інвестиційним механізмом, що перебуває у власності уряду, фондований в активи в іноземній валюті. У Росії наразі функціонує аж дві такі структури, одна є стабілізаційним фондом, інша – фондом майбутніх поколінь. Після заснування перших стабілізаційних фондів у 50-х р. (Кувейт) їх кількість

починає суттєво зростати. Натепер країни перської затоки володіють приблизно 45% від сукупних активів фондів суверенного добробуту. У 70-і рр. ФСД були створені у Канаді і США, за останні десятиліття сировинні фонди суверенного добробуту в створені, зокрема у Казахстані, Алжирі, Венесуелі, Росії, Анголі, Нігерії, Папуа Новій Гвінеї та США (штат Північна Дакота). На сьогодні кількість таких фондів у світі досягає 70 од. В Україні можливо створити ФСД на основі доходів від мінеральних ресурсів, використання в економіці земельного, водного й лісового капіталу, рекреаційної діяльності тощо. Розвинений фінансовий сектор спрямовує ресурси кращим підприємцям на реалізацію інвестиційних проєктів. Тому ключовий аспект полягає в ретельній оцінці еколого-економічних ризиків природокористування.

Принцип забезпечення високого інноваційно-технологічного рівня виробництва
Відповідно до нього оцінюється швидкість, з якою економіка території переймає існуючі нововведення в технологічному і технічному аспектах для підвищення продуктивності секторів. Наразі принципи «синьої» та «зеленої» економіки зорієнтовані на 5-й та 6-й технологічні уклади, а саме розвиток сучасних біотехнологій, маловідходних і дружніх щодо довкілля виробництв. Це вирішальна концепція економічного розвитку сучасної економіки природокористування. Останніми роками зростає необхідність освоєння технологій для регіональної конкурентоспроможності у зв'язку з поширенням знань й активним використанням інформаційних та комунікаційних технологій (ІКТ). Позитивним аспектом є те, що ІКТ трансформувалися наразі в технології загального користування, доступ і їх використання стали основним чинником визначення загального технологічного рівня економіки, враховуючи широке розповсюдження ІКТ в інших секторах економіки та їх роль як зручну інфраструктуру для комерційних операцій.

Принцип формування необхідного розміру кластеру та ємності ринку.
Масштаб ринку впливає на продуктивність, оскільки крупні ринки дають змогу компаніям користуватися економіками макрорегіонального, у тому числі – міжнародного рівня. Традиційно доступні компаніям ринки обмежувалися місцевістю регіону та країною. Враховуючи зазначене, необхідно вказати на важливість зовнішньоекономічного вектору у діяльності природно-господарських комплексів, оскільки в епоху глобалізації міжнародні ринки змінили внутрішні. Зокрема, економіка таких експортоспроможних регіонів як Донбас і Придніпров'я

поліпшилася саме за рахунок експортних надходжень. На нашу думку, взаємозв'язок між відкритістю і зростанням, ймовірно є позитивним і міцним, особливо щодо середніх і малих внутрішніх ринків. Таким чином, при встановленні розміру регіонального ринку доцільно розглядати міжнародну торгівлю як фактор заміни внутрішнього попиту. Це має особливе значення в сучасному світі, де економічні межі не зовсім чітко окреслені, на відміну від політичних.

Принцип забезпечення конкурентоспроможності бізнесу та якості бізнес-середовища. На якість останнього суттєво впливає корпоративний характер територіальної організації бізнесу. Його конкурентоспроможність в регіональному ринковому середовищі впливає на високий рівень ефективності виробництва товарів і послуг. Це, у свою чергу, збільшує продуктивність та, відповідно, конкурентоспроможність всієї країни. Конкурентні переваги бізнесу позитивно позначаються на якості бізнес-мережі не лише окремої території, але й країни загалом, а також ефективності окремих дій і стратегій фірм. Вони є фактором, який значною мірою залежить від інституціонального середовища, котре пропонуємо організувати як територіальний корпоративний кластер. Кластерно-корпоративна форма здатна ефективно забезпечити якість бізнес-мереж і допоміжних галузей території. За умов об'єднання у географічно близькі групи (кластери), ефективність зростає, виникає більше можливостей для інновацій і знижується кількість перешкод щодо появи нових фірм. В результаті індивідуальної діяльності і стратегій фірм (брендинг, маркетинг, наявність ланцюжка створення вартості, виробництво унікальних і складних товарів) виникають комплексні і сучасні бізнес-процеси.

Принцип ефективного використання інвестиційно-інноваційного потенціалу. Останній складник конкурентоспроможності – це технологічний потенціал до інновацій. Тоді як значний дохід можна отримати, покращуючи інститути, створюючи інфраструктуру, знижуючи макроекономічну нестабільність або підвищуючи людський потенціал населення, прибутковість всіх цих чинників, зрештою знижується. Те ж стосується ефективності ринку праці і фінансів, а також товарів і послуг. Інноваційний потенціал кластера необхідно забезпечувати шляхом міжрегіональної та міжгалузевої співпраці, залучення провідних світових товаровиробників та власників обладнання і технологій для розбудови кластерно-корпоративних структур. Виняткового значення набуває інноваційна діяльність у сфері забезпечення розвитку

екологоорієнтованих, маловідходних виробництв. З цією метою пропонуємо застосовувати на державному, регіональному та місцевому рівнях різних видів преференції для територіальних кластерів з погляду впровадження інновацій, залучати схеми венчурного фінансування інвестиційної діяльності, створювати відповідні фінансово-виробничі інфраструктурні заклади (бізнес-інкубатори, венчурні фонди, технопарки, агрополіси тощо)

Концепція ключових компетенцій дає змогу відійти від традиційного погляду на регіональне виробництво, в основу якого покладене поняття спеціалізації. Виробнича спеціалізація територіальних природно-господарських комплексів, особливо крупних, макромасштабного рангу, формувалася протягом значного історичного періоду на основі природно-ресурсної складової, трудового і виробничого потенціалів. Галузі спеціалізації як профілюючі виробничі системи спільно з допоміжними й обслуговуючими секторами утворили наразі доволі жорстку індустріально-аграрно-інфраструктурну господарську систему, зміна якої відбувається повільно. Виробнича переорієнтація на нову спеціалізацію потребує значних коштів і тривалого періоду часу. Вона охоплює не лише виробничі, але й соціальні, екологічні та розселенські проблеми, які не можна вирішити за короткий історичний період.

У випадку ж орієнтації на ключові компетенції, структурне корпоративне управління і проектний підхід дають змогу досить швидко реагувати на зміни, обумовлені ринковою кон'юнктурою, втратою місцевими ресурсами конкурентних переваг або їх вичерпанням, обмеженістю власних коштів для розвитку капіталомістких галузей виробництва і концентрацією їх у галузях зі швидким обігом капіталу, що характерно для перехідної економіки.

Згідно із сучасною тенденцією, найбільш поширеними в межах ключових компетенцій регіонального виробництва будуть галузі з відносно швидким обігом капіталу та окупністю – інтенсивне сільське господарство, включаючи промислове виробництво тваринницької продукції, харчова та переробна промисловість, яка уже зараз є профілюючою у більшості регіонів обласного рангу, а також житлово-комунальна сфера. Аналогічне стосується промисловості будівельних матеріалів, легкої та лісової і деревообробної галузей, місцевих виробництв товарів широкого вжитку, курортно-рекреаційного господарства тощо.

При створенні кластер-корпорацій необхідно спиратися на дієві стратегічні моделі розвитку територіальних соціально-економічних систем. Такі моделі мають бути спрямовані на планування, управління і контроль руху матеріальних, інформаційних і фінансових ресурсів у територіальних природно-ресурсних економічних системах. Визначальними при цьому є відповідні логістичні принципи управління ресурсами та результативний підхід, орієнтований на окреслений в часі гарантований кінцевий результат [81]. Отже, в загальному вигляді пропонуємо застосувати модель *проекту сталого розвитку територіального кластера*, яка включає в себе економічну, соціальну та екологічну складові (рис. 1.15).

Рис. 1.15. Формальна структура моделі проекту сталого розвитку територіального кластера

На нашу думку, на основі взаємодії між муніципалітетом і кластер-корпорацією територіальна громада забезпечує свої інтереси у господарській діяльності цілісного природно-господарського комплексу як бізнес-екосистеми, де, окрім інтересів соціуму, підтримується також природно-господарський баланс та еквівалентне фінансування,

реалізуються бізнес-процеси територіальною громадою та власне корпоративною структурою у сфері природокористування.

Відповідно до запропонованого підходу за такою проектною моделлю можна використати комплекс заходів щодо забезпечення розвитку територіальних господарських комплексів, які об'єднані в дві основні групи. Насамперед, це укладання угод щодо фінансування розвитку таких господарських утворень з державного й місцевого бюджету, підтримка підприємництва та міжнародна технічна та інша допомога у кластер-корпораціях. Інша група – це створення спеціальних, у тому числі пільгових просторових умов господарювання через можливе запровадження відповідних господарських режимів, спрямованих на забезпечення розвитку територіальних природно-ресурсних комплексів.

Для реалізації зазначеного необхідний набір фіскальних, кредитних та інших пільг щодо господарського режиму роботи кластер-корпорацій з метою інтенсифікації ринкових процесів та підтримки ефективного просторового розвитку територіальних соціально-економічних систем на основі програмного цільового підходу й інвестиційно-проектної форми організації господарювання в природно-ресурсній сфері. Таким чином, мають бути сформовані фінансові інвестиційні ресурси для забезпечення функціонування природних територіальних господарських комплексів (кластерів).

З системних позицій основу такого інвестиційного капіталу мають становити природна рента і надходження від прав використання природних активів різними суб'єктами господарювання у виробничому процесі. Інвестиційний принцип забезпечує, таким чином, ефективність природокористування і прибутковість підприємств, що використовують природний капітал. Виходячи з системного бачення інвестиційного підходу до природокористування та відповідного механізму розвитку природно-ресурсних відносин, зауважимо, що застосування інвестиційно-проектних форм і методів управління природно-ресурсною сферою та природокористуванням як керованим процесом із заданими результатами і критеріями ефективності передбачає створення відповідної сучасної вискоєфективної інфраструктури.

На нашу думку, інвестиційний процес як об'єктивізація економічних інтересів, суб'єктивних намірів учасників господарської діяльності щодо використання природних ресурсів потребує формування такого типу інфраструктурних об'єктів, котрі б охоплювали

з одного боку, весь технологічний цикл використання, утилізації, охорони, відновлення природного ресурсу, а з іншого – включали в себе різноманітні ланки інвестиційного процесу реалізації проектів у сфері природокористування з урахуванням можливостей подальшої експлуатації створених у результаті проектно-інвестиційної діяльності природно-економічних суб'єктів господарювання на основі принципів проектного управління та фінансування. Для розбудови таких структур інвестиційно-проектний підхід є ключовим, оскільки втілює в діяльності структур, що використовують природні активи, попередньо сформовані інвестиційні засади. Виходячи з сутності проектного підходу, необхідно наголосити на його основних відмінностях і характерних ознаках, з урахуванням яких доцільно створювати відповідну інфраструктуру щодо запровадження проектних форм управління природокористуванням.

Подібні особливості нерозривно пов'язані з двома основними аспектами проектного менеджменту, котрі, по-перше, орієнтовані на отримання конкретного, обмеженого певними часовими рамками, задалегідь окресленого очевидного господарського та фінансового результату управлінської діяльності; по-друге, визначаються властивостями проектного фінансування та необхідністю залучення і запозичення фінансових ресурсів, оскільки для вирішення проектних завдань власних коштів, як правило, недостатньо, що цілком справедливо саме для природно-ресурсної сфери.

Структурне проектне управління (виділене в окрему структуру – проектну компанію) дає змогу реалізувати багатосторонні проекти, в яких дотримується баланс інтересів усіх учасників (державних, муніципальних структур, жителів територій, підприємницьких організацій – виконавців і підприємців, що зацікавлені у результатах проекту), при цьому використовуються різні фінансові інструменти – наприклад, інвестиції в акціонерний капітал, позичкове фінансування, довгостроковий лізинг, торговельні кредити постачальників, інноваційні фінансові механізми, а саме сек'юритизація природного капіталу, що може бути реалізована створенням відповідних підрозділів (фінансових структур зі спеціальними правами запозичення) у проектних компаніях. Проектна форма управління не є жорстко детермінованою, хоча термінальний підхід і критеріальність результату – її первинні принципи. Вона тісно пов'язана з інвестиційним механізмом функціонування економіки, який в умовах конкуренції та побудованого належним чином господарського механізму забезпечує найбільш

економічно, екологічно й соціально вигідний варіант природокористування. Сам проектний підхід передбачає варіативність і одночасно збалансованість та оптимальність обрання варіанта реалізації господарської діяльності, яка притаманна кластерній формі господарювання.

При цьому, основне завдання менеджменту сталого розвитку полягає в тому, щоб за рахунок організаційно-економічного механізму структурного управління і консолідованого проектного фінансування сформувати дієве корпоративне середовище реалізації проектів сталого розвитку територій [113]. На нашу думку, такими інститутами, які б заклали базу для формування інфраструктури сталого проектного управління природними ресурсами в межах територіальних природно-господарських комплексів, могли б стати саме корпоративні об'єднання кластерного типу, створені за фрактальним принципом на всіх рівнях господарювання – локальному, місцевому до макрорегіональному і загальнодержавному.

Отже, основу для сучасної проектної форми управління природними ресурсами повинна скласти гнучка, матрична за своєю сутністю кластерна форма господарювання. На основі кластерного підходу до організації природно-ресурсних територіально-господарських комплексів можна вибудувати і потужний системний ланцюг капіталізації природних ресурсів [164] та програмного розвитку територіальних природно-господарських комплексів, через що значним чином підвищити їх роль у формуванні не тільки природного, але й виробничого, фінансового та людського капіталу, як складових національного багатства України.

Перспективні форми організації територіального земельно-господарського комплексу. Дослідження закономірностей розвитку територіальних земельно-господарських комплексів охоплює низку питань, що включають економічні, екологічні та соціальні пріоритети й парадигми, взаємозв'язок та взаємовплив яких обумовлюють різні напрями розвитку.

Основною метою державної економічної та соціальної політики щодо територіальних земельно-господарських комплексів має бути забезпечення комплексного, багатофункціонального розвитку таких територій, при якому зросла б їх роль, як просторової сфери не лише

для промислового виробництва, а й несільськогосподарських видів діяльності та сприятливого середовища проживання населення. Нині тенденції розвитку земельно-господарських комплексів України пов'язані в цілому зі змінами характеру соціо-еколого-економічної системи в напрямі формування нових виробничих структур як в аграрній, так і виробничій сферах. Такі структури як у техніко-технологічному, так і соціально-економічному відношенні не забезпечують раціонального природокористування, екологорівноваженого, сталого розвитку екосистеми, а відтак й ефективного та конкурентоспроможного функціонування земельно-господарського комплексу. Значимість розвитку сільської місцевості для суспільства зростає в міру актуалізації охорони навколишнього природного середовища та виробництва екологічно чистої продукції. В межах сільських територій необхідно розвивати насамперед такі інститути й форми організації економічного та соціального життя, які б забезпечували нагальні потреби, інтереси переважної частини населення, посилюючи ініціативу знизу та креативний підхід, а також активізували підприємницьку, організаційну й інноваційну діяльність територіальних громад.

У зв'язку з цим запропоновано методика дослідження у сфері підвищення ефективності управління розвитком ТЗГК і напрацювання відповідного механізму (рис 1.16).

Поняття форми проявляється у внутрішній організації змісту. Зміна структури суттєво впливає на зміст дослідження. Форма фіксує зміст, засоби його існування, також визначається певною структурою. В зв'язку з тим, що *ТЗГК як об'єкт дослідження є складною системою, необхідно виявити реалізовані цією системою процеси управління – форми передачі інформації від однієї підсистеми до іншої.*

Основна господарська діяльність країни здійснюється в регіонах. Вони мають право самостійно вирішувати економічні проблеми, встановлювати міжрегіональні зв'язки та із зарубіжними країнами. Кожен регіон України визначається характерними природними ресурсами з особливостями їх розміщення, національними та історичними традиціями, що мають свою структуру господарства, рівень економічного розвитку, спеціалізацію, займають певне місце в господарському комплексі країни, утворюючи єдине економічне ціле з іншими регіонами. Регіональний розвиток розглядається як формування відкритих, складних систем, що перебувають у динамічному стані. У цьому контексті регіон можна визначити як складноорганізоване

утворення, яке включене в більш масштабну, глобальну систему, що обумовлює необхідність виявлення економічних вигод інтеграції територій. Встановлено, що рівень інтегрованості залежить від масштабності сформованих господарсько-кооперативних комплексів, їх складу і щільності зв'язків. Водночас відокремлені невеликі території з господарського погляду малоефективні, нестійкі і не здатні до самостійного розвитку. Проблема регулювання та управління цим процесом є нагальною.

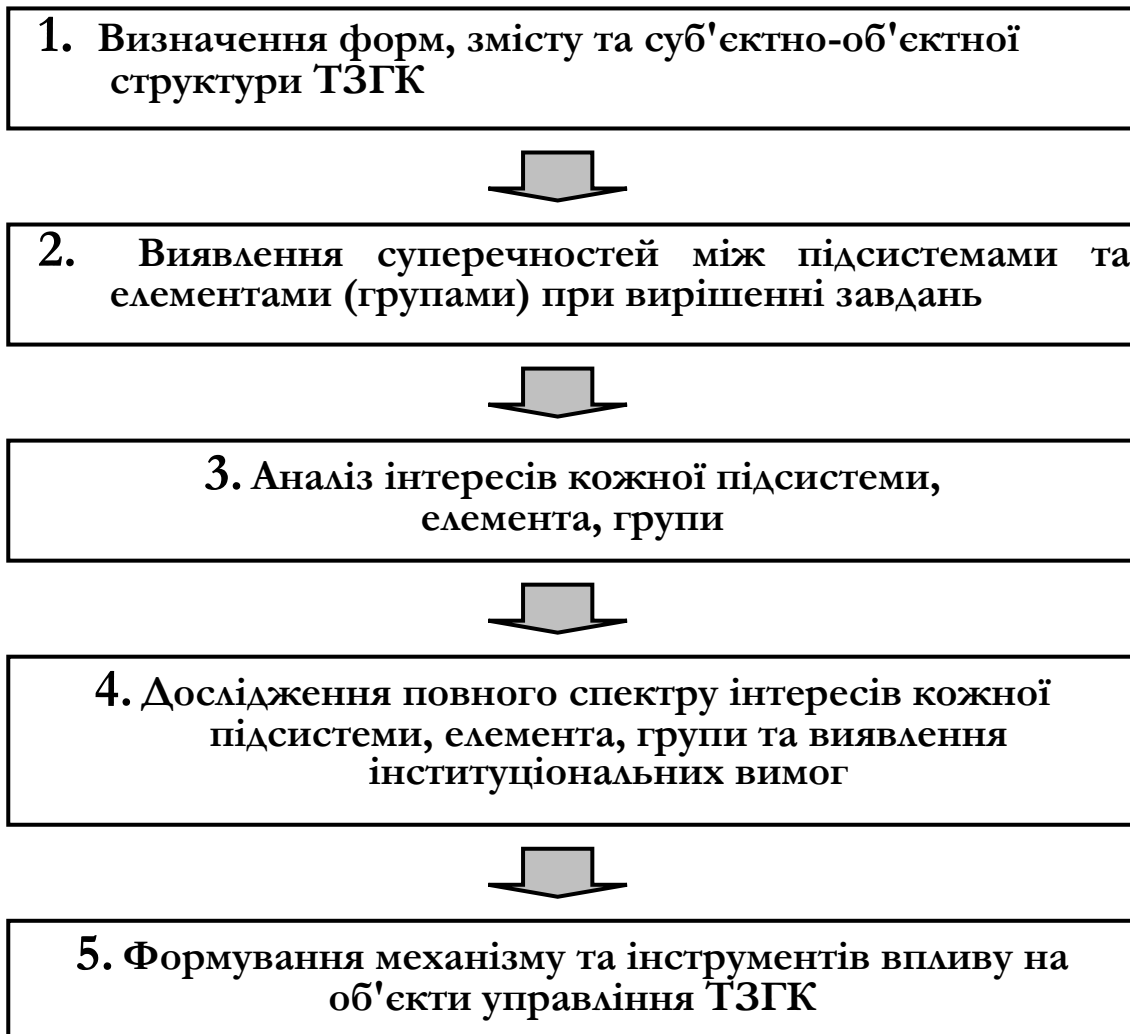

Рис. 1.16. Алгоритм формування механізму ТЗГК

Сьогодні регіональні утворення для фактичного розвитку потребують залучення бізнесу, інноваційних технологій, кваліфікованих кадрів. Необхідно виокремити, індивідуалізувати ТЗГС з метою залучення економічних, соціальних, політичних об'єктів, що є

системним завданням. Як об'єкт інвестування регіон стає певним товаром, успішний продаж якого покладається на владу. Важливим є усвідомлення територіями необхідності застосування маркетингової політики аналогічно до підприємств, які просувають власні товари та послуги.

Забезпечення різних напрямів стратегічного розвитку території, її просування як продукту потребує диференціації для різних груп споживачів. Тобто для окремих цільових груп один і той самий регіон пропонується як продукт з різними (дешева робоча сила – для інвесторів, унікальна культурна спадщина – туристів) та однаковими перевагами (екологічно чиста територія для жителів і для відвідувачів). Диференціація потребує різних підходів до просування окремих територіальних продуктів. Умовно можна виділити три основні територіальні продукти (відповідно до цільових груп споживачів) – для місцевої спільноти, відвідувачів, бізнесу та експорту. Для стратегічного розвитку найбільш важливим є задоволення потреб цільової групи місцевого населення, але він невіддільний від двох інших напрямів. Розвиток туризму, наприклад, через успішне просування регіону як туристичної дестинації забезпечить зростання регіональної доданої вартості і, відповідно, добробуту місцевого населення. Ціна територіального продукту – це витрати, які несе споживач, у процесі придбання певного територіального продукту, тобто мешкаючи і/або здійснюючи діяльність на цій території. Повна ціна територіального продукту передбачає облік очевидних і прихованих витрат, що особливо важливо при порівнянні і виборі територій. При цьому ціна територіального продукту також може замінюватися і залежить від важливості потреби, тобто якщо споживач вважає конкретний продукт унікальним, або існує гостра необхідність споживача в територіальному продукті, попит нееластичний [160]. При встановленні ціни територіального продукту використовуються різні методи ціноутворення – на основі витрат; орієнтоване на споживача; конкурентне. Але переважно ціноутворення власне територіального продукту є невідчутним і виражається в ціні товарів і послуг, які потенційний споживач може придбати. Ціною території можна вважати її цінність для споживача. На підвищення споживацької цінності спрямований окремий інструмент маркетингу – брендинг. Це поняття означає побудовану на пізнаваних, відомих ресурсах, матеріально не відчутну цінність пропозиції завдяки поєднанню товарів, послуг,

інформації та досвіду. Брендінг території передбачає створення додаткової атрактивності місця, його головною метою є забезпечення ідентичності бренду міста чи регіону [262].

У стратегічному регіональному розвитку способи просування можна використати як засоби комунікації не лише з потенційними «споживачами» території, але й для зв'язків з іншими регіонами, вищими рівнями влади, національними та міжнародними організаціями. Ефективною складовою маркетингу регіону, що поєднує в собі різні інструменти, є стратегія ключових факторів успіху (ключових компетенцій) регіону, запропонована Г. Хемелом і К. Прахаладом [261]. Відповідно до цієї стратегії для успіху міських співтовариств в умовах глобалізованої ринкової економіки вирішальне значення має формування набору саме ключових компетенцій, що впливають на придбання територією конкурентних переваг. Такими можуть бути компетенції майстерності (виробництво унікальних або дуже якісних товарів і послуг); знань (нові технології, знання, наукомісткі продукти); зв'язків (комунікація матеріальних, фінансових, інформаційних потоків); ефективного управління територією як єдиною системою; співробітництва (погодження цілей); якості життя.

Територіальний продукт – це також продукт регіонального маркетингу, включаючи витікаючи наслідки регіонального менеджменту та маркетингу. Тобто інструментарій маркетингу можна і необхідно впровадити в регіональну політику. Вважаємо, що в Україні наявні всі передумови для формування потужної європейської держави. Уряду складно впоратись з таким завданням, він лише обслуговуватиме продукт – країну. Якісні продукт чи ідею реалізувати значно легше, ніж посередню. Безумовно, багато що залежить від професіоналізму продавців. Для нього важливе уміння реалізовувати, а не створювати.

Територіальний продукт – одна з найбільш складних категорій у територіальному маркетингу. Поширеним і прийнятним є визначення *територіального продукту як асортименту*, а саме кількості і якості ресурсів території за такими складовими, як сировина, ландшафти та екосередовище (екосистемні послуги), географічне положення, населення (персонал), безпека (якість життя), навколишнє середовище, інфраструктура (виробнича, соціальна, ринкова), застосування високих технологій, ділова активність, рівень підтримки бізнесу, рекламний ринок, аудит, публічна доступність тощо. Саме територіальний продукт дає змогу комплексно охарактеризувати територію як об'єкт соціального

і/або економічного інтересу приватної особи та визначає переваги споживача у разі ухвалення рішення прожити ним і/або здійснювати діяльність на певній території. При цьому насамперед необхідно оцінити *комплекс ресурсів території*, щоб визначити потенціал території з погляду можливості розвитку бізнесу; *матеріально-речові блага* (доходи, товари), котрі можливо отримати на певній території; *суспільні блага і послуги*; *соціально-економічну політику*, котру проводять місцеві органи влади.

Важливим є місце та роль територіального продукту в системі управління господарським комплексом (рис.1.17). Його можна розглядати як складну структуру, що включає три окремі елементи.

По-перше, це конкретні характеристики території (природні ресурси, клімат, місце розташування, транспортне сполучення, види діяльності, рівень екологічної безпеки, статусна нація та інші). У цьому випадку людина сприймає територію як об'єкт свого розташування в просторі, тобто превалює географічн оцінка.

По-друге, територія сприймається як конкретне місце проживання або здійснення діяльності в результаті чого можливо отримувати доходи і витратити їх. Тому для людини значимими є наявність роботи, рівень заробітної плати, величина прожиткового мінімуму, вік виходу на пенсію і розмір пенсії, сукупність товарів і послуг, які виробляються або виявляються на окремій території і можуть становити інтерес для особистого споживання та розвитку ділового співробітництва, й інші характеристики.

По-третє, це система організації і якість менеджменту території, який здійснюють органи представницької та виконавчої влади. Приватна особа сприймає цей елемент територіального продукту як суспільно організовану силу, котра буде направлена й активно впливатиме на його життя і ділову активність на цій території.

Формування територіального продукту ґрунтується на переговорах і консенсусі трьох основних груп – влади, бізнесу і населення. Він передбачає добровільну участь, об'єднання зусиль у процесі розвитку території. Однак при цьому існує ризик, що окремі приватні фірми, організації, органи влади прагнутимуть реалізувати власні інтереси і стратегії.

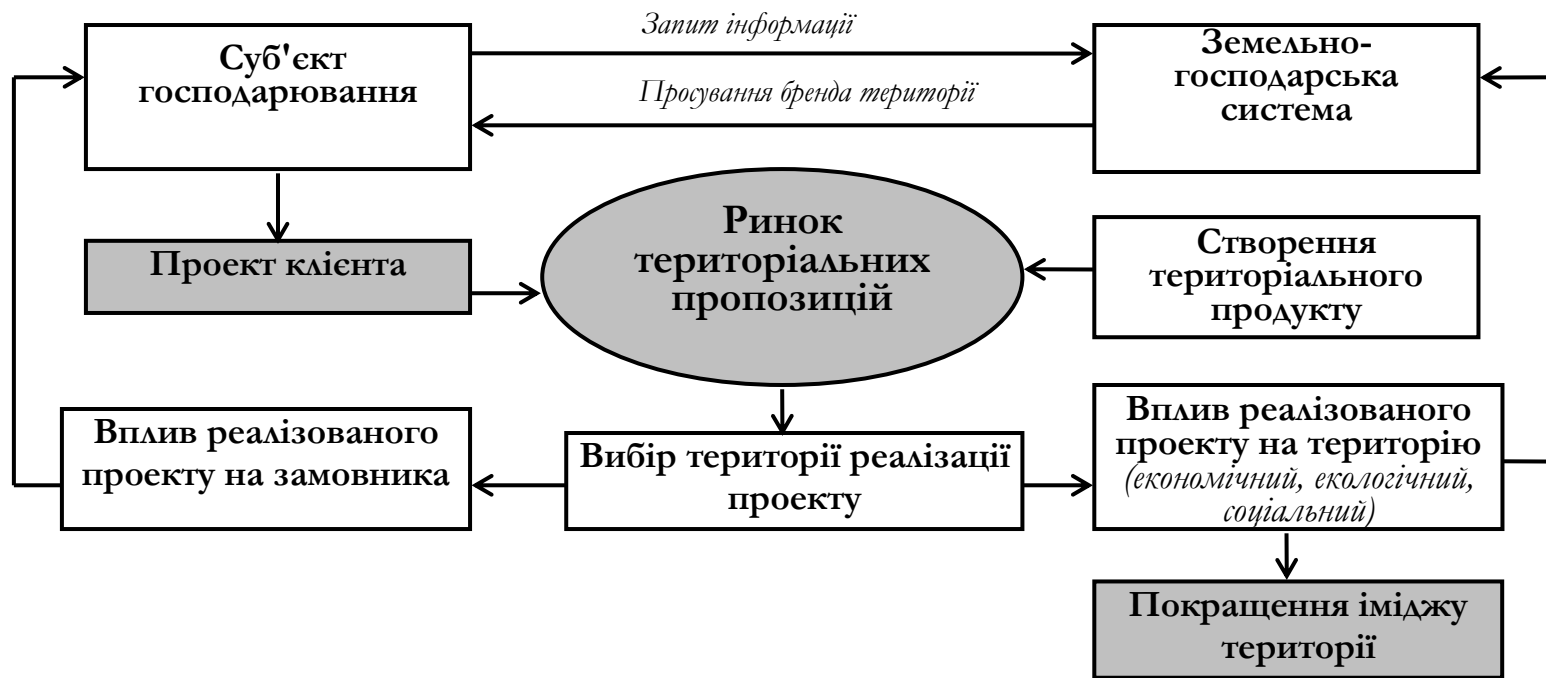

Рис. 1.17. Місце та роль територіального продукту в системі управління територіальним земельно-господарським комплексом

Отримання прибутку не є домінуючою метою управління територією, на відміну від підприємства. Навіть комерційна діяльність органів територіальної влади є лише інструмент забезпечення соціального розвитку. Фактично йдеться про некомерційний вид маркетингової діяльності, пов'язаної із задоволенням потреб населення, його окремих груп у суспільних благах, послугах, ідеях, котрі діють в інтересах людей і націлені насамперед на максимізацію соціального ефекту (рис. 1.18).

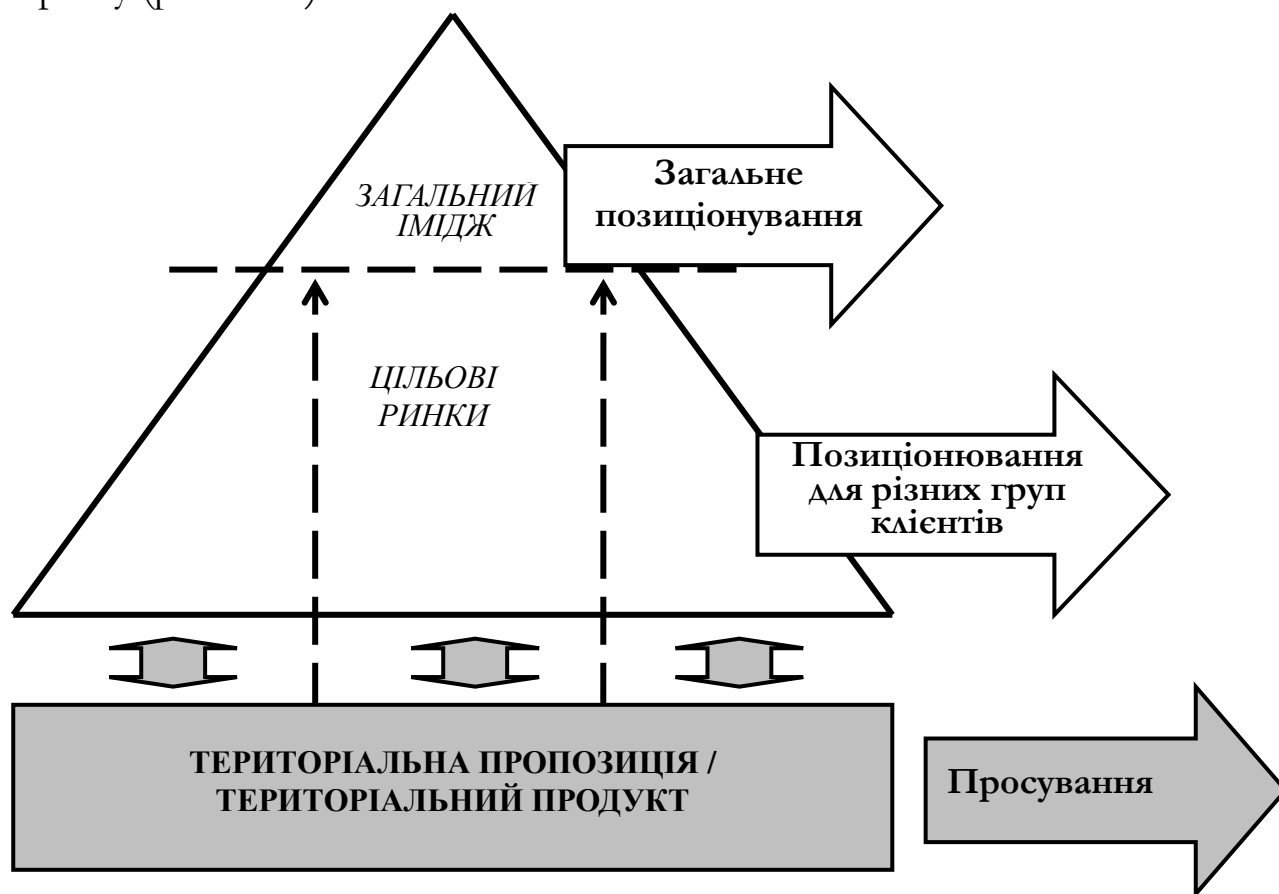

Рис. 1.18. Піраміда позиціонування територіального продукту

Територіальний продукт – це мультиатрибутивна модель, відповідно до якої споживач сприймає товар як сукупність трьох груп атрибутів. Доцільно застосувати цю модель для характеристики територіального продукту:

Товар за задумом – основна користь або користь від використання товару; в цьому аспекті всі територіальні продукти, придатні для життя і діяльності однакові.

Товар у реальному виконанні – це територіальний продукт у його реальній формі, тобто конкретна територія, що має низку об'єктивних властивостей, наприклад, географічне місце розташування, якість життя та інші параметри. Територіальні продукти при цьому реально розрізняються один від одного.

Товар з підкріпленням – це територіальний продукт, який передбачає надання додаткових послуг і вигод споживачу.

Така класифікація є важливою, оскільки закладає основу для порівняння територіальних продуктів і сприяє оцінці їх конкурентних переваг.

Торгова марка територіального земельного продукту. При аналізі територіального земельного продукту особливу увагу слід приділити такому поняттю, як *торгова марка території*. Торгова марка є одним з основних джерел інформації, яким користується споживач, щоб визначитися з вибором і знизити споживчий ризик. Традиційно виділяють два типи відомостей про торгову марку: обізнаність та імідж. Завдяки цьому у свідомості споживача формується миттєва асоціація з торговою маркою і її упізнавання за відмінними властивостями. Асоціації можуть бути функціональними, емпіричними, символічними, а також визначають ставлення (загальну цінність) до торгової марки. Стосовно території доцільно враховувати істотні відмінності порівнянно з маркуванням товару, що обирається виробником або продавцем усвідомлено. Торгова марка товару може містити додаткове смислове навантаження за рахунок назви, різного поєднання слів та їх частин, підсилена візуально – через зазначення назви, шрифту, графічного символу або оригінального зображення.

Є різниця між торговими марками товару і території. Перша при необхідності може бути змінена, покращена; друга більш консервативна і лише в обмеженому обсязі підлягає зміні і поліпшенню. Торгову марку території можливо представити через її офіційні і неофіційні символи. Розрізняють офіційну територіальну символіку (назва, герб, прапор, гімн) і неофіційну (неформальну) у вигляді вкорінених у суспільній свідомості символів, що викликають асоціацію з територією. Така торгова марка повинна підвищувати обізнаність споживачів про територію і викликати позитивні асоціації, що може стати суттєвим аргументом у конкурентній боротьбі. Цілеспрямована робота з формування офіційних, а більшою мірою неофіційних символів території може стати корисною.

Товарна марка може сприяти побудові асоціативних мереж, що полегшить процес пізнання, вибору території. Варто зазначити, що існує зв'язок між розміром території та позиціонуванням територіального продукту (рис.1.19).

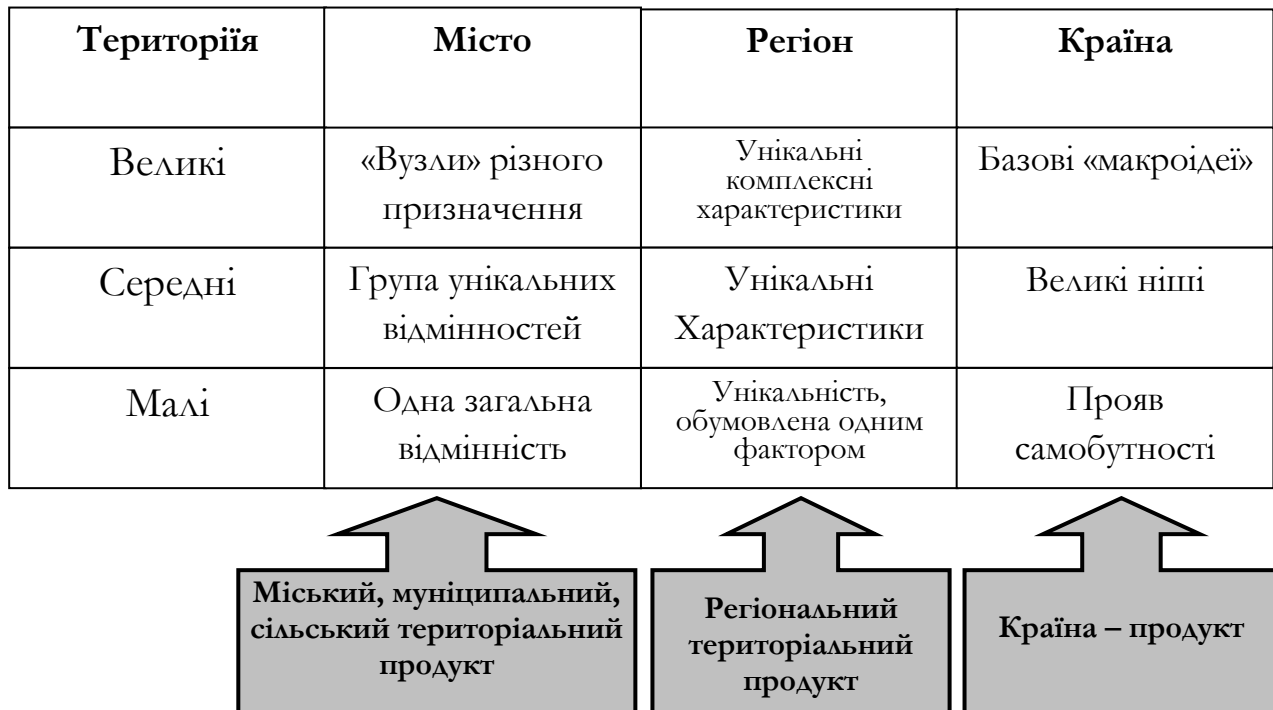

Рис. 1.19. Позиціонування територіального продукту залежно від розміру території

Отже, формується пропозиція, що характеризується унікальністю, комплексністю та системністю. Основними складовими є пропозиція (земельні ресурси) регіону – ТЗГК; правила та умови (інституціональні рамки) внутрішнім та зовнішнім суб'єктам господарювання; позиціонування та продаж можливостей регіону – природні екосистемні послуги, екосистемна цінність і ціна, ринок збуту послуг. У результаті отримуємо регіональний територіальний продукт (ТЗГК-регіон); міський територіальний продукт (ТЗГК-місто); сільський територіальний продукт (ТЗГК-село); муніципальний територіальний продукт (ТЗГК-муніципалітет). Головним завданням просування – є передача єдиного інтегрованого повідомлення, що містить інформацію, орієнтовану на всі цільові групи споживачів територіального продукту. На основі системного підходу виділяють окремі підсистеми, що сприяють інноваційній діяльності в тій чи іншій сфері: законодавчу,

фінансову, технологічну, інформаційну. А основним завданням розвитку ТГЗС є подолання диспропорцій внутрішніх таксономічних одиниць, прозорість регіональної статистики, тотожність основних індикаторів, спираючись на які, інвестори надаватимуть системну допомогу регіонам, містам, селам-реципієнтам. Форми системної організації ТЗГК залежать від низки екзогенних та ендогенних факторів екологічного, економічного, соціального рівня. Їх вирішення потребує системної імплементації інституціональних новацій на всіх рівнях управління.

Перспективні форми організації територіального водно-господарського комплексу. В умовах обмеженості бюджетного фінансування та низької інвестиційної привабливості водогосподарського бізнесу вирішального значення набуває інституціоналізація перспективних форм організації територіального водогосподарського комплексу, які дадуть можливість залучити достатні для модернізації систем водопостачання й водовідведення фінансові ресурси та зберегти об'єкти водогосподарської інфраструктури в державній і комунальній власності. Особливо проблема формування перспективних форм організації водогосподарського комплексу актуальна для зони осушення, де внаслідок демонтажу мереж гідротехнічних споруд було зруйновано систему ведення високоефективного сільськогосподарського виробництва в зоні надмірного зволоження. В умовах посилення глобальної продовольчої кризи нарощення експортного потенціалу сільського господарства України значною мірою залежатиме від повернення у продуктивний господарський оборот осушених сільськогосподарських угідь, а для цього потрібна модернізація меліоративних систем [12]. Важливого значення набуває також впровадження перспективних форм організації водогосподарських комплексів прикордонних територій та промислових регіонів.

Виходячи із структури регіональних господарських структур, басейнових особливостей господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу, пропонується виокремлювати основні групи таких комплексів, щоб підвищити ефективність аналізу сучасних проблем раціоналізації водокористування, обґрунтування відповідних трансформаційних заходів, визначення пріоритетів водогосподарської

кластеризації [44]. З огляду на викладене вище, варто виокремити три групи територіальних водогосподарських комплексів – промислових, прикордонних та аграрних територій. Кожен з цих комплексів має специфічні ознаки (рис. 1.20), зумовлені структурою та характером водоспоживання, а також місцем регіону в національному поділі праці.

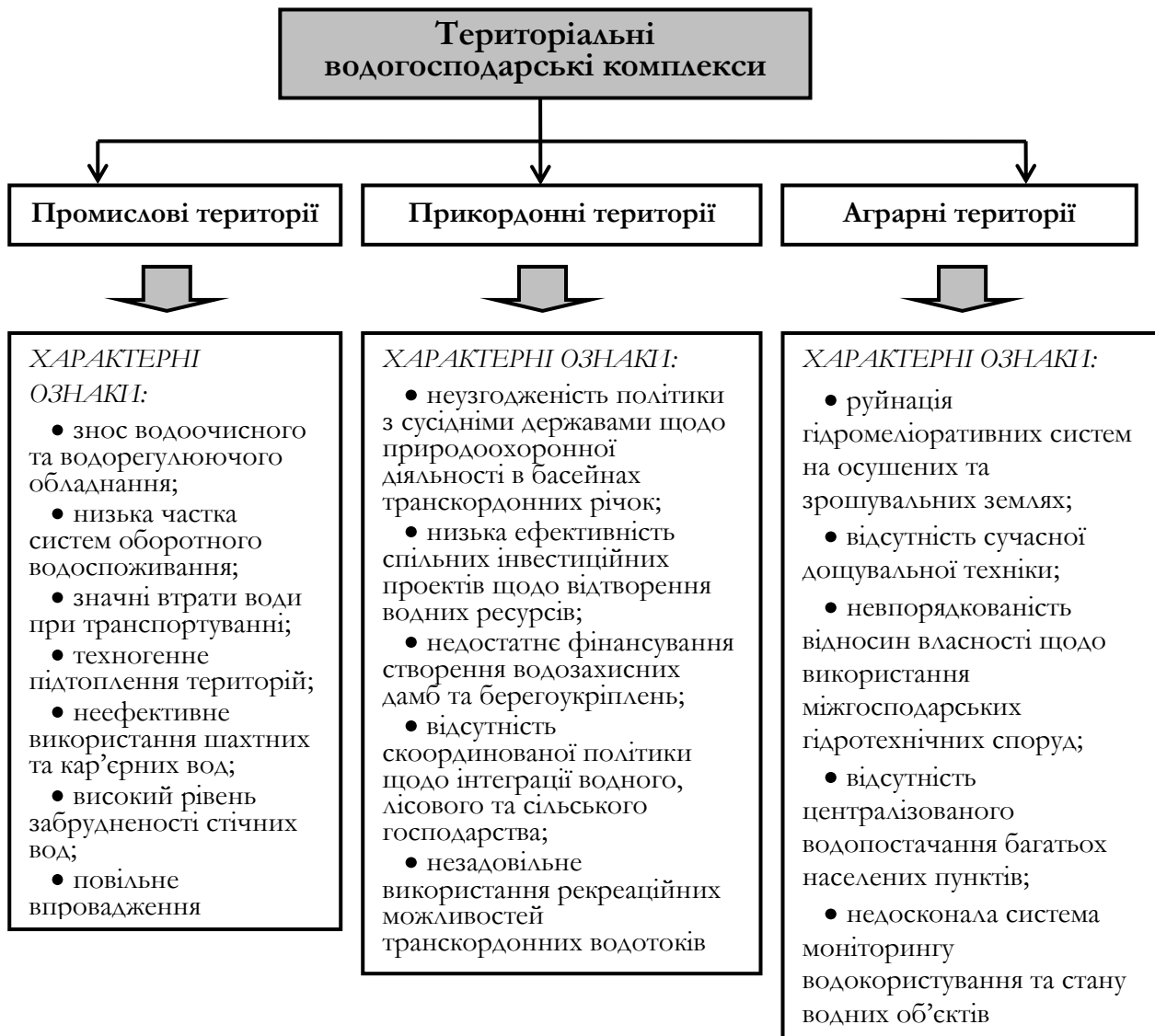

Рис. 1.20. Типізація територіальних водогосподарських комплексів

Для водогосподарських комплексів промислових територій, де зосереджена значна питома вага промислово-виробничого потенціалу нашої держави, характерною ознакою є знос водоочисного та водорегулюючого обладнання, що призводить до скидів стічних вод у небезпечних обсягах (причина втрати окремими водно-ресурсними

джерелами здатності до самовідтворення) і перевищення науково обґрунтованих норм водоспоживання. Все це створює додаткову напругу у вододефіцитних районах та підвищує ймовірність техногенного підтоплення житлових будинків і промислових об'єктів. Власники й керівники промислових підприємств – основних водокористувачів – не форсують процеси модернізації водоочисного і водорегулюючого обладнання у зв'язку з обмеженістю інвестиційних ресурсів та відсутністю державних регуляторів примусового характеру.

Негативним фактором для більшості водогосподарських комплексів промислових регіонів є низька частка систем оборотного водоспоживання в їх загальній кількості. Ця проблема виникла ще за командно-адміністративної системи, яка культивувала безоплатність водоспоживання і не заохочувала водокористувачів до перспективних технологій економії свіжої води. Впровадження систем оборотного водоспоживання не отримало належної інституціональної підтримки як з боку представницьких, так і виконавчих органів управління, що унеможлиблює використання різноманітних форм економічного стимулювання поширення такого типу систем залучення водних ресурсів у господарський оборот.

Наявність перерахованих вище проблем водоспоживання загалом визначила і негативну динаміку втрат води при транспортуванні. Високий рівень зносу водопровідно-каналізаційного господарства призводить до перманентних позапланових втрат свіжої води, ремонтні роботи, пов'язані з ліквідацією цих наслідків, мають косметичний характер і не забезпечують якісної модернізації. Одним з найбільш негативних факторів розвитку урбанізованих територій є техногенне підтоплення в результаті численних аварій, які виникають у системі водозабезпечення та у зв'язку з відсутністю сучасних систем водозбору. Внаслідок техногенних підтоплень можливе поширення у водних потоках екологічно небезпечних, а в деяких випадках і радіоактивних речовин, що в разі збігу певних обставин може призвести до повної невідповідності джерел питного водопостачання встановленим екологічним стандартам та нормативам.

Характерною ознакою водокористування більшості промислових регіонів є високий рівень забрудненості стічних вод, породжений технічною несправністю очисних споруд та їх низьким технологічним рівнем. Інвестиційна база їх оновлення і модернізації обмежена, відсутні перспективи реалізації в цьому напрямі проектів спільного інвестування.

Немає також напрацьованих ефективних форм взаємодії підприємств-водокористувачів та регіональних органів влади. Низькою ефективністю відзначаються фіскальні та адміністративні важелі понесення відповідальності суб'єктами водокористування за порушення природоохоронного законодавства. Все це потребує масштабної трансформації водогосподарських комплексів цих регіонів (рис. 1.21).

Рис. 1.21. Трансформація форм організації водогосподарських комплексів промислових регіонів

На необхідності впровадження безводних технологій на промислових підприємствах наголошувалося давно, але реальних зрушень наразі не спостерігається. Це пов'язано з декларативним характером вказаних заходів, оскільки досі не визначено реальну базу та джерела фінансового забезпечення реалізації таких проектів. Тим більше, охолодження виробничого устаткування за допомогою безводних технологій потребує також розробки відповідних технічних

та екологічних нормативів, щоб попередити техногенні аварії на промислових підприємствах. Для водогосподарських комплексів прикордонних територій характерними є проблеми взаємодії із сусідніми країнами щодо використання транскордонних водотоків, що, з іншого боку, створює можливості для залучення значних інвестиційних ресурсів на розбудову водоохоронної інфраструктури й екологізацію водокористування на цих територіях. Прикордонні регіони Західної України відзначаються високим рівнем рекреаційного потенціалу завдяки цілющим властивостям окремих видів водних ресурсів, що сприяє успішній реалізації інвестиційних проектів у санаторно-курортному і туристично-оздоровчому господарствах. Місцева влада та регіональні органи управління водними ресурсами проводять доволі пасивну політику щодо залучення зацікавлених сторін до реалізації проектів господарського освоєння рекреаційного потенціалу транскордонних водних екосистем, а також їх відтворення [159].

Природно-ресурсні і природно-кліматичні умови західних областей України сприяють вдалому вирішенню підприємницьких проектів інтеграції водного, лісового та сільського господарства, а саме укріпленню агроландшафтів, зменшенню ризику повеней та паводків, посиленню здатності природних екосистем протистояти техногенним аваріям (рис. 1.24). Крім того, такі проекти стимулюватимуть соціально-економічне піднесення сільських територій, особливо в гірських районах і зі значними площами осушених земель.

Водокористування на аграрних територіях перебуває також у стані розбалансованості й безконтрольності (рис. 1.23). Це спричинено значним зменшенням урожайності окремих сільськогосподарських культур на зрошуваних та осушених землях у зв'язку з руйнацією гідромеліоративних систем, які б забезпечували необхідний водний режим повноцінного ведення сільського господарства в зоні осушення та зрошення. Зазначене обумовлене повільним роздержавленням міжгосподарських, а також незадовільним інноваційним оновленням внутрігосподарських меліоративних систем. Значна кількість сільськогосподарських угідь у зоні зрошення не відзначається традиційним для неї рівнем врожайності внаслідок використання дощувальної техніки, яка має неналежний для експлуатації стан техніко-технологічної бази.

Рис. 1.22. Трансформація форм організації водогосподарських комплексів прикордонних територій

Рис. 1.23. Трансформація форм організації водогосподарських комплексів аграрних територій

Такі форми підприємницької консолідації сприятимуть об'єднанню зусиль влади, бізнесу та громад у напрямі підвищення ефективності господарського використання осушених сільськогосподарських угідь, упровадження прозорих схем експлуатації гідротехнічних споруд, а також надання гарантій фінансово-кредитним установам і підприємницьким структурам під реалізацію проектів модернізації водогосподарської інфраструктури та екологізації водоспоживання. Ці об'єднання передбачатимуть активне залучення до вирішення водогосподарських проблем юридичних і консультативних служб, що нівелюватиме прояви незаконного перерозподілу водогосподарської власності, скорочуватиме транзакційні витрати, пов'язані із зазначеним, а також надаватиме підтримку сільському

населенню на початках ведення підприємницької діяльності щодо використання природних та штучних водних об'єктів [193].

Реалізація заходів, пов'язаних із трансформацією водогосподарських комплексів аграрних територій, має супроводжуватися наданням кредитних і податкових преференцій водокористувачам, які активно освоюють водоощадливі технології, здійснюють реабілітацію порушених сільськогосподарських угідь, реконструкцію та модернізацію внутрігосподарських гідротехнічних споруд.

Зона зрошення значною мірою є відмінною від осушуваної як за характером, так і масштабами використання водних ресурсів. Тому трансформаційні процеси на цих територіях мають бути зорієнтовані дещо в іншому напрямі. Принциповою позицією має бути трансформація управлінських магістральних каналів у підприємницькі структури (державні підприємства, що працюють на основі комерційного розрахунку). Це посилить зацікавленість керівників таких підприємств у максимально ефективному використанні наявних у їхньому розпорядженні водних ресурсів, що проявлятиметься в мінімізації втрат при водозаборі та водоподачі, встановленні плати за спеціальне водокористування, а також застосуванні примусових заходів щодо порушників природоохоронного законодавства [13]. Для сільськогосподарських підприємств, які працюють у зоні зрошення, вирішального значення набуває оновлення парку дощувальної техніки, яка покликана забезпечувати необхідний рівень врожайності. Враховуючи хронічну збитковість вітчизняного сільськогосподарського виробництва і тотальний дефіцит інвестиційних ресурсів, каталізувати процес оновлення технічного парку можливо за рахунок активного фінансово-кредитного стимулювання у формі компенсації комерційним банкам частини відсотків у зв'язку з наданням ними сільгоспвиробникам пільгових кредитів на придбання сучасних зразків дощувальної техніки. Перспективним напрямом підвищення концентрації фінансових ресурсів є формування холдингових утворень на основі об'єднання підприємств водного і сільського господарства на взаємовигідних умовах.

Для конкретизації організаційних та фінансових аспектів впровадження перспективних форм організації територіальних водогосподарських комплексів пропонується з метою виконання водогосподарських та водоохоронних проектів створювати стратегічні

альянси, які передбачають співпрацю бюджетних водогосподарських організацій, державних водогосподарських підприємств та суб'єктів водогосподарського підприємництва лише за окремими напрямками діяльності, зберігаючи при цьому їх автономію.

Усунення наслідків весняних повеней та паводків фінансується з державного бюджету України і не завжди повною мірою. Така система фінансування не закладає необхідних стимулів для підприємницьких структур і домогосподарств щодо відновлення зруйнованих у 90-ті роки минулого століття міжгосподарських і внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, укріплення протиповеневих дамб, проведення берегоукріплювальних та агролісомеліоративних заходів. Щороку держава змушена витратити значні обсяги фінансових ресурсів для ліквідації наслідків повеней і паводків, руйнівна дія яких переважно зумовлена фізичним спрацюванням інженерної інфраструктури меліоративних систем та відсутністю необхідних для Поліської зони протиповеневих споруд. З огляду на це особливої гостроти набула проблема вжиття превентивних заходів щодо запобігання надмірному шкідливому впливу «великої води» на населені пункти, лісові й сільськогосподарські угіддя.

Найбільш результативним серед таких заходів є залучення до виконання і фінансування окремих видів робіт підприємницьких структур (лісгосподарських та сільськогосподарських підприємств), ареал діяльності яких зосереджений на територіях, що потенційно підпадають під вплив весняних повеней і паводків, зумовлених надмірними опадами, а також особистих селянських господарств та органів місцевої влади, покликаних здійснювати діяльність щодо соціально-економічного піднесення сільських територій. При цьому важливого значення набуває вибір форм інституціонального об'єднання зусиль перерахованих суб'єктів щодо запобігання шкідливій дії вод.

Враховуючи специфіку та сезонний характер, а також контрастність пріоритетів діяльності названих суб'єктів господарювання і влади, пропонується створювати стратегічні альянси, що передбачають об'єднання лише окремих напрямів діяльності учасників. Зазначене є важливим стимулом, оскільки не позбавляє суб'єктів господарювання права вільного вибору контрагентів і самостійності щодо фінансового забезпечення, на відміну від статутних об'єднань підприємницьких структур (рис. 1.24).

Рис. 1.24. Схема стратегічного водогосподарського альянсу на основі договору про проектування та монтаж гідротехнічних споруд і проведення меліоративних заходів

Учасниками стратегічного альянсу, створеного для запобігання шкідливій дії вод унаслідок повеней та паводків, модернізації міжгосподарських і внутрішньогосподарських гідротехнічних споруд, проведення берегоукріплювальних та агролісомеліоративних заходів, мають стати особисті селянські господарства, які володіють основними площами розпайованих земель, котрі зосереджені в повененебезпечних зонах. Враховуючи обмеженість фінансових можливостей цієї категорії сільськогосподарських товаровиробників, низький рівень механізації ведення ними сільськогосподарського виробництва, більш дієвою буде участь у стратегічному альянсі створеного на їх базі обслуговуючого кооперативу у формі неприбуткової організації.

Кооператив дасть змогу централізувати фінансові ресурси для здійснення важливих усім учасникам заходів, у тому числі й попередження шкідливої дії вод та модернізації міжгосподарських і внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд. Останні сприятимуть відновленню докризового водно-повітряного режиму ведення сільськогосподарського виробництва та поступовому поверненню до втраченої в період кризи традиційної спеціалізації, в першу чергу щодо відновлення посівів жита й льону-довгунця. В межах альянсу обслуговуючі кооперативи будуть замовниками виконаних берегоукріплювальних робіт у захисних смугах річок для зменшення обсягу змиву родючого шару ґрунту.

Виконавцями стануть бюджетні водогосподарські організації, які володіють необхідною технологічною базою. Окремі роботи будуть профінансовані державою, оскільки ці суб'єкти водогосподарської діяльності мають статус бюджетних організацій, а частина коштів надходитиме від замовників. Отже, розширяться масштаби виконання гідротехнічних, берегоукріплювальних та паводкопопереджувальних заходів на платній основі. Через участь у спільному фінансуванні модернізації і реконструкції меліоративних систем кооперативів, створених на базі особистих селянських господарств, посилиться контроль за якістю та своєчасністю виконання підприємствами управління осушувальних систем окремих видів робіт. Буде частково подолано синдром марнотратного освоєння бюджетних надходжень, оскільки особисті селянські господарства, вклавши свої обмежені кошти в гідротехнічні та меліоративні заходи, вимагатимуть дотримання визначених відповідною угодою термінів і якості виконаних робіт.

Тривалий період безгосподарності на окремих ділянках меліорованих територій (розпайованих землях) унаслідок фізичного спрацювання міжгосподарських і внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд та згортання обсягів сільськогосподарського виробництва призвів до нерегульованої природної ренатуралізації (стихійне заліснення і заболочення). Внаслідок стихійного заліснення значні площі на сьогодні зайняті молодими деревостанами 15-20-річного віку і фактично перейшли в розряд лісових угідь. Це створило передумови для нарощення на цих землях обсягів заготівлі другорядних лісових матеріалів, ведення зеленого туризму та організації рибальства і мисливського господарства. Такі території на умовах оренди в межах стратегічного альянсу можуть бути передані суб'єктам лісгосподарського та рекреаційного підприємництва і забезпечувати господарствам суттєвий дохід, який в окремих випадках перевищуватиме сільськогосподарський.

У власності особистих селянських господарств перебувають також значні площі малопродуктивних угідь, що не сприяють підвищенню рівня капіталізації всього комплексу видів господарської діяльності цієї категорії сільгоспвиробників. Тому варто було б передати ці угіддя на умовах оренди суб'єктам лісгосподарського підприємництва для їх заліснення й укріплення тим самим прилеглих агроландшафтів через обмеження вітрової ерозії. Підвищення рівня залісненості через 5-7 років сприятиме нарощенню асиміляційного потенціалу цих територій, створить передумови для інтегрованого розвитку сільського, лісового, водного та мисливського господарства, а також рекреаційного бізнесу.

Сьогодні окремі іноземні підприємницькі структури проявляють інтерес до відновлення посівів льону-довгунця. Найкращі природно-кліматичні умови для його вирощування спостерігаються в зоні осушувальних меліорацій за наявності необхідного водно-повітряного режиму. Зацікавленість цієї сторони в модернізації і реконструкції мережі гідротехнічних споруд, що обслуговують осушені угіддя, дасть можливість у короткі терміни підвищити врожайність льону-довгунця в зоні дерново-підзолистих ґрунтів і торф'яників. У межах стратегічного альянсу власники земельних паїв передають їх в оренду іноземним інвесторам, які під наглядом органів місцевого самоврядування і регіональних підрозділів Держземагентства та Держводагентства України зобов'язуються відновити міжгосподарські мережі гідротехнічних споруд і здійснити комплекс берегоукріплювальних,

агролісомеліоративних робіт для попередження ґрунторуйнівних процесів. Більше того, в окремих поліських районах частково збереглася виробничо-технічна база первинної переробки льону-довгунця, вони характеризуються значною кількістю вивільненого працездатного населення та близькістю до кордонів Європейського Союзу і Митного союзу [13; 34; 193].

До складу стратегічного альянсу в зоні осушувальних меліорацій мають також увійти спеціалізовані державні водогосподарські підприємства, які займаються проектуванням складних меліоративних і водорегулюючих систем, для відновлення потенціалу меліоративних систем на новій технологічній основі, що дасть змогу кумулятивно вплинути на підвищення врожайності більшості сільськогосподарських культур. Ймовірність залучення таких підприємств до стратегічних альянсів залежить від зацікавленості іноземних інвесторів, які зможуть профінансувати розробку і монтаж сучасних систем меліоративного землеробства.

Однією зі складових діяльності бюджетних водогосподарських організацій у межах стратегічного альянсу має бути вчасне очищення стічних каналів, що часто є причиною підтоплень населених пунктів, забезпечення стоку дощової води до течії річок. Щоб мати необхідне технологічне устаткування для запобігання негативному впливу „великої води” бюджетні водогосподарські організації та підрозділи Державної служби з надзвичайних ситуацій за кошти учасників стратегічного альянсу повинні придбавати моторні й веслові човни, мотопомпи, плаваючі транспортери, пожежно-насосні станції, а також контролювати процес завершення будівництва водозахисних дамб, щоб попереджувати перелив води і не допускати будівництво дамб нижчого від запроектованого рівня.

Таким чином, перспективними формами організації територіальних водогосподарських комплексів є створення: асоціацій водокористувачів для спільного управління складними водогосподарськими системами; консорціумів для будівництва магістральних водопровідних мереж; водогосподарських кластерів для реінжинірингу меліоративних систем; холдингових структур на базі державних водогосподарських підприємств, водогосподарських стратегічних альянсів для відновлення міжгосподарських та внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд в зоні осушення.

Стратегічні альянси виступають дієвою інституціональною формою поєднання інвестиційного потенціалу водогосподарських організацій, особистих селянських господарств, сільськогосподарських і лісгосподарських підприємств, а також суб'єктів рекреаційного підприємництва в зоні осушувальних меліорацій. Прикметною рисою стратегічного альянсу є об'єднання лише окремих сторін діяльності його учасників, що дає можливість об'єднувати інвестиційні ресурси навколо реалізації окремих проектів та не позбавляє підприємства господарської самостійності як щодо тарифної політики, так і щодо вибору пріоритетів ведення бізнесу.

Перспективні форми організації територіального лісгосподарського комплексу. У більшості територіальних лісгосподарських комплексів (економічних районів, адміністративних областей – управління лісового і мисливського господарства, державні лісгосподарські підприємства, суб'єкти приватного лісгосподарського підприємництва) спостерігаються негативні тенденції, пов'язані із зрушеннями в породно-віковій структурі лісового фонду, посиленням сировинної орієнтації діяльності більшості лісгосподарських підприємств. Вирішення цієї проблеми потребує впровадження сучасних форм організації територіальних лісгосподарських комплексів, у межах яких активізуються процеси комплексного використання лісоресурсного потенціалу та розширеного відтворення ресурсно-виробничої бази суб'єктів лісгосподарського підприємництва.

Доцільність впровадження у вітчизняну практику господарської діяльності сучасних форм організації територіальних лісгосподарських комплексів зумовлена також зниженням ефективності функціонування традиційних лісокористувачів в умовах становлення ринкових відносин, незадовільною технічною політикою лісокористування, високою часткою випуску продукції проміжного споживання, недостатнім рівнем чутливості лісгосподарських підприємств до нововведень, поодинокими випадками здійснення безвідходного виробництва.

Значний теоретичний та прикладний інтерес становлять напрацювання українських вчених у напрямі ідентифікації форм організації лісгосподарської діяльності та деревообробного виробництва, особливо для багатолісних регіонів. В цих розробках

пропонуються підходи до форсування процесів створення інтегрованих підприємницьких структур вертикального й горизонтального типу, що забезпечують необхідний для розширеного відтворення основного капіталу рівень централізації фінансових ресурсів. Зокрема, пропонується створення концернів, кластерів, холдингів, фінансово-промислових груп, а також поширення концесійного режиму лісокористування та інших форм державно-приватного партнерства.

Для побудови дієвої системи управління територіальними лісогосподарськими комплексами на основі впровадження перспективних форм їх організації необхідно здійснити низку організаційно-економічних заходів, що передбачають реорганізацію існуючих господарських структур і створення нових інтегрованих суб'єктів господарювання, які функціонуватимуть на ринкових засадах.

Перший етап організаційно-економічних перетворень передбачає реорганізацію комплексних державних лісогосподарських підприємств з метою забезпечення розподілу функцій з ведення лісового господарства, лісозаготівлі, лісопереробки, охорони і захисту лісу та контролю між різними адміністративно й економічно не пов'язаними суб'єктами господарювання, державними і громадськими установами та організаціями. Принципове рішення про реорганізацію комплексних державних лісогосподарських підприємств повинне бути ухвалене на рівні Міністерства аграрної політики України.

Схема впорядкування господарських та адміністративних функцій внаслідок реорганізації комплексних державних лісогосподарських підприємств представлена на рис. 1.25.

Зазначені заходи сприятимуть усуненню суперечностей у внутрішній організаційній будові та вирішенню конфлікту інтересів, який виник через зосередження в межах одного державного органу (Держлісагентство) низки взаємовиключних функцій, котрі надають йому конкурентні переваги порівняно з суб'єктами інших форм власності та організаційно-правових форм господарювання. Реорганізацію цих підприємств пропонується здійснити шляхом виділення в окремі структури деревообробних, консервних й інших переробних підрозділів комплексних державних лісогосподарських підприємств та здійснення їх приватизації.

На основі викладеного між центральними органами виконавчої влади, які здійснюють управління у сфері лісового господарства, запропоновано такий розподіл функцій:

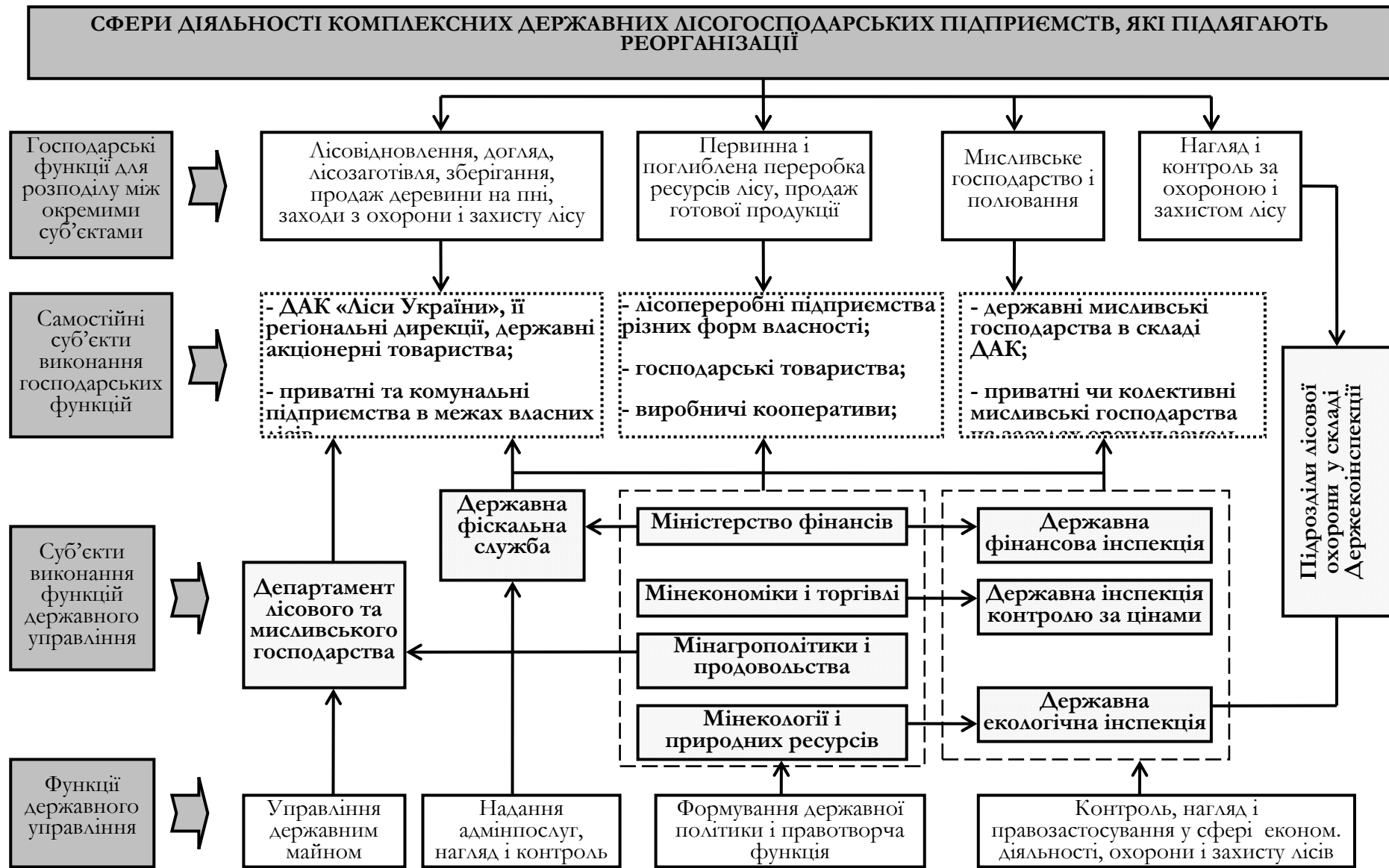

Рис. 1.25. Схема впорядкування господарських та адміністративних функцій внаслідок реорганізації комплексних державних лісогосподарських підприємств

- формування державної політики і нормативно-правового регулювання – перебувають у компетенції Міністерства аграрної політики і продовольства України, Міністерства екології і природних ресурсів, Міністерства економіки і торгівлі, Міністерства фінансів;

- контролю і нагляду та правозастосування у сфері економічної діяльності – покладаються на Державну фінансову інспекцію (яка перебуває у підпорядкуванні Міністерства фінансів України), Державну інспекцію контролю за цінами (підпорядкована Міністерству економіки і торгівлі України);

- контролю і нагляду та правозастосування у сфері охорони і захисту лісів – у компетенції Державної екологічної інспекції, створивши у її складі спеціалізовані мобілізовані підрозділи лісової охорони;

- надання адміністративних послуг і здійснення контрольних-наглядових заходів – покладається на Державну фіскальну службу;

- управління об'єктами державної власності – здійснюється новоствореним Департаментом лісового і мисливського господарства міністерства аграрної політики України [214].

Таким чином, буде забезпечено розподіл контрольних функцій у сфері охорони і захисту лісу, оподаткування, цінового та митного регулювання, контролю за витрачанням бюджетних коштів між різними спеціалізованими центральними органами державної влади. Це дасть змогу усунути інституційний конфлікт інтересів, що сьогодні є основною причиною корупції. Для цього на наступному етапі реформування потрібно встановити жорсткі обмеження на виконання окремих типів функцій шляхом їх закріплення за єдиним органом виконавчої влади. Основне завдання полягає у забезпеченні такого співвідношення функціональних типів, яке б не продукувало конфлікт інтересів у діяльності певного органу виконавчої влади, а вибудовувало чітку вертикаль виконавчої влади на різних рівнях.

Ключовим моментом у запропонованому розподілі функцій на вищому рівні виконавчої влади є розмежування компетенції Міністерства аграрної політики і продовольства України та Міністерства екології і природних ресурсів України, а також визначення чіткої вертикалі органів, які перебуватимуть у їх підпорядкуванні. Таким чином, Міністерство аграрної політики України, через Департамент лісового і мисливського господарства здійснюватиме управління державним майном, а Міністерство екології і природних ресурсів України через Державну екологічну інспекцію контролюватиме стан охорони і захисту

лісів, дотримання екологічних стандартів. Після проведеної реорганізації комплексних державних лісгосподарських підприємств та впорядкування системи органів виконавчої влади на усіх рівнях управління цей процес у лісоресурсній сфері не завершується, адже самостійно функціонувати в умовах ринкової економіки без проведення спільної економічної, соціальної та екологічної політики та без партнерських відносин між собою і державними структурами протягом тривалого періоду новостворені суб'єкти господарювання не зможуть.

На другому етапі перетворень пропонується на загальнодержавному рівні створити національну акціонерну холдингову компанію «Ліси України», яка матиме регіональні підрозділи в окремих областях країни і займатиметься суто господарською діяльністю, пов'язаною з веденням насінневого господарства, садінням, доглядом, заготівлею і зберіганням лісопродукції з метою отримання прибутку на засадах самоокупності. Для цього на регіональному рівні потрібно провести корпоратизацію державних лісгосподарських та мисливських підприємств, які зберегли організаційно-правову форму господарювання внаслідок першого етапу перетворень, і сформувати регіональні підрозділи державної акціонерної холдингової компанії «Ліси України». Також пропонується створити на рівні адміністративної області регіональну дирекцію, яка координуватиме та регулюватиме господарську діяльність вказаних регіональних підрозділів.

На третьому етапі змін доцільно для поглиблення взаємовигідної співпраці між суб'єктами господарювання усіх ланок лісового сектору створити асоційовані об'єднання усіх зацікавлених лісгосподарських і лісопереробних підприємств у формі лісопромислових кластерів (рис. 1.26). Лісопромисловий кластер формуватиметься на добровільних засадах, але для його повноцінного функціонування необхідно залучити виробничі та обслуговуючі підприємства державних холдингових компаній, сфери заготівлі та переробки продукції побічного лісокористування, підприємства-заготівельники вторинної лісосировини, рекреаційної індустрії та інші, а також суб'єкти ринкової інфраструктури, що забезпечать взаємодію учасників кластера.

Створення лісопромислового кластера у лісозабезпеченому регіоні повинне бути спрямоване на вирішення пріоритетних завдань розвитку глибокої переробки деревини і її відходів, у тому числі низькоякісної листяної, шляхом механічної, біоенергетичної та хімічної переробки.

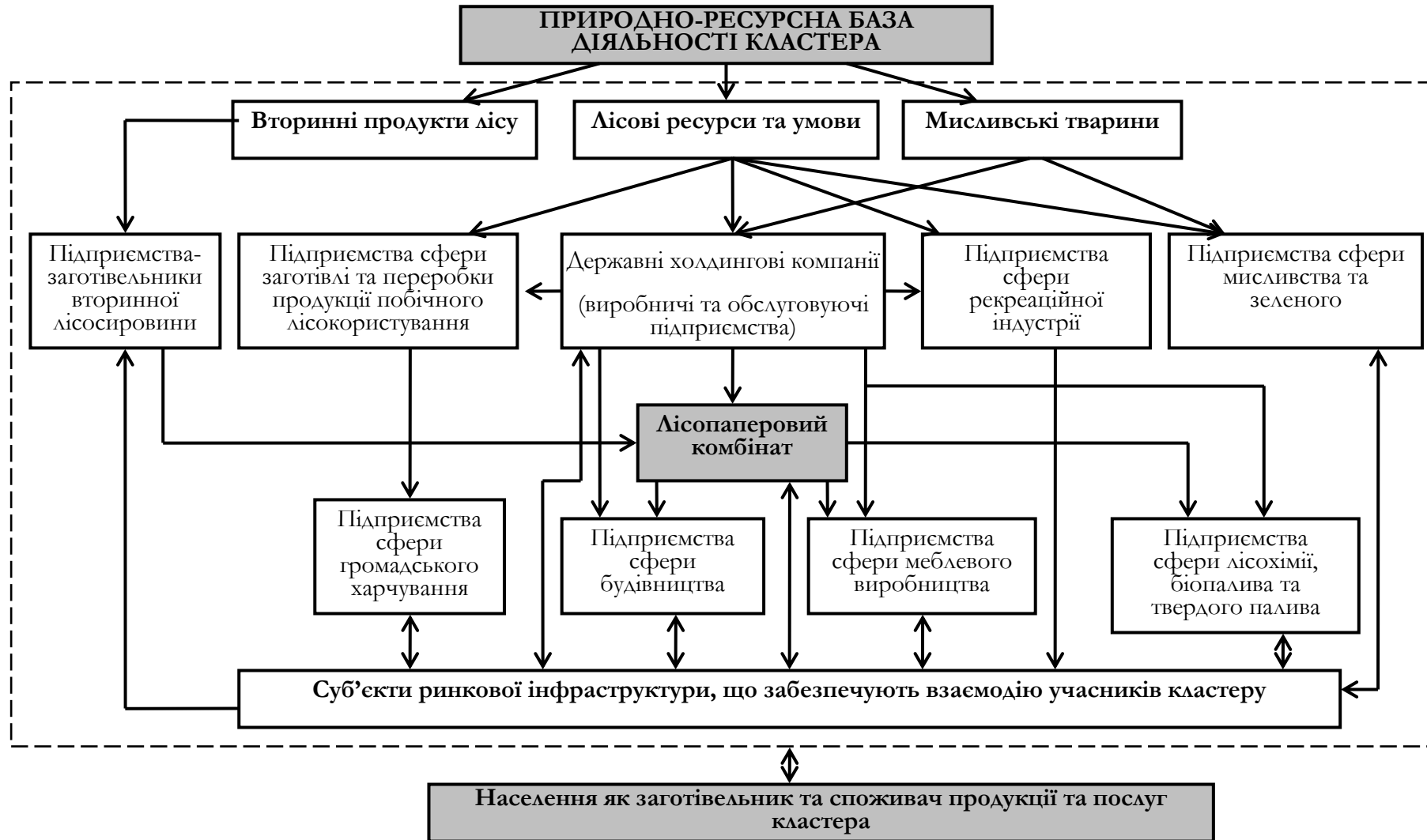

Рис. 1.26. Схема організації та взаємодії учасників лісопромислового кластера

Це дасть змогу організувати виробництво конкурентоспроможної лісопаперової продукції з високою доданою вартістю і прискорити темпи зростання доходів на 1 м³ заготовленої деревини на базі безперервного та невиснажливого лісокористування. Реалізація проекту не передбачає заміни існуючої структури промислового виробництва, але сприятиме підвищенню його економічної ефективності, покращенню умов праці, підвищенню зайнятості населення за рахунок розширення спектру вільних робочих місць із переробки і використання низькоякісної деревини.

Четвертий етап трансформаційних перетворень передбачає створення регіональних лісовиробничих технопарків у лісозабезпечених регіонах, основною метою яких є інтеграція зусиль різних зацікавлених суб'єктів для реалізації спільних проектів екологічного, економічного, технічного й соціального спрямування, в основу яких покладено забезпечення розширеного відтворення, ефективне використання лісових ресурсів у відтворювальному процесі, а також їх охорона та захист на основі впровадження сучасних інноваційних розробок й залучення інвестиційних ресурсів в умовах сприятливого ринкового середовища [43].

Пріоритетними напрямками діяльності лісового технопарку повинні стати:

1) *у сфері лісового господарства*: створення модельних лісів на основі передового досвіду Канади; впровадження міжнародних стандартів лісової сертифікації та стандартизації; застосування сучасних інформаційних технологій електронного обліку руху деревини; впровадження нових методів лісорозведення; використання нових прогресивних підходів заготівлі деревини та інших ресурсів лісу; будівництво нових лісових доріг у важкодоступних місцях; проведення реконструкції деревостанів; поширення нових цінних і стійких до змін клімату деревних порід; впровадження сучасних ГС для проведення безперервної інвентаризації, моніторингу якісних і кількісних характеристик, протипожежної безпеки та захисту лісів;

2) *у сфері лісопереробки*: реалізація проекту створення лісопаперового комбінату в регіоні на основі сучасних інноваційних технологій, що дасть змогу забезпечити переробку лісосічних відходів, листяної та хвойної маси із залученням зарубіжних інвесторів; створення високотехнологічних виробництв ДВП, ДСП та МДФ з широким використанням відходів деревообробки; технічне переозброєння

деревообробних підрозділів постійних лісокористувачів шляхом упровадження ресурсоекономних та енергоощадних техніки і технологій; створення нових підрозділів з поглибленої переробки ресурсів лісу у складі постійних лісокористувачів; налагодження виробництва меблевої фурнітури, матеріалів та сучасних меблевих виробництв з орієнтацією на загальноукраїнський ринок збуту;

3) *у сфері налагодження виробництва і використання нетрадиційних видів палива та енергії з лісосировини*: налагодження виробництва паливних гранул (палет) у кожному районному центрі, особливо негазифікованих; забезпечення виробництва біопалива; впровадження нової технології виробництва газу на основі переробки неліквідної деревини; переобладнання місцевих котелень на використання нових видів палива з деревини та відходів її переробки;

4) *у сфері реалізації соціальних проектів для місцевих жителів*: налагодження виробництва приватних екологічних житлових будинків зі зрубів; стимулювання розвитку народних промислів на основі використання лісових ресурсів; залучення місцевого населення до сезонних робіт із заготівлі деревини та недеревинних ресурсів лісу, а також до реалізації природоохоронних проектів; створення системи шкільних лісництв у кожного постійного лісокористувача; облаштування та розвиток інфраструктури лісових рекреаційних пунктів у зонах масового відпочинку населення;

5) *у сфері реалізації перспективних сучасних напрямків інноваційного розвитку лісового комплексу*: розвиток біолісової промисловості (відтворювальні лісосировинні матеріали; рециркульована продукція; продукція, яка зв'язує вуглекислий газ); налагодження виробництва нової біопродукції (біоенергія, біоматеріали, біохімікати);

6) *у сфері використання радіаційно забруднених лісів*: проведення постійного радіаційного моніторингу екосистем лісу та контролю якості лісопродукції; організація внутрішнього споживання радіаційно забрудненої лісопродукції без вивезення за межі забруднених територій; забезпечення лісокористувачів засобами контролю та захисту для роботи на забруднених територіях; проведення відновлювальних заходів з метою зменшення негативного впливу радіаційного забруднення на лісові екосистеми та життя місцевого населення.

Важливе значення у реалізації всіх пріоритетних напрямків діяльності технопарку має підтримка держави у вигляді податкових пільг. Однак їх остаточний розмір буде встановлено лише після затвердження

концепції технопарку. Вже на етапі його проектування можуть з'явитися нові зацікавлені підприємницькі структури, в тому числі спільні підприємства, що прагнутимуть реалізувати в ньому свої розробки. Вони повинні укладати з інноваційним центром протоколи про наміри.

Участь приватних інвесторів є досить важливою для розвитку технопарку, однак існують побоювання щодо належної підтримки з боку місцевих органів влади та інших непрямо залучених до його діяльності інститутів ринкової інфраструктури, зокрема щодо здійснення продуманої податкової, митної, тарифної, кредитно-фінансової політики. Надзвичайно важливими для всіх суб'єктів технопарку стане звільнення від сплати ПДВ, імпортних мит на довгостроковий період, податкова пільга з податку на прибуток тощо.

За задумом технопарк буде орієнтований також і на малий бізнес, який відчуває сьогодні дефіцит у приміщеннях для розвитку лісового технопарку передбачається забезпечити доступність до сировини й ефективну логістичну систему. Отже, створення лісових холдингів, кластерів і технопарків може стати дієвим засобом реалізації інноваційних проектів у лісовому секторі та залучення необхідного обсягу інвестицій на ці цілі. У результаті позитивний ефект від їх створення отримають усі зацікавлені сторони: держава, підприємницькі структури, територіальні громади.

В окремих регіонах України територіальні лісогосподарські комплекси мають значний соціально-економічний вплив на динаміку розвитку інших галузей промисловості, транспорту і соціальної сфери. Лісогосподарські підприємства володіють достатніми потужностями із заготівлі та переробки деревини, з огляду на що необхідно використовувати наявні потужності більш ефективно. Підвищення рівня використання виробничих потужностей та покращення їх стану є головним фактором зростання конкурентоспроможності лісопродукції. Тому вагоме значення необхідно надавати виробленню оптимальної стратегії розвитку лісового комплексу з метою росту інвестицій в оновлення основних виробничих потужностей, підвищення ефективності використання лісових ресурсів, збільшення питомої ваги продукції з високою доданою вартістю та підвищення частки продукції, товарів і послуг лісового й лісопереробного господарства у валовому внутрішньому продукті.

У зв'язку з цим важливим напрямком організації територіальних лісогосподарських комплексів є формування та розвиток інтеграційних

процесів у багатолісних регіонах, невід'ємною частиною якого є розробка відповідної моделі управління розвитком, що включає в себе системний підхід до обґрунтування економічних підвалин організації вертикально інтегрованих структур [43; 73; 82].

Обираючи варіант та умови інтеграції в контексті ефективної організації виробництва із переробки, завжди необхідно керуватися економічними розрахунками. Водночас ефект від організації деревопереробки на спеціалізованих підприємствах загалом визначається транспортно-технологічними схемами поставки сировини, її ціною та умовами реалізації.

Основу організаційної структури становлять переробні, лісозаготівельні і лісогосподарські підприємства, об'єднана лісоресурсна база і цілісна у своєму взаємозв'язку, транспортна, допоміжна, обслуговуюча інфраструктура, включаючи постачання і збут. Саме ці аспекти операційного та допоміжного (обслуговуючого) характеру забезпечують синергію функціонування інтегрованих структур, зумовлену багатоцільовим і комплексним використанням лісових ресурсів. Отже, в сучасних умовах інтеграція сприятиме вирішенню найважливішого завдання економічного розвитку – утворенню нових, що відповідають реаліям постіндустріального суспільства, системних вертикальних і горизонтальних господарських зв'язків з метою інтенсифікації економічної діяльності.

В просторовому аспекті організації лісопромислових виробничих потужностей необхідно робити ставку на місцевий рівень інтеграції (локальний або муніципальний) з подальшим розширенням до регіонального (міжрегіонального, транскордонного). У функціональному розрізі потрібно орієнтуватися на корпоративний рівень, тобто інтеграцію всередині, на рівні окремої корпорації, а також на галузевий та міжгалузевий. Що стосується напрямків інтеграції (горизонтальна, вертикальна та диверсифікована), то в лісовому господарстві доцільно обмежити першу для підприємств, які виробляють аналогічну продукцію або послуги, з метою збереження конкурентних засад у розвитку галузі. В іншому випадку горизонтальна інтеграція супроводжуватиметься збільшенням розмірів лісових підприємств і належної їм ринкової частки, тому ринкова структура галузі еволюціонує в напрямку від досконалої конкуренції до монополії.

Загалом лише горизонтальна інтеграція потенційно може створити певні вигоди для споживача виробів з деревини та лісопродукції, якщо

вона супроводжується ефектом від масштабу, тоді як втрати від неї при нерозвиненому інституціональному середовищі значно вагоміші – посилення монопольних тенденцій. Тому цей процес горизонтальних об'єднань можливий лише при відрегульованому контролі з боку держави, зберігаючи ринкові умови функціонування підприємств і не допускаючи утворення монополістичних структур [35].

Враховуючи відсутність або низьку дієвість механізмів регулювання формування горизонтальних інтегрованих структур у лісовій та суміжних з нею галузях для зростання інвестиційної активності і фінансової стійкості та результативності діяльності доцільно посилити вертикальну інтеграцію, що як правило, не має таких наслідків і, відповідно, такої уваги з боку держави. Вертикальна інтеграція в лісопромисловому комплексі повинна відбуватися в напрямку злиття підприємств різних галузей за принципом технологічного взаємозв'язку виробничих процесів. Інтеграційний суб'єкт має здійснювати свою діяльність одним з можливих або одночасно двома шляхами, інтегруючись до споживача продукції з деревини та лісо продукції, або в «зворотньому», тобто об'єднуючись із власниками сировини для лісової та лісопереробної промисловості.

Безпосередньо на рівні господарського суб'єкта вертикальна інтеграція має формуватися шляхом створення інтеграційних зв'язків із підприємством-постачальником, якщо власники ухвалюють рішення про інтеграцію вниз, або з підприємством-споживачем при інтеграції вгору. В даному випадку завдяки інтеграції відбувається об'єднання структур у взаємопов'язану систему і формування супідрядних елементів більш широкої структури, завдяки чому забезпечується єдина координація технологічного процесу виробництва продукції або надання послуг у сфері лісового та лісопереробного господарства.

Одночасно з вертикальною інтеграцією лісопромислового комплексу необхідно також здійснювати диверсифікацію через проникнення інтегрованої компанії в суміжні з лісовою галузі, з якими їй економічно вигідно перебувати в прямому або непрямому виробничому зв'язку. Диверсифікація надасть бізнес-структурі переваги в подоланні обмеженості при функціонуванні у виключно лісовій галузі з потенційних можливостей зростання рівня концентрації виробництва, створить умови для перерозподілу ризиків між наявною кількістю виробництв (видів діяльності), зменшення залежності рівня та кон'юнктурної флуктуації попиту при широкому асортименті, а також

зміщення життєвих циклів продукції стосовно один одного. Як наслідок, у лісопромисловому комплексі виникає можливість сформувати перспективну форму організації виробництва за принципом диверсифікованої суміжногалузевої компанії, яка складатиметься із взаємопов'язаної системи підприємств, орієнтованих на базову галузеву діяльність, і поступово розширюватиме власну галузеву спеціалізацію з метою створення необхідних фінансових ресурсів для модернізації основних виробничих потужностей з метою підвищення конкурентоспроможності та фінансової стійкості інтегрованої бізнес-структури. Серед широкого спектра форм диверсифікації лісопереробного комплексу найбільш прийнятним є створення компаній концернового типу, холдингів та різних фінансово-промислових груп.

На практиці процеси вертикальної інтеграції в лісовій та лісопереробній сферах слід розглядати як початковий етап диверсифікації, під час якого відбувається розширення продукту на ринку. Цей напрямок диверсифікації необхідно розвивати шляхом створення лісових концернів за допомогою таких бізнес-структур лісопромислового комплексу як лісопильно-деревообробні і целюлозно-паперові комбінати, при цьому процес інтеграції в лісопромисловій сфері забезпечить базу для раціонального використання ресурсів та виходу на внутрішні і зовнішні ринки.

В цих умовах мета державного регулювання процесу інтеграції полягає у підтримці збалансованих позицій зокрема лісового господарства на внутрішніх і зовнішніх ринках, тому економічним змістом національної та регіональної промислової політики є забезпечення раціонального поєднання рівня підвищення конкурентоспроможності виробничих комплексів на світовому ринку зі ступенем розвиненості внутрішнього конкурентного середовища.

Варто зазначити про тісний взаємозв'язок між рівнем розвитку інтеграційних процесів та динамікою економічної кон'юнктури, перш за все національного господарства. При цьому високоінтегроване об'єднання є еластичним до коливань економічної кон'юнктури як національного, так і світового господарства, що дає змогу проводити політику поступового розширення ринкового сегмента діяльності. Вертикальна інтеграція в лісовому й лісопереробному господарстві сприяє зниженню прояву стратегічної невизначеності динаміки світового господарства, тоді як горизонтальна - усуває негативні

наслідки тактичної волатильності національного господарства; крім того, зменшення тактичної невизначеності в результаті призведе до руйнування національного конкурентного середовища та розвитку монопольних тенденцій. Зміна або навіть усунення стратегічної невизначеності сприяє транснаціоналізації і глобалізації лісопереробного комплексу та формуванню значних фінансових ресурсів для реалізації майбутніх інвестиційно-інноваційних проєктів.

Підвищення фінансової стійкості до мінливості екзогенних умов внутрішнього середовища для лісопромислового комплексу має особливе значення, оскільки лісові та лісопереробні підприємства орієнтовані на розробку сировини (деревини), якісні параметри якої практично не змінюються в часі. У той же час внаслідок інтеграції з переробними галузями, менш статичними і більш чутливими до технологічного прогресу, конкурентні переваги отримують структурні елементи інтегрованого об'єднання. В цих умовах правильне визначення напрямків майбутнього розвитку, внутрішня трансформація та інтеграція з підприємствами взаємодіючих галузей з метою використання ефекту перенесення технологій відіграють фундаментальну роль для подальшого інноваційного оновлення та розвитку. Це також знівелює негативний ефект від скрутного становища, що склалося на ринку віконних і дверних блоків, котрі традиційно виготовляються з дерева, оскільки високотехнологічний характер виробництва й установки виробів із сучасних полімерних матеріалів і металу визначили їх споживчу та цінову переваги, чим змусили скорочувати традиційне виробництво сировини.

Слід вказати на специфіку інтеграційних процесів у лісопромисловому комплексі, де горизонтальні інтеграційні тенденції ще не набули належних ринкових переваг, при цьому вертикальна інтеграція підприємств стала об'єктивно затребуваною, а її ефективність в останні періоди істотно зросла. При цьому ініціювати вертикальні інтеграційні процеси повинні підприємства заключної ланки лісогосподарського ланцюга – целюлозно-паперовим компаніям (ЦПК). При цьому зацікавленість останніх в інтеграції ґрунтується перш за все на необхідності стабілізувати виробничі процеси шляхом відновлення товарно-матеріальних потоків і придбання стійких джерел сировини. Інші мотиви, а саме цінові, конкурентні, трансакційні тощо, переконливо доповнюють обраний напрям стратегічних дій.

Водночас вертикальна інтеграція виробничих потужностей лісових та лісопереробних галузей усуне наслідки перерозподілу фінансових результатів господарської діяльності на користь заключного переділу лісопромислового комплексу, оскільки процес переміщення фінансових ресурсів обумовлений загальною збитковістю лісозаготівель, таким чином, порушується відтворювальний цикл лісових ресурсів. У цих умовах систему інституційного забезпечення функціонування інтегрованих промислових комплексів необхідно розробляти відповідно до державної програми розвитку лісового господарства, зберігаючи при цьому баланс інтересів усіх сторін інтеграційного процесу. При такому підході державна підтримка інтегрованих структур, зокрема сфер лісозаготівлі та відтворення лісових ресурсів, дасть змогу забезпечити не тільки економічну, а й соціальну стійкість лісопромислового комплексу.

В напрямі підвищення ефективності та фінансової стійкості лісових і лісопереробних підприємств для інтеграції виробничих процесів доцільно використати такий вид вертикальної бізнес-структури як концерн, що посідає особливе місце серед нових форм довгострокового співробітництва [37]. Лісопромисловий концерн забезпечуватиме реальну основу для міжгалузевого використання лісових ресурсів завдяки об'єднанню різногалузевих підприємств, розташованих на певній території, а водночас з також фірм і організацій, що мають технологічні, економічні, соціальні, інституційні та інші зв'язки, забезпеченню довгострокової координації виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення економічних і соціальних завдань.

Лісопромисловий концерн порівняно з ізольованими підприємствами сприятиме підвищенню конкурентоспроможності продукції, поліпшенню якості навколишнього середовища, впровадженню досягнень науково-технічного прогресу, економії трансакційних витрат, виробничих і територіальних ресурсів, зниженню податкового навантаження, реалізації спільного інвестиційного проекту. Світова практика досить виразно демонструє, що об'єднуватися в концерни вигідно з метою створення конкурентоспроможного кінцевого продукту на основі підприємств-переробників. Такий підхід формує особливий механізм взаємин, який дає змогу отримувати еквівалентний витратам прибуток усіх учасників бізнес-структури. Спостерігається також тенденція зростання результативності «жорсткої» форми об'єднань, оскільки при цьому відбувається зміна системи

корпоративного контролю та структури управління, що забезпечує всі необхідні передумови для створення синергетичного ефекту. Наведений нижче порівняльний аналіз переваг та недоліків організаційно-правових форм об'єднань підприємств дає змогу здійснити комплексну оцінку ефективності участі у концерні (табл. 1.6).

Серед запропонованих напрямів інтеграції для нарощування економічного потенціалу і проведення скоординованої виробничої та економічної політики перспективним, враховуючи специфіку лісопромислового комплексу, є створення концерну на основі централізації фінансових потоків, збутової діяльності, матеріально-технічного постачання, реалізації єдиної в рамках галузевих комплексів інвестиційної і технічної політики. У зазначеному контексті найбільш адекватною формою інтегрованих структур будуть галузеві концерни, котрі можливо сформувати через об'єднання підприємств, що здійснюють спільну діяльність на основі добровільної централізації функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності, госпрозрахункового обслуговування. Підприємства, які входять до складу концерну і виробляють окремі товари, розташовані в одному або різних регіонах, також повинні зберігати господарську та юридичну самостійність.

Створення концернів забезпечить виживання лісопромислових підприємств в умовах фінансової кризи та занепаду галузі, задовольнить їх прагнення покращити економічні й фінансові показники, призупинити спад виробництва, сприятиме інтеграції господарських та коопераційних зв'язків (рис. 1.27).

Також виникають додаткові можливості для розвитку суб'єктів господарювання, зміцнення їх позицій на ринку, отримання фінансових ресурсів, необхідних для модернізації основних виробничих потужностей та оновлення технологічних процесів. Умови створення інтегрованих структур у лісопромисловому комплексі такі: добровільне об'єднання і вихід підприємств; необмеженість кількості учасників; можливість об'єднати ресурси різної кількості учасників для інвестування прогресивних проектів з розвитку виробництва; забезпечення підґрунтя для формування інших інтегрованих об'єднань.

Таблиця 1.6

Позитивні й негативні сторони інтеграції в розрізі основних форм об'єднання підприємств

Форма	Переваги інтеграції	Недоліки інтеграції	Основна мета створення
Концерн	Повний контроль діяльності субпідрядних підприємств; централізоване фінансово-економічне керування, проведення науково-технічної політики, ціноутворення, використання виробничих потужностей, кадрова політика статус статутного об'єднання; вирішення розбіжностей між учасниками в позасудовому порядку, тобто в порядку адміністративної підзвітності; оптимізація податкових платежів	Підпорядкування субпідрядних підприємств єдиному керівникові; жорстка форма інтеграції підприємств; учасник одного концерну не може бути одночасно учасником іншого концерну; втрата фінансової незалежності	Використання можливостей великомасштабного виробництва, комбінування, кооперування виробничих і технологічних зв'язків з метою отримання ефективних результатів і високої стійкості до коливань ринкової кон'юнктури, вигідного використання інвестицій для високоокупних проектів, високий рівень отримання синергетичного ефекту
Холдинг	Високий рівень централізації капіталу; погоджена фінансова, інвестиційна, кредитна політика; гнучкість і мобільність у виборі організаційно-правових форм учасників холдингу; розподіл комерційних ризиків конфіденційність контролю для власників бізнесу, що перебувають на верхівці холдингової піраміди; ефективність фінансового й податкового планування	Бюрократизація управління, складність ієрархічної структури; відсутність адекватного нормативно-правового регулювання холдингів; складність управління холдинговим об'єднанням; відсутність усередині холдингу конкуренції, що призводить до можливості збереження нерентабельних виробництв і зниження економічної ефективності холдингу загалом	Володіння контрольним пакетом акцій (контрольними паями) інших фірм з метою ділового контролю над ними та управління їх діяльністю
Промислово-фінансова група	Економічна і юридична самостійність субпідрядних підприємств; наявність цілг учасникам; високий рівень управлінської незалежності й міжфірмової конкуренції членів групи внаслідок реалізації проектів усередині групи; взаємна маркетингова діяльність	Виробництво в такій структурі спирається на національні ресурси; відсутність координації, необхідної для міжнародної інтеграції; заборона участі більше ніж в одній ПФГ; складність ведення фінансової звітності	Підвищення ефективності національної економіки та діяльності окремих підприємств-учасників промислово-фінансових об'єднань на основі об'єднання матеріальних та фінансових ресурсів

Відповідно до запропонованого, ці інтегровані структури рекомендується створювати на базі великих, середніх і малих підприємств різних організаційно-правових форм. При цьому перші з них, що вже мають достатній науково-технічний і виробничий потенціал, високорозвинені коопераційні зв'язки з суміжними підприємствами інших регіонів та країн, є провідними при формуванні стратегії і проведенні науково-технічної політики.

Рис. 1.27. Вигоди для підприємств-партнерів від створення концерну в лісопромисловому комплексі

Створення на їх основі лісового концерну лише інтенсифікує наявні конкурентні переваги та дасть змогу об'єднати інтелектуальний потенціал спеціалізованих підгалузей, консолідувати матеріальні, фінансові і трудові ресурси на досягнення пріоритетних цілей розвитку економіки, отримання синергетичного ефекту. Оптимальне поєднання вартості придбаних активів з їх виробничим потенціалом забезпечить формування ефективно діючої інтегрованої структури, ринкова вартість активів якої перевищить аналогічні показники тих підприємств, що входять до її складу. Кожне підприємство в результаті буде економічно зацікавлене в ефективній діяльності всіх суб'єктів господарювання, що входять до концерну [43].

Оптимальна кооперація малого, середнього та великого бізнесу в лісовій і лісопереробній галузях дасть змогу збільшити питому вагу дрібних лісопромислових підприємств, залучених в інтеграційний процес. В результаті цього малі лісопромислові підприємства зможуть випускати конкурентоспроможну продукцію національної та міжнародної якості, а це в свою чергу підвищить їх технічний рівень виробництва, стане додатковим джерелом доходів у вигляді надходжень від експорту лісопромислової продукції і пожвавить інвестиційну та інноваційну діяльність. Крім того, враховуючи екзогенні фактори, процес розвитку лісового господарства в напрямі формування концернів у лісопромисловому комплексі відбуватиметься швидшими темпами при оптимальній структурі економічного простору регіону, яка передбачає необхідність створення та інтенсифікації таких передумов:

забезпечення та розвиток інвестиційної привабливості бізнес-середовища як країни в цілому, так і адміністративно-територіальних одиниць для формування інституціонального підґрунтя створення концернів;

підвищення рівня концентрації виробництва, включаючи побудову за принципом самозабезпечення та визначення оптимальної кількості учасників концерну, а також виділення зі складу основної структури освітніх підрозділів, підприємств, що обслуговують виробництво, займаються науково-дослідною роботою. Важливим при цьому є необхідність одночасно зі створенням концерну підвищувати технологічний рівень лісових підприємств та якість їх продукції до оптимального рівня, що забезпечує виробництво

конкурентоспроможної продукції, шляхом освоєння технологій поглибленої переробки лісової сировини та матеріалів;

розширення інфраструктури, особливо транспортної та соціальної, що потребує значного обсягу інвестицій для її розвитку.

Таким чином, варто наголосити на важливій ролі центральних органів держави та їх повноважних представництв на місцях для максимально можливого практичного забезпечення необхідних умов формування й розвитку діяльності концернів, в першу чергу - загальних інституціональних умов, а також методичної, організаційної та особливо фінансової підтримки на початковому етапі їх становлення в лісовій та лісопереробній сфері, які в стратегічній перспективі можуть мати загальнонаціональне значення.

Перспективні форми організації мінерально-сировинного територіально-господарського комплексу. Метою організації економічного простору будь-якого рівня, зокрема й державного, є збереження національного багатства при дотриманні перебігу економічних, соціальних, екологічних та культурних процесів, а також повне й ефективне використання природних, у тому числі і мінерально-сировинних ресурсів, що розробляються і потенційно можуть розроблятися для вирішення соціальних завдань.

Слід зазначити, що з огляду на невідтворюваність мінеральних ресурсів актуальність проблеми розвитку мінерально-сировинної бази як однієї з основних складових формування економічного простору загострюється. Оскільки в ринкових умовах на цей процес впливає значно більше чинників, ніж за планової економіки адміністративно-командної системи.

За даними експертів, в Україні мінерально-сировинна база є основою виробництва понад 90% продукції важкої та переробної промисловості. У свою чергу, мінерально-сировинний комплекс (МСК), основою якого є мінерально-сировинна база, відіграє значну роль у розвитку національної економіки. Насамперед МСК визначає стан і розвиток гірничо-металургійного та паливно-енергетичного комплексів. На частку МСК припадає одна третина виробничих фондів, близько 40% капітальних вкладень, майже п'ята частина трудових ресурсів.

Сучасний стан техніки, технологій, організація переробки мінеральної сировини більшості гірничодобувних підприємств не відповідають гірничо-геологічним умовам розробки родовищ, котрі все більше ускладнюються. Комплексне збагачення корисних копалин, створення високоефективних, екологічно безпечних технологій має ґрунтуватися на інтенсифікації діючих та створенні нових способів вилучення компонентів із важкозбагачувальних руд і техногенних родовищ на основі найсучасніших досягнень науки.

На думку багатьох фахівців, на сучасному етапі розвитку економіки сталий розвиток МСК може забезпечити тільки інноваційна діяльність.

В Україні визріла необхідність опрацювання нових підходів у питанні розвитку економіки регіонів, насамперед за рахунок раціонального, взаємозв'язаного, узгодженого використання усіх ресурсів регіону. Передусім перехід від систем управління обслуговування вертикальної чи горизонтальної кооперації підприємств з видобування та переробки мінеральної сировини до структур, що формуються на засадах самоорганізації і нелінійних управлінських зв'язках, зокрема кластерів.

Дослідники виділяють чотири основні фактори, що впливають на формування глобалізаційних процесів: держави, їх регіональні об'єднання, світовий фінансовий ринок і транснаціональні компанії. Всі вони взаємопов'язані, проте не контролюють один одного [67].

На початку ХХІ ст. глобалізація як загальносвітове явище розвивається швидкими темпами і поширюється на всі сфери економіки, в тому числі і надрокористування. Слід зазначити, що в умовах глобалізаційних процесів світові ринки мінеральної сировини вже розподілені, а їх найбільш привабливі сегменти характеризуються загостренням конкуренції. Глобалізація світового мінерально-сировинного комплексу є об'єктивною реальністю. Можна виділити такі особливості світового мінерально-сировинного комплексу в умовах глобалізації:

- більшість розвинутих індустріальних держав поступово витісняють зі своїх територій підприємства з видобування та переробки корисних копалин, орієнтуючись на їх імпорт;
- світовий ринок майже з усіх видів корисних копалин не зацікавлений сьогодні у появі нових продавців, що можуть запропонувати корисні копалини за більш низькими цінами.

Все це стимулює посилення конкуренції у надрокористуванні. Слід зазначити, що процеси глобалізації світової економіки не оминув нашої держави та сфери надрокористування. А це означає, що всі елементи, котрі супроводжують глобалізацію, будуть імпортуватися до України, що матиме відповідні наслідки (наприклад, вплив на територіальну організацію сфери надрокористування через поглинання вітчизняних гірничодобувних підприємств іноземними транснаціональними компаніями та надання останнім права на розробку вітчизняних родовищ загальнодержавного значення й банкрутство українських гірничодобувних підприємств через неконкурентоспроможність).

В умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів актуальності набуває питання збереження й забезпечення сталого розвитку вітчизняного мінерально-сировинного комплексу. На нашу думку, особливу небезпеку від процесів глобалізації для національної економіки слід очікувати внаслідок значного зростання інтенсивності розробки надр іноземними компаніями, які будуть на власний розсуд розпоряджатися видобутою з надр України мінеральною сировиною. А отже власна мінерально-сировинна база більшою мірою забезпечуватиме створення не вітчизняного ВВП, а інших індустриально розвинутих країн світу.

Враховуючи те, що корисні копалини належать до непоновлюваних природних ресурсів, а тому є кінцевими, в умовах глобалізаційних процесів для економіки України важливо, щоб власна мінерально-сировинна база забезпечувала її потреби в сировині.

Характерними ознаками глобалізаційних процесів є постійне зростання конкуренції та інтенсивне створення в структурі економіки нових організаційних форм.

Як свідчить практика, в умовах глобалізації та інтеграції у вітчизняній сфері надрокористування існують проблеми, що зумовлені ускладненням гірничо-геологічних умов розробки родовищ, недосконалістю складу виробництва, значним зносом основних виробничих фондів, низьким рівнем переробки корисних копалин та високою енергоємністю виробництва. З урахування перерахованого вище конкурувати зі світовими лідерами з видобутку та переробки корисних копалин досить складно, а за деякими їх видами навіть неможливо.

На нашу думку, для збереження вітчизняного мінерально-сировинного комплексу як основи економіки України необхідно

терміново розробити і впровадити нові конкурентоспроможні форми організації структури сфери надрокористування. Галузі, що виробляють кінцевий продукт споживання, утворюють підприємства здатні конкурувати. Конкурентоспроможність, у свою чергу, досягається завдяки злагодженій роботі вертикально та горизонтально інтегрованих економічних структур – технопарків, фінансово-промислових груп, «інноваційних інкубаторів», промислових кластерів.

Наразі у вітчизняному мінерально-сировинному комплексі, основу якого становить власна мінерально-сировинна база, як вид корпоративного об'єднання діють такі фінансово-промислові групи (ФПГ): «System Capital Management», «Індустріальний Союз Донбасу». Зазначене вказує на те, що у сфері надрокористування є всі передумови для створення кластерних структур із залученням до їх складу державних суб'єктів господарювання (профільні науково-дослідні інститути, підприємства).

Як засвідчила світова практика, найвищу конкурентоспроможність будь-якої галузі забезпечує кластерна структура організації економіки, що дає змогу отримати найкращі показники у міжнародній торгівлі кінцевої продукції [131]. Вітчизняна державна економічна політика розвитку промисловості, в тому числі сфери надрокористування, в умовах процесів глобалізації з метою забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств і компаній рекомендує створення регіональних промислових кластерів (розділ 3 Державної програми розвитку промисловості на 2003 – 2011 роки, схваленої постановою Кабінету Міністрів України № 1174 від 28 липня 2003 р.).

Враховуючи наявні тлумачення терміна, а також економічні реалії щодо кластерних моделей організації економіки найбільш розвинутих країн світу, пропонуємо такі визначення кластера:

- з економічного погляду – це самоорганізована, саморегульована система (мережева структура) виробничої кооперації взаємопов'язаних спільними економічними інтересами промислових підприємств та наукових установ, як правило, однієї галузі, розташованих на обмеженій території, кордони якої залежно від кон'юнктури ринку можуть постійно змінюватись, але водночас конкуруючих між собою;
- з соціального погляду – це спосіб самоорганізації суспільства з метою виживання в умовах безкомпромісної міжнародної конкуренції,

коли значення національних (митних) кордонів як економічних регуляторів знижується.

У зарубіжній і вітчизняній літературі фахівці визначають наступні основні характеристики (ознаки) кластерів:

- самоорганізація;
- географічна концентрація (територіальна близькість) та функціональний взаємозв'язок його економічних елементів (суб'єктів);
- спеціалізація суб'єктів;
- кооперація та конкуренція суб'єктів;
- інноваційність.

Головною метою створення кластерів є економічне зростання, технічний прогрес та розвиток, освоєння нових ринків збуту, підвищення конкурентних переваг.

Крім того, промисловий кластер слід відрізнити від агломерацій вертикально інтегрованих підприємств. Хоча характер походження, правова база та характер учасників цих структур однакові, проте існує суттєва різниця структури різняться за окремими критеріями (табл. 1.9) [182]. Як видно з табл. 1.7, найбільш суттєво кластер й мережеві структури та вертикально інтегровані структури різняться іноваційним характером і гнучкістю спеціалізації.

Таблиця 1.7

Порівняльний аналіз вертикально інтегрованих структур та кластерів

Критерій	Вертикально інтегровані структури	Кластери
Характер виробництва	Жорстка спеціалізація	Інноваційний підхід, гнучка спеціалізація
Структура виробництва	Централізація в рамках виробничого ланцюга	Координація та узгодження автономних підприємств
Характер конкуренції	В межах структури відсутня, є на зовнішньому ринку	Обмежено присутня в середині структури, є на зовнішньому ринку
Характер ринку праці	Низька мобільність ринку праці	Висока мобільність ринку праці
Оцінка ефективності	За показниками галузей	За показниками ефективності розвитку території присутності

Як засвідчила практика, прикладами успішної господарської діяльності окремих країн (згідно з дослідженням, проведеним у 2003 році World Economic Forum, Фінляндія, економіка якої побудована за кластерним принципом, у черговий раз зайняла перше місце в рейтингу перспективної конкурентоспроможності і випередила такі провідні індустріальні держави, як США, Японія, Великобританія) є створення промислових кластерів [97].

Кластер вказує на галузеву та географічну концентрацію підприємств і наукових установ, які спільними зусиллями на основі кооперації та конкуренції виробляють і реалізують на ринках окремі групи пов'язаних та взаємодоповнюючих товарів.

Виходячи з економічних реалій, що склалися у вітчизняній сфері надрокористування та гірничо-металургійному комплексі, в як найбільш ефективну корпоративну структуру в ринкових умовах доцільно запропонувати гірничопромисловий кластер – форму організації економіки, що здатна забезпечити дієве управління відносинами у системі державно-приватного партнерства.

Наразі гірничо-металургійний комплекс України забезпечує близько 27% товарного виробництва та понад 40% валютних надходжень. На експорт постачається до 80% прокату чорних металів, а це близько 3% його обсягу у світовій торгівлі, також експортується до 40% товарної залізної руди (від потреби світового ринку). За обсягом виробництва чавуну та сталі посідає сьоме місце у світі [11]. Основним джерелом функціонування металургійних підприємств є сировинна база, утворена завдяки значним запасам залізної та марганцевої руди, коксівного вугілля, флюсової сировини, вогнетривких глин, доломіту. Вітчизняний гірничо-металургійний комплекс також відіграє важливу соціально-економічну роль, оскільки визначає розвиток інших базових галузей – машинобудування, суднобудування, будівельного комплексу тощо.

Під поняттям гірничо-металургійний кластер слід розуміти сукупність мінерально-сировинної бази, видобувних та переробних підприємств усіх форм власності, поєднаних між собою за допомогою технологічних та економічних зв'язків у структуру, що існує на певній території з метою досягнення кращого фінансового результату при високому рівні конкуренції. Метою створення гірничо-металургійного кластера є забезпечення дієздатного та конкурентоспроможного

структурного елементу економіки держави, діяльність якого має бути спрямована на оптимізацію роботи гірничо-металургійного комплексу та збалансоване відтворення і сталий розвиток мінерально-сировинної бази в умовах ринкової економіки.

Стратегією гірничо-металургійного кластера є інноваційність, що являє собою матеріалізований результат, отриманий від вкладень капіталу в нову технологію, нові форми й структури організації виробництва, що застосовуються з метою збільшення обсягів видобутку мінерально-сировинних ресурсів, скорочення їх втрат у надрах на всіх етапах переробки, максимального забезпечення мінеральною сировиною підприємств споживачів та наповнення бюджетів усіх рівнів країни.

Гірничо-металургійний кластер – це ієрархічно організоване активне середовище, в якому жодна з підсистем (підприємство) не може існувати окремо й основу якого становить мінерально-сировинна база (рис. 1.28). Синергетичний ефект від його формування виникає за рахунок зростання ефективності діяльності учасників кластера в результаті їх інтеграції. Під еколого-економічними критеріями (індикаторами) ефективності функціонування гірничо-металургійного кластера як гірничопромислової системи слід розуміти діалектичну єдність таких показників з урахуванням початкових і граничних умов [103]:

- ВВП на душу населення (при одночасному скороченні втрат мінеральної сировини в процесі видобування, грн/осіб) → MAX;
- кількість промислових відходів, скидів та викидів парникових газів (у перерахунку на CO₂) на 1 т продукції, (т/т) → MIN;
- співвідношення обсягів видобутку до приросту запасів конкретних видів мінеральної сировини, (т/т або млн м³/млн м³) → MIN не повинні перебільшувати конкретного числового значення, що має визначатися окремо для кожного виду корисних копалин;
- кількість працюючих у промисловому кластері не може перевищувати 1000 осіб при випуску (1 млн тонн металопродукату (світовий стандарт – 1000 працюючих осіб (млн тонн металопродукату) → MIN.

В умовах ринкової економіки гірничо-металургійний кластер має виконувати функції з'єднувальної ланки між державою та підприємствами гірничо-металургійного комплексу.

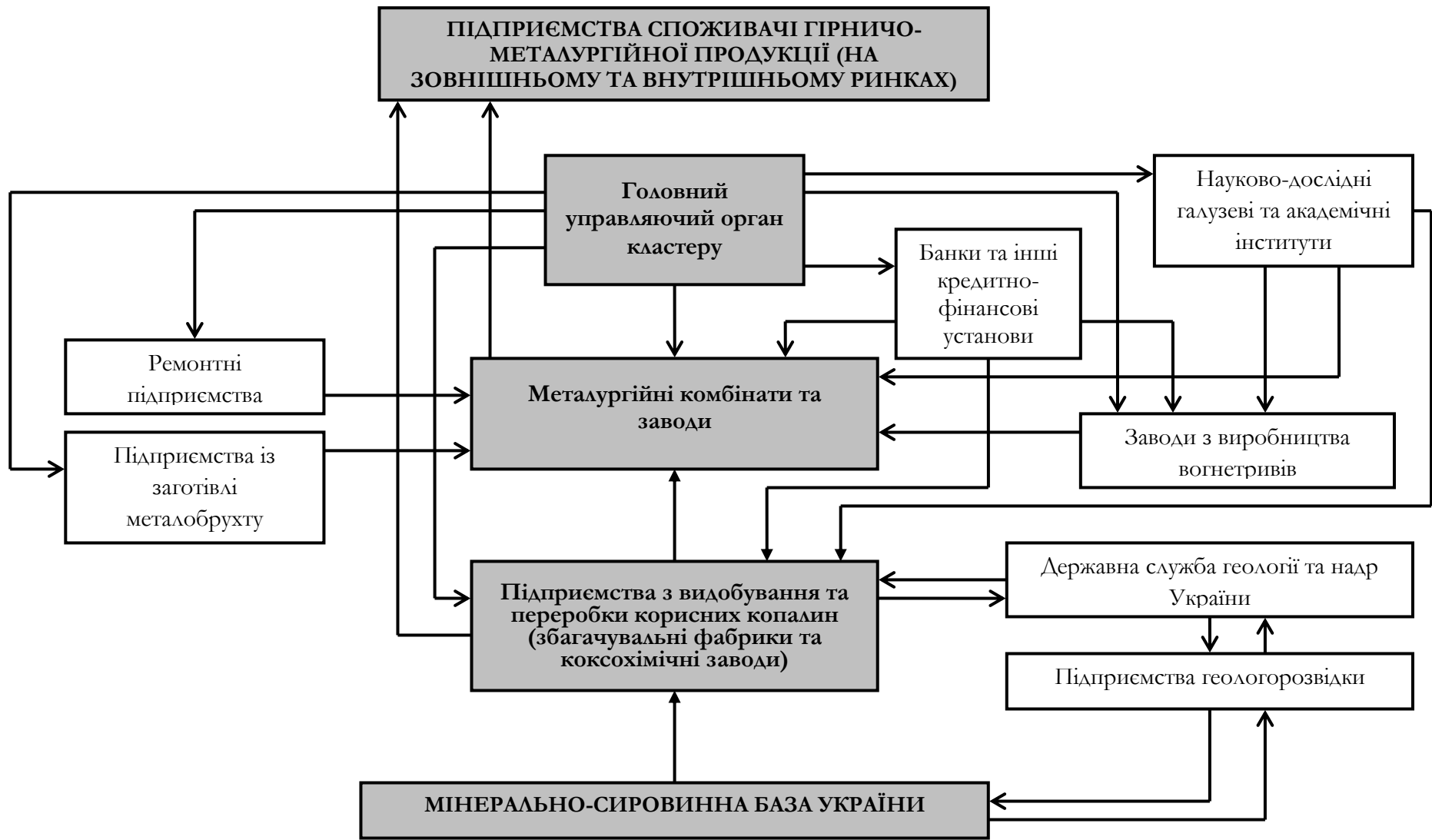

Рис. 1.28. Схема функціональної структури гірничо-металургійного кластера

На нашу думку, об'єднання нині діючих і недобросовісно конкуруючих між собою у вітчизняному ГМК фінансово-промислових груп (наприклад, «System Capital Management», «Індустріальний союз Донбасу», «Арселор Мітал», «Ілліч-сталь», «Інтерпайп», «ЄВРАЗ», «Естар», «Енерго») в один гірничопромисловий кластер дасть змогу отримати значно більший економічний ефект (кластерна рента) за рахунок синергії роботи кластерної структури, ніж кожного ФПГ окремо (у складі яких підприємства з високою додаюю вартістю всього технологічного ланцюжка: *видобуток коксівного вугілля – виробництво коксу – видобуток і переробка залізної руди – виплавка чавуну і сталі*). Як свідчить світова практика, саме сформовані вертикально інтегровані структури становлять основу формування кластерних структур.

Такий підхід, з одного боку, сприяв би підвищенню конкурентоспроможності готової товарної продукції, розширенню її асортименту, збільшенню ВВП держави і водночас податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів.

Питанню визначення ефективності функціонування суб'єктів господарювання присвячено багато робіт, його досліджено різнобічно. Більшість авторів вважають, що ефективність характеризує розвиток різних систем, процесів, явищ і часто розглядається як індикатор розвитку суб'єкта господарювання [136]. З поняттям *ефективність господарювання* пов'язують комплекс дій, реалізація яких дасть змогу вирішити поставлені завдання та досягнути мети, тому побудова системи ефективності повинна базуватися на певних принципах, відповідати специфіці об'єкта, що оцінюється, та його цільовій спрямованості [19].

У сучасній ринковій економіці, якій притаманні процеси глобалізації та інтеграції, значний практичний інтерес становить оцінка економічної ефективності функціонування гірничопромислової системи як кластерної структури. Основою сучасної методики оцінки ефективності взаємодії між підприємствами у складі гірничопромислової системи є аналіз системного ефекту [105]. Системний ефект – це перевищення результату роботи системи в цілому над сумою результатів роботи її елементів.

Для оцінки ефективності взаємодії між суб'єктами у складі гірничо-металургійного кластера необхідно визначити показник, що характеризує ступінь їх взаємодії:

$$K_{вв.} = \frac{P_i}{P_{cp}};$$

де Π_i – загальна ефективність гірничо-металургійного кластера;

$$\Pi_i = \frac{\sum_{i=1}^n M_i}{\sum_{i=1}^n \Phi_i};$$

Π_{cp} – середня ефективність підприємств – учасників кластера, що розраховується за формулою середньої арифметичної:

$$\Pi_{cp} = \frac{1}{n} * \sum_{i=1}^n \left(\frac{M_i}{\Phi_i} \right);$$

де M_i – розмір прибутку i -го підприємства на кінець поточного року;

Φ_i – розмір витрат i -го підприємства на кінець поточного року;

n – кількість підприємств, що входять до складу гірничо-металургійного кластера.

У разі, якщо $\Pi_i > \Pi_{cp}$, це свідчить про те, що діяльність підприємств як учасників гірничо-металургійного кластера більш ефективна, ніж як самостійних суб'єктів ринкових відносин.

Таким чином, у якості оптимальної високоефективної структури організації економіки вітчизняного гірничопромислового комплексу, яка б сприяла його комплексному розвитку на основі мінерально-ресурсного, виробничо-економічного, науково-технічного та людського потенціалів, запропоновано гірничо-металургійний кластер як промислову систему. Відзначено, що для створення такого кластера як промислової системи (вертикально й горизонтально інтегрованої економічної структури) є всі об'єктивні передумови: власна мінерально-сировинна база (залізорудна сировина); діючі і водночас недобросовісно конкуруючі між собою фінансово-промислові групи у вітчизняному гірничо-металургійному комплексі (вертикально інтегровані структури, основою яких є власна мінерально-сировинна база). У результаті об'єднання таких можливо створити потужний промисловий кластер, у результаті синергетичний ефект якого буде більшим, ніж кожної з вертикально інтегрованих структур окремо; територіальна близькість розташування родовищ (насамперед залізної руди та кам'яного вугілля) від промислових центрів та споживачів товарної продукції; наявність під'їзних залізничних колій, автомобільних доріг та інших комунікацій.

Крім того, слід відзначити, що запропонований гірничо-металургійний кластер як складова загальнодержавної економічної системи буде спроможний: відігравати практичну роль у роботі гірничо-металургійного комплексу і оперативно приймати обґрунтовані

рішення, а також адекватно реагувати на будь-які зміни в оточуючому його економічному просторі; здійснювати аналіз всієї структури і виявляти «вузькі» місця упродовж всього технологічного процесу (циклу) структури промислової системи, починаючи з етапу видобування мінеральної сировини, а також підвищувати ефективність гірничо-металургійного комплексу України, наприклад, за рахунок розробки та впровадження у виробництво новітніх технологій та устаткування з випуску товарної продукції на стадії переробки сировини; спрогнозувати економічну ситуацію у ГМК та ухвалити відповідне управлінське рішення; забезпечити об'єднання фінансових потоків з різних джерел фінансування – державних і недержавних.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРИРОДНО-РЕСУСНИХ КАПІТАЛІВ

2.1. Концептуальні засади формування територіальних природно-господарських капіталів

Сутнісні ознаки формування територіальних природно-ресурсних капіталів. Протягом останнього десятиліття у світовій економічній думці концепт територіального капіталу став основою формування нової парадигми щодо підвищення ефективності використання місцевих ресурсів та найбільш повної реалізації ендогенного потенціалу територіальних економічних систем усіх рівнів. Згідно з підходом фахівців ОЕСР та Єврокомісії до забезпечення сталого регіонального розвитку, формування капіталу повинні відбуватися саме з урахуванням конкурентних переваг тієї чи іншої території, орієнтуючись більш високий рівень віддачі від використання місцевих ресурсів та сприяючи генеруванню стабільних обсягів доданої вартості, формуючи таким чином специфічний інвестиційний клімат, порівняно з іншими територіями [229; 253]. З іншого боку, власне процес утворення територіального капіталу вже є підґрунтям регіональної конкурентоспроможності та залежить, у свою чергу, від здатності органів територіального управління гармонійно поєднувати на місцях інтереси бізнес-структур і громад, зважаючи на принципи збереження навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів. Аналізуючи зарубіжний досвід, є усі підстави вважати, що формування територіального капіталу сприятиме притоку інвестицій у регіони, утворенню доданої вартості, зміцненню регіональних взаємозв'язків, інкорпоруванню усіх видів потенціалу регіону [243].

Оскільки капітал, по суті, є самозростаючою вартістю, яка здатна розширено себе відтворювати перебуває у постійному русі у формі безперервного замкнутого циклу, то капітальної форми спроможні набувати будь-які речі, блага та ресурси, котрі можуть бути залучені до процесів господарської діяльності та розширено відтворюватися у фінансовому середовищі. Тому, щоб будь-які блага (у тому числі природні ресурси) набули ознак капіталу, необхідно забезпечити умови для реалізації їх властивостей розширеного самовідтворення [144].

Останнє у свою чергу, можливе шляхом інтеграції ресурсів до виробничо-господарських структур, спеціально сконструйованих для максимізації ефективності їх використання, тобто збільшення обсягу генерованої доданої вартості в розрахунку на одиницю спожитого ресурсу. При цьому така інтеграція ресурсів можлива лише через набуття прав на них суб'єктами економічних відносин, захищених юридичним статусом. Набуваючи чітко специфікованого статусу власності та реального вартісного виміру, а також інтегруючись до ланцюгів створення вартості, кожний ресурс трансформується в актив, який здатний функціонувати у фінансовому просторі. Мета обертання активів на фінансових ринках полягає в залученні інвестиційних ресурсів для розвитку, відтворення та відновлення тих об'єктів, благ і ресурсів, на основі яких ці активи сформовані.

Відповідно, ефективне управління формуванням територіальних капіталів на основі саме природних ресурсів має вирішальне значення для забезпечення сталого розвитку територіальних утворень, оскільки дає змогу перемістити відтворення вичерпних матеріальних ресурсів та екосистемних послуг у фінансову площину, сповільнивши таким чином їх вичерпання та деградацію.

Природні ресурси як надзвичайно важлива частина національного багатства загалом та основа ендогенного потенціалу територіальних економічних систем субнаціональних рівнів разом з тим є досить специфічним типом залучених до економічного обороту ресурсів, головна особливість яких полягає у можливості швидкого вичерпання або значного погіршення якості при безвідповідальному управлінні їх споживанням та використанням. Нераціональне й неефективне використання природних ресурсів може спричиняти тимчасові чи постійні екологічні та економічні збитки, створюючи таким чином перешкоди для реалізації завдань сталого розвитку. Тому, розглядаючи природно-господарський комплекс територіальної економічної системи (національного, регіонального, муніципального рівня) як системну єдність природо-ресурсної та виробничо-господарської структур, що перебувають у тісній взаємодії із соціальним, фінансовим, інформаційним, управлінським середовищами, варто зазначити, що для реалізації зазначених вище принципів еколого-економічної збалансованості та формування територіальних природо-ресурсних капіталів необхідна системна цілеспрямована діяльність з питань координації розвитку всіх складових підсистем ТПК.

Так, базисом розвитку територіального природно-господарського комплексу є саме природо-ресурсна складова, яка зазнає управлінського впливу з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, трансформаційного – з боку виробничо-господарської підсистеми, генеруючи при цьому потік матеріальних та нематеріальних благ. При цьому у природо-ресурсній складовій у процесі взаємодії з виробничо-господарською, відбуваються негативні кількісні та якісні зміни, які визначаються вилученням з неї суб'єктами економічної діяльності потоком ресурсів. Оскільки, проходячи через ланцюги створення вартості, ці матеріальні ресурси трансформуються у фінансову форму, яка розподіляється між учасниками виробничо-господарського процесу, то цільовим орієнтиром формування територіальних природо-ресурсних капіталів можна вважати забезпечення генерації зворотного потоку фінансових ресурсів, які спрямовані на природо-ресурсну підсистему ТЕС та сприятимуть її збереженню і відновленню (забезпечення сильної сталості), або на соціальну та/чи виробничо-господарську підсистему, забезпечуючи компенсаційне зростання обсягів та вартості виробничого, соціального, культурного й інших видів капіталу (забезпечення слабкої сталості).

Таким чином, ефективне формування територіальних капіталів можливе лише в рамках комплексного підходу до управління територіальними економічними системами з урахуванням трьох принципів, а саме: збалансування інтересів економічного розвитку та досягнення економічної ефективності, забезпечення соціальних потреб населення та соціальної справедливості, а також збереження навколишнього природного середовища та досягнення екологічної безпеки. У рамках нашого дослідження головною метою комплексного управління територіальним розвитком можна визначити як вирішення протиріч між необхідністю подальшого соціально-економічного розвитку територіальних економічних систем з одного боку, та збереження наявної природо-ресурсної бази – з іншого, тобто досягнення еколого-економічної збалансованості територіального розвитку.

Реалізація поставленої мети, на нашу думку, потребує якісного переходу всіх сфер діяльності територіальних економічних суб'єктів у неконфліктний по відношенні до навколишнього природного середовища стан на основі такої системної організації економічного простору, в рамках якої можливе функціонування стійких та надійних

механізмів, з одного боку, трансформації природних ресурсів у природний капітал, а з іншого – взаємної трансформації природного капіталу у фінансовий і навпаки.

У цьому контексті поняття території варто розглядати як систему взаємопов'язаних суб'єктів, мета діяльності яких полягає у забезпеченні сталого місцевого розвитку, економічного зростання, задоволення соціальних потреб, збереження та відновлення природо-ресурсного потенціалу. Кожна територіальна економічна система не функціонує як замкнута автономна одиниця, а вибудовує складну мережу зовнішніх взаємозв'язків та відносин щодо залучення ресурсів, інвестицій, робочої сили, збуту готової продукції, надання послуг цільовим групам клієнтів тощо. При цьому кожна територіальна економічна система характеризується також специфічною структурою внутрішніх зв'язків між основними елементами навколишнього природного середовища, суспільства та виробничо-господарської сфери, що детермінує різні можливості щодо використання її ресурсного потенціалу та, відповідно, диференційовані механізми для його активізації [226].

Територіальний природний капітал можна розглядати як ендогенний фактор, здатний детермінувати траєкторії розвитку територіальних економічних систем [144]. Оскільки необхідною умовою набуття ресурсом активної форми є його інтеграція до певного економічного, фінансового, соціального простору в умовах сприятливого інституційного середовища та чіткого нормативно-правового регулювання, то, у свою чергу, здатність активу працювати як капітал визначається ступенем його інтегрованості до всіх зазначених просторів, тобто тією позицією, котру займатиме актив у ланцюгах створення вартості, та його внеском і останню.

Підвищення рівня інтеграції природних ресурсів та природо-ресурсних активів до всіх зазначених середовищ можливе завдяки побудові ланцюгів, схем, мереж виробництва доданої вартості на засадах корпоративного управління, до яких ці ресурси та активи повинні бути залучені.

Питанням корпоратизації виробничо-господарських процесів територіальних економічних систем, розвитку принципів корпоративного управління сукупністю юридично самостійних бізнес-структур, діяльність яких повністю або частково базується на використанні природних ресурсів конкретної територіальної економічної системи, у науковій літературі приділено недостатньо

уваги. Основна частина досліджень та розробок стосуються насамперед принципів побудови і механізмів корпоративного управління великими міжнародними компаніями та корпораціями, досвід яких частково можна адаптувати до вирішення завдань сталого територіального розвитку.

Формування територіальних корпоративних структур повинно спрямовуватися на реалізацію скоординованих заходів з метою мобілізації ресурсів, необхідних для початку самопідтримуваного розвитку на основі найбільш ефективного використання внутрішніх ресурсів території та їх трансформації в капітал. Основою формування корпоративних структур з управління територіальним розвитком на засадах державно-приватного партнерства має бути відомий з міжнародного досвіду факт, що лише ресурсів органів місцевої влади часто є недостатньо для виконання зазначених вище завдань. З іншого боку, приватний сектор також неспроможний самостійно вирішувати всі питання місцевого соціально-економічного розвитку у зв'язку з обмеженням своїх повноважень щодо використання простору, споживання природних ресурсів, професійної підготовки кваліфікованих фахівців згідно з інституційними нормами та правилами. Саме тому формування корпоративних територіальних управлінських структур, на нашу думку є механізмом досягнення необхідного консенсусу між державою, її представниками на місцях, органами місцевого самоврядування, бізнес-структурами та населенням щодо стратегії розвитку територіальних соціо-еколого-економічних систем.

Формування територіальних природно-ресурсних капіталів потребує оптимізації структури власності з урахуванням інтересів як власників, кошти яких мають значний обсяг активів у своєму розпорядженні, так і дрібних власників, що вимагатиме сформувати оптимальну структуру ринку капіталу в країні. Права власності на природні ресурси можна класифікувати наступним чином:

- приватна власність, за якої доступ інших осіб до користування ресурсом є дуже обмеженим;
- громадянська власність, згідно з якою ресурсом користуються більш-менш однаковою мірою усі зацікавлені особи;
- колективна власність, коли група людей спільно користується обмеженим ресурсом і управляє ним.

При цьому одна і та ж екосистема муніципального чи регіонального рівня може надавати приватні, громадські та колективні блага.

Упровадження корпоративних основ територіального природокористування дасть змогу, на нашу думку, упорядкувати правочинності на природні ресурси для того, щоб гармонізувати інтереси приватних користувачів (пріоритетним серед яких є отримання фінансової вигоди від використання ресурсу) та громад (особливо важливим є збереження сприятливого для життя і діяльності навколишнього природного середовища).

Загалом структура власності на територіальні активи визначає конфігурацію економічних інтересів у межах територіальної економічної системи, попит на інвестиційні ресурси і, відповідно, структуру ринку капіталу. За таких умов висока концентрація прав власності у великих підприємств, холдингів, корпорацій приводить, з одного боку, до інтенсифікації інвестиційних процесів у регіоні, з огляду на суттєві обсяги потреб таких суб'єктів у інвестиціях, а з іншого – до спрощення організації регіонального ринку капіталу, оскільки великі власники не зацікавлені у перерозподілі існуючої структури власності.

В Україні внаслідок руйнування у 90-х роках ХХ ст. підтримуваних державою зв'язків між ресурсами територій та наступним процесом масової приватизації з'явилася значна кількість приватних власників. Однак сумарна власність країни значно знецінилася, а капіталізація знизилася до неприйняттого рівня через відсутність у нових власників економічних стимулів щодо інвестування чи залучення коштів, і, як наслідок, розвитку ринку капіталу. Однак, з іншого боку, наявність у межах територіальних економічних систем дрібних власників сприяє диференціації товарів на ринку капіталу, його розвитку та ускладненню структури. Саме тому відновлення територіальних виробничо-господарських комплексів на якісно нових ідейних засадах та принципах організації ми вважаємо дієвим механізмом підвищення рівня взаємозв'язку сучасних виробничих систем у розрізі відносин власності на природні ресурси, інтеграції або реінтеграції виробничих потужностей, ефективного управління формуванням ланцюгів доданої вартості та підвищення рівня капіталізації територіальних природно-ресурсних активів, загалом.

Процес реструктуризації власності на територіальні природо-ресурсні активи потребує розроблення дієвих механізмів управління системою розподілу та обміну правочинностями. Такі механізми проявляються у вигляді надання чи відчуження певних прав від одних власників на користь інших з метою оптимізації виробничих відносин

між ними. Стосовно переходу права власності, варто зазначити, що в умовах проектного управління мова йде не про фізичний перехід тих чи інших активів зі зміною титульного власника, а про перехід права часткового доступу (access) до необхідного ресурсу з метою включення його функціонування в ланцюг виробництва нового продукту чи послуги. Відбувається поділ не наявної власності (яка залишається за титульними власниками), а нової, доданої вартості, що виробляється за рахунок тих же ресурсів, розсіяних між старими господарями, але в умовах більш ефективного їх використання. Взаєморозрахунки між власниками у такому випадку є, по-суті, рентними платежами за право набуття часткового доступу до ресурсів. Таким чином можна говорити про ймовірне розщеплення пучка правочинностей власності: право володіння ресурсами залишається за титульними власниками, а право управління ними передається на рівень спеціальних корпоративних управлінських структур (проектних компаній) для задоволення загальносупільних, загальноекономічних, стратегічних потреб.

Фактично, основою впровадження корпоративного управління територіальним розвитком можна вважати формування особливого типу відносин власності на територіальні активи, який би займав проміжне положення між колективною та приватною формами власності. Таким типом відносин може бути співволодіння, за якого кожна зацікавлена у використанні, споживанні, управлінні активом сторона набувала б частину відповідних правочинностей, із закріпленням відповідними договірними документами. Через співволодіння розщепленим пучком правочинностей корпоративна форма організації територіального господарювання забезпечує підприємців-природокористувачів фінансовими та матеріальними засобами, необхідними для раціонального використання природних ресурсів.

Корпоратизація фінансово-економічного простору територіальних систем може відбуватися у двох взаємодоповнюючих напрямках: висхідному, який полягає в участі всіх місцевих зацікавлених сторін (органів державної влади, місцевого самоврядування, неурядових організацій, бізнес-структур, територіальних громад) у процесах розробки та впровадження планів розвитку територій, підвищення їх інвестиційного потенціалу та привабливості для бізнесу, та нисхідному, тобто у прозорому та ефективному державному регулюванні процесів корпоратизації, розробленні ефективних механізмів щодо

стимулювання господарюючих суб'єктів до діяльності в рамках партнерств і мереж.

Багатьма зарубіжними дослідниками відводиться вирішальна роль бізнес-структурам у забезпеченні розширеного відтворення територіальних економічних систем на засадах сталого розвитку. Зокрема, у дослідженнях [85; 131; 186], зазначено, що рівень сталості територіального розвитку залежить від здатності підприємств (особливо малих та середніх) здійснювати свою діяльність у формі реалізації бізнес-моделей, які забезпечують їм стійкі конкурентні переваги на місцевому, національному та глобальному ринках, з метою досягнення прибутковості власної діяльності з подальшим рефінансуванням отриманого прибутку в розвиток соціо-економіко-екологічного простору ТЕС. Через використання наявних територіальних ресурсів, їх залучення до економічного обігу, перетворення у фінансову форму за допомогою ринкових механізмів, генерацію доданої вартості, її акумулювання та рефінансування доходів на удосконалення виробничої інфраструктури та покращення технологічної складової, місцеві бізнес-структури формують замкнутий цикл відтворення матеріальних ресурсів (у тому числі природних) шляхом їх фінансизації. Розвиваючись, підприємства сприяють також піднесенню території свого локалітету завдяки вилученню частини природно-ресурсної ренти з подальшим її рефінансуванням, генерації доданої вартості внаслідок поглиблення переробки місцевих ресурсів, залучення додаткових фінансових ресурсів через ринки капіталу, ринки похідних, банківське кредитування, інші механізми та інструменти.

Окрім цього, впродовж останніх 10 років значно актуалізувалися екологічний та соціальний аспекти діяльності бізнес-структур у розрізі їх впливу на процеси відповідно збалансованого ефективного використання різних видів природних ресурсів (з їх перетворенням у природний капітал) та згуртування місцевих громад (із формуванням соціального капіталу) і на основі врахування цих впливів – становлення нової управлінської та виробничо-господарської етики. Етична складова функціонування бізнес-структур охоплює відповідальність компаній перед суспільством за стан навколишнього природного середовища та здійснення своєї діяльності на основі принципів сталого розвитку. Такий спосіб побудови виробничо-господарського процесу отримав назву корпоративної соціальної відповідальності (КСВ). Європейська комісія трактує КСВ як концепцію, згідно з якою бізнес-структури на

добровільній основі та у взаємодії з усіма зацікавленими сторонами виконують оцінку впливу соціальних та екологічних факторів на основні параметри своєї діяльності, і розробляють власні бізнес-моделі з урахуванням отриманих результатів. Стратегії КСВ на рівні окремих фірм сприяють зменшенню рівня ризиків та витрат і, так званій, сталості фондів і підвищенню конкурентоспроможності на регіональному та національному рівнях. З концепції корпоративної соціальної відповідальності випливає концепція відповідальної конкурентоспроможності, що зарубіжними дослідниками трактується як основний аспект успішного виходу бізнес-структур на глобальні ринки і полягає в організації бізнес-процесів та формуванні прибуткових продуктів і більшим урахуванням соціальних й екологічних завдань підтримки суспільства загалом і місцевих громад зокрема.

Досягнення відповідальної конкурентоспроможності неможливе зусиллями одних лише бізнес-структур. Сучасна економіка являє собою глобальну мережу різноманітних учасників, які взаємодіють на основі динамічного співвідношення відносин конкуренції та співробітництва. Крім того, окремі власники чи користувачі ресурсів часто неспроможні адекватно вибудувати ланцюги створення вартості і вмонтувати в них свої ресурси. Причиною цього можуть бути брак інформації про становище на ринку, відсутність технологічної схеми виробничої діяльності, досвіду укладання взаємовигідних угод з іншими власниками тощо, або ланцюги, в які інтегровані ресурси кожного власника та/чи користувача ресурсів не сприяють їх гармонійному і найбільш раціональному використанню.

Тому формування природо-ресурсних капіталів територіальних економічних систем можливе на основі інтенсифікації інтеграційних зв'язків між окремими бізнес-структурами (що сприятиме об'єднанню їх діяльності в рамках єдиного виробничо-господарського проекту, здатного генерувати спільний фінансовий потік, який, крім того, внаслідок дії синергетичного ефекту, перевищуватиме суму потоків кожної бізнес-структурою окремо), а також налагодження та розвитку партнерських відносин між бізнесом, органами влади та громадянським суспільством з метою пошуку спільних вирішень глобальних проблем та викликів сталого розвитку. У зв'язку з цим територіальні капітали мають формуватися підпорядковано системі цільових завдань і стратегічних орієнтирів розвитку економічних систем територій,

розробка яких, у свою чергу, є результатом ефективної організації діалогу між усіма зацікавленими сторонами.

Іще одним необхідним принципом організації корпоративних капіталів, на якому особливо акцентують увагу зарубіжні науковці, вважається забезпечення прозорості прийняття рішень на всіх рівнях управління, а також відкритого доступу громадськості до діалогу з управлінськими структурами. Управління сталим розвитком на основі інтенсифікації використання природо-ресурсного потенціалу та внутрішніх можливостей ТЕС повинно бути публічним процесом, роль та функції органів державної влади в якому полягали б у сприянні різноманітним ініціативам у сфері місцевого розвитку, подоланні проблемних аспектів і недосконалостей нормативно-правової бази, поширенні інформації та знань через широке співробітництво з науковими та громадськими організаціями, стимулюванні місцевих бізнес-структур розробки планів розвитку територій місцевими бізнес-структурами та інтеграції найбільш ефективних із них в національну стратегію розвитку, передачі функцій контролю та надання суспільних послуг самостійним організаціям мікро- та мезорівнів на основі укладання відповідних угод, налагодженні дієвої співпраці з місцевими господарюючими суб'єктами щодо питань упровадження у практику найбільш достовірних, репрезентативних та прозорих методів оцінки їх виробничої, господарської, фінансової діяльності, а також оцінки здійснених екологоорієнтованих заходів та їх ефективності.

Таким чином, територіальні природно-господарські комплекси, базуючись на відповідних ендогенних природно-ресурсних потенціалах, є потужним сприятливим фактором залучення всіх зацікавлених у процесі сталого територіального розвитку сторін, налагодження стабільного співробітництва в рамках партнерств і мереж, зниженню бар'єрів для виходу територіальних природно-ресурсних активів на фінансові ринки, тобто їх капіталізації. Інтегровані в комплекс бізнес-структури отримують також кращі можливості для обміну інформацією, знаннями, інноваціями, а відтак – підвищення ефективності своєї діяльності та більш раціонального використання ресурсів.

Упровадження корпоративної форми організації територіального виробничо-господарського процесу можливе лише за умови створення відповідної законодавчої бази та організаційно-економічної основи й здійснення поетапного, починаючи із обґрунтування концептуальних основ корпоративної організації цього процесу, формування у

територіальних суб'єктів корпоративної культури та орієнтації на співробітництво й конструктивну конкуренцію у сфері використання обмежених територіальних ресурсів. Наступним етапом може бути розширене впровадження корпоративного управління на рівні окремих бізнес-структур та їх об'єднань, утворених за галузевим типом, а заключним – створення територіальних кластер-корпорацій у рамках адміністративно-територіальних одиниць, економічних зон чи районів міжмуніципальної або міжрегіональної взаємодії.

Відповідно, корпоративна форма територіального природокористування потребує від управлінських органів розроблення чітких довгострокових стратегій, середньо- і короткострокових планів дій у цій сфер. Як довгострокова стратегія має бути створення таких територіальних корпоративних чи квазікорпоративних утворень (комплексів, кластерів), а в рамках середньострокових програм і короткострокових планів діяльності – встановлення розмірів необхідних для цього ресурсів і фінансових коштів, а також заходи щодо здійснення поставлених завдань. Усі плани повинні розглядатися комплексно та консолідуватися в територіальний план дій.

Крім того, налагодження жорстких взаємозв'язків між напрямками діяльності територіальних корпорацій та функціями територіальних органів управління дасть змогу раціоналізувати всю систему управління, максимально підвищивши її ефективність та піднявши весь процес спільної діяльності на новий рівень корпоративних відносин учасників і зовнішніх партнерів, сформувавши таким чином більш досконалу управлінську систему в межах конкретної території.

Серед особливостей територіального природно-господарського комплексу, сприятливих для забезпечення розширеного відтворення природо-ресурсного потенціалу на засадах сталого розвитку, можна виділити територіальну спорідненість і просторову наближеність усіх учасників виробничо-господарського процесу; зниження рівня ризиків та невизначеності у діяльності територіальних бізнес-структур; налагодження конструктивного співробітництва між бізнес-структурами, органами державної влади, місцевого самоврядування, неурядовими організаціями, науковими установами, населенням; поєднання відносин продуктивної конкуренції та співробітництва; інтеграція до глобальних виробничих мереж одночасно з інтенсифікацією міжрегіонального співробітництва.

Таким чином, формування та організація територіальних природо-ресурсних капіталів є складним системним процесом, успішна реалізація якого можлива на основі врахування таких принципів:

- специфікація прав власності на природні ресурси;
- забезпечення прибуткового використання природних ресурсів шляхом їх інтегрування до виробничих ланцюгів бізнес-структур, у результаті чого сумарна ринкова вартість вироблених продуктів перевищуватиме суму вартостей вхідних ресурсів та витрат, пов'язаних з організацією та обслуговуванням виробничо-господарського процесу;
- досягнення високого рівня продуктивності територіальних виробничих процесів та рівня інноваційно-інвестиційної активності за рахунок інтеграції та співробітництва між територіальними бізнес-структурами з одночасним забезпеченням конкурентоспроможності територіального продукту на зовнішніх ринках в умовах продуктивного конкурентного середовища між територіальними економічними системами;
- формування корпоративного управлінської ланки з питань інтеграції активів бізнес-структур – користувачів природних ресурсів – на основі застосування методів проектного управління, стратегічного співробітництва та конструктивної конкуренції;
- стимулювання стратегічного співробітництва і взаємодії, а також конструктивної конкуренції між суб'єктами ТПК для заохочення відповідальної бізнес-діяльності та виконання спільних заходів на засадах корпоративної суспільної відповідальності;
- чітка організація і структурованість територіального простору, прозоре нормативно-правове забезпечення діяльності всіх суб'єктів, зацікавлених у територіальному розвитку, розмежування їх повноважень, закріплення прав та обов'язків;
- збалансування інтересів бізнес-структур різних типів, на певній території (великі трансрегіональні та транснаціональні корпорації, малі та середні підприємства);
- територіальна диференційованість та часова динамічність структури управління, а також ступеня інтеграції та сфер спеціалізації територіальних природно-господарських комплексів залежно від особливостей їх ендогенного природного, виробничого, соціального, культурного, організаційного потенціалів;

- інтеграція територіальних природно-господарських капіталів до національного та глобального фінансово-економічних просторів.

Методи та інструменти формування територіальних природо-ресурсних капіталів можуть значно диференціюватися у зв'язку з різноманітністю локальних обставин, відповідно до конкретних інституційних, фінансових, ринкових, соціально-економічних, екологічних умов тієї чи іншої територіальної економічної системи (структура, обсяг та ступінь освоєння природних ресурсів, структура ланцюгів створення вартості, розподіл прав власності на природні ресурси, діяльність малого, середнього та великого бізнесу в межах території, рівень сформованості виробничої, ринкової, фінансової інфраструктури, наявність цільових груп споживачів, стан навколишнього природного середовища та інше). Однак, узагальнюючи наведені вище системні аспекти формування територіальних капіталів, можна виокремити чотири основних структурних блоки, виконання яких є необхідним:

- організація процесу управління, пов'язана з розподіленням ефективної моделі територіальної координації та розподілу повноважень щодо управління природними ресурсами, створення системи механізмів забезпечення відповідальності за зміну кількісного і якісного складу ресурсів і розподілу ризиків, які виникають у процесі трансформації ресурсу в капітал, між усіма зацікавленими сторонами територіального розвитку та використання ресурсів території;

- планування та проектування, які охоплюють розробку цільових орієнтирів розвитку територій, концептуальних стратегічних планів та конкретних проектів залучення природних ресурсів до економіко-господарського та фінансового середовища, визначення обсягів природних ресурсів та генерованих ними доходів у формуванні сукупних матеріальних та фінансових потоків території;

- організація виробничо-господарських процесів, головним завданням яких є структурування процесу створення вартості на території, налагодження максимально ефективних зв'язків між усіма учасниками територіального економічного процесу та зацікавленими сторонами у раціональному використанні місцевих ресурсів і збереженні навколишнього природного середовища; розробка та впровадження проектів територіальної інтеграції відповідно до цільових орієнтирів та стратегічних завдань розвитку;

- фінансове забезпечення формування територіального капіталу, пов'язане з розробленням механізмів фінансування територіального розвитку на основі залучення інвестиційних ресурсів під забезпечення генерованих місцевими активами майбутніх потоків доходів.

Завданням блоку **організації процесу управління** формуванням територіального капіталу є розмежування діяльності різних управлінських органів усередині системи і визначення кола функціональних обов'язків кожного інституту управління, оскільки ефективність управлінських впливів значною мірою залежить від регламентованості системи горизонтальних зв'язків. Регламентація управлінської діяльності конкретизується у вирішенні питань визначення відповідальних за певний тип завдань управління та періодичного їх розв'язання, суб'єктів взаємодії, очікуваних результатів тощо. Вирішити це питання оперативно можна за допомогою побудови функціональних матриць — методу, який набув значного поширення у країнах з давніми традиціями децентралізації. Застосування цього методу у процесі організації управління територіальним розвитком та розподілу повноважень щодо формування територіальних капіталів у вітчизняній практиці дасть змогу знизити невизначеність, попередити можливі конфлікти, падіння ефективності управління в умовах упровадження принципів децентралізації.

Функціональна матриця — це модель, в якій відображаються взаємозв'язки і взаємозалежності між органами управління у процесі виконання своїх функцій. Види взаємодії підрозділяються на горизонтальні (погодження, консультації, обмін інформацією, спільне обговорення, представлення варіантів дій) і вертикальні (видача завдання, уточнення, роз'яснення), котрі можна завчасно впорядкувати на різних рівнях і ланках управління.

Доповненням до матричного методу є метод органіграм розподілу повноважень, який відображає розподіл повноважень між органами управління в процесі прийняття певного рішення або виконання будь-якої функції управління. За допомогою органіграм можна дізнатися, хто і якою мірою бере участь у роботі або прийнятті рішення у випадку, коли при вирішенні якогось завдання управління перетинаються повноваження кількох осіб або ланок управління.

Залежно від того, яким чином відбувається розподіл повноважень щодо координації та управління територіальним розвитком, тобто ступеня децентралізації зазначених повноважень, у світовій практиці

виділяють наступні моделі: державного, державно-приватного та приватного управління.

У першому випадку територіальним розвитком ключову роль відіграють органи державної влади та їх представництва на місцях. Нормативно-правове регулювання є одним з традиційних способів, через які держава визначає, скільки, де і ким можуть бути використані ті чи інші територіальні ресурси. Однак застосування ринкових інструментів управління територіальним розвитком також потребує певний тип державного втручання. Навіть якщо доступ і використання природних ресурсів регулюються ринком, сильні інститути, які визначають і забезпечують дотримання необхідних правових рамок, або інші регулюючі заходи (установка відповідного рівня податків або певної кількості продаваних дозволів) є обов'язковими. Виділяють два різновиди моделей державного управління – централізовану та децентралізовану.

Перша є традиційною формою управління, в якій основні повноваження залишаються за державними органами влади. Як зазначає низка авторів, надмірна централізація повноважень щодо забезпечення територіального розвитку є неефективною, оскільки не дає змогу повною мірою враховувати інтереси місцевих громад.

Децентралізована модель державного управління базується на припущенні, що місцеві органи влади володіють більшою повнотою інформації стосовно місцевих потреб, пріоритетних напрямів і способів діяльності щодо їх задоволення. Як свідчить світовий досвід, передача значного обсягу повноважень на місцевий рівень управління може привести до зростання відповідальності зацікавлених сторін за раціональне використання місцевих ресурсів та підтримання збалансованості екосистем [186]. При цьому науковці часто наголошують на необхідності диференціації політичної та адміністративної децентралізації. Порівняно з першою, яка в основному полягає в переважаючій участі місцевих громад у прийнятті політичних рішень, адміністративна децентралізація передбачає більшу адміністративну та фінансову незалежність місцевих органів влади від центральних.

У моделях державно-приватного управління ключову роль відіграє налагодження спільних відносин між державними органами та приватними суб'єктами, тобто неурядовими організаціями або бізнес-структурами. Метою такої співпраці є забезпечення оперативного

регулювання розвитку територіальних економічних систем, налагодження більш продуктивних взаємодій і партнерських відносин між зацікавленими сторонами у формі діалогу, переговорів, укладання системи договорів тощо. Очікується, що ці спільні системи управління в остаточному підсумку сприятимуть розробленню більш ефективних схем використання природо-ресурсного потенціалу територіальних економічних систем. Типові приклади таких моделей управління включають державно-приватне партнерство або системи спільного управління.

Державно-приватне партнерство розвивається на основі договірних угод між урядом і приватним сектором з метою забезпечення суспільних благ і послуг (наприклад, інфраструктурних, водовідведення, управління природоохоронними територіями). Концепція виходить з ділового адміністрування і логіки встановлення партнерських відносин, основною ідеєю якої є те, що як громадськість, так і місцевий приватний сектор володіють унікальними характеристиками, які становлять основу їх порівняльних переваг у конкретних аспектах обслуговування потреб місцевого розвитку чи виконання проектів [246]. Договори в межах моделі державно-приватного партнерства включають сервісні контракти (1-2 роки), контракти на управління (3-5 років), договори оренди (8-15 років), поступки (25-30 років) або будівництво-експлуатація-передача (2-30 років). В обмін на згоду надавати послуги приватний партнер отримує оплату (у вигляді плати, тарифів або абонентської плати) відповідно до визначених стандартів обслуговування та інших критеріїв, зазначених у договорі. Уряд, звільнений від фінансового та адміністративного тягаря надання послуги, зберігає, однак, за собою важливу роль у регуляції та контролі ефективності роботи приватного партнера. ДПП, таким чином, не може розглядатися як повна заміна сильного та ефективного державного управління.

Системи спільного управління (co-management systems) належать до сфери контролю та/або прийняття рішень між громадами чи групами користувачів і державою та можуть розглядатися як державно-громадське управління [244]. Вони засновані на договірних угодах між державою і групами місцевого населення – користувачами природних ресурсів. Такі угоди, як правило, пов'язані з визнанням та легітимізацією систем спільного об'єднаного управління на місцевому рівні (навіть традиційного і неформального). Негативними аспектами такого підходу щодо управління місцевими природними ресурсами є загальні недоліки

управління спільними ресурсами (common pool resources management), зокрема труднощі, пов'язані з в проектуванням та застосуванням адекватних інституційних механізмів. Тим не менш, системи спільного управління викликають усе більший інтерес із боку установ-донорів щодо їх ефективності у випадках регулювання використання ресурсів, які перебувають у спільній власності (наприклад, рибальство або управління пасовищами) [267].

Моделі приватного управління характеризуються значною роллю приватних суб'єктів та бізнес-структур, у той час як держава бере участь у них лише побічно, надаючи необхідну інституційну основу, на якій приватні моделі управління можуть розвиватися. Приватні системи для управління природними ресурсами володіють значним потенціалом у зв'язку з недостатньою спроможністю держави реагувати на місцеві потреби. Наприклад, унаслідок негативної суспільної реакції на втрату біорізноманіття на місцевому та глобальному рівнях, окремі неурядові організації почали самостійно пропонувати альтернативні заходи регулювання, такі, як поступки щодо збереження або незалежні системи сертифікації (Лісова опікунська рада (FSC)) [265]. Варіанти таких систем включають громадське управління, корпоративні мережі соціальної відповідальності та ринкове недержавне управління.

Громадське управління полягає в тому, що громада володіє повноваженнями нормативного контролю, а держава лише забезпечує необхідну інституційну основу для їх діяльності, не втручаючись у неї. На підставі теоретичних уявлень з інституціональної економіки [256] і теорії колективних дій [255] такі системи засновані на структурі загальних прав власності, а також формальних і неформальних (соціальних) контрактах щодо використання спільних ресурсів на нерухомості. Тим не менш, попри те, що подібна модель потребує активної участі місцевих громад, найбільш практичні приклади реалізації громадського управління використанням місцевого природо-ресурсного потенціалу залишаються під частковим державним управлінням. Основні повноваження держави в реалізації цієї моделі полягають у розробці та виконанні належних інституційних заходів, що дають змогу громадському управлінню функціонувати найкращим чином. Крім того, повинно гарантуватися дотримання принципу справедливості з метою уникнення асиметрії задоволення місцевих інтересів у бік традиційних лідерів або домінуючих соціальних груп. Важливими світовими установами, які займаються розробкою та

вдосконаленням принципів громадського управління, є Департамент Великобританії з міжнародного розвитку з розробленою ним концепцією сталого життєзабезпечення, Світовий банк з підходом Communitydriven Development, а також Робоча група Міжнародного союзу з охорони природи щодо питань спільного управління.

Мережі корпоративної соціальної відповідальності є глобальним рухом, в яких компанії та організації добровільно інтегрують завдання вирішення соціальних та екологічних проблем у практику своєї діяльності та звітності. Мотиваційні стимули для фірм щодо приєднання до КСВ-мереж полягають у підвищенні ефективності ведення бізнесу, поліпшенні ділової репутації серед партнерів, державних регулюючих органів чи організацій громадянського суспільства. Ці зобов'язання включають добровільне подання і стандартизацію бізнес-процесів, як правило, у рамках більш широкої мережі, що, в остаточному підсумку контролює дотримання стандартів ведення бізнесу.

Недержавне ринкове управління формують мережі організацій громадянського суспільства, які визначають і впроваджують стандарти, які регулюються за допомогою ринкових механізмів, а державні органи не беруть участі в такому управлінні. Яскравими прикладами таких мереж є Лісова опікунська рада або Морська піклувальна рада, які сприяють сертифікації товарів, що походять із стійких виробничих операцій і, за які споживачі готові платити більш високі ціни [226]. За такого підходу правила (стандарти, норми) встановлюються громадянським суспільством і регулюються ринковим механізмом встановлення цін. Не зважаючи на це, нормативний потенціал систем недержавного ринкового управління залишається предметом обговорень. Зокрема, такі системи сертифікації суттєво залежать від правової та інституційної бази на місцях (наприклад, стан специфікації прав на ресурси, функціонування систем моніторингу природокористування, рівень сформованості правових норм), котра все ж таки залишається під контролем державних органів.

Роль методів планування та проектування процесу територіального розвитку полягає в тому, щоб ідентифікувати та регламентувати відносини виконавців при вирішенні комплексу внутрішньо пов'язаних завдань або функцій управління.

Повноваження щодо проектного управління місцевим/регіональним розвитком та формуванням територіальних капіталів повинні належати спеціально створеним агентствам, або

проектним компаніям, створеним на основі виокремлення з наразі існуючих органів управління регіональним розвитком або афілійованими з регіональними органами управління приватними структурами, сформованими з висококваліфікованих професійних менеджерів. Проектними компаніями, відповідно до прийнятих на державному та регіональному рівні стратегічних планів розвитку, приймаються рішення щодо розробки проектів, які, по-перше, повинні забезпечувати виконання стратегічних завдань, по-друге, враховувати територіальну специфіку, по-третє, забезпечувати реалізацію інтересів територіальних громад, по-четверте, сприяти збереженню та відновленню навколишнього природного середовища та підвищенню ефективності природокористування. Метою формування територіальних капіталів через проектний підхід є залучення інвестиційних ресурсів під майбутні надходження, отримані в результаті функціонування проекту.

У свою чергу, реалізація проектного управління формуванням територіальних капіталів потребує застосування структурного підходу, який полягає у створенні територіальних майнових комплексів (комплексів активів природо-ресурсного походження) з метою керованого зростання їх вартості та виходу на фінансові ринки через механізм сек'юритизації, тобто випуск цінних паперів, забезпечених надходженнями від функціонування такого структурованого комплексу (пулу активів). Структурування окремих прибуткових активів у єдиний базовий пул дає змогу диверсифікувати надходження або за класами активів, або за їх територіальним розташуванням, а отже – знизити ризики інвесторів і, відповідно, забезпечити здешевлення інвестиційних коштів.

Отримані інвестиційні кошти проектна компанія повинна спрямовувати на вирішення завдань проекту (як уже зазначалося, це зростання ефективності природокористування, модернізація інфраструктури, впровадження інноваційних технологій, зокрема, мало- та безвідходних виробництв, рециклінгу, відтворення порушених екосистем і т.д.). Тобто дохід, генерований природними ресурсами, використовується як застава для залучення інвестицій.

Застосування проектного та структурного підходів потребує, по-перше, трансформації структури власності на територіальні ресурси з чіткою специфікацією прав володіння, користування, розпорядження, права на отримання доходу тощо, по-друге, узгодження інтересів усіх

суб'єктів-власників правомочностей щодо ресурсів, які повинні увійти до пулу або ланцюга створення вартості.

Проектний підхід передбачає ідентифікацію інтересів усіх власників та користувачів природних ресурсів регіону, їх гармонізацію та приведення у відповідність до стратегічних завдань територіального розвитку, що можливе шляхом укладання системи контрактів між власниками, користувачами, органами місцевого самоврядування, проектною компанією, державними органами влади. На основі контрактів відбувається розподіл повноважень щодо операційного управління природними ресурсами (які залишаються за нинішніми титульними користувачами) та повноважень щодо часткового доступу до цих ресурсів з боку проектної компанії з метою їх інтеграції до ланцюгів створення вартості.

Стосовно територіальної економічної системи, для ідентифікації та гармонізації інтересів усіх суб'єктів економічних відносин з приводу використання місцевих ресурсів у зарубіжній практиці широко використовується метод ARDI (actors – resources – dynamics – interaction, або учасники – ресурси – динаміка – взаємодія) [228]. Особливість цього методу полягає у співпроектванні концептуальної моделі функціонування території на основі залучення широкого спектра зацікавлених сторін щодо розробки планів територіального розвитку, та реалізації стратегії капіталізації ендогенного потенціалу територіальних утворень (у тому числі формування територіального природо-ресурсного потенціалу). Перевагами ARDI-методу є можливість ведення більш відкритого, динамічного менеджменту, побудови концептуальної моделі функціонування території відповідно до узгодження головним питань формування природо-ресурсного капіталу та досягнення завдань сталого розвитку. Основою методу є створення у складі проектної компанії робочої групи ARDI-менеджерів, до компетенції якої належатимуть повноваження щодо здійснення спільних засідань представників територіальної влад і громади, бізнесу, експертів та науковців.

Першим етапом методу є виявлення основних зацікавлених сторін-учасників, чийі інтереси пов'язані з формуванням територіальних капіталів у межах багатостороннього партнерства та комплексних форм організації виробничо-господарської діяльності, а також установлення чи конкретизація системи зв'язків між ними. Учасниками можуть бути як безпосередньо зацікавлені в управлінні територіальним

природокористуванням суб'єкти (тобто ті, вплив яких на ресурси території матиме прямий безпосередній характер), так і суб'єкти управління, дія котрих носитиме опосередкований характер, проявляючись здебільшого у створенні сприятливих умов, системи стимулів та противаг, метою яких є координація діяльності суб'єктів прямого впливу. На цьому етапі відбувається розподіл повноважень між учасниками, вирішуються можливі протиріччя, невідповідності між зв'язками, ідентифікуються та усуваються прогалини у відносинах між суб'єктами.

На другому етапі визначаються чи уточнюються об'єкти управління, які знаходяться на перетині інтересів зацікавлених сторін. Такими можуть бути матеріальні просторові ресурси (земельні ділянки, лісові масиви, водні об'єкти, об'єкти надрокористування місцевого значення, інфраструктура тощо), фінансові (грошові потоки власного, генерованого, залученого, інвестиційного походження, податкові платежі, платежі за користування), а також права власності (щодо володіння, користування, розпорядження природними ресурсами, право на отримання доходу тощо). На цьому етапі робочою групою укладається реєстр територіальних ресурсів та активів з групуванням на категорії (відповідно до їх цільового призначення), для кожного ресурсу ідентифікується показник, або їх група, що є найбільш важливими для прийняття управлінського рішення стосовно цього ресурсу. Такі показники можуть стосуватися кількісних або якісних параметрів останнього. Оскільки наявність окремих ресурсів для конкретної територіальної економічної системи носить тимчасовий характер, то в реєстрі доведеться вказувати період використання ресурсів (конкретна пора року, сезон тощо), або тривалість їх використання (період повноводності річок, тривалість експлуатації родовища тощо). Окремо варто зазначити екстериторіальні ресурси, які, по суті, носять екзогенне походження стосовно територіальної економічної системи, однак здатні значно впливати на кількісний та якісний стан місцевих ресурсів (опади, кількість сонячної радіації, атмосферна циркуляція).

Третій етап пов'язаний з переліком основних процесів, які спричинюють зміну кількісного та якісного складу ресурсів території. Ці процеси можуть мати характер екологічної динаміки (вичерпання корисних копалин, водозабір, співвідношення обсягів вирубування лісів та лісонасадження), економічної динаміки (зміни рівня цін на продукцію, що містить у собі природно-ресурсну складову,

конфігурації ринків, до яких інтегровані територіальні бізнес-структури, тарифних ставок, оподаткування тощо), або соціальної динаміки (рівень соціальної згуртованості, поширення знань, наявність чи можливість формування ініціативних груп, громадських організацій, та ін.). Ідентифіковані процеси доцільно проранжувати із застосуванням експертного методу, виокремивши ті із них, які можна вважати драйверами змін якісного та кількісного складу кожного наявного на території ресурсу. Результатом цього етапу повинна бути динаміка процесів споживання та відтворення територіальних природних ресурсів, диференційована на так, що зумовлена антропогенним впливом, та природну (тобто зміни навколишнього природного середовища, яких можна очікувати при повній відмові від його господарського освоєння).

Заключним етапом методу ARDI є виявлення взаємодій. Його суть полягає в синтезі інформації, отриманої на попередніх етапах, виконаному з метою виявлення, яким чином координація взаємозв'язків між усіма учасниками територіального економічного простору здатна вплинути на динаміку процесів зміни кількісного та якісного складу всіх наявних ресурсів. Фактично мова йде про колективне проектування та формування динамічної моделі утворення й функціонування територіального природо-ресурсного капіталу.

На основі розробленої моделі органами територіального управління або проектною компанією формується план управління територіальними природними ресурсами та природно-ресурсними активами, заснований на двох варіантах робочої групи при відповідній системі спільних інтересів та взаємодій. Перший – розробити пропозицію про план управління, заснованої на концептуальній схемі (узгодженого плану дослідження сталого розвитку), другий – розробити комп'ютерну модель, яка допоможе у прийнятті рішень і веденні діалогу. У першому випадку мислення буде зосереджено на території та її пріоритетах розвитку, у другому – на реалізації комп'ютерної моделі або рольовій грі, щоб допомогти зацікавленим сторонам розробити адаптивні сценарії спільного управління. В обох випадках метод ARDI є цінним і корисним, оскільки діє з метою встановлення колективної концептуалізації території та є конкретним інструментом для застосування концепцій адаптивного управління формуванням територіального капіталу.

До інструментів планування розвитку територіальних природно-господарських комплексів належить:

- генеральна схема розміщення виробничих сил, що містить їх аналіз поточного стану, територіальне розташування і ступінь сформованості, а також обґрунтування перспективних напрямів удосконалення їх розташування, прогнозування територіальної концентрації і розвитку виробництв, інфраструктури, трудових ресурсів тощо;

- цільові програми територіального розвитку – комплекс запланованих дій, узгоджених за термінами, ступенем пріоритетності, обсягами використовуваних ресурсів (фінансових, матеріальних, адміністративних, інформаційних), з метою вирішення актуальних проблем ТЕС у певних чітко окреслених сферах;

- прогнози розвитку ТПК, які охоплюють комплексну складову із загальною оцінкою розвитку комплексу, а також окремих його аспектів (галузевих, виробничих, соціальних, екологічних). За тривалістю поділяються на коротко- (1 рік), середньо- (до 5) та довгострокові (до 10 років);

- індикативне планування, що орієнтоване на бізнес, сприяючи його розвитку та усього ТПК в цілому, орієнтуючись на систему індикаторів, тобто показників, які відображають цільові орієнтири розвитку ТПК, у першу чергу – ключових компетенцій територіальних кластерів;

- стратегічні плани територіального соціально-економічного розвитку – довгострокові плани, які орієнтуються на покращення якості життя населення, виявлення найбільш привабливих напрямів розвитку економіки та соціальної сфери, ефективних режимів та напрямів використання всіх видів ресурсів ТПК. Розробляються та затверджуються на основі консенсусу територіальних органів влади, бізнесу та громади.

Організація територіальних виробничо-господарських процесів. Процес формування територіального капіталу виявляється невіддільним від процесу забезпечення ефективності функціонування територіальних бізнес-структур, оскільки лише у випадку використання їх інноваційного потенціалу можливо досягти максимальної віддачі від використання природних ресурсів, а отже – їх інвестиційної привабливості, тобто здатності відігравати роль вартості, яка генерує додану вартість. З іншого боку, підвищення ефективності

функціонування територіальних бізнес-структур потребує залучення значних обсягів інвестиційних ресурсів, які можна отримати за рахунок удосконалення корпоративного управління та підвищення прибутковості компаній, ефективнішого використання ресурсів, оптимізації виробничих процесів тощо. Таким чином, перетворення природних ресурсів території у прибутковий капітал має взаємовигідний характер як для органів місцевого самоврядування (представника інтересів територіальної громади – фактичного власника природних ресурсів), так і бізнес-структур (фактичного користувача природними ресурсами території).

Можливість налагодження взаємовигідного партнерства між усіма зацікавленими сторонами та їх ефективної спільної діяльності пов'язана з удосконаленням корпоративного управління як територіальним виробничо-господарським комплексом загалом, так і бізнес-процесами окремих підприємств. Згідно з міжнародною практикою, високий рівень корпоративного управління сприяє ефективному використанню корпоративного капіталу, знижує ризики для інвесторів, а також, як наслідок, забезпечує залучення додаткових інвестицій.

У сучасній глобалізованій економіці головним фактором розвитку територіальних соціально-економічних систем стала горизонтальна і вертикальна інтеграція, формування мережевої економіки, що є запорукою підвищення конкурентоспроможності та реалізації завдань сталого розвитку в регіональному й національному масштабі. Вона стимулює розвиток внутрішнього потенціалу територій, сприяючи тим самим скороченню міжрегіональних відмінностей щодо обсягу генерованого власного доходу. Інтеграційна природа мереж забезпечує включення економіки території до економічних процесів регіонального, національного та глобального рівнів, сприяє екологізації виробництва, дозволяє максимальному повному використанню наявного ресурсного потенціалу.

Мережева економіка формується на основі двох типів інтеграції – вертикальної та горизонтальної.

Формування вертикально інтегрованих систем, що реалізують повний відтворювальний цикл. Створення вертикально інтегрованих систем обумовлено багаторівневою фізичної архітектурою системи територіальних продуктів, що передбачає існування мережі виробників різного рівня, яка забезпечує виготовлення компонентів на кожному з них та їх продаж інтегративним структурам на наступному, більш

високому рівні системи. Такий тип інтеграції являє собою мережу (або ланцюг) створення вартості – ланцюг створення вартості – це сукупність взаємопов'язаних узгоджених та скоординованих видів виробничо-господарської діяльності, спрямованих на розробку, виробництво, збут і обслуговування своїх продуктів. Фактично ланцюг створення вартості є результатом реалізації конкретної бізнес-моделі в межах окремого підприємства (корпоративна), або територіального природо-господарського комплексу (територіальна). Загальним принципом організації цих двох бізнес-моделей є забезпечення прибутковості та максимально ефективного використання вхідних ресурсів. Однак, якщо у випадку корпоративних моделей метою отримання прибутку є насамперед задоволення інтересів засновників, власників чи акціонерів корпорації, то прибутковість територіальної бізнес-моделі повинна мати цільове спрямування на забезпечення інтересів територіальної громади щодо належних умов життєдіяльності, збереження навколишнього природного середовища, рівномірний розподіл абсолютної та диференційної ресурсної ренти першого порядку.

Основною умовою прибутковості територіальних бізнес-моделей є забезпечення розширеного відтворення потоків доходів, генерованих на основі споживання певного обсягу вхідних ресурсів.

Розвиток горизонтально інтегрованих структур у вигляді кластерів. Кластери включають компанії готового продукту або сервісу; постачальників спеціалізованих факторів виробництва, комплектуючих виробів, механізмів, сервісних послуг; фінансові інститути; фірми в супутніх галузях. До кластерів часто входять бізнес-структури, які працюють у низових галузях (з каналами збуту або споживачами); виробники побічних продуктів; спеціалізовані провайдери інфраструктури; урядові та інші організації, що забезпечують спеціальне навчання, надходження інформації, проведення досліджень, надання технічної підтримки; агентства, що встановлюють стандарти; підприємницькі об'єднання та інші спільні структури приватного сектору, організації зі співробітництва, котрі підтримують учасників кластера. Таким чином, можна стверджувати, що кластер – це система взаємопов'язаних фірм та організацій, цінність якої як єдиного цілого перевищує просту суму складових частин.

Однак варто зазначити, що формування кластерів на території проблемних регіонів стикається з необхідністю вирішення комплексу проблемних питань. Зокрема, навіть за наявності об'єктивних передумов

для розвитку базових галузей кластера, галузі, що підтримують його розвиток і багато в чому визначають його інноваційну наповненість, можуть бути або відсутніми, або знаходитися в кризовому стані. Тому ключова роль у піднесенні економіки проблемних регіонів відводиться міжрегіональній економічній інтеграції. Галузі, здатні стати локомотивом соціально-економічного розвитку таких регіонів, повинні розглядатися не як основа формування кластера, а як елемент іншого, більш потужного кластера, утвореного на міжрегіональній основі. У цьому сенсі доцільно ввести в обіг поняття галузей, афілійованих з кластером, тобто тих пріоритетних галузей економіки регіонів, які за допомогою науково обґрунтованого інструментарію регулювання регіонального розвитку можуть інтегруватися в міжрегіональний кластер, що володіє сформульованими М. Портером конкурентними перевагами [131].

Формування територіальних високоефективних природо-ресурсних капіталів на основі кластерного підходу діє змогу оптимізувати територіальне природокористування та підвищити ефективність управління реалізацією територіального природо-ресурсного потенціалу. Застосування такого методичного підходу передбачає створення територіальних інтегральних структур, до складу яких входять усі підприємства-природокористувачі (або їх місцеві підрозділи чи представництва) конкретного територіального природно-господарського комплексу, в рамках яких вони взаємодітимуть з органами місцевого самоврядування, територіальними громадами, фінансовими установами та науковими закладами у сфері виконання програм модернізації виробничої інфраструктури природокористування, захисту і відтворення навколишнього природного середовища, формування нової корпоративної культури господарювання, управління та розвитку, заснованої на цінностях екологічного підходу, а також класу ефективних власників у складі територіальних громад [242].

Методика координації інтересів та діяльності природокористувачів при формуванні інтегрованих структур вертикального і горизонтального типів полягає в укладанні угод чи контрактації територіально взаємопов'язаних економічних суб'єктів.

Контракти можуть бути використані як інструменти сприяння територіальному співробітництву та реалізовані у вигляді взаємних угод між двома або більшою кількістю сторін, що приймають певний рівень

зобов'язань одна щодо іншої. У сфері використання природних ресурсів виділяють два основні типи контрактів: щодо використання матеріальних ресурсів (договори оренди, концесії, ліцензійні угоди та дозвільна система); на придбання екосистемних послуг та послуг з охорони навколишнього природного середовища [250].

Ключовим питанням ефективності системи контрактного регулювання відносин суб'єктів господарської діяльності є забезпечення інформаційної симетрії між їх учасниками. Оскільки у більшості випадків контракти укладаються між особами, інтереси яких перекриваються лише частково, завжди існуватиме сторона, що володіє більш повною інформацією про конкретний ресурс (наприклад, його власник, розпорядник чи орендодавець), і така, для якої характерний брак інформації про особливості функціонування ресурсу (користувач, орендар). Для мінімізації ризику зловживання інформаційною асиметрією при укладанні контрактів пропонується використовувати модель «принципал – агент», за якої регулюючий орган (принципал) та один або більше операторів (агентів) укладають контракт, згідно з яким агенти зобов'язуються дотримуватися цільових орієнтирів, поставлених принципалом, в обмін на позитивні санкції з боку останнього. Застосовуючи цю модель стосовно територіальної економічної системи, де принципалом може бути орган територіального управління або проектна компанія, агентом – місцеві бізнес-структури чи їх об'єднання, можна зазначити, що в цілому такий підхід забезпечить ефективні організаційні альтернативи суто ринкового способу формування бізнес-структурами мережі власних зв'язків.

Адекватно побудована система контрактів дасть мінімізувати провали ринку у сфері природокористування, на трансакційні витрати бізнес-структур і створити дієві стимули й механізми контролю з боку керуючих органів, спрямовані на вирішення можливих конфліктів і забезпечення продуктивної співпраці контрагентів.

Методи фінансового забезпечення. Фінансові ресурси інституційним джерелом руху матеріальних ресурсів ТПК. До їх складу належать як поточні фінансові засоби, так і потенційно можливі в перспективі. Усі фінансові ресурси ТПК розподіляються на ресурси суспільного (засоби територіальних адміністрацій та органів місцевого самоврядування) та приватного (власні засоби підприємств усіх типів та форм власності, засоби кредитно-фінансових організацій, громадських та некомерційних організацій, фінансові засоби населення) секторів [1,

41]. Як методологічне підґрунтя щодо інноваційних форм фінансового забезпечення розвитку ТПК може бути використаний інструментарій фінансового менеджменту, який конкретизується, у застосуванні методичних підходів, по-перше, до оцінки інвестиційних проектів, по-друге, до управління фінансовими ресурсами корпорацій.

Інвестиційний проект за своєю суттю є сукупністю чітко визначених фінансових потоків, які по відношенню до вже сформованого обсягу власного капіталу бізнес-структур, поділяються на вхідні (прибутки, надходження, дивіденди) та вихідні (витрати, вклади, виплати).

Розглядаючи територіальний природно-господарський комплекс як квазікорпорацію, органи управління котрого проводять самостійну інвестиційну діяльність на засадах проектного інвестування, доцільно акцентувати увагу на певних її відмінностях від аналогічної в масштабах виробничо-господарських корпоративних структур. Насамперед різниця полягає у визначенні обсягу вхідних та вихідних потоків інвестиційного проекту відносно його ініціатора – органу місцевого самоврядування. Так, якщо при розрахунку чистого грошового потоку, отриманого внаслідок реалізації підприємницького інвестиційного проекту, до його складу не включають податкові платежі, розглядаючи їх як вихідних потік від підприємства до органів влади, то в муніципальному інвестиційному проекті, навпаки, податкові платежі варто розглядати як один із вхідних грошових потоків.

Крім того, дотримуючись принципу забезпечення еколого-економічної ефективності, розрахунку ставки дисконтування муніципальних інвестиційних проектів також повинен мати певні особливості. Оскільки високі ставки дисконтування зумовлюють прийняття інвестиційних проектів з відносно короткими термінами реалізації, то у сфері природокористування вони призведуть до посилення інтенсивності експлуатації природних ресурсів, їх деградації чи негативних екстерналій по відношенню до інших суміжних ресурсів територіального природно-господарського комплексу. Саме тому визначення ставки дисконтування повинно спиратися на комплексну оцінку природних ресурсів ТПК і в загальному стосовно муніципальних інвестиційних проектів у сфері природокористування вона має бути дещо нижчою порівняно з комерційними підприємницькими інвестиційними проектами.

Інвестиційне розміщення бюджетних чи позабюджетних муніципальних коштів передбачає наявність (а в разі відсутності -- формування) територіального бюджету розвитку чи аналогічних йому за цільовим призначенням бюджетних чи позабюджетних фондів.

Альтернативою сучасній ситуації (за якої фінансові ресурси в країні є надто централізованими, а тому територіальні органи управління неспроможні самостійно формувати та управляти об'ємом своїх доходів, залежачи від зовнішніх трансфертів) можна вважати розробку комплексу нових інституційних, управлінських та фінансово-економічних механізмів, які давали б змогу акумулювати наявні на території ресурси, забезпечити їх максимально ефективно та прибуткове використання, залучити генеровані ними потоки як заставу для отримання фінансових ресурсів ззовні, перетворення природо-ресурсних особливостей території в конкурентний товар з метою отримання інвестицій, які прямо чи опосередковано сприяли б збереженню, відтворенню та охороні навколишнього природного середовища (сек'юритизація, випуск забезпечених активами облігацій, використання засобів цільових фондів, фондів допомоги тощо) [248].

Крім того, перетворення ресурсів на прибутковий капітал можливе завдяки використанню методології територіального брендингу, вибудовування територіальних ланцюгів створення вартості, розробки та впровадження стратегічного планування розвитку територій, застосування механізмів проектного управління та структурного фінансування.

Формування територіальних брендів як основи територіальної доданої вартості відбувається шляхом капіталізації порівняльних конкурентних переваг територій у процесі інтеграції останніх до систем вищих рівнів, тобто перетворення місцевих ресурсів у джерело доданої вартості та об'єкти інвестиційної активності.

Узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок, що сутнісною основою функціонування територіального природо-господарського капіталу є гармонізація розвитку природо-ресурсного, соціально-економічного та фінансового просторів. Перший можна розглядати як первинний рівень, у межах якого реалізується система суспільних інтересів та відбувається структурування виробничо-господарських процесів.

Суть методичного підходу до формування територіальних природних капіталів можна сформулювати як налагодження

ефективного управлінського впливу на стимулювання впровадження, по-перше, інноваційних форм організації суб'єктів виробничо-господарської складової ТПГК, по-друге, інноваційних принципів еколого-економічної збалансованості у практику виробничо-господарської діяльності територіальних бізнес-структур.

Методологічною основою організації процесу формування територіальних капіталів є здійснення комплексу послідовних заходів у сферах організації процесу управління, планування та проектування територіального розвитку, ефективної організації виробничо-господарських процесів та фінансового забезпечення.

Вони включають: оцінку наявного природо-ресурсного потенціалу, аналіз існуючої структури власності на природні ресурси, аналіз наявних ланцюгів створення вартості на території, розробку стратегічного плану щодо оптимізації та підвищення ефективності територіального природокористування, розробку у складі стратегічного плану, окремого плану фінансового забезпечення виконання завдань оптимізації та підвищення ефективності територіального природокористування, розробку проектів реалізації завдань стратегічного плану, гармонізацію інтересів власників та користувачів природними ресурсами через укладання системи контрактів, отримання доходів, генерованих у результаті функціонування проектів та їх цільове використання відповідно до завдань стратегічного плану, використання доступних фінансових механізмів та схем залучення додаткових інвестиційних ресурсів під забезпечення генерованих у результаті реалізації проектів потоків доходів.

Упровадження у практику наведеної схеми можливе за наявності необхідного обсягу інституційних передумов щодо розгортання процесів формування територіальних капіталів:

- удосконалення системи розподілу прав власності на територіальні активи;
- реформування бюджетної системи (бюджетна децентралізація та запровадження принципів бюджетування, орієнтованого на результат);
- покращення системи управління інвестиціями;
- формування умов для розвитку дохідної бази територіальних економічних систем муніципального та регіонального рівнів; їх фінансової самодостатності;

- створення системи стимулів для зростання ефективності використання наявних територіальних ресурсів, що перебувають у приватній власності, власності регіональних та муніципальних органів влади;
- розробка та впровадження принципів середньо- та довгострокового фінансового планування і комплексного стратегічного планування розвитку територіальних економічних систем.

Особливості формування територіальних земельно-ресурсних капіталів. Важливою передумовою формування просторового базису для збалансованого розвитку продуктивних сил і піднесення вітчизняного аграрного сектору є перманентне відтворення та охорона земельних ресурсів. Лівова частка проблем у цьому напрямі пов'язана з низьким рівнем фінансового забезпечення землеохоронних проектів. Коштів, які виділяються з бюджетів різного рівня і суб'єктами аграрного підприємництва, недостатнього для повноцінного невиснажливого землекористування. Земельний податок та орендна плата за користування земельними ресурсами, на відміну від екологічного податку, надходять до загального фонду місцевих бюджетів і не мають цільового спрямування на фінансування проектів відтворення й охорони земель.

Недосконалість міжбюджетних відносин щодо розподілу земельного податку не створює передумов для повноцінного застосування інструментів економічного стимулювання раціоналізації землекористування. Більшість землекористувачів не здатні погашати процентні ставки комерційних банків у разі отримання кредитних ресурсів для відтворення та охорони земельних ресурсів. Виконавчі органи та органів місцевого самоврядування повинні посилити роботу щодо залучення для фінансування землеохоронних проектів фінансових ресурсів міжнародних фінансово-кредитних установ. Усе це потребує пошуку нетрадиційних і не апробованих у вітчизняній практиці підходів до залучення грошових коштів для фінансування проектів відтворення та охорони земель, у першу чергу сільськогосподарського призначення. Основним заходом має стати впровадження сучасних форм формування земельно-ресурсних капіталів.

Незважаючи на значну кількість наукових праць з економічного регулювання використання земельних ресурсів, практично не досліджуються питання формування територіальних земельно-ресурсних активів на основі використання сучасних форм перетворення територіальних земельних активів у специфічну форму капіталу.

Ефективне забезпечення реалізації природоохоронних проєктів у землекористуванні можливі за наявності спеціалізованої фінансово-кредитної установи – Національного земельного банку, який матиме реальну фінансову основу для ефективної капіталізації, а також надійне інституціональне забезпечення у вигляді прозорих умов формування статутного капіталу. Забезпечення вказаних вище вимог потребує неабияких зусиль різних гілок влади, спеціалізованих установ та фахівців, що також пов'язано зі значним часовим лагом між здійсненням необхідних заходів і створенням достатніх передумов для повноцінного банку земель та його регіональних відділень. Через цей банк має забезпечуватись розподіл коштів, накопичених у фондах розвитку земель, на реалізацію проєктів закупівлі державою еродованих та малопродуктивних земель, викуп земельних ділянок у неефективних власників, пільгове кредитування перспективних форм землеробства та ґрунтоохоронних заходів. У структурі банку мають бути сформовані спеціалізовані експертні групи, які забезпечуватимуть реальну оцінку земель, адекватну їх техніко-економічним та екологічним характеристикам, що запобігатиме девальвації земельного капіталу, який штучно культивуватиметься ринковими спекулянтами.

Місцеві ради мають активно впливати на вибір найбільш ефективних власників сільськогосподарських угідь, пріоритетів фінансування відтворення та охорони земель, переведення окремих категорій земель у резерв, купівлю екологічно несприятливих земель державним земельним фондом, проведення консервації деградованих земельних масивів, зміну цільового призначення окремих ділянок у разі крайньої необхідності. Для цього ради мають безпосередньо взаємодіяти з відповідними підрозділами Держгеокадастру, оцінювачами земель, науково-дослідними установами, суб'єктами аграрного бізнесу. Саме представницькі органи мають ініціювати утворення громадських об'єднань на кшталт спілок землевласників та орендарів, лобіювати доцільність створення регіональних відділень Національного земельного банку, обґрунтовувати пропозиції для вищих рівнів виконавчої та законодавчої влади щодо вдосконалення оціночної

діяльності, посилення взаємозв'язку між політикою регулювання ринку земель та територіальними особливостями землекористування.

Важливим завданням національної і регіональної економічної політики є забезпечення фінансової самодостатності територіальних громад. Одним із найбільш вагомих джерел доходів місцевих бюджетів є плата за землю та надходження коштів від продажу земельних ділянок. Підвищити фіскальну дієвість цих надходжень можливо за умови проведення операцій з купівлі-продажу земельних ділянок на конкурентних засадах шляхом проведення земельних конкурсів та аукціонів. У цьому напрямі в більшості адміністративних районів аграрної спеціалізації ще не зроблено нічого. Тобто інститут купівлі-продажу земельних ділянок без конкурентної основи навряд чи можна вважати прогресивним та сформованим, що відкриває ще більші можливості для системних і масштабних зловживань уже не тільки із землями населених пунктів, а й сільськогосподарського призначення.

Значним системним негативом земельної реформи є те, що регламентовані Земельним кодексом України важелі економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель ще й досі не набули практичного втілення, особливо на місцевому рівні, де розв'язання екологічних проблем землекористування значною мірою впливає на темпи соціально-економічного піднесення. У зв'язку з тим, що система стимулювання є номінальною, землевласники й землекористувачі неохоче вкладають кошти у ґрунтозахисні проекти та «зелені» технології сільськогосподарського землекористування. Активізувати природоохоронну діяльність в аграрному природокористуванні можна через популяризацію вдалого використання узаконених стимулюючих підойм щодо відшкодування втрат землекористувачам за виконані ними якісні поліпшення ґрунтів шляхом надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, виділенням коштів державного або місцевого бюджету для відновлення попереднього стану земель тощо.

Потребує кардинальних змін і політика формування фінансових фондів запобігання екодеструктивним процесам у сільськогосподарському землекористуванні. Одним із найбільш дієвих шляхів стало відрахування частини плати за землю, як це регламентовано Законом України «Про плату за землю», але потім блокувалося бюджетним законодавством. Значну частину фінансових ресурсів можна було б акумулювати, перерозподіляючи кошти,

отримані від продажу земель населених пунктів. Важливим джерелом стала б диверсифікація системи плати за землю, що дасть змогу ввести додаткові платежі, у першу чергу штрафного характеру, за забруднення земель, інший екодеструктивний вплив на них, а також за земельні трансакції. У перспективі з метою фінансування землеохоронних заходів та, пов'язаних з раціональним використанням із збереженням земельних ресурсів, доцільно створити Державний фонд охорони земель як складову частину Державного бюджету України. Цей фонд має забезпечувати централізацію та цільове використання коштів, що надходять за відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, поступають з бюджету на виконання цільових програм, а також як податок за землю та штрафні санкції за порушення земельного законодавства.

Про доцільність інтенсифікації зусиль із формування фондів охорони і відтворення земель свідчать наслідки стихійних лих, які призводять не лише до втрати сільськогосподарської продукції, а й значного деструктивного впливу на родючість ґрунтів, що є вагомим фактор неврожаю в наступному році. Крім фінансування наслідків ліквідації форс-мажорних ситуацій у землекористуванні, доміантою витрачання коштів фонду мають бути науково обґрунтовані проекти відтворення та охорони сільськогосподарських угідь, зі зниження кислотності та засоленості ґрунтів (вапнування, гіпсування), рекультивації земель, які знаходилися під торфорозробками, розширення лук та пасовищ, нарощення лісозахисних смуг. За допомогою цього фонду варто буде в разі зняття мораторію формувати державний фонд земель, які потребують покращення якісних характеристик, утрачених унаслідок невмілого їх використання або ж цілеспрямованих дій для отримання разового рекордного врожаю. Після проведення відповідних агротехнічних заходів, що дадуть можливість відновити природну родючість земель, вони знову можуть стати об'єктом купівлі-продажу на ринку сільськогосподарських угідь [128]. Землі, які не зворотно втратили продуктивну здатність до самовідтворення, мають бути залужені або заліснені за рахунок коштів фонду. Більше того, наразі не існує й фінансово-кредитної установи, яка забезпечуватиме перерозподіл фінансових ресурсів фонду, їх оборот у системі розширеного відтворення.

Ще одним «вузьким» місцем фінансово-економічного механізму землекористування зокрема й аграрної сфери взагалі є символічний

характер дотування галузі рослинництва. Сільгоспвиробники використовують усі наявні ресурси, щоб латати діри в Охрімівій свиті власного сільськогосподарського виробництва через дороговизну пально-мастильних матеріалів, мінеральних добрив та засобів захисту рослин, низький рівень механізації агротехнічних робіт, не вигідні умови одержання кредитних ресурсів. За таких умов про екологічний імператив стратегії землекористування не варто навіть говорити. Тобто треба визнати, що підвищити ефективність використання земельних ресурсів і при цьому не залишати поза увагою екологічну складову землекористування лише за рахунок удосконалення системи земельного оподаткування, економічного стимулювання відтворення та охорони земель, розбудови ринкової інфраструктури кредитування ґрунтозахисних проектів та формування цільових фондів неможливо.

Додаткове залучення кредитних ресурсів у систему розширеного відтворення господарства територіальних утворень для збільшення кількості реалізації соціальних та інфраструктурних проектів в умовах поточної кризи обумовлене необхідністю підтримки і підвищення інвестиційної привабливості об'єктів комунальної власності на первинних та вторинних ринках нерухомості.

Одним із перспективних джерел фінансування є емісія цінних паперів місцевої позики під заставу землі, що мають також колективну гарантію (забезпечених пулом заставних). Схема такої моделі (рис. 2.1) в умовах кризи створює додаткові джерела фінансування соціального та інфраструктурного розвитку місцевих територій. Фінансування через систему цінних паперів місцевої позики, що передбачає організацію в регіонах спеціалізованих міжбанківських бірж, має бути спрямоване виключно на придбання заставних. Органи місцевої влади повинні активно використовувати ринки цінних паперів для фінансування витрат місцевого бюджету та бюджету в частині здійснення конкретних проектів і цільових довгострокових програм.

Основні завдання муніципальних органів щодо визначення обсягів і строків запозичень на ринку цінних паперів мають включати:

- розширення запозичень під заставу земель комунальної власності для фінансування цільових довгострокових програм соціального та інфраструктурного розвитку; стабілізацію режиму залучення коштів у цінні папери (забезпечення планового характеру надходжень у загальному контексті бюджетної політики) і ринку цінних паперів місцевої позики;

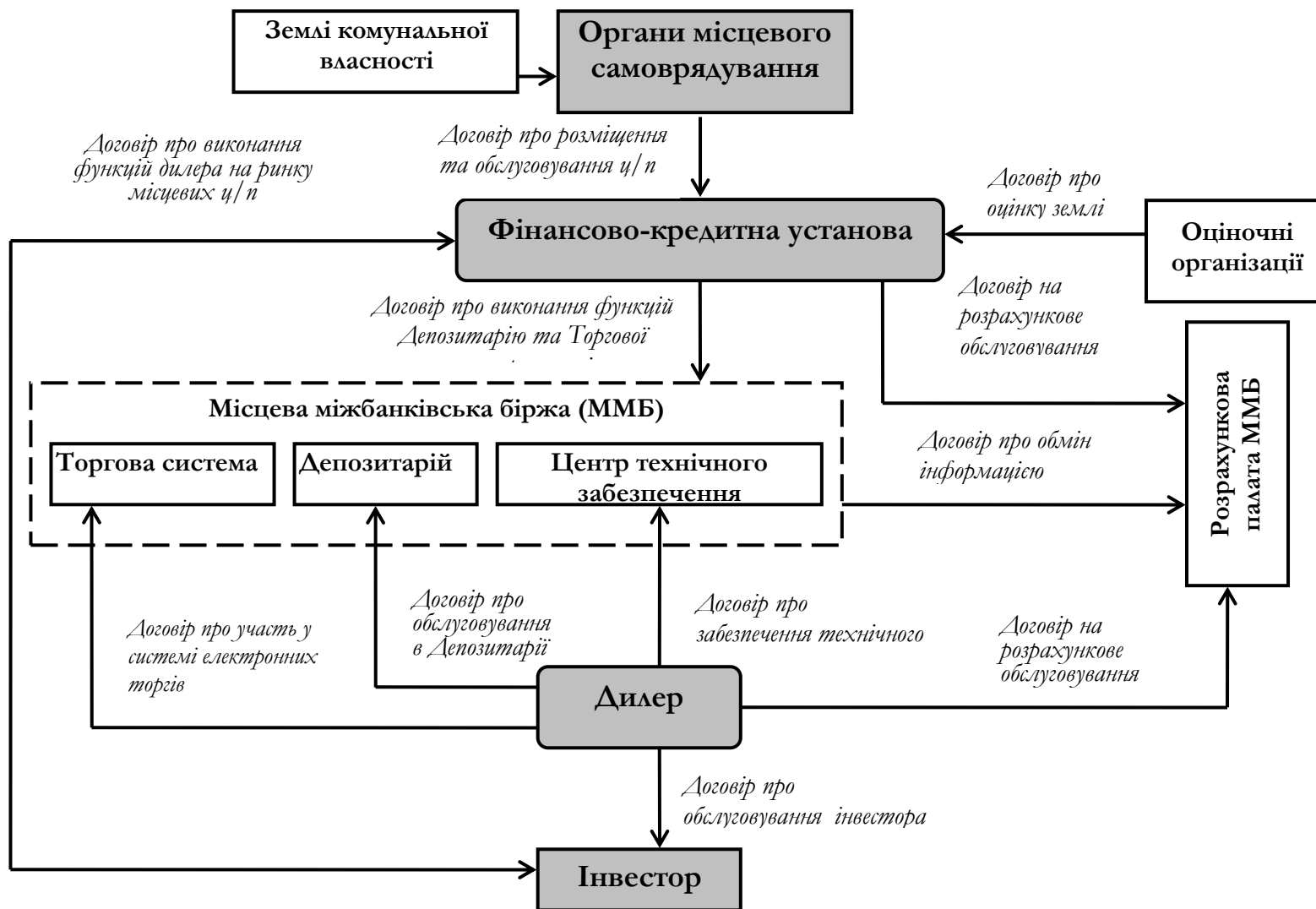

Рис. 2.1. Схема випуску цінних паперів місцевої позики під заставу земель комунальної власності

- проведення цілеспрямованої послідовної роботи зі зниження вартості запозичень;

- функціональний розподіл цінних паперів місцевої позики на інструменти грошового ринку (короткострокові державні папери) та інструменти ринку капіталів (облігації з терміном погашення під заставу земель комунальної власності, що випускаються для фінансування конкретних проектів і цільових довгострокових програм).

З метою підтримання надійності та доступності цінних паперів місцевої позики під заставу земель комунальної власності для інвесторів муніципальні органи як позичальники повинні:

- здійснювати на основі новітніх комп'ютерних технологій створення боргової книги і забезпечити можливість прямого володіння цінними паперами будь-яким групам інвесторів;

- не примушувати інвесторів брати на себе ризики третіх осіб у зв'язку із зберіганням і обслуговуванням державних цінних паперів;

- стимулювати розвиток механізмів, що забезпечують доступ максимально широкого кола інвесторів на ринок державних цінних паперів, перш за все всіх форм колективних інвестицій;

- активно сприяти розвитку та використанню розрахункових, депозитарних та клірингових систем (включаючи платіжні системи Центрального банку).

Таким чином, місцева міжбанківська біржа має бути унікальною торговою системою для розміщення та обслуговування облігацій внутрішнього місцевого боргу та найбільшою інфраструктурною організацією на місцевому ринку цінних паперів. Курс місцевих органів влади має спрямовуватися на підтримку достатньої привабливості ринку за рахунок високої надійності, прибутковості й ліквідності облігацій, а також зниження ризиків шляхом заставлення земель комунальної власності, що сприятиме падінню процентних ставок та розширенню ринку цінних паперів місцевої позики в короткі терміни.

Крім того, для розширення кількості інвесторів необхідний допуск нерезидентів на ринок місцевих цінних паперів та можливість купувати їх на суму до 10% номінального обсягу випуску.

Реалізація цінних паперів має відбуватися на основі програмно-технічного комплексу через електронну торговельно-депозитарну систему та підключення до біржі віддалених терміналів і регіональних торгових майданчиків, а також упровадження нових фінансових

інструментів на базі цінних паперів під заставу земель комунальної власності (ф'ючерси та опціони, «репо», ломбардні кредити тощо).

З метою контролю капіталу нерезидентів, які бажають придбати цінні папери місцевої позики, необхідно застосовувати схему їх допуску на ринок місцевих цих паперів, яка передбачає їх участь через вітчизняні банки-дилери на вторинних торгах та репатріацію прибутку через їх рахунки. Впровадження дворівневої системи дилерів, у рамках якої первинні мають отримати можливість торгувати без передоплати з покриттям у вигляді операції «репо» з вітчизняними фінансово-кредитними установами з метою залучення найбільших учасників ринку до його регулювання в напрямі підвищення стійкості всієї системи. Первинним дилерам необхідно надати право: виставляти котирування, подавати необмежений обсяг неконкурентних заявок, користуватися одноденними бланковими кредитами Національного банку для підтримки ліквідності та вчинення угод «репо». Завдяки цьому вдасться знизити вартість кредитів для позичальника через обмеження запозичень на ринку і допуску нерезидентів на нього, а також створити стійку систему підтримки стабільності цього сегмента фінансового ринку.

Через мораторій на вільний оборот сільськогосподарських угідь землекористувачі не можуть продати хоча б ті землі, які належать до категорії малопродуктивних або ж зазнали негативного техногенного впливу торфорозробок та не мають вирішального значення для ефективного ведення сільськогосподарського виробництва. Особисті селянські господарства, фермери, більшість сільськогосподарських підприємств ледве зводять через обмеженість коштів фінансують заходи щодо охорони земель за залишковим принципом.

Якщо існують обмеження на вільний оборот земель сільськогосподарського призначення, то стосовно передачі прав власності на землі населених пунктів уже давно сформовані класичні ринкові атрибути. Це дає змогу власникам безперешкодно їх продавати і виконувати операції що стосуються надання цих земель у тимчасове користування. З огляду на зазначене органи влади, метою яких є відтворення природної родючості сільськогосподарських земель, мають використати весь можливий інституціональний простір для максимального збільшення рівня капіталізації земель населених пунктів, а отримані від їх використання фінансові ресурси частково спрямувати в сектор сільськогосподарського землекористування. Сьогодні

сформовано критично необхідний рівень інституціонального забезпечення випуску цінних паперів під заставу земель комунальної власності, що перетворить їх у повноцінний елемент товарно-грошових відносин і сприятиме зростанню надходжень до місцевих бюджетів та у фонди відтворення й охорони інших категорій земель.

З метою розроблення сучасного фінансово-кредитного механізму регулювання концентрації земельної власності необхідно сформулювати схему іпотечного кредитування під заставу землі ще в мораторний період, щоб після зняття мораторію ця схема запрацювала на всій території України. Основні позитивні результати запровадження фінансово-економічного механізму землекористування полягають в розробленні основ платного землекористування та забезпеченні надходження фінансових ресурсів в обсягах, необхідних для здійснення землеохоронних заходів. Основний недолік існуючої механізму – неможливість зацікавити товаровиробників у проведенні природоохоронних заходів за рахунок власних коштів. Разом з тим він не узгоджений з іншими економічними важелями управління господарською діяльністю, а також недостатньо оперативно й ефективно реагує на динаміку економічних і екологічних процесів у державі.

Тобто необхідно законодавчо оформити пілотний проект з іпотечного кредитування під заставу землі в окремій адміністративній області. Сприятливим полігоном для його реалізації могла б стати Волинська область, де значні площі сільськогосподарських угідь порівняно з іншими регіонами не є інвестиційно привабливими, оскільки знаходяться в зоні активних осушувальних меліорацій, мають не високий рівень родючості, віддалені від великих центрів фінансової активності. Якщо в цьому регіоні іпотечний механізм запрацює, то можна з високою ймовірністю стверджувати про його життєздатність та ефективність в інших, де більшість земель відзначається високою родючістю.

Розвиток кредитування під заставу землі, у тому числі іпотечного, з метою використання потенціалу застави землі у процесі реалізації основних напрямів забезпечуватиметься: дієвим механізмом, який гарантуватиме іпотечному заставадержателю в разі невиконання забезпеченого іпотекою зобов'язання одержання задоволення з вартості заставленої земельної ділянки; реалізацією заходів щодо захисту прав заставадавців; використанням іпотеки для забезпечення зобов'язань за

договорами купівлі-продажу земельних ділянок; удосконаленням нормативно-правової бази іпотеки землі; проведенням експериментів із кредитування під заставу землі; підготовкою та перепідготовкою спеціалістів з іпотечного кредитування.

Для реалізації такого проекту необхідно підібрати фінансово-кредитну установу, яка стане кредитором власників землі й водночас буде розміщувати іпотечні цінні папери на фондовому ринку. Для того щоб земля, яка надаватиметься різними категоріями власників, отримала адекватну вартісну оцінку, фінансово-кредитні установи мають активно співпрацювати з фірмами, що здійснюють нормативне та експертне оцінювання землі з урахуванням середнього рівня цін на землю в Євросоюзі.

Важливе місце в іпотечному кредитуванні під заставу землі відводиться органам з реєстрації прав на землю. Ці органи мають вести моніторинг передачі прав власності на землю, щоб відмежувати прояви її надмірної концентрації, отримувати інформацію про реальну базу стягнення земельних податків, упереджувати прояви рейдерського захоплення земель найбільш вразливих верств населення, виявляти тенденції активізації процесів парцеляції землеволодіння і землекористування.

Сучасний фінансово-кредитний механізм регулювання земельних відносин не включає навіть критично необхідного набору інструментів та важелів, які сприяли б нарощенню обсягів фінансування землеохоронних робіт, збільшенню інвестицій у реінжиніринг деградованих угідь і при цьому обмежували в надмірну концентрацію земельної власності. Саме остання створить сприятливі передумови для дискримінації на аграрному ринку малих товаровиробників, які водночас є такими ж землевласниками. Концентрація землі в потужних агрохолдингових компаніях звужує потенціал соціально-економічного піднесення сільських територій, погіршує соціальну стратифікацію села, є потенційним чинником соціальної напруженості. Більше того, необхідно враховувати, що земля для більшості українських селян завжди була основним фактором їх господарської автономії та давала можливість створювати критично необхідні для власного відтворення засоби.

Поступовий перехід прав власності на сільськогосподарські угіддя до великих землевласників позбавить простих селян основного засобу існування і змусить їх мігрувати в міста, де вони навряд чи зможуть знайти пристойну роботу.

Отже, сьогодні необхідно вирішити надзвичайно складну дилему: підвищити рівень капіталізації сільськогосподарського землекористування, не позбавивши селян основного засобу їх існування. На нашу думку, це можливо шляхом інституціоналізації механізму іпотечного кредитування під заставу землі. По-перше, селянин, надаючи землю під заставу фінансово-кредитній установі, зможе отримати фінансові ресурси для придбання пально-мастильних матеріалів, отрутохімікатів, сільськогосподарської техніки, сучасного обладнання для тваринницьких комплексів. По-друге, не буде продавати сільськогосподарські угіддя великому землевласнику, як правило, на не вигідних для себе умовах. По-третє, селянин поступово буде адаптуватись до жорстких умов ринкової економіки.

Для активізації іпотечного кредитування важлива ринкова оцінка земельних ділянок з метою встановлення їхньої заставної вартості як предмета застави. Використання нормативної грошової оцінки землі як базової при визначенні її заставної вартості є недостатнім і вимушеним заходом. У свою чергу, ринкова вартість землі безпосередньо пов'язана з обмеженим ринком земель сільськогосподарського призначення, що унеможливає об'єктивне оцінювання кон'юнктури, попиту і пропозиції земель. Виникає потреба у розробці єдиної методики визначення заставної вартості земельних ділянок.

Враховуючи необхідність залучення фінансових ресурсів для здійснення іпотечного кредитування в сільському господарстві, необхідна значна чисельність спеціалістів та експертів у галузі кредитно-фінансового регулювання, яких нині практично немає. Одночасно треба розвивати інститути страхування, оцінки нерухомості, правового й земельпорядного забезпечення, моніторингу земель, емісії та обігу цінних паперів. Робота з налагодження земельно-іпотечного кредитування може бути успішною за активної участі владних структур регіонів і філій банків. Послугами іпотечного кредитування повинні користуватися всі форми сільськогосподарських підприємств та фермерські господарства, але тільки з одним видом застави – земельної ділянки у власності, а в перспективу – права оренди на них.

Право оренди може бути предметом застави як нерухомість. Вартість права оренди земельної ділянки, що є предметом застави (іпотеки), визначається за згодою сторін. У разі застави (іпотеки) права оренди основними є договори: оренди, кредитні, застави (іпотеки) права оренди землі, страхування (на вимогу банку). При наданні кредиту

необхідним є обов'язковий облік прав на земельні ділянки, які надаються в заставу, що повністю виключить нелігитимність прав на землю. Створення системи земельно-іпотечного кредитування повинно поєднуватися з реальним моніторингом стану земельних ділянок, які перебувають у заставі, котрий можуть здійснювати банки або за їхньою згодою – землевпорядні організації.

У зв'язку з недовістю традиційних схем фінансування розвитку сільського господарства необхідно використовувати інноваційні підходи до вирішення існуючих проблем. Одним із них є надання фінансових ресурсів на умовах іпотечного кредиту під заставу землі. Іпотечне кредитування під заставу нерухомого майна (землі) дасть змогу отримувати позики в банку та право кредитору переважного задоволення претензій до боржника на суму закладеного майна. Іпотечний кредит повинен оформлятися як довгострокова позика, за якої право власності переходить на час кредитування до кредитора, хоча власне майно перебуває в користуванні позичальника. Довгостроковий іпотечний кредит має видаватися банком виробнику сільськогосподарської продукції з метою придбання машин та обладнання на термін від 3 і більше років під заставу землі, що купується як забезпечення зобов'язань позичальника. Іпотечне кредитування має стати істотним чинником економічного та соціального розвитку сільських територій. Його роль особливо зростає в період виходу країни з економічної кризи. Для перманентного збільшення сукупного виробництва і, отже, сукупного доходу і сукупного споживання необхідно, щоб частина заощаджень від сукупного доходу спрямувалась через інвестиції в розвиток виробництва.

Надання кредитів під заставу землі вирішить проблему «конвертованості» матеріальних нерухомих активів (землі) у готівку і депозитні кошти, а також цінні папери. Механізм такої «конвертації» реалізовується через іпотеку забезпечену капіталом, який існує у вигляді нерухомого майна. Іпотека є не тільки найважливішим механізмом вирішення фінансової проблеми, але й поліпшення інвестиційного клімату на селі, регулювання грошової маси, соціально-економічного прогресу в цілому.

Основою моделі системи іпотечного кредитування під заставу землі має бути дворівнева структура ринку, завдяки якій банки акумулюють на ринку цінних паперів довгострокові цільові гроші, призначені для іпотеки, і мають можливість надавати настільки ж

довгострокові під невисокий відсоток кредити. Первинним рівнем мають бути власне кредити, а вторинним – спеціальні іпотечні цінні папери (облігації, заставні), за допомогою яких відбувається підживлення банків-кредиторів. Фінансово-кредитні установи, реалізуючи на вторинному ринку іпотечні облігації, повинні на ці гроші надавати іпотечні кредити під заставу земельних ресурсів (рис. 2.2).

Розвиток іпотечного кредитування позитивно позначається на розвитку реального сектору сільського господарства та продовольчій безпеці країни, що проявлятиметься у зростанні обсягів реалізації сільськогосподарської продукції, поживленні суміжних галузей національної економіки, вирішенні соціальних та інфраструктурних проблем сільських територій. Разом з тим воно дасть можливість модернізувати основні засоби виробників сільськогосподарської продукції, що обумовить підвищення її якості та конкурентоспроможності. Іпотека позитивно вплине на проблему зайнятості (додаткові робочі місця в сільському господарстві та інших галузях).

Величезне значення іпотека матиме також для підвищення стабільності й ефективності функціонування банківської системи країни. Забезпечені кредити більш безпечні (в порівнянні з бланковими) для банків, оскільки в разі не повернення кредиту банк реалізує заставу (землю) і повертає свої кошти. Тому стосовно іпотеки для цього необхідна об'єктивна оцінка, а також розвинений ринок земель. Зниженню ризику при іпотечному кредитуванні також сприяє цільовий характер позичок. Операції з нерухомістю найчастіше є менш ризикованими порівнянно з поточними кредитними операціями комерційних банків. Іпотечне кредитування сільськогосподарських виробників є перспективним напрямом банківської діяльності. Іпотечний банк - це відносно стійкий і рентабельний економічний інститут, тому наявність у банківській системі таких надійних фінансово-кредитних установ посилює стабільність і ефективність її діяльності в економічній системі загалом. Іпотечні банки на національному рівні об'єднуються в асоціації. Створення в рамках асоціації іпотечних банків додаткових резервів, що гарантують вклади, поміщені в іпотечні банки, також зміцнює банківську систему.

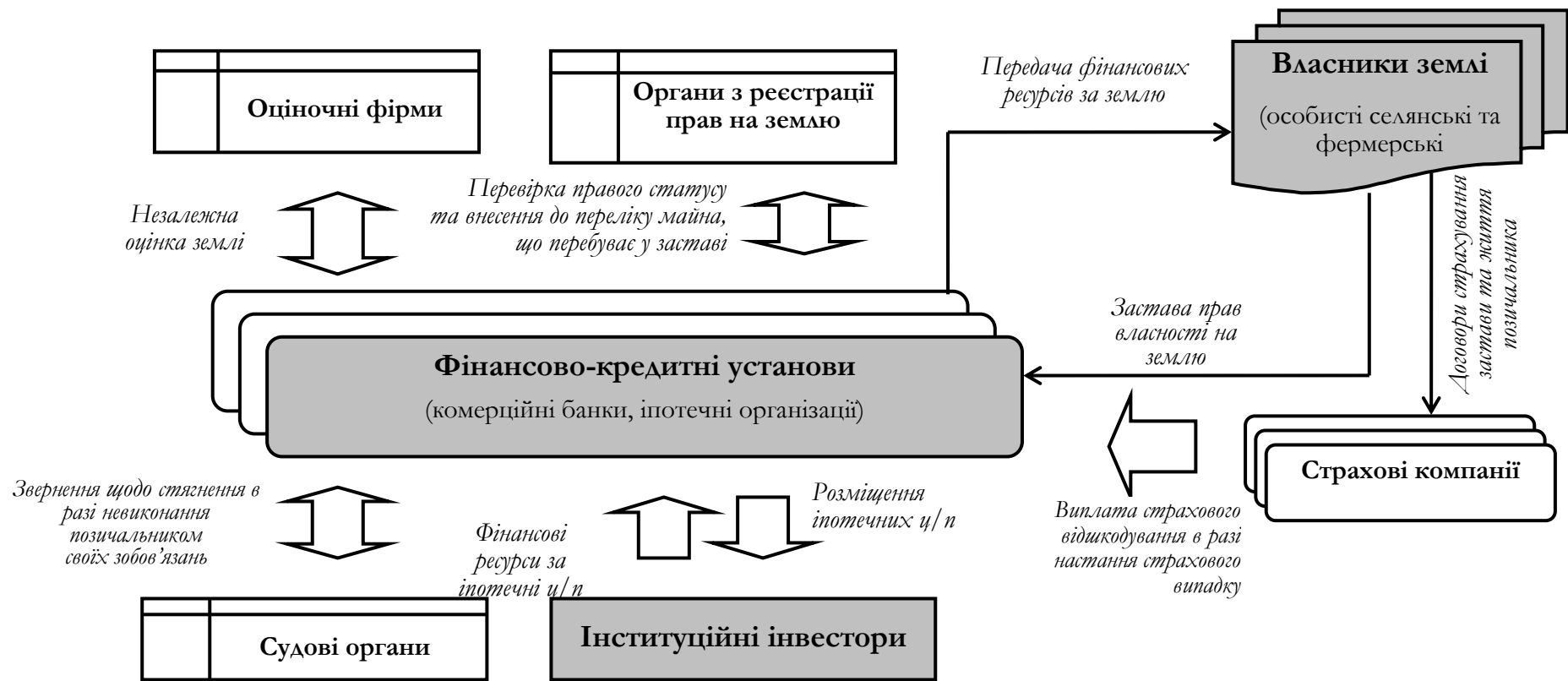

Рис. 2.2. Схема іпотечного кредитування виробників сільськогосподарської продукції під заставу землі

Ще одним важливим аспектом впливу системи іпотечного кредитування на стабільність банківської системи є функціонуванням вторинного ринку позичок, забезпечених заставами. Цей ринок сприяє переливу капіталу в більш рентабельну сферу економіки (диверсифікація банківського капіталу), а також зменшенню різниці між процентними ставками в різних географічних районах, тобто формуванню єдиної ціни капіталу в масштабі країни.

Таким чином, значення іпотеки під заставу земельних ресурсів для економіки країни полягає в наступному:

- залучення капіталів у вигляді землі в господарський оборот через механізми застави, вторинний ринок заставних цінних паперів;
- ринок землі «пов'язує» значну частину грошових коштів, забезпечених товаром, стаючи важливим антиінфляційним чинником;
- грошові кошти населення, що включаються в земельні ресурси, фактично залучаються у розвиток села, створення і підтримку робочих місць, а не фінансують, наприклад, зарубіжних виробників через купівлю імпортованих продовольчих товарів);
- освоєння технології кредитування під заставу земельних ресурсів є першим кроком до загальноприйнятої у світі системи забезпечення гарантій повернення кредитів.

Іпотечне кредитування під заставу землі дасть можливість поступово нарощувати обсяги інвестування аграрного сектору національного господарства. Такий механізм кредитування дозволить селянам отримувати фінансові ресурси для придбання засобів і предметів праці без продажу частини сільськогосподарських угідь, як правило, великим землевласникам, що може зменшувати можливості селян щодо розширеного відтворення наявного ресурсно-виробничого потенціалу.

Сучасний механізм іпотечного кредитування під заставу землі дасть можливість сформулювати прозорі умови передачі і перерозподілу земельної власності, ідентифікуючи реальну базу стягнення земельних податків, котрі є однією з основних статей доходів місцевих бюджетів. Для вдалої імплементації іпотечних схем кредитування різних категорій землекористувачів необхідно реалізувати пілотний проект, який дасть змогу розробити іпотечні схеми на локальній території і тим самим упередити негативні екстерналії поширення іпотечного кредитування під заставу землі на всій території України.

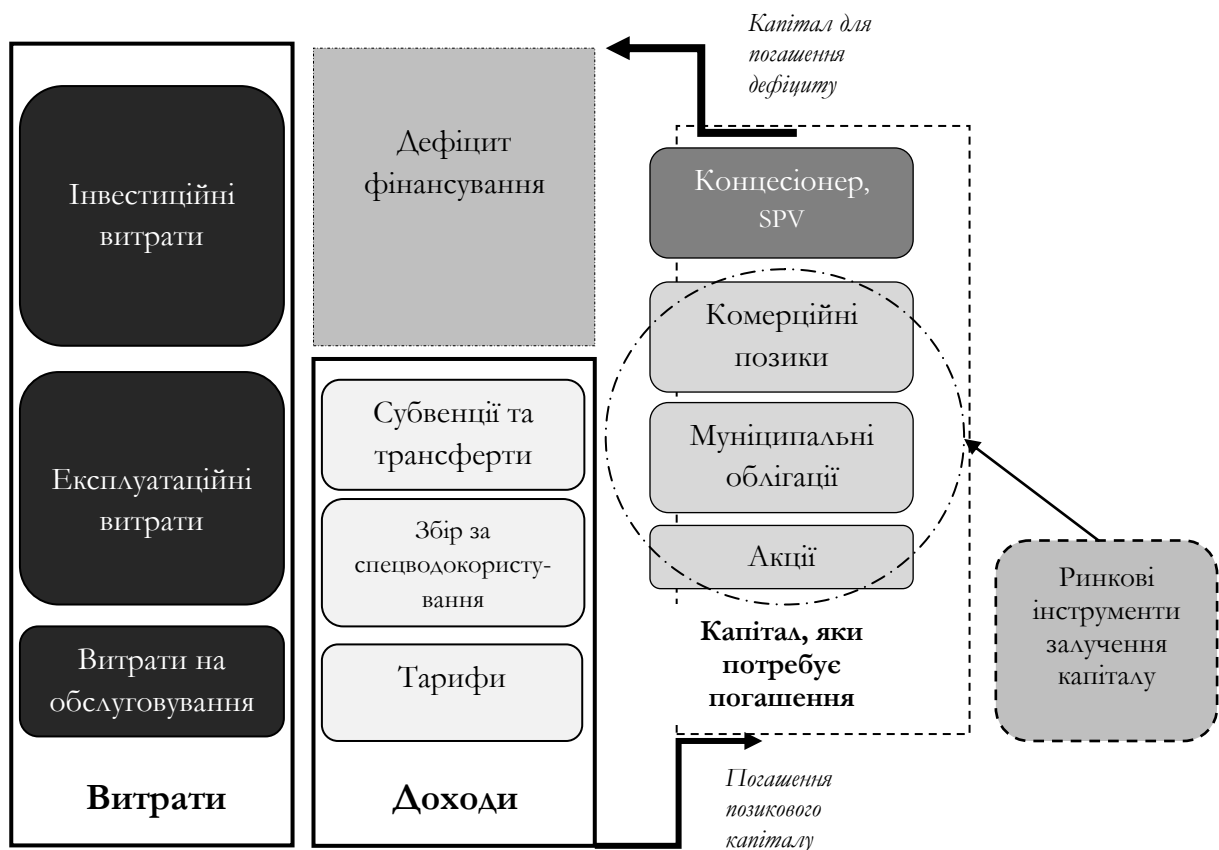
Особливості формування територіальних водно-ресурсних капіталів. Розвиток продуктивних сил на базі водних ресурсів у ринкових умовах у поєднанні із змінами клімату об'єктивно призводить до дефіциту останніх. Ураховуючи те, що значна частина території України, на якій розміщені основні промислові потужності, має низьку природну водозабезпеченість, ця проблема лише загострюється. Крім того, ситуацію значно ускладнює кризовий стан водогосподарської інфраструктури. Так, за даними [72], упродовж останніх років спостерігаються стійкі негативні тенденції у сфері водозабезпечення, зокрема: частка старих і аварійних мереж у Луганській області сягає 72,7, Кіровоградській – 52%. У Дніпропетровській області потребує заміни 46,5% водопровідних мереж, ще у трьох (Тернопільській, Харківській, Львівській) та м. Київ – 39-40%. В інших областях цей показник становить від 20 до 39% від загальної протяжності мереж. Рівень середніх втрат води у мережах дорівнює 30-50% від обсягів піднятої.

Для покращення ситуації система водозабезпечення потребує значних фінансових ресурсів, а також імплементації сучасних фінансових механізмів у сферу управління водогосподарським комплексом. Сьогодні стає очевидним той факт, що лише підвищення тарифів та зборів, посилення контролю за водокористуванням та збільшення розміру штрафних санкцій недостатньо для наповнення фінансами цієї галузі.

На нашу думку, вирішенню означеної проблеми сприятиме низка заходів, спрямованих на зміну системи управління водними ресурсами, розвиток інституційного та правового забезпечення їх використання у глобалізованому ринковому середовищі, розробка та імплементація сучасних механізмів фінансово-економічного забезпечення формування територіальних водно-ресурсних капіталів на корпоративних засадах [2]. При цьому, територіальний водно-ресурсний капітал ми розглядаємо як сукупність фінансових ресурсів, утворених або залучених ззовні у водогосподарський комплекс у результаті його господарської діяльності на певній території. Слід зазначити, що зазвичай під цим поняттям розуміють частину природно-ресурсного капіталу, що включає всю сукупність водних ресурсів разом із екосистемними послугами, які ними надаються.

Сьогодні формування територіальних водно-ресурсних капіталів відбувається практично виключно за рахунок державного фінансування, а саме: збору за спеціальне водокористування, тарифів на комунальні

послуги, екологічних штрафів та прямих державних субвенцій. У той же час спектр інструментів фінансового забезпечення водогосподарської діяльності, що використовуються у країнах із сформованими фінансовими ринками, є набагато ширшим (рис. 2.3) та включає ринкові інструменти залучення приватного капіталу для фінансування інфраструктурних проектів водогосподарського комплексу, а саме: муніципальні облігації, комерційні позики, акціонерний капітал тощо [239].

*SPV – спеціальні компанії з управління водогосподарськими активами

Рис. 2.3. Особливості формування територіальних водно-ресурсних капіталів

Капітал, залучений у водогосподарський комплекс за допомогою зазначених ринкових інструментів, характеризується певними особливостями та відмінностями порівняно із державним фінансуванням. По-перше, цей пул фінансових потоків формується переважно виключно за рахунок коштів приватних організацій

(комерційних банків, приватних операторів, що надають послуги водозабезпечення, фондів прямих інвестицій тощо). Кредити, акції, облігації формують підмножину фінансових потоків у водогосподарський комплекс, які потребують погашення, ринкової плати за використання капіталу. Рівень плати та ціна залучення капіталу у водогосподарський сектор формуються з урахуванням таких факторів як прибуток водогосподарських організацій та загальні інституційні ризики залучення капіталу в інфраструктурні проекти. По-друге, такий капітал може лише скоротити дефіцит довгострокового капітального фінансування, що потребує ефективного функціонування системи тарифів, зборів та держаних субсидій і трансфертів. Ще одна ключова особливість залучення приватних капіталів у водогосподарський комплекс пов'язана з особливостями формування фінансових потоків протягом певного періоду часу. Основна частина витрати інвестора виникає на початковому етапі інвестування, а потік доходів на вкладений капітал має значний часовий лаг [188].

Головною перешкодою на шляху імплементації цих інструментів у вітчизняну водогосподарську практику є низка системних недоліків державного управління водними ресурсами, що може створити реальну загрозу для розвитку економіки, екологічної стійкості й забезпечення питною водою населення країни. Крім того, серйозні недоліки в системі управління водогосподарським комплексом перешкоджають його здатності генерувати і залучати додатковий фінансовий капітал.

До першочергових проблем системи управління водними ресурсами належать:

- низька пріоритетність проблем водогосподарського комплексу на державному рівні;
- складні протиріччя між соціальними, екологічними та комерційними цілями при формуванні водогосподарських проектів;
- політичне втручання;
- проблеми розподілу повноважень в управлінських структурах;
- слабка правове забезпечення;
- недостатня прозорість при укладанні водогосподарських контрактів та договорів;
- економічно необґрунтований та низький рівень тарифів і зборів.

Низька пріоритетність проблем водогосподарського комплексу на державному рівні характерна для більшості країн та урядів, які погоджуються із важливістю водних ресурсів та підписують відповідні міжнародні

зобов'язання. Проте частка бюджетного фінансування, що виділяється для вирішення водогосподарських проблем, зазвичай виявляється непропорційно малою. Це пояснюється, зокрема, тим, що сфера управління водозабезпеченням, як правило, належить до компетенції місцевих органів влади, а місцеві й національні пріоритети відрізняються. Існує також традиція, особливо в бідніших країнах, спиратися виключно на іноземну допомогу для нових водних інвестицій.

Протиріччя соціальних, екологічних та комерційних цілей формування водогосподарських проектів пов'язані з багатофункціональним призначенням водних ресурсів. Кінцевою метою формування водогосподарських проектів у комунальному господарстві є забезпечення населення якісними та доступними водними ресурсами, що досить часто виявляється несумісною із повним відшкодуванням господарських витрат і фінансовою самодостатністю. Це стосується, зокрема, очищення стічних вод, яке передбачене при укладанні міжнародних екологічних транскордонних угод. Забезпечення дешевою або безкоштовною поливною водою як фактор національної продовольчої безпеки позбавляє господарські суб'єкти іригаційних та меліоративних систем оборотних фінансових активів. Таким чином, при формуванні національної водогосподарської політики необхідно враховувати всю багатоаспектність і багатоваріантність використання водних ресурсів.

Політичне втручання та проблеми розподілу повноважень в управлінських структурах. Існує багато різних способів організації діяльності водного господарства, які відображають місцеві політичні, культурні та адміністративні традиції. В одних країнах управління водними ресурсами належить до компетенції виключно місцевої влади, в інших – водне господарство це частина державного промислового комплексу, яка функціонує під управлінням відповідного міністерства, або окрема автономна агенція із широкими повноваженнями. Крім того, існує досить багато випадків успішної приватизації певних частин водогосподарських комплексів. Кожна форма організації водогосподарської діяльності має свої переваги та недоліки, але жодна з них не є універсальною. Головною ж умовою успішного функціонування будь-якої форми організації водогосподарського комплексу є чіткий механізм відповідальності за свої власні результати. Крім того, успішні організації діяльності, як правило, мають певну

фінансову та господарську незалежність, окремі розрахункові рахунки, цільове фінансування, чіткі й послідовні завдання, поставлені урядами, муніципалітетами або користувачами. Ці принципи є обов'язковими для виконання незалежно від форми власності чи управління водними ресурсами. Їх недотримання знижує ефективність використання водних ресурсів та підвищує ризик політичного втручання у систему їх управління.

Слабке правове забезпечення. Залучення корпоративного фінансування у водогосподарський сектор передбачає наявність відповідної правової бази, що забезпечить захист інвестицій, визначить правила залучення корпоративного капіталу та механізми участі територіальних громад у проектах, гарантує неупередженість і компетентність судових органів і в цілому ефективну безпеку економічної діяльності інвесторів. Без таких правових основ залучення фінансування фактично неможливе.

Недостатня прозорість при укладанні водогосподарських контрактів та договорів. Сектор водопостачання схильний до корупції, як і будь-який інший, у суспільстві, де це є ендемічним. Реалізація корупційних схем діяльності при формуванні територіальних водно-ресурсних капіталів має низку негативних наслідків, зокрема: підвищує загальну вартість операцій, збільшує боргове навантаження на кінцевого споживача, спотворює форму проекту, спричиняє міжнародний тиск та знижує кредитні рейтинги, що, знову ж таки, підвищує вартість залучення додаткового капіталу.

Економічно необґрунтований та низький рівень тарифів і зборів. Більшість державних водогосподарських підприємств не покривають за рахунок тарифів усіх своїх капітальних і частково операційних витрат, а, отже, покладаються на державні субсидії і трансферти, що робить їх жертвами періодичних бюджетних криз. У зв'язку з цим вони потерпають від гострої нестачі фінансових ресурсів, що призводить до істотного зниження якості обслуговування.

Сукупність і загострення цих проблем у зв'язку із військово-політичною агресією і соціально-економічною нестабільністю спричиняють низку ризиків та перешкод на шляху до залучення всієї сукупності приватних, міжнародних і державних фінансових інструментів формування територіальних водно-ресурсних капіталів у водогосподарський комплекс України. Такими ризиками можна вважати: високу капіталомісткість та початковий рівень інвестицій; тривалий термін віддачі вкладеного капіталу; низький рівень норми прибутку;

валютний і муніципальний ризик; ризик політичного тиску; контрактні ризики.

Окремі з цих ризиків не є унікальними щодо залучення капіталів у водогосподарський комплекс, проте вони значно посилюються у зв'язку із особливістю повернення інвестицій, залучених в інфраструктурні водогосподарські проекти. Типовий водогосподарський проект, як правило, потребує великого обсягу інвестицій у перші роки його функціонування і лише через достатньо тривалий проміжок часу починає формуватися незначний позитивний фінансовий потік віддачі від вкладеного капіталу, який має довгострокову перспективу.

Висока капіталомісткість і початковий рівень інвестицій, тривалий термін віддачі вкладеного капіталу. Водогосподарські інфраструктурні проекти належать до капіталомістких. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки відношення капітальних інвестиційних вкладень до виручки в два рази більше у водогосподарських проектах, ніж у проектах, що пов'язані із видобутком природного газу, і на 70% – порівняно з електроенергетикою та телекомунікаційною інфраструктурою. Активи, залучені до водогосподарських проектів, як правило, не можуть бути повністю вилучені із водного сектору і використані для будь-яких інших цілей. Тому інвестор повністю залежить від майбутніх фінансових потоків, генерованих уже в результаті діяльності водогосподарського проекту. Крім того, коли первинне інвестування завершене, інвестор повністю залежить від державних та муніципальних регуляторів.

Гідроенергетичні проекти також мають особливості, які перешкоджають приватному фінансуванню, зокрема: високі фронтальні витрати, значний ризик будівництва, чутливість навколишнього середовища, велику капіталомісткість і соціальні витрати, тривалий термін окупності. На практиці тільки незначна частина гідроенергетичних проектів фінансуватиметься приватним сектором.

Низький рівень норми прибутку. Фінансові норми прибутку на вкладений капітал у секторі водозабезпечення є одними з найнижчих серед інших інфраструктурних проектів. Головними причинами такої ситуації є протиріччя соціальних, екологічних та комерційних цілей формування водогосподарських проектів, а також економічно необґрунтовані занижені тарифи і збори, регулювання яких, зазвичай, зазнає політичного тиску. На відміну від ситуації в розвинених країнах, де вкладення у водогосподарські проекти належать до найнадійніших, у

держав, що розвиваються норма прибутку на вкладений капітал часто нижча ніж облікова ставка на залучений капітал.

Валютний ризик. Доходи від успішної діяльності водогосподарського проекту отримуються у місцевій валюті, а інвестиційний капітал, залучений до водогосподарських проектів, як правило, – в іноземній. Крім того, всі погашення та відшкодування на вкладений капітал мають сплачуватись також в іноземній валюті. У зв'язку з цим виникає ризик, пов'язаний із можливістю девальвації національної валюти, що на практиці відчули більшість великих приватних водогосподарських концесій та спільних підприємств протягом останнього десятиліття. Передбачити валютний ризик чи застрахуватись від нього практично неможливо. Зазвичай, при укладанні контракту на залучення капіталу у водогосподарський проект визначаються можливості підвищення тарифів у зв'язку із коливаннями на валютному ринку, проте за умови, що ці коливання є незначні.

Муніципальний (субсуверенний) ризик. У багатьох країнах світу центральні уряди, відповідно до політики децентралізації, передають відповідальність за надання послуг водозабезпечення на регіональний та муніципальний рівень територіальних громад. Але ці юридичні особи часто не отримують еквівалентних фінансових і правових повноважень для залучення капіталу. Непродумана децентралізація може призвести до фрагментації систем водозабезпечення (коли малі підприємства обслуговують невеликі групи споживачів, що, у свою чергу, призводить до загострення структурних причин та соціальних проблем, які існують за межами громад), ускладнення залучення засобів для подальших інвестицій в інфраструктуру водопровідного господарства, зокрема, доступ на ринок капіталу, що обмежений законодавчими та політичними рамками країни або соціальними нормами/догмами суспільства. На муніципальному рівні існує ймовірність не справитися із таким навантаженням через недостатню фаховість і досвід роботи. Тому адміністративна децентралізація може зіткнутися з певними обмеженнями, якщо вона не буде супроводжуватися бюджетно-фінансовою децентралізацією на місцевому рівні. В такому випадку цілком імовірно, що муніципалітети не зможуть отримувати ресурси, тобто фінансові трансферти з національного бюджету, чи знехтують наділеними повноваженнями щодо залучення коштів за рахунок введення місцевих податків. На жаль, саме така ситуація склалась у водогосподарському комплексі, адже незважаючи на створені в Україні

басейнові управління водними ресурсами в контексті децентралізації, вони не отримали достатніх фінансових та адміністративних повноважень, а їх функції, як і раніше, виконують облводгоспи [191].

Політичний ризик. Сфера водозабезпечення населення надзвичайно соціально чутлива щодо зміни рівня тарифного навантаження. У зв'язку з цим виникає ризик політичного втручання в регулювання фінансово-економічного механізму водогосподарської діяльності особливо у передвиборчі періоди. Імовірність цього найвища при завершенні початкового етапу інвестиційної програми, коли основна частина капіталу вже залучена до водогосподарського проекту.

Контрактний ризик. Контракти щодо залучення капіталу у водний сектор, як правило, розраховані на тривалий термін, зазвичай 25-30 років. За такий період операційне середовище залучення інвестицій може кардинально трансформуватися у зв'язку із зміною внутрішньої та зовнішньої національної політики. Крім того, при укладанні інвестиційних водогосподарських контрактів не завжди є повна та об'єктивна інформація про стан водогосподарських мереж тощо. Тому завжди існує ймовірність необхідності залучення додаткового фінансування та зменшення рівня прибутковості.

Крім зазначеної сукупності ризик-факторів, які впливають на формування територіальних водно-ресурсних капіталів, залучення інвестицій у водогосподарський комплекс тісно пов'язане із загальним кредитним рейтингом країни, який визначають такі провідні міжнародні аналітичні агентства, як Standard & Poor's, Moody's та Fitch Ratings.

Виходячи з того, що сьогодні день кредитний рейтинг України визначається як ризикований з високою ймовірністю неповернення вкладених коштів, залучення капіталів у коштовні водогосподарські проекти (більше 100 тис. дол. США) можливе лише за допомогою міжнародних проектів під державні зобов'язання та політичні гарантії або відповідно до програми ООН щодо розвитку принципів відповідального інвестування [60].

Водогосподарські проекти, рівень фінансування яких менший ніж 10 тис. дол. США, можуть бути забезпечені за рахунок спеціальних програм фінансування (ODA – Official development assistance), офіційної допомоги в цілях розвитку або мікрокредитування. Рівень безповоротного фінансування за такими програмами становить у середньому 25%.

З огляду на особливості формування територіальних водогосподарських капіталів необхідно реформувати фінансову систему водокористування шляхом упровадження нових форм господарського освоєння водно-ресурсного потенціалу, орієнтованих на вирішення водних та водогосподарських потреб територіальних громад, які передбачатимуть установлення партнерських відносин між державою та суб'єктами приватного підприємництва і забезпечать диверсифікацію джерел інвестування водогосподарських та водоохоронних проектів [59].

Крім того, важливою стратегічною метою територіальної та загальнонаціональної економічної політики стає визначення й створення умов для реалізації довгострокових інвестиційних пріоритетів. Тому необхідне цілеспрямоване конструювання такого середовища, в якому найбільш затребуваним буде найдоступніший капітал. Можливість отримання доходів від використання власних активів є важливою передумовою сталого розвитку території.

Капіталізація активів – це ключовий показник можливості економічної модернізації країни, яка повинна здійснюватися значною мірою за рахунок національного капіталу. Значимість підвищення капіталізації проявляється також у контексті необхідності розвитку фінансової системи України, що визначається рівнем капіталізації активів як вартості капітальної бази держави. Попри це, сьогодні в науковій літературі ще немає однозначного визначення механізму капіталізації саме водогосподарських об'єктів [72].

Оскільки територіальні активи тісно взаємопов'язані і багато в чому визначають структуру й спеціалізацію економіки, то найважливішою їх властивістю є комплексність, яка дає змогу досягнути синергетичного ефекту у вирішенні завдання капіталізації території. На підтвердження цього положення окремі вчені наводять наступні міркування. Зрозуміло, що капіталізацію ресурсорієнтованого регіону навряд чи вдасться істотно підвищити тільки за рахунок залучення в обіг нових природних ресурсів (тобто збільшення фізичної вартості цього активу), оскільки значна їх частина й далі обертається і перетворюється в інші форми капіталу за межами місць їх розробки (тобто регіону). Тому збільшити капіталізацію регіону можна тільки за рахунок поглиблення переробки видобутих на його території ресурсів, формуючи власну виробничу й товарну логістику з використанням резидентних структур. У результаті реалізації цих заходів підвищується не тільки фізична вартість активу, але і відносна та ефективність використання [188].

Відповідно, капіталізація сфери водокористування передбачає надання водним ресурсам такої форми капіталу, у процесі раціонального використання якого максимізується водна рента.

Покращенню інвестиційної привабливості капіталізації водних ресурсів перешкоджають такі чинники, як: гострий дефіцит довгострокових фінансових ресурсів, недостатньо розвинений механізм коротко- та середньострокового рефінансування, відставання розвитку законодавчої бази, надлишкове адміністративне навантаження, слабкість механізмів захисту фінансового суверенітету, несприятлива для фінансового забезпечення водних ресурсів диверсифікація активів низки найбільших банків. Для подолання зазначених факторів стримування подальшого розвитку фінансової системи України, що сприятиме формуванню територіальних водно-ресурсних капіталів, необхідно враховувати те, що водні ресурси є засобом виробництва в багатьох сферах діяльності. Саме тому необхідно сформувати систему домінант територіальних водно-ресурсних капіталів в окремих ланках господарського комплексу.

В одних галузях водні ресурси є засобом праці, в інших – її предметом, що й визначає функціональну спрямованість води, масштаби, способи і темпи її використання в господарському обороті. Крім того, водні ресурси можуть мати форму послуги чи готового продукту (гаряче водопостачання та бутельована вода), а також ресурсу, за використання якого стягується відповідна плата.

Усі ці аргументи дають підстави говорити про необхідність пріоритетних напрямів та цільових орієнтирів формування територіальних водно-ресурсних капіталів для окремих сфер господарської діяльності, виходячи з ролі водних ресурсів у розширеному відтворенні їх потужностей. Не можна уніфікувати пріоритети використання водних ресурсів у сфері житлово-комунального господарства та сільськогосподарського водопостачання, тим більше поширювати домінанти водокористування в гідроенергетиці і водному транспорті на інших ланках водного господарства. Це стосується як формування системи контролю за водокористуванням, так і розробки цільових орієнтирів територіальних водно-ресурсних капіталів. Попередня практика свідчить про зворотне: національна водна політика тривалий час оперувала уніфікованими прийомами, які не враховували галузевої специфіки водокористування, що призвело до значних перекосів у водозабезпеченості окремих сфер діяльності.

Одним із пріоритетних сучасних наукових методів визначення цільових орієнтирів формування територіальних водно-ресурсних капіталів для окремих сфер господарської діяльності є декомпозиція з метою виділення фрактальних водогосподарських систем.

Декомпозиція займає центральне місце в об'єктно-орієнтованому аналізі та проектуванні. Під об'єктно-орієнтованою декомпозицією розуміють процес поділу системи на частини, що відповідають об'єктам предметної області. Практичне застосування об'єктно-орієнтованого проектування призводить до такої ж декомпозиції, за якої світ розглядається як сукупність об'єктів, що узгоджено діють для забезпечення необхідного поводження.

З проблемою декомпозиції дослідники раніше стикалися при проектуванні та аналізі складних адміністративних, господарських, виробничих систем. У цих процесах дуже часто безпосереднє вивчення об'єкта в цілому як системи неможливе через його складність. Тому доводиться розчленовувати об'єкт на кінцеве число частин, урахувавши зв'язки між ними, що характеризують їх взаємодію. Саме тут і починається інтерпретація досліджуваного об'єкта як складної системи, а його частин – як підсистем.

Якщо окремі підсистеми виявляються все ще надмірно складними, кожна з них розділяється (зі збереженням зв'язків) на кінцеве число менших підсистем. Ця процедура триває до отримання таких підсистем, які в умовах даного завдання будуть визнані досить простими та зручними для безпосереднього вивчення. Підсистеми, що не підлягають подальшому розчленуванню, стають базовими елементами складної системи.

Базовими елементами декомпозиції водогосподарського комплексу, на нашу думку, повинні бути фрактальні господарські системи. В організаційно-економічній сфері такі системи, що самоорганізовані в структурні одиниці характеризуються оперативністю (послідовність операцій оптимально організовується за допомогою відповідних методів), власною тактикою і стратегією (у динамічному процесі фрактали самі ставлять і формулюють свої завдання, а також дбають про внутрішні й зовнішні відносини). Спільними ознаками водогосподарських фракталів є подібність, самоорганізація, оптимізація, цільова орієнтація та динаміка [61].

Утворення фрактальних водогосподарських систем – це підхід, який дає можливість діяти фракталам в умовах, наближених до

ринкових, в яких функціонує підприємство загалом, а також швидко реагувати на мінливу ситуацію. У граничних випадках, як наслідок, досягається правова самостійність фракталів і, отже, організаційний розпад корпорації. На практиці таке явище спостерігається у великих конгломератах, що виникли в результаті диверсифікації або придбання бізнесу. Перехід до децентралізованих принципів організації та управління – єдина можливість вивести такий некерований конгломерат на шлях сталого функціонування.

Остання обставина є головним доказом на користь використання фрактального підходу до вирішення завдань формування інноваційних водогосподарських систем та водогосподарських капіталів у масштабах регіону, так як створена у форматі фрактальної виробнича система може розвиватися як інноваційно орієнтована, забезпечуючи відтворення відпрацьованих у ній інноваційних практик. Приклад водогосподарських фракталів, сформованих за допомогою методу декомпозиції (табл. 2.1).

Як підсумок, зазначимо, що враховуючи міжнародний досвід управління водогосподарськими підприємствами, важливим є використання альтернативного суб'єкта впливу – спеціалізованих управлінських структур, які можуть бути активовані на поточному етапі чи в майбутньому з метою поліпшення фінансування водогосподарського комплексу держави. Як правило, такі структури пов'язані зі сферою управління або фінансово-економічними відносинами. На нашу думку, метою формування таких суб'єктів є взаємна вигода: для таких структур – це переважно отримання прибутку, для держави – поліпшення окремих характеристик функціонування (якості води, територіальних ознак, процесів управління тощо).

При використанні альтернативних суб'єктів важливо дотримуватися принципу узгодження інтересів усіх сторін, які залучаються до реалізації проекту, що забезпечить реалізацію цілей та завдань кожного учасника. Створення та подальше функціонування корпоративних структур з управління водогосподарськими активами повинно відбуватися на таких принципах, як соціальна справедливість, захист інвесторів, контрольованість, ефективність, правова упорядкованість, прозорість, відкритість і конкурентність.

Декомпозиційна матриця водогосподарських фракталів

Вид фракталу	Цільові орієнтири формування територіальних водно-ресурсних капіталів	
	у короткостроковій перспективі (1-2 роки)	у довгостроковій перспективі (2-5 років)
Водопровідно-каналізаційний	<p>Незважаючи на те, що водопостачання, водовідведення та очищення стічних вод є об'єктами капіталізації, високий рівень соціальної значимості надання водних послуг і низька плато-спроможність населення міст-тять значний потенціал ризику посилення соціальної напруженості в суспільстві.</p> <p><i>Цільові орієнтири: установа економічно обґрунтованих тарифів, чітке визначення право-вих норм</i></p>	<p>Зарубіжний досвід свідчить, що у більшості країн розвиненого капіталізму системи водопровідно-каналізаційного господарства є об'єктами формування територіальних водно-господарських капіталів, проте передувати активному процесу капіталізації інфраструктури водозабезпечення має <i>реалізація комплексу пілотних проєктів, де буде оцінена технічна організаційна та комерційна адекватність цієї форми господарських відносин реальним запитам населення і випуск облигацій місцевої позики</i></p>
Гідротехнічний	<p>Внутрішньогосподарські та міжгосподарські гідро-технічні споруди перебувають у напівробочому та напівзруйновому стані. Безгоспний характер їх використання ще більше поглиблюється через фізичне демонтажування та моральне старіння. Низька інвестиційна привабливість цих об'єктів водогоспо-дарської нерухомості створює малоїмовірну перспективу формування на їх базі водогосподарського капіталу.</p> <p><i>Активізувати процес капіталізації гідротехнічних споруд можна шляхом надання пільг щодо концесійних платежів, дотацій, компенсацій</i></p>	<p>Формування водогос-подарських капіталів на базі гідротехнічних споруд має зберегти в продуктивному господарському обороті значні площі меліорованих земель, які містять значний потенціал для нарощення виробництва екологічно безпечної сільськогоспо-дарської продукції, що, з огляду на загострення проблеми продовольчої без-пеки в планетарному машп-табі, є вагомим чинником соціально-економічного під-силення окремих регіонів.</p> <p><i>Розвиток концесії, вихід на фінансові ринки</i></p>

Вид фракталу	Цільові орієнтири формування територіальних водно-ресурсних капіталів	
	у короткостроковій перспективі (1-2 роки)	у довгостроковій перспективі (2-5 років)
Водний	<p>До переліку об'єктів формування територіальних водно-ресурсних капіталів варто включити водні об'єкти місцевого значення. Перспективними вважаються проекти видобутку сапропелю та нарощення запасів рибних ресурсів.</p> <p><i>Низька ефективність надходження платежів за спеціальне використання водних ресурсів місцевого значення до бюджетів територіальних громад потребує подальшої фінансової децентралізації</i></p>	<p><i>Максимальне сприяння вдосконаленню конкурентних засад передачі в оренду водних об'єктів місцевого значення, щоб зробити прозорою систему фіскального регулювання водо-користування та допомогти залученню підприємницького капіталу в розвиток інфра-структури адміністративних районів, які відзначаються значними запасами поверх-невих вод. Удосконалення взаємовідносин між орендо-давцем (органи місцевого самоврядування та регіона-льні органи державного управління) і орендарями (підприємницькі структури)</i></p>
Гідроенергетичний	<p>Значна залежність національної економіки від зовнішніх джерел постачання паливно-енергетичних ресурсів потребує максимального використання місцевих джерел генерування енергії.</p> <p><i>Доцільно активно залучати підприємницькаї капітал для будівництва та модернізації об'єктів малої гідроенергетики шляхом правового визначення окремих ділянок малих річок як потенційних об'єктів формування водогосподарських капіталів</i></p>	<p><i>Узаконення різноманітних форм та комерціалізація відносин як щодо будівництва об'єктів малої гідроенергетики, так і модернізації діючих гідроелектростанцій. Активне поєднання переваг концесійних схем з іншими формами державно-приватного партнерства при розбудові інфраструктури малої гідроенергетики</i></p>

Виходячи з того, що водні ресурси можуть бути як засобом виробництва, так і предметом праці в різноманітних сферах соціально-економічної системи країни, необхідно обґрунтувати пріоритетні напрями та цільові орієнтири формування територіальних водно-ресурсних капіталів для окремих сфер господарської діяльності. Одним із сучасних наукових методів їх визначення є декомпозиція з метою виділення фрактальних водно-господарських систем.

Особливості формування територіальних лісоресурсних капіталів. Лісоресурсний потенціал є важливою складовою асиміляційного потенціалу і вагомим чинником соціально-економічного піднесення, особливо для багатолісних районів. Проте через відсутність сучасних інституціоналізованих форм господарського освоєння лісових ресурсів вплив лісогосподарської та лісоохоронної діяльності на темпи соціально-економічного розвитку є недостатньо дієвим у зв'язку з незначною питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості та рівнем капіталізації лісоресурсних і лісогосподарських активів. Саме тому виникає необхідність в інституціоналізації таких форм володіння, користування та розпоряджання лісоресурсними благами й організаційно-правових форм лісогосподарського підприємництва, які забезпечили б входження лісоресурсних активів у систему товарно-грошових відносин як повноцінного специфічного капіталу – лісоресурсного.

Основна особливість формування територіальних лісоресурсних капіталів полягає в тому, що відносини власності у сфері лісокористування є специфічними, оскільки лісові блага здебільшого перебувають у загальнонародній (державній) власності. По-перше, передача прав коротко- і довгострокового користування прив'язана до територіального базису розміщення лісових ресурсів – земель лісового фонду. По-друге, на відміну від інших секторів природокористування, у лісовому господарстві чітко визначено перелік постійних лісокористувачів, які при номінальному характері державної форми власності фактично сконцентрували весь спектр відносин щодо використання та розпоряджання лісовими ресурсами. По-третє, перевірені світовою практикою форми орендного лісокористування, які в умовах несформованості інститутів ринкової інфраструктури та громадянського суспільства забезпечують баланс інтересів у системі «держава–лісогосподарське підприємництво–населення», перебувають у латентному стані. По-четверте, не достатньо сформоване інституціональне підґрунтя антимонопольного регулювання ринків лісопродукції та формування партнерських відносин між постійними лісокористувачами і приватними підприємницькими структурами.

Реалізація права власності на ліси безпосередньо територіальною громадою є досить обмеженою і може бути здійснена шляхом прийняття на місцевому референдумі рішення про передачу у власність або користування земельних лісових ділянок чи рішень з інших питань

та здійснення громадянами – членами територіальної громади загального лісокористування.

У процесі інституціоналізації приватної форми власності на ліси та землі лісового фонду необхідно враховувати той факт, що приватна форма власності в загальноекономічному аспекті може бути як трудового, так і нетрудового типу. Якщо розпочнеться приватизація лісів із відповідною породно-віковою структурою, створених під дією природних чинників та внаслідок витрат праці багатьох поколінь, то однозначно новий власник отримуватиме лісоресурсну ренту, яка забезпечить у подальшому ще більший підприємницький дохід. За таких умов у лісовому господарстві сформується нетрудовий тип приватної власності, котрий є неприйнятним для сфери лісокористування, оскільки закладає підґрунтя для недобросовісної конкуренції і нерівних умов на первинному та вторинному ринках лісопродукції. Цей тип приватної власності щодо лісоресурсних благ формує викривлену форму лісоресурсних капіталів, що призведе до непропорційного перерозподілу лісоресурсної ренти та знизить інвестиційну базу нарощення лісоресурсного потенціалу окремих територій.

Трансформація лісоресурсних активів у специфічну форму природно-ресурсного капіталу загалом має передбачати комплекс заходів у частині як власнісних відносин щодо використання лісоресурсного потенціалу, так і впровадження сучасних форм лісогосподарювання (рис. 2.4), зокрема реформування відносин власності на лісові блага, трансформації системи управління лісами, використання сучасних організаційно-правових форм підприємницької діяльності та нових видів фінансово-кредитного забезпечення [35]. В Україні можна здійснити перехід лісового господарства на засади збалансованості перш за все за рахунок підвищення ефективності відтворення лісових ресурсів, раціоналізації їх використання, мобілізації ресурсно-виробничого потенціалу для розбудови всіх його структур.

Для сфери лісокористування більш прийнятним є трудовий тип приватної власності, оскільки він передбачає першочергові витрати власника на створення та розширене відтворення лісів на відповідних територіях, а також потребує поступово належного інституціонального підґрунтя, що в міру формування в лісовому господарстві сучасних інститутів ринкової інфраструктури. На нинішньому етапі розвитку продуктивних сил та масштабних трансформацій в окремих сегментах

національного господарства, у тому числі природокористуванні, є сприятливі передумови для формування трудового типу приватної власності на лісові блага [73]. У структурі земельного фонду існують значні площі деградованих та малопродуктивних сільськогосподарських угідь, які малоприсадибні для застосування різноманітних форм землеробства, але потенційно можуть зміцнити асиміляційний потенціал територій та навколишні ландшафти в разі їх заліснення. Якщо у вітчизняному законодавстві будуть закріплені норми, які передбачатимуть продаж деградованих та малопродуктивних сільськогосподарських угідь виключно для потреб лісовідновлення та лісовідтворення, сформулюються умови для створення лісів приватними власниками, які нести витрати на придбання насіння, його посів, проведення необхідних агротехнічних робіт, та отримання підприємницького доходу в середньостроковій і довгостроковій перспективі.

Інституціоналізація приватної форми власності на існуючі лісові масиви має певні об'єктивні обмеження, які не дають підстав для трансформації державного сектору лісоволодіння у приватний, а саме: значна тривалість періоду лісовирощування, що змушуватиме нових власників максимально використовувати наявний лісоресурсний потенціал, а не розширювати посадку лісів, що даватимуть прибуток у довгостроковій перспективі; недосконалість вітчизняного законодавства щодо регулювання доступності громадян до лісових благ, які перейдуть у приватну власність, на підставі загального лісокористування; неготовність держави до приватизації земель лісового фонду у зв'язку з незавершеністю земельної реформи та суперечливістю основних її складових; обмеженість лісових ресурсів у більшості регіонів України, де вони виконують не господарське, а природоохоронне призначення; недостатня концентрація фінансових ресурсів основних лісокористувачів, що в умовах продажу лісів та земель лісового фонду на конкурсних засадах не гарантуватиме збереження їх права на підзвітні території; перебування значних площ лісового фонду в зоні радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; конфлікт інтересів щодо передачі лісів міжгосподарських спеціалізованих підприємств до державних лісогосподарських.

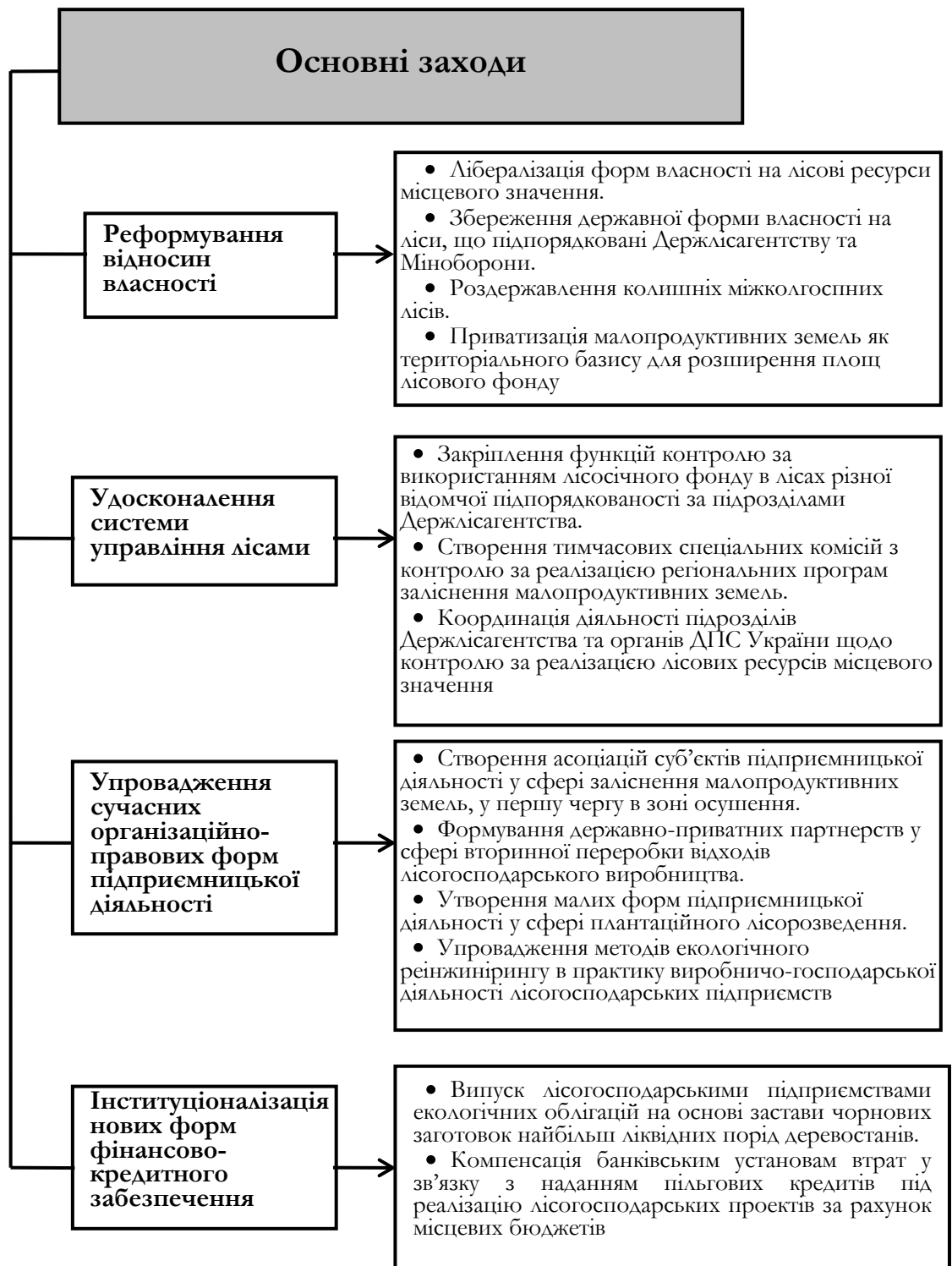

Рис. 2.4. Заходи щодо перетворення лісоресурсних активів у специфічну форму природно-ресурсного капіталу

З огляду на численні обмеження щодо передачі лісів у приватну власність та невисоку ефективність гіперодержавлення лісових благ, необхідно передбачити можливість зміни прав користування, що

суттєво не вплине на рівень доступності лісів для широких верств населення. Сьогодні виділяють декілька форм користування лісами. У постійне користування ліси на землях державної власності для лісового господарства без установаження строку надаються спеціалізованим державним лісгосподарським та іншим державним підприємствам, установам, організаціям, в яких створено спеціалізовані лісгосподарські підрозділи. У постійне користування ліси на землях комунальної власності для ведення лісового господарства без установаження строку надаються спеціалізованим комунальним лісгосподарським підприємствам, іншим комунальним підприємствам, установам та організаціям, у яких створені спеціалізовані лісгосподарські підрозділи.

Об'єктом тимчасового користування можуть бути всі ліси, що перебувають у державній, комунальній або приватній власності. Тимчасове користування лісами може бути: довгостроковим – терміном від одного до 50 років і короткостроковим – до одного року. Довгострокове засноване на договорі строкового платного використання лісових ділянок, які виділяються для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, проведення науково-дослідних робіт.

Особливість тимчасового користування лісами полягає в множинності і диференційованості, коли одна й та ж лісова ділянка може одночасно взаємоузгоджено використовуватися для різних потреб з неоднаковими термінами користування; а також платності користування. Підставою для довгострокового тимчасового користування лісами є відповідний договір, а короткострокового – спеціальний дозвіл. Використання корисних властивостей лісів може бути тимчасово зупинене в разі високої пожежної небезпеки, незадовільного стану лісів унаслідок ущільнення ґрунту їх відвідувачами, виникнення вогнищ шкідників і хвороб лісу та інших факторів, що призводять до послаблення його природних функцій.

Необхідно значно диверсифікувати форми тимчасового користування лісами, щоб активізувати підприємницьку активність у сфері заготівлі та первинної переробки деревини [73]. З огляду на це, варто узаконити можливість імплементації у практику лісокористування орендних схем, концесійного режиму, угод про розподіл продукції, довірчого управління як пріоритетних форм створення лісоресурсних капіталів у теперішніх інституціональних умовах (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Пріоритетні напрями формування лісоресурсних капіталів на основі впровадження форм тимчасового лісокористування

Розглядається можливість використання конкретних форм перетворення лісоресурсного активу у специфічну форму капіталу, а саме:

державне лісогосподарське підприємство передає приватному оператору право здійснення рубок головного користування, рубок формування та оздоровлення, використання неліквідної деревини, недеревної сировини та несировинних якостей лісу, а також ведення мисливського господарства та здійснення рекреаційного лісокористування [208]. За лісовою охороною державних лісогосподарських підприємств залишаються повноваження щодо контролю за використанням лісосічного фонду і дотриманням природоохоронного законодавства;

державне лісогосподарське підприємство, як і раніше, здійснює весь комплекс робіт щодо проведення рубок головного користування та інших видів рубок, а приватному оператору надається право використання залишків неліквідної деревини, що, з одного боку, звільняє державні лісогосподарські підприємства від додаткових матеріальних витрат на очищення площ, де були проведені суцільні та вибіркові рубки, а з іншого – підвищує рівень комплексності використання деревної сировини і мінімізує ризики, пов'язані з виникненням різних небезпечних явищ. Така модель угоди державно-приватного партнерства може здійснюватися в різних формах: укладання угоди про розподіл продукції; кластерного утворення, коли і постійний лісокористувач, і приватний оператор зацікавлені в отриманні максимальної економічної вигоди від входження до нестатутного добровільного об'єднання, а розподіл робіт відбувається виходячи з можливостей зниження різних транзакційних витрат;

підрозділи державних лісогосподарських підприємств передають право приватному оператору здійснювати роботи з відновлення лісового фонду. Йдеться про передачу всіх фаз технологічного процесу заліснення: підготовка площ до заліснення (виконання агротехнічних робіт), садіння сіянців, догляд (прополювання та обкошування). При цьому розглядаються такі варіанти: державне лісогосподарське підприємство саме забезпечує приватного оператора посадковим матеріалом або підприємці мають власні розсадники чи заготовляють лісове насіння в лісі. Така форма угоди державно-приватного партнерства знову дає можливість зменшувати підрозділам державних лісогосподарських підприємств окремі статті

витрат, оскільки лісгосп платить гроші людям за збір насіння (у цьому випадку такі роботи виконує приватний оператор). Крім того, ставши членом державно-приватного партнерства, приватний оператор може забезпечувати себе роботою доти, поки ділянка не буде переведена у вкриту лісом площу, що фактично є першим етапом здійснення підприємницької діяльності. Після цього постає дилема: або підприємець, який здійснював лісовідновлення, у разі наявності необхідної матеріально-технічної бази продовжує здійснювати лісгосподарські роботи, або приходять інший підприємець, котрий має все необхідне для проведення рубок догляду;

взаємодія державних лісгосподарських підприємств і приватних суб'єктів лісгосподарського підприємництва щодо заліснення малопродуктивних земель як окрема форма державно-приватного партнерства в лісовому господарстві. При цьому необхідно враховувати певні інституціональні обмеження: по-перше, малопродуктивні землі розпайовані та перебувають у приватній власності; по-друге, мораторій на вільний оборот сільськогосподарських земель, який повною мірою поширюється на малопродуктивні землі. Важливою передумовою укладання угод державно-приватного партнерства щодо заліснення малопродуктивних земель є бажання власника, що дасть можливість у середньостроковій перспективі здійснювати побічне лісокористування. Для прискорення процесу заліснення за наявних інституціональних обмеженнях важливого значення набуває участь органів місцевого самоврядування та фінансово-кредитних структур, які здатні ефективно взаємодіяти в умовах кластерного об'єднання;

укладання угод між державними лісгосподарськими підприємствами та приватними операторами щодо ведення мисливського господарства і здійснення рекреаційного лісокористування [207]. Надання прав користування мисливськими угіддями приватному оператору, зацікавленому в максимальному зростанні популяцій окремих видів диких тварин і птахів, створює сприятливі інвестиційні передумови для розбудови інфраструктури їх підгодівлі, а також транспортної та природоохоронної інфраструктури. Державні лісгосподарські підприємства як постійні лісокористувачі мають у розпорядженні значні площі лісових біоценозів, котрі відзначаються високим рівнем

рекреаційної цінності, що є потенційною можливістю для підвищення рівня капіталізації ведення лісового господарства в цілому.;

укладання угод щодо будівництва лісових доріг, у результаті чого покращиться доступність лісових ділянок, найбільш віддалених від основних лісових шляхів, зменшаться витрати на капітальний ремонт лісовозів унаслідок покращення умов пересування, економії часу за рахунок прискорення обігу лісопродукції, створенню сприятливих передумов для спорудження навколо новостворених лісових доріг об'єктів рекреаційної, природоохоронної та мисливської інфраструктури. Враховуючи специфіку робіт щодо будівництва лісових доріг і капіталомісткість цього проекту, найбільш прийнятною формою реалізації державно-приватного партнерства є концесія, яка передбачає передачу в тимчасове користування резидентам та нерезидентам ділянок лісового фонду для будівництва лісових доріг з метою подальшої їх експлуатації на платній основі. Концесійні режими є надзвичайно варіативними, оскільки передбачають як передачу збудованих лісових доріг постійним лісокористувачам після завершення концесійної угоди, так і їх подальше використання в разі пролонгації угоди.

За існуючого стану ведення лісового господарства та інституціональних передумов у короткостроковій перспективі необхідно імплементувати угоди державно-приватного партнерства в окремих видах лісогосподарської та лісоохоронної діяльності, зокрема: проведення суцільних та вибіркового рубок, використання неліквідної деревини на лісосіках, здійснення лісовідновлення, рекреаційного лісокористування та мисливського господарства, будівництва лісових доріг, заліснення малопродуктивних земель. При виборі перспективних форм державно-приватного партнерства завідленими напрямками необхідно враховувати рівень їх інвестиційної привабливості, сучасний стан виробничо-технічної бази та природно-ресурсні обмеження, а також вимоги вітчизняного природоохоронного і лісового законодавства щодо створення умов для безперервного невиснажливого лісокористування. Особливістю формування лісоресурсних капіталів є значний рівень втручання державних органів у процес відтворення та охорони лісових благ, що створює специфічні інституціональні обмеження щодо впровадження окремих форм капіталізації лісоресурсних активів. Варто також відзначити,

що втручання державних органів влади в діяльність лісогосподарських підприємств може відбуватися у трьох формах: прямого втручання, непрямого економічного стимулювання, що здійснюється у формі створення стимулі) та фінансування лісогосподарської діяльності, забезпечення умов ринкового саморегулювання (рис. 2.6).

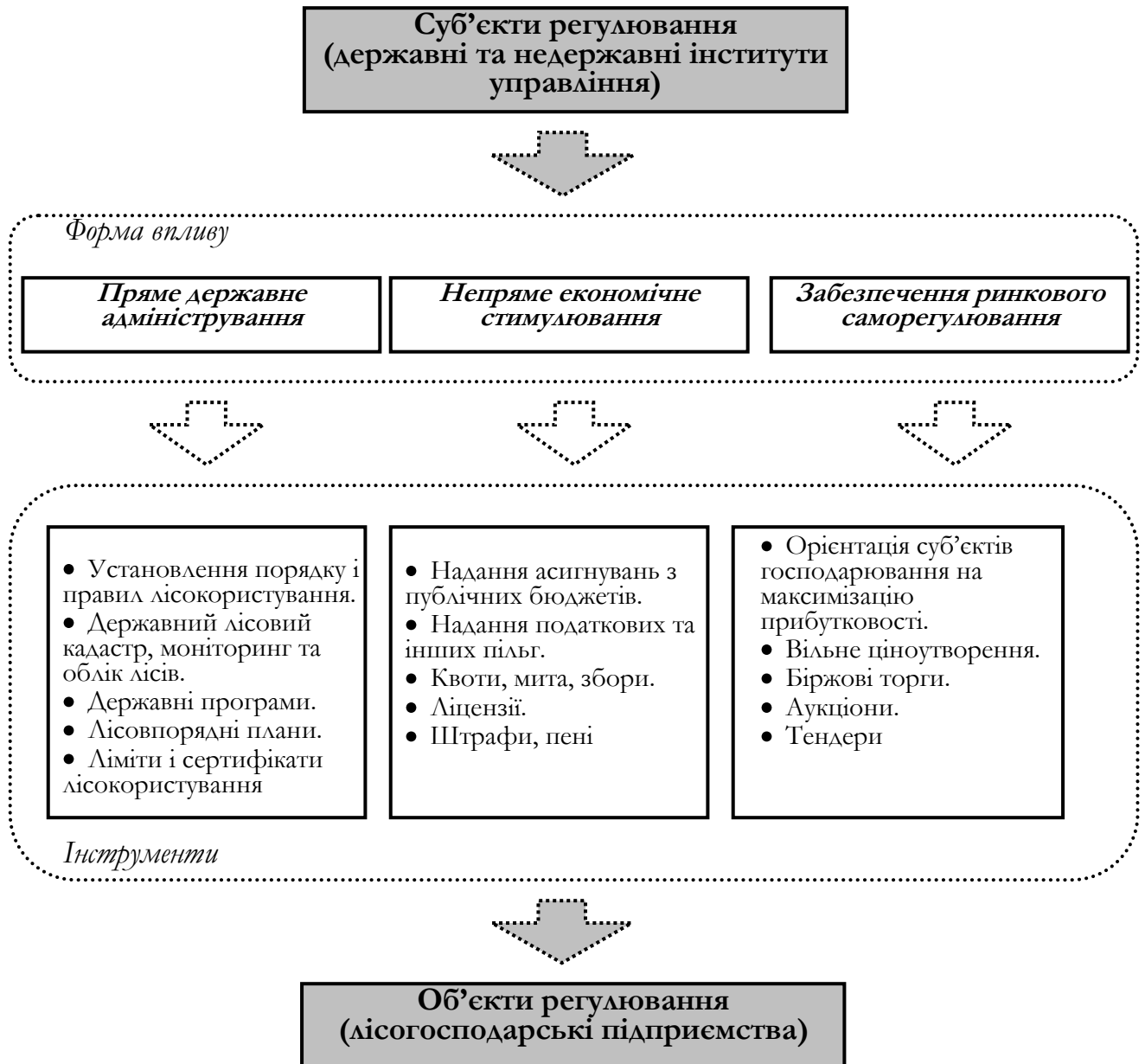

Рис. 2.6. Вплив держави на формування лісоресурсних капіталів

Наразі регуляторна політика у сфері лісового господарства в Україні спирається більше на використання інструментів прямого державного втручання (адміністрування) та частково – на економічне стимулювання невиснажливого лісокористування.

Таким чином, спостерігається суттєва недооцінка реальних можливостей упровадження та розширення сфери використання елементів ринкового саморегулювання у практиці лісогосподарського виробництва. Така сфера може суттєво впливати на підсилення фінансово-економічних інструментів перспективного розвитку стратегічно важливих для суспільства виробництв саме на територіальному рівні.

Особливості формування мінерально-сировинних капіталів територій. Україна є державою з унікальною мінерально-сировинною базою, багатства надр якої зумовлені особливостями геологічної будови території. В її надрах виявлені родовища і прояви практично всіх видів рудних і нерудних корисних копалин: понад 20 тис. з 117 видів мінеральної сировини, з яких 11 742 родовища (у т.ч. 1538 ділянок вод питних, технічних, мінеральних) мають промислове значення та обліковуються Державним балансом запасів корисних копалин [169]. Україна за підтвердженими запасами кам'яного вугілля, залізних і марганцевих руд, титану, цирконію, каоліну, графіту, сульфатно-калійної та натрієвої солей, облицювально-декоративного каміння належить до числа провідних держав світу, а на європейському субконтиненті в більшості з них займає перші позиції. Їй належить перше місце на теренах СНД за запасами марганцевих руд і германію, друге – кам'яного вугілля, залізних руд, низки рідкісних металів. Великі запаси, різноманіття та високі лікарські властивості мінеральних вод забезпечують нашої державі одне з перших місць в Європі та СНД. До промислового освоєння в Україні залучено понад 4 777 (у т.ч. 854 ділянок вод питних, технічних, мінеральних) родовищ із 99 видів корисних копалин, що містять від 40 до 75% розвіданих запасів різноманітних корисних копалин (табл. 2.2). На базі цих родовищ діє понад 2 тис. гірничодобувних, збагачувальних і переробних підприємств [169].

Україна спроможна забезпечувати як свої власні потреби, так і експорт багатьох корисних копалин та продуктів їх переробки. Вона володіє значним ресурсним потенціалом родовищ золота, низки кольорових (свинець, цинк, мідь, молібден), рідкісних (берилій, літій, тантал, ніобій, скандій), рідкісноземельних (ітрій і лантаноїди) металів. За більшістю з них Україна може в найближчій перспективі зайняти провідне місце в Європі. Згідно з пометалевою оцінкою сировинної бази рідкісних металів їй належить друге місце в США.

Таблиця 2.2

Динаміка обсягів видобутку окремих видів корисних копалин в Україні, 2007–2013 рр.*

Корисна копалина	2007	2008	2009	2010	2011	2013
Нафта, тис. т	3189,0	3099,0	2899,0	2586,0	2430,0	2172
Газовий конденсат, тис. т	1108,0	1110,0	1051,0	984,0	885,0	900,0
Газ природний, млн м ³	20636,0	21041,0	21333,0	20470,0	20610,0	21435,0
Вугілля кам'яне, тис. т	49989,0	50914,0	48014,0	49290,0	54383,0	53868,0
Залізна руда багата, тис. т	15070,0	13811,0	10579,0	12583,0	12973,0	13113,0
Залізні руди для збагачення, тис. т	155233,0	144919,0	134611,7	155344,0	158697,7	164246,0
Марганцева руда, тис. т	5842,0	5050,0	2744,8	4840,5	3415,2	3600,0
Сіль кухонна, тис. т	3220,7	3191,6	5552,5	4422,4	6418,5	6443,096
Флюсова сировина, тис. т	27075,2	24090,3	16644,5	19031,74	20481,9	16423,83

*Джерело: за даними ДНВП «Геоінформ України»

Водночас значні об'єми споживання нафти і природного газу (п'яте місце у світі за рівнем газоспоживання після США, Росії, Німеччини та Великобританії) і недостатній власний видобуток, що покриває внутрішнє споживання нафти на 10–12 % і газу – 25– 0 %, змушує Україну імпортувати ці види сировини у великих обсягах (за імпортом газу держава займає третє місце у світі після США і Німеччини) [28]. Це негативно

впливає на загальний торговельний баланс мінерально-сировинної продукції.

У країні розроблені загальнодержавні та галузеві програми розвитку мінерально-сировинної бази в цілому та окремих складових, котрі передбачають раціональні та збалансовані шляхи її розвитку і вдосконалення, виходячи з реальних внутрідержавних та світових умов. Головна мета виконуваних заходів – забезпечення стабільності функціонування мінерально-сировинного комплексу необхідною сировиною, зменшення його залежності від імпоротної сировини, збільшення експортного мінерально-сировинного потенціалу країни за рахунок розширення її асортименту, обсягів та якості. Успіх виконання прийнятих програм значною мірою залежить від рівня їх фінансування.

Протягом останніх років у гірничодобувній промисловості України помітно проявляються негативні тенденції: падіння видобутку окремих видів корисних копалин, низька якість мінеральних ресурсів із низьким середнім вмістом корисного компонента, недостатній приріст розвіданих запасів, який не компенсує навіть їх поточного видобутку, низький технічний рівень виробничого потенціалу видобувних компаній, призупинення вдосконалення технологічних процесів, необ'єктивне податкове регулювання, зменшення обсягів інвестицій у галузь.

Сталий розвиток у мінерально-сировинній галузі можливий тільки за умови постійного оновлення фонду родовищ корисних копалин. Це потребує постійного вкладення коштів у геолого-розвідувальні роботи з метою виявлення нових родовищ та їх оцінки, витрат на купівлю прав щодо експлуатації, подальшого дослідження відомих об'єктів і таке інше. Сумарна величина коштів, які спрямовуються компаніями на розвиток мінерально-сировинної бази, в іноземних гірничодобувних країнах доволі велика. Світовий досвід свідчить, що сьогодні жодна держава практично не здійснює геологорозвідувальні роботи за рахунок бюджетних коштів та силами спеціалізованих державних підприємств. Очевидно, що сучасний фінансовий стан в Україні та забезпеченість розвіданими запасами не дає підстав сподіватися на відкриття в найближчому майбутньому на її території нових великих родовищ корисних копалин. Подібна тенденція носить глобальний характер. Наприклад, більше як 80% нафти у світі добувається на родовищах, знайдених до 1973 року.

Тому сьогодні найбільш реальним шляхом нарощування вітчизняного видобутку корисних копалин є повніше використання розвіданих запасів, що дасть змогу збільшити поточний рівень видобутку в районах із тривалою історією експлуатації та на підготовлених, облаштованих площах, забезпечених кваліфікованою робочою силою.

Для збільшення видобутку головним завданням повинно бути нарощування сировинної бази новими розвіданими запасами, а також більш повне її вилучення з покладів, які вже перебувають у промисловій розробці, шляхом широкомасштабного застосування прогресивних технологій, тобто найбільш ефективних і розвинутих видів діяльності та методів виробництва.

У таких умовах особливої актуальності набуває вартісна економічна оцінка ресурсів та запасів у надрах. Це дає змогу науково обґрунтувати перспективи підготовки розвіданих запасів, спрямовувати пошукові та розвідувальні роботи й інвестиції, на першочергову розробку тієї частини ресурсів, які дадуть максимальний ефект при введенні їх в експлуатацію, а також забезпечити конкурентність, прозорість і зацікавленість інвесторів, котрі залучаються до цієї важливої справи.

Окрім ресурсного забезпечення, важливим є ефективне використання гірничого капіталу видобувними компаніями. Вперше поняття *гірничий капітал* запропонував В.С. Міщенко, розглядаючи його як продукт капіталізації кінцевого результату геолого-розвідувальних робіт, як вартість запасів корисних копалин у надрах. Така капіталізація має різні форми, однак за своєю економічною суттю виходить із розуміння запасів корисних копалин як різновиду виробничих засобів, тому вони є частиною основного капіталу гірничого підприємства. Я.С. Витвицький пропонує уточнити і розвинути це поняття, як результат капіталізації природних ресурсів, виробничого та інтелектуального капіталу видобувних компаній, залучених до розробки родовищ [28].

Корисні копалини у складі гірничого капіталу видобувних компаній є основою мінерально-сировинного капіталу (МСК). Ю.В. Разовський визначає його, як вартість, котра приносить нову вартість – прибуток та гірничу ренту в межах геологічних, екологічних, політичних обмежень, попиту на продукцію тощо [145]. Вартість характеризується суспільно необхідними витратами, а саме:

на попередню розвідку родовищ (запасів) корисних копалин, проведеною за рахунок власних коштів підприємств, що включає проектні, пошуково-розвідувальні, бурові та гірничі роботи, геофізичні, геохімічні та інші дослідження в межах визначеної ділянки (території);

на детальну розвідку родовищ (запасів), виконану за власні кошти підприємств, що включає проектування, облаштування родовищ (із будівництвом селища тощо), бурові та гірничо-прохідницькі та комплекс випробувальних робіт, геофізичні, технологічні та інші дослідження тощо;

пов'язані з державною експертизою та оцінкою запасів корисних копалин;

на розроблення техніко-економічних обґрунтувань, бізнес-планів, угод (контрактів), концесійних договорів на користування надрами тощо;

на проектування розробки родовищ (запасів) корисних копалин;

на дорозвідку родовищ (запасів) корисних копалин, що йснюється підприємством після завершення детальної розвідки одночасно з експлуатаційними роботами в межах гірничого відводу та з нарощуванням запасів корисних копалин чи переведенням їх у більш високі категорії розвіданості (включаючи виконання бурових, гірничо-прохідницьких робіт тощо).

МСК – це первинна вартість, що міститься в запасах та прогнозних ресурсах, затратах на освоєння, розробку родовища, підтримку на стабільному рівні об'ємів видобутку; вартість розвідки, оцінки запасів, ліцензування права на видобуток, облаштування родовища корисних копалин, котрі приносять прибуток і гірничу ренту в результаті їх наступної експлуатації [147]. У зв'язку із специфікою видобутку різних видів корисних копалин у складі МСК слід виділяти капітал, пов'язаний із газоподібними, рідкими і твердими запасами родовищ. Також необхідно враховувати властивості використання багатоконпонентної природної, техногенної, нетрадиційної мінеральної сировини, гірничопромислових відходів та сукупності ресурсів надр.

Повна вартість кінцевої продукції формується в результаті первинних і наступних етапів переробки корисних копалин, збереження, розподілу і реалізації мінерально-сировинних ресурсів. Якщо дохід видобувної компанії від видобутку корисних копалин перевищує його затрати на мінімальному рівні (розробка родовища рентабельна), то формується

абсолютна гірничча рента. В міру зростання рентабельності утворюється мінімальний прибуток, та по мірі зростання доходів - нормальний (нормативний). При наднормативній рентабельності, в ході експлуатації високоефективних запасів родовищ, виникає диференційна гірничча рента.

Формулу розрахунку використовуваного МСК, що безпосередньо формує, наприклад, нафтогазову ренту, можна навести на основі аналізу напрямів, видів діяльності і структури капіталу вертикально й горизонтально інтегрованої нафтогазової енергетичної компанії ВАТ «Сургутнафтогаз». У МСК увійшли активи, які забезпечують пошук та розвідку вуглеводневої сировини, облаштування родовищ, їх розробку, утилізацію супутнього газу, частину капіталу додаткових і обслуговуючих видів діяльності та інше. Оскільки великі нафтогазові компанії, як правило, вертикально і горизонтально інтегровані, МСК визначається за формулою:

$$\text{МСК} = A_{\text{нпр}}; \quad (1)$$

$$A_{\text{нпр}} = A_1 + A_2 + A_3 + A_4; \quad (2)$$

$$\text{МСК} = A_{\text{нпр}} = A_C - A_5 - A_6 - A_7 - A_8 - A_9 - A_{10} - A_{11} - A_{12} - A_{13} - A_{14} - A_{\text{нпр}}, \quad (3)$$

де МСК – мінерально-сировинний капітал, який формує нафтогазову ренту, млн. дол. США;

$A_{\text{нпр}}$ – активи підприємства, що формують нафтогазову ренту, млн дол. США;

A_C – сумарні активи підприємства, млн дол. США;

A_1 – активи, які забезпечують пошук, розвідку та оцінку запасів вуглеводнів, а також затрати на ліцензування геологорозвідувальних робіт і права на їх видобуток, млн дол. США;

A_2 – активи, які забезпечують облаштування нафтових і нафтогазових родовищ, млн дол. США;

A_3 – активи, які забезпечують розробку нафтових, нафтогазових родовищ, млн дол. США;

A_4 – активи, що забезпечують утилізацію супутнього газу, первинну переробку нафти, її транспортування до магістрального нафтопроводу і збереження, млн дол. США;

A_5 – активи, які забезпечують виробництво нафтопродуктів і продуктів нафтохімії (у тому числі комплекс «ЛАБ/ЛАБС» ВАТ

«Сургутнафтогаз» із виробництва синтетичних і миючих засобів), млн дол. США;

A_6 – активи, які забезпечують глибоку переробку газу, млн дол. США;

A_7 – активи, що забезпечують продаж нафтопродуктів, включаючи оптові підприємства та АЗС, у тому числі магазини з реалізації супутніх товарів і послуг, млн дол. США;

A_8 – активи, котрі забезпечують виробництво електроенергії, млн дол. США;

A_9 – активи, котрі забезпечують сервісні роботи з обслуговування основного виробництва та інших видів діяльності, млн дол. США;

A_{10} – активи машинобудування і ремонту обладнання, млн дол. США;

A_{11} – активи транспортних підприємств і підрозділів, млн дол. США;

A_{12} – активи, котрі забезпечують фінансові, страхові, юридичні та інші ділові послуги, млн дол. США;

A_{13} – активи, котрі забезпечують функціонування соціальної сфери підприємства, млн дол. США;

A_{14} – активи сільського підсобного господарства, млн дол. США;

$A_{\text{нпр}}$ – інші непрофільні активи (у тому числі на ВАТ «Сургутнафтогаз», завод підрізоляційних і покрівельних матеріалів «Ізофлекс»), млн дол. США [145].

Особливості формування МСК залежать значною мірою від природної специфіки родовищ та районів проведення робіт. Родовища корисних копалин, що залягають у надрах у вигляді виокремлених природних скупчень та можуть бути розроблені гірничовидобувними підприємствами, являють собою власне об'єкти підприємницької діяльності.

Як об'єкти останньої родовища корисних копалин володіють певними специфічними властивостями:

вони є нерухомістю і розміщуються там, де їх створила природа. Умови районів їх розміщення не завжди сприяють будівництву підприємств та організації виробництва;

ресурси доступних родовищ корисних копалин не відновлювані, у процесі видобутку вони поступово вичерпуються і, нарешті, повністю припиняють існування. Період, протягом якого створене гірниче

підприємство повністю вилучає запаси базового родовища, відносно невеликий – (у середньому від 5–10 до 20–40 років);

родовища створені природою і своїм існуванням зобов'язані випадковому поєднанню великої кількості різних природних факторів. Тому практично кожне з них має свої індивідуальні особливості, які впливають на технологію та економіку діючих на їх базі гірничих підприємств. Відповідно, майже кожне гірничовидобувне підприємство за своїми техніко-економічними показниками індивідуальне;

родовища приховані в надрах. Їх особливості, кількісні та якісні характеристики, що є вихідними даними при проектуванні гірничовидобувних підприємств, можуть бути визначені тільки на основі попередніх геологічних досліджень (розвідки) і лише наближено. Ступінь цього наближення впливає на відповідність проектної і реально досягнутої величини прибутку від експлуатації [215].

Залежність економічних показників, що досягаються в результаті освоєння родовища, від природних особливостей об'єктів праці (гірничої ренти) є найважливішою ознакою економіки гірничовидобувних підприємств.

Із вичерпанням запасів зникає і джерело доходу підприємця. Гірниче підприємство майже не піддається перепрофілюванню та характеризується низькою ліквідністю своїх залишкових основних засобів. Після вичерпання запасів родовища, гірниче підприємство зазвичай, необхідно ліквідувати. Однак основні засоби гірничого підприємства (трубопроводи, шахти, надшахтні споруди, гірське обладнання та механізми) можуть бути використані тільки для аналогічного виробництва. Реалізувати (продати) можна тільки рухоме майно, частка якого для гірничих підприємств, як правило, невелика.

Процес виробітку запасів корисних копалин у процесі видобутку повинен компенсуватися їх приростом у ході геологорозвідувальних робіт, фінансування яких пов'язане з певним ризиком. Термін існування всякого гірничого підприємства обмежений запасами корисної копалини в надрах. Тому підприємець у добувному бізнесі завжди зацікавлений у виявленні нових родовищ, які могли б з часом забезпечити продовження його справи. Відтворення мінерально-сировинного капіталу можливе природним чином за рахунок поповнення із надр землі на старих

родовищах, переробки відходів гірничого виробництва, залучення у видобуток бідних покладів на основі інноваційних технологій, розвідки нових запасів тощо [215].

Сьогодні в Україні у сфері проведення геологорозвідувальних робіт (ГРР) панує ідеологія, що бере свій початок ще з часів СРСР. Система ГРР ґрунтується на тому, що бюджетне фінансування виділяється в межах державного замовлення відомству (міністерству, службі) в рамках бюджету кожного поточного року. При цьому формується перелік видів корисних копалин, які будуть розвідуватися підприємствами геолого-розвідувальної галузі та передаватися надалі на державний баланс. Такі родовища або перспективні площі повинні бути надані видобувним підприємствам, які зобов'язані відраховувати 20 % від своїх прибутків до державного бюджету, формуючи тим самим спеціальний фонд, який повинен використовуватися для забезпечення наступних ГРР.

У сучасних умовах ця система зазнала фактичного спотворення. Відтворення мінерально-сировинної бази (МСБ) в Україні ґрунтується на тому, що близько 80 % коштів, які виділяються з бюджету, повинні спрямовуватися на виконання робіт, що пов'язані з вивченням, локалізацією та оцінкою ресурсного потенціалу надр держави, з метою уточнення пошукових ознак і критеріїв виявлення родовищ. Варто зазначити, що бюджетні кошти, які спрямовувалися на ГРР протягом останніх 24 років суттєво зменшилися (табл. 2.3). Сьогодні їх обсяг є недостатнім, що значною мірою стримує підготовку та передачу до промислового освоєння перспективних родовищ корисних копалин. При цьому фінансування ГРР поділялося на розвідку родовищ вуглеводневої сировини та інших корисних копалин у співвідношенні 50 : 50 відповідно.

Таблиця 2.3

Динаміка виконання геологорозвідувальних робіт за кошти
Державного бюджету України*

	Роки								
	1990	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
млн грн	934,4	465,3	453,4	538,6	441,8	694,9	198,7	90,4	89,9

*Джерело: Державна служба геології та надр України

Слід також зазначити, що частина ГРР виконувалася в тому числі за кошти видобувних підприємств, зокрема НАК «Нафтогаз України». Ліва частина бюджетного замовлення повинна була здійснюватися підприємством НАК «Надра України», створеним у 2001 року. Надалі за результатами цих робіт усі виявлені перспективні підлягали детальній розвідці, для них мали захищатися запаси і передаватися на баланс до Державної комісії України по запасах корисних копалин. Однак у зв'язку із фактичним розпадом таких підприємств, як ДП «Західукргеологія», НГВУ «Чернігівнафтогаз» та інші, ці роботи практично не виконувалися, а бюджетні кошти передавалися до підприємств НАК «Нафтогаз України» та використовувалися у своїх цілях, фактично не забезпечуючи виконання державного замовлення. Отже, схема, яка полягала в тому, що певна частина підприємств розвідує корисні копалини за державні кошти та передає їх безкоштовно до видобувних підприємств, фактично зруйнована та в умовах сучасної економічної ситуації в Україні не діє.

Тобто геолого-розвідувальна галузь припиняє своє існування, недостатнє фінансування унеможливорює функціонування ГРР за кошти державного бюджету та роботу підприємств і експедицій геологічної розвідки, кількість яких, між іншим, у радянські часи перевищувала 10 таких об'єднань. Зараз на такі кошти можливо утримувати лише одну середню за обсягами фінансування експедицію [9].

Накопичений ресурсний потенціал мінерально-сировинного комплексу поступово втрачається фізично й морально, як з об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Із 8 081 розвіданого родовища корисних копалин в експлуатації перебувало 47,9 %, а резерві – 52,1 % [9]. Майже всі резервні родовища мають ліцензії на їх експлуатацію, хоча роботи так і не почалися. Отже, не збільшилася кількість об'єктів, що перебувають в експлуатації, робочих місць і обсяги геологорозвідувальних робіт з їх обслуговування.

У 2005 році була запроваджена система аукціонів з продажу ліцензій на розробку родовищ корисних копалин. Ідея полягала в тому, що певні об'єкти оцінюються за відповідною методикою і виставляються на продаж через аукціон. Спеціальні дозволи на користування надрами надаються Державною службою геології та надр України відповідно до Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами, затвердженого

постановою Кабінету Міністрів України № 615 від 30 травня 2011 р. [4] (у разі отримання спеціального дозволу без проведення аукціону), та «Порядку проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 594 від 30 травня 2011 р. [139] (у разі отримання спеціального дозволу за процедурою продажу з аукціону).

Першочерговою умовою підготовки отримання спеціального дозволу на користування надрами є формування основного пакета документів, який залежить від виду корисної копалини та користування надрами.

Після отримання всіх необхідних погоджень формується пакет документів до Державної служби геології та надр України відповідно до додатку 1 «Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 615 від 30.05.2011 р. [138].

Обґрунтованість застосування системи державного замовлення полягала насамперед у тому, що держава регулювала потребу в розвідці тих корисних копалин, які на той період були необхідні для розвитку економіки держави. Якщо розвідка родовищ вуглеводнів потрібна в кожен період часу, то це не стосувалося, наприклад, уранових руд, поліметалів, окремих видів будівельних матеріалів не викликала такої потреби, оскільки сьогодні є низка родовищ, уже практично готових до розробки. Разом з тим система проведення аукціонів пов'язана з низкою серйозних питань та проблем. По-перше, надзвичайні уваги потребує власне підхід до організації аукціону. Так потенційний надрокористувач звертається до Державної служби геології та надр України із проханням виставити той чи інший об'єкт на аукціон. Природно, що виникає питання про те, де можна отримати інформацію про ці об'єкти. По-друге, проблемою є ступінь готовності об'єктів до аукціону. При отриманні спеціального дозволу на користування надрами з метою видобування корисних копалин сплачується чимала вартість, яка фактично прямо пропорційна обсягам затверджених запасів корисної копалини. Тому при геологічному вивченні родовища важливо, щоб кількість запасів, яка затверджується, відповідала реальним потребам надрокористувача і не була завищеною, адже це призведе до суттєвих перевитрат коштів за дозвіл на користування

надрами. На жаль, у багатьох випадках на аукціон виставляються площі із незрозумілою перспективою та необґрунтованою вартістю. Об'єкти, що підготовлені за державні кошти, як правило, не доведені до стану родовищ, а мають статус перспективних площ. Перелік об'єктів, що виставляються на аукціон, має формуватися виключно Державною службою геології та надр України без втручання будь-яких господарюючих суб'єктів. Зрозуміло, що чим вищий ступінь готовності об'єкта, тим більша його вартість. Тому продані на аукціоні об'єкти часто мають занижену вартість насамперед через ступінь їх геологічної вивченості. Однак щодо вуглеводневих перспективних площ спостерігається здебільшого зворотня ситуація, коли площі з ресурсами низьких категорій оцінюються необґрунтовано вище на десятки, а то й сотні мільйонів гривень з метою наповнення бюджету.

По-третє, вагомою проблемою, пов'язаною із проведенням аукціону, є система погоджень на рівні місцевої влади та низки відомств. Процедура погодження отримання спецдозволу на користування надрами розпочинається з місцевих органів влади (обласної ради, для корисних копалин місцевого значення – районної). Склад пакета документів на погодження залежить від виду корисної копалини та користування надрами. В окремих областях країни практикується укладання угод про соціально-економічний розвиток регіону, на території якого розташовується площа надрокористування, з метою запобігання або відшкодування можливого нанесення збитків на місцевості в результаті робіт.

Порядок погодження отримання спецдозволів на користування надрами обласною радою визначається регламентом конкретної ради.

З подачею документів на обласну раду є можливість водночас погоджувати отримання спецдозволу в Міністерстві екології та природних ресурсів України. Ця процедура регламентується наказом Міністерства екології та природних ресурсів України № 262 від 26.07.2011 р. [140]. Процес погодження полягає в експертній оцінці пакета документів, що подаються до Мінприроди, які проходять перевірку та підготовку до відправки на державну екологічну інспекцію в області, де на основі екологічної картки Мінприроди виносить рішення стосовно доцільності надання надр у користування. Погодження Державною службою гірничого

нагляду та промислової безпеки України (у разі отримання спеціального дозволу на геологічне вивчення, у т.ч. дослідно-промислову розробку, або видобування корисних копалин) відбувається на підставі подачі заяви та пакета документів, копії погодження місцевих органів самоврядування або оригіналу позитивного висновку територіального управління Держгірпромнагляду в області.

Такі погодження, як правило, пов'язані з очевидними корупційними діями та суттєво стримують процес організації аукціону. Реальний термін підготовки до нього може тривати більше одного року (з моменту прийняття рішення по певному об'єкту до фактичного проведення аукціону). Інша проблема, яка розриває економіку геологічних підприємств, полягає у пізньому відкритті фінансування геологорозвідувальних робіт. Як правило, протягом останніх років це відбувається через 7-10 місяців з початку фінансового року. Така практика призводить до того, що геологічні підприємства просто не встигають виконати за короткий проміжок часу, що залишається до кінця року, заплановані обсяги робіт, з одного боку, а з іншого – виконані роботи взагалі не фінансуються через обмеження фінансових ресурсів. Причиною цього є надзвичайно корумпований Закон України «Про здійснення державних закупівель». Власне процедура закупівель складна й заплутана й умовно поділяється на дві частини: перша – проведення тендерів на відкриття бюджетного фінансування генеральним замовником і виконавцям, що фінансуються безпосередньо з державного бюджету (упродовж 7-10 місяців з початку фінансового року), друга – проведення тендерів на придбання замовниками товарів, робіт і послуг за державні кошти (протягом 1,5–2 місяців після відкриття бюджетного фінансування генеральному замовнику). Варто зазначити, що близько 70 % геологічних об'єктів мають довготривалий термін виконання (3–5 років) і переходять на наступний фінансовий рік як незавершене будівництво, до того ж їх тендери були проведені в попередні роки [9].

Слід виділити низку додаткових недоліків, що стосуються аукціонної системи надання надр у користування. Ліцензіати, які вже отримали такі права, у багатьох випадках змушені виконувати певний обсяг ГРР за власний кошт. Існуюча система при закінченні ліцензії передбачає проведення на цих об'єктах аукціону для отримання надр в розробку на

15–20 років. Дуже проблемним питанням є надання ліцензії через аукціон для державних підприємств, які підпорядковані НАК «Нафтогаз України» та НАК «Надра України». Об'єкти, що розвідані за державні кошти, у тому числі і за відрахування цих компаній, продаються ним на загальних засадах, що в багатьох випадках робить їх неконкурентоспроможним.

З огляду на зазначені недоліки сучасної системи проведення ГРР, необхідно визнати, що вона потребує кардинального перегляду та розробки низки законопроектів, які б забезпечували розвиток ГРР в Україні. Важливим завданням є реорганізація насамперед НАК «Надра України» та реформування низки підприємств, які належать до Державної служби геології та надр України. Це також стосується наукових інститутів, інформаційного підприємства, а також Державного геофізичного підприємства «Укргеофізика», що свого часу входило до п'ятірки найкращих геофізичних підприємств світу. Отже, процес геологічної розвідки як основа забезпечення мінерально-сировинної бази (МСБ), створення та розвиток господарських комплексів повинні ґрунтуватися на сучасній світовій практиці, зокрема європейській. Для цього потрібні нові засади розвитку геолого-розвідувальної промисловості для приватних компаній та підприємців. На нашу думку, можна розглянути досвід західно-європейських держав, насамперед Нідерландів. Дозволи на право користування надрами повинні бути двох типів. В одному випадку компанії можуть брати певні ділянки для проведення лише ГРР із подальшою передачею їх до державної установи з метою проведення аукціонів по продажу із подальшою їх розробкою. При цьому компанія, що провела розвідку, вказує понесені нею витрати по потенційному ресурсному об'єкту, і безумовно, повинна отримати певні відрахування від суми продажу об'єкта на аукціоні. Тим самим створюються умови для розвитку геологорозвідувальної галузі приватним бізнесом, підвищення якості робіт та рівня готовності об'єктів, що пропонуються до аукціону. Компанія, яка проводить ГРР, отримує свій зиск у результаті продажу підготовлених нею об'єктів, формуючи фонд для подальшого розвитку цих робіт.

Другий тип дозвільних документів повинен мати наскрізний характер і певною мірою концесійний, бути довготерміновими (15–20 років). Такі дозволи мають передбачати етап геологорозвідки, захист запасів ДКЗ та розробку цією ж компанією розвіданого родовища.

Безумовно, виникає питання, про те як повинна формуватися дохідна частина для державного бюджету. За нестачі бюджетних коштів та ресурсів вітчизняних підприємств велику увагу необхідно приділяти залученню як вітчизняних, так й іноземних альтернативних інвестиційних ресурсів, і найголовніше, забезпеченню їх ефективного використання. Для підтримки ресурсного потенціалу мінерально-сировинного комплексу на достатньому рівні у Державній служби геології та надр повинно бути постійне, надійне джерело фінансування геолого-розвідувальних робіт загальнодержавного значення. На наш погляд, 35% платежів за користування надрами згідно з чинними нормативами, що надходять до державного бюджету, необхідно спрямовувати до Спеціального фонду, адже під час затвердження зазначених нормативів збір на геолого-розвідувальні роботи був включений до його складу [9].

Досвід зарубіжних країни свідчить про активне залучення приватних компаній до проведення ГРР, тенденцію зменшення їх обсягу за рахунок бюджетних коштів та силами спеціалізованих державних підприємств. У провінції Онтаріо (Канада) існують унікальні умови для геологорозвідки. Кожен, у тому числі приватна особа, може проводити геологорозвідку, без спеціальних дозволів, користуючись заявним характером отримання відповідних дозвільних документів. Якщо результати розвідки виявилися вдалими, саме та особа, що її здійснювала, має право на розробку родовища. Крім того, витрати на геологорозвідку пов'язані зі значними преференціями щодо оподаткування. Подібна схема функціонування ГРР може бути впроваджена в Україні за умови вдосконаленні нормативно-правової бази управління сферою надрокористування. Хоча сьогодні необхідно врахувати, що головним ланцюгом системи відтворення МСБ має стати механізм примусового виконання ГРР гірничодобувними компаніями. Практика Нідерландів показує, що для кожної концесійної ділянки формується окреме підприємство, в яке на певних фінансових умовах (25–30%) входить державна компанія, завдання якої полягає у контролі за виконанням умов ліцензіатом та екологічних вимог, зазначених у цих же ліцензійних умовах.

Спеціальні дозволи на користування надрами – це фактично основа утворення мінерально-сировинних капіталів територій, які будуть формуватися для певного виду корисних копалин. Аналізуючи існуючу

дозвільну систему, нами виявлено як недоліки надання погоджень органами місцевої влади. Для сучасних умов формування місцевого самоврядування та децентралізації влади це питання набуває особливої гостроти, адже, незважаючи на наявність корисної копалини в територіальних межах певної громади, крім формального погодження вона жодним чином не впливає на подальші процеси та дії, що будуть виконуватися в межах родовища. Звертаючись знову до європейського досвіду, вважаємо, що громада має бути учасником процесу експлуатації певного родовища і входити до господарського комплексу, який буде там формуватися. При цьому вона отримуватиме частину доходів, розпоряджаючись ними на свій розсуд, контролюватиме виробничі процеси і стан екології, який впливатиме на рівень життя людей. Громада стане повноцінним учасником процесу, отримуючи економічну вигоду від використання корисних копалин на її території.

Отже, на нашу думку, формування мінерально-сировинних капіталів територій має відбуватись, у першу чергу за рахунок удосконалення системи надання спеціальних дозволів на користування надрами. Пропонується впровадження кількох механізмів, зокрема системи компенсації підприємствам за виконання ГРР, уведення спеціальних дозволів на користування надрами, що мають охоплювати всю стадійність робіт у сфері використання родовищ корисних копалин. Залучення місцевих громад до процесу експлуатації мінерально-сировинних ресурсів необхідно закріплювати договорами, згідно з яким новостворене підприємство, виконуючи весь спектр робіт щодо корисних копалин на певній території, проводить свою діяльність, зважаючи на інтереси місцевого населення.

2.2. Фінансизація територіальних природно-ресурсних активів

Системні ознаки фінансизації територіальних природно-господарських активів. Активи природо-ресурсного походження, тобто елементи навколишнього природного середовища як об'єкти власності, а

також права на використання таких об'єктів, що забезпечують генерацію цінних товарів і послуг, унаслідок поступового економічного зростання впродовж останніх десятиліть зазнають значного тиску з боку виробничо-господарської складової територіальних економічних систем. Це, у свою чергу, спричинило погіршення кількісного та якісного складу природно-ресурсної бази України та її регіонів. Разом із відсутністю ефективних механізмів відтворення природних ресурсів у фінансовому просторі та формування територіальних природо-ресурсних капіталів фактично можна вести мову про таке явище як дефіцит природного капіталу, що ставить під загрозу сталий характер економічного зростання та самовідтворення територіальних економічних систем. Зважаючи на зростаючий тиск, якого зазнають природо-господарські комплекси різних територіальних рівнів, можна констатувати необхідність фундаментальних змін практики природокористування, зокрема активізацію значного інвестиційного потенціалу територіальних природних ресурсів, який можна реалізувати шляхом цілеспрямованого алгоритму дій з фінансизації природо-ресурсних активів.

Термін фінансизація стосовно активів природо-ресурсного походження можна визначити як процес набуття останніми адекватних фінансових вимірів їх вартості та цінності, підпорядкований завданням збереження природних ресурсів, відновлення їх кількісних та якісних параметрів з одночасним задоволенням потреб усіх учасників виробничо-господарських відносин у фінансових ресурсах для виконання цих завдань. Фактично йдеться про налагодження дієвого механізму самовідтворення територіальних природо-господарських систем, за якого місцеві природо-ресурсні активи набули б властивостей фінансового інструмента здатного виконувати роль забезпечення за зовнішніми інвестиціями.

Досягнення мети раціонального та прибуткового використання природних ресурсів територіальних природо-господарських комплексів можливе лише на основі тісного співробітництва місцевих органів влади, приватного сектору, неурядовими організаціями, а також територіальними громадами (рис. 2.7).

Відповідно, фінансизація природних ресурсів пов'язана з різними системами забезпечення ефективності бізнесу.

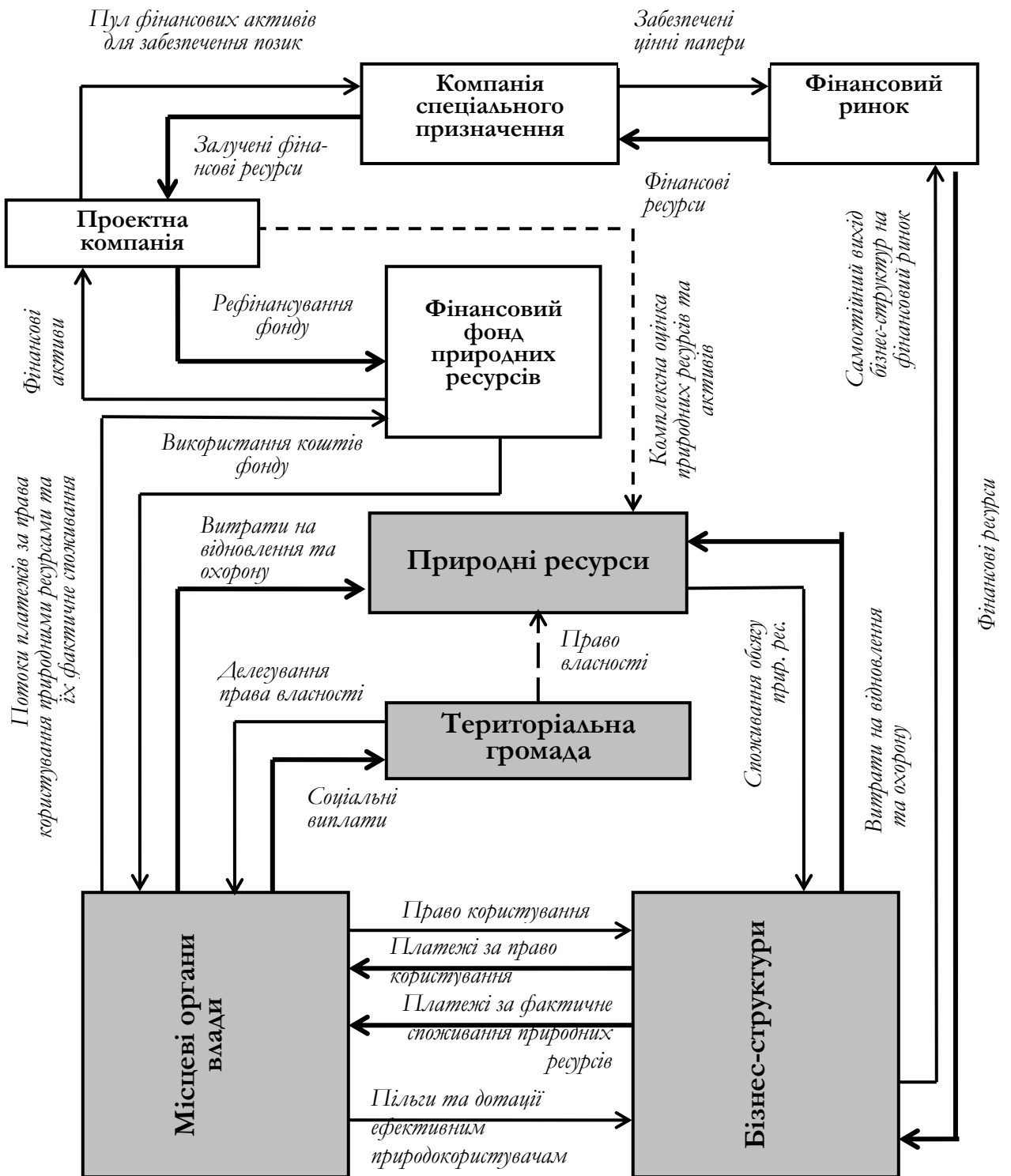

Рис.2.7. Модель фінансизації природних ресурсів

Зокрема, двосторонній зв'язок у системі «природокористувач – природний ресурс» – із питаннями нівелювання бізнес-ризиків природокористувачів та використання прихованих можливостей для бізнесу, їх урахування в корпоративних стратегіях, планах, методиках розробки нових ланцюгів створення вартості. З іншого боку, налагодження взаємовигідних зв'язків у системі «природний ресурс – природокористувач – територіальна громада» пов'язане з упровадженням механізмів проектного управління територіальним розвитком із забезпеченням відповідальності перед власниками активів природно-ресурсного походження, передусім державою та місцевими громадами.

Саме тому процес фінансизації територіальних природо-ресурсних активів доцільно розглядати у двох взаємопов'язаних площинах: суспільних та приватних фінансів. Зважаючи на суттєві відмінності між характером інституціонального вираження прав на природні ресурси, а також різні механізми формування й використання фінансових потоків, спільними для двох зазначених площин можна вважати такі системно-структурні ланки як *блок оцінки, фінансування та інвестиційний*, котрі власне, і становлять основне смислове ядро моделі фінансизації природно-ресурсних активів (рис. 2.8).

Метою **блоку оцінки** є визначення найкращого способу використання наявних обмежених ресурсів на основі ретельного розгляду всіх етапів процесу прийняття рішень у сфері природокористування з урахуванням екологічних, соціальних та економічних передумов і прогнозування можливих наслідків. Завданнями цього блоку можна вважати, по-перше, ідентифікацію наявних на території природо-ресурсних активів, вимірювання та моніторинг змін їх якісного та кількісного складу впродовж господарського освоєння; по-друге, упровадження природно-ресурсної складової в комплексні рахунки територіального капіталу; по-третє, власне вартісна комплексна економічна оцінка природного багатства як основа для прийняття відповідних управлінських рішень щодо його використання, охорони і відтворення. Щоб формувати активи, а в подальшому й капітали, природні ресурси повинні мати певне вартісне вираження і володіти достатнім ступенем дохідності.

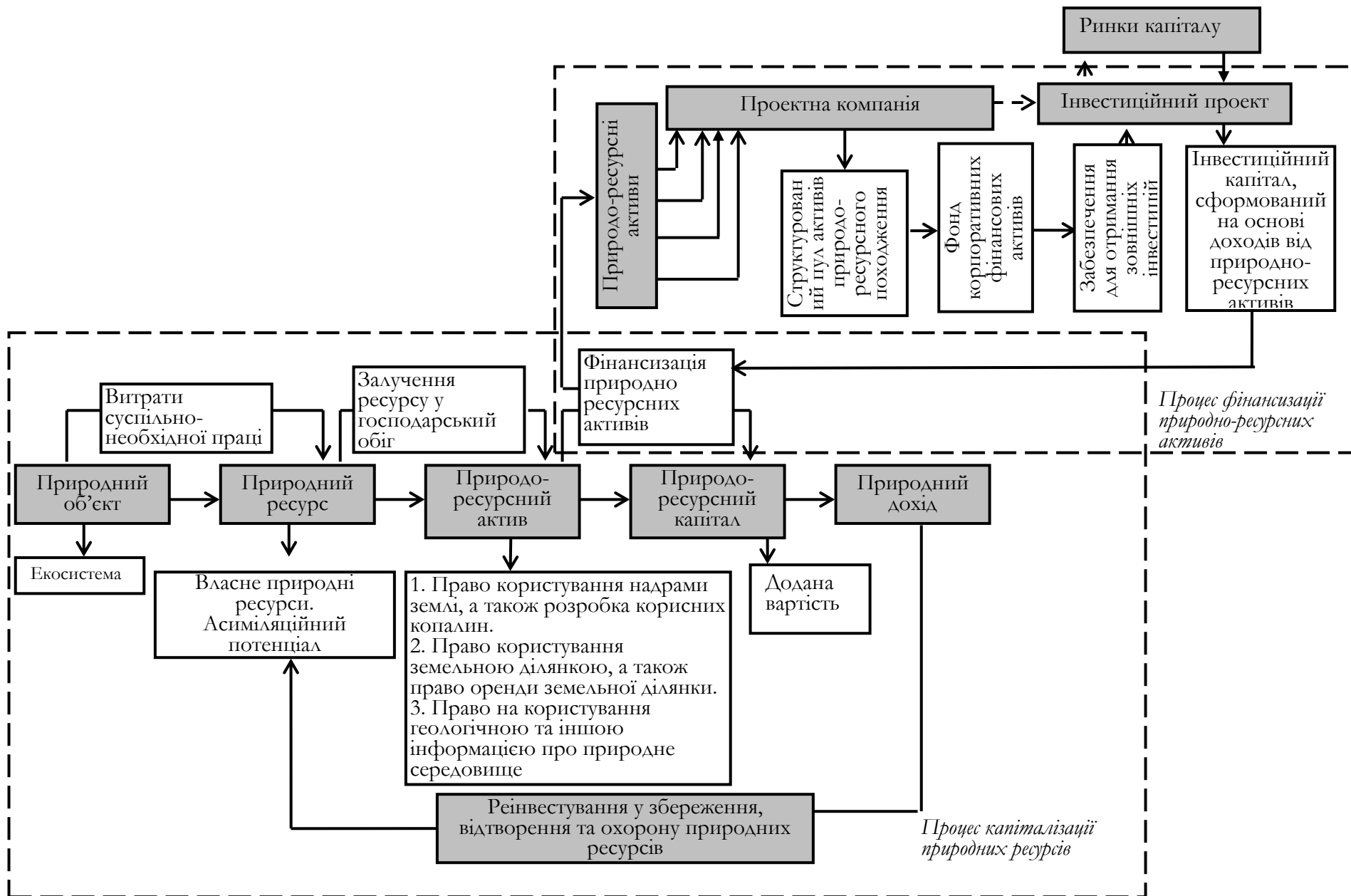

Рис.2.8. Схема процесів капіталізації та фінансування територіальних природних ресурсів

Максимально повне вартісне вираження природного ресурсу як активу можна визначити, виходячи з концепції екосистемних послуг, тобто враховуючи весь обсяг вигод та ціннісних пропозицій, які він генерує (а не лише об'єм фактично вилучуваного з природного середовища ресурсу як фізичного тіла).

До компетенцій уповноважених органів з питань управління територіальним природокористуванням доцільно віднести формування належної бази даних, в якій би відображалась інформація, з одного боку, щодо якісного та кількісного складу природо-ресурсних активів території, а також динаміки їх вичерпання й відновлення, а з іншого – стосовно зацікавлених сторін у природокористуванні, інтереси яких представлені на території, із зазначенням обсягу правомочностей, якими конкретний користувач наразі володіє.

Результатом аналітичного обробітку такої інформації може стати кадастр природно-ресурсних активів території у вигляді матриці, де, з одного боку, представлена залежність бізнес-моделі кожного природокористувача від конкретного виду природних ресурсів, а з іншого – вплив, якого зазнають екосистеми від кожного виду господарської діяльності на території. За допомогою такої матриці проектні компанії зможуть більш ефективно здійснювати контрактацію територіальних бізнес-процесів для раціоналізації природокористування, формування структурованих пулів територіальних активів, які володіють різними ступенями дохідності й ризику з метою залучення позикових коштів під нижчі відсотки, визначення найбільш та найменш пріоритетних активів щодо їх внеску в забезпечення сталого розвитку територіальних економічних систем з метою формування територіальних конкурентних переваг і територіальних брендів, та їх просування на зовнішніх ринках тощо. Така система також створює основу, на якій можуть бути оцінені витрати на підтримку і відновлення природного капіталу, що виділяються як з приватного, так і суспільного секторів. Зазначене, у свою чергу, забезпечує прозорі механізми розподілу витрат між бізнес-структурами, місцевими органами влади, неурядовими організаціями, а також дає змогу оцінити обсяг потреб у фінансових ресурсах для досягнення сталого природокористування всіх зацікавлених сторін.

Водночас у країнах із розвинутим бізнес-середовищем та багаторічним досвідом корпоративної форми організації виробничо-господарських процесів значна увага приділяється інтеграції

екосистемних послуг до існуючих бізнес-схем з метою підвищення їх ефективності, з одного боку, та збереження і відтворення природно-ресурсного потенціалу – з іншого. Головною відмінністю такого підходу є висхідний (знизу – вгору) характер корпоративних ініціатив щодо фінансування природних ресурсів, тобто підприємства-природокористувачі, базуючись на власних оцінках ефективності ведення діяльності, є рушієм цього процесу. В Україні, де, по-перше, корпоративна культура все ще перебуває на етапі свого становлення, по-друге, постає проблема вичерпання природних ресурсів чи погіршення їх якості (особливо земельних, водних, лісових) недостатньо очевидною для природокористувачів, ініціативи щодо фінансування, на нашу думку, на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку повинні носити нисхідний характер (зверху – вниз). Однак, на відміну від адміністративно-командної економіки, увесь обсяг повноважень повинен лежати не лише на державному рівні, а бути розподіленим, відповідно до принципу субсидіарності, між загальнонаціональним (стратегічне управління національною економікою, оперативне управління проектами використання природних ресурсів загальнодержавного значення) та регіональним (стратегічне управління розвитком природно-господарського комплексу регіону, оперативне управління регіональними проектами природокористування) та муніципальним (оперативне управління використанням ресурсів місцевого значення) рівнями проектних компаній – структур корпоративного типу.

Висхідна фінансування природо-ресурсних активів у країнах з розвинутим корпоративним бізнес-середовищем базується на застосуванні природокористувачами інструментів, методів, прийомів, підходів і практик, що дають змогу інтегрувати природні ресурси в господарський процес як активи, що володіють адекватним фінансовим вираженням, чи здатні набувати його. До таких інструментів та методик належать, зокрема, корпоративні стратегії розвитку, системи підвищення ефективності бізнесу, системи управління навколишнім природним середовищем, оцінки впливу на нього, оцінювання екологічних та соціальних наслідків господарської діяльності, екологічний аудит тощо. Спільним завданням природокористувачів при цьому стає розробка та впровадження таких систем ведення та оцінки ефективності бізнесу, які б ураховували, зокрема вигоди від раціонального використання

природних ресурсів та підтримання у належному стані навколишнього природного середовища, або втрати – у протилежному випадку.

Інститут світових ресурсів (ICP) у співпраці із Всесвітньою радою підприємців зі сталого розвитку (WBCSD) та Інституту Меридіан 2008 року опублікували Корпоративний огляд екосистемних послуг (Ecosystem services review -- ESR) в якому запропонували структурну методику, котра мала б допомогти менеджерам підприємств-природокористувачів у розробці стратегій вирішення бізнес-ризиків та можливостей, пов'язаних із їх залежністю від природних ресурсів і впливом на екосистеми. При цьому варто зазначити, що більшість бізнес-структур уже мають свої власні системи оцінки та контролю продуктивності, у тому числі корпоративні стратегії розвитку, принципи розробки продуктів, систем екологічного менеджменту та процедури корпоративної звітності. Тому завдання полягає, по-перше, в інтеграції природно-ресурсної складової до існуючих систем, по-друге, узгодження стратегій окремих підприємств-природокористувачів, інтереси яких представлені на конкретній території, з метою більш ефективного та раціонального використання місцевого природно-ресурсного комплексу.

Базовою засадою такої інтеграції повинен стати той факт, що природно-ресурсні активи територіальних економічних систем є визначальними для формування бізнес-стратегій місцевих підприємств-природокористувачів, оскільки останні, з одного боку, залежать від якісного та кількісного складу ресурсної бази, з іншого – діяльність бізнес-структур впливає на стан довкілля, визначаючи темпи його вичерпання або відновлення. Тобто від того, наскільки конкретний природокористувач урахує ресурсну складову своєї діяльності, залежить величина ризиків, пов'язаних із погіршенням екосистем, зростанням утраченої вигоди, відтоком інвестицій тощо (табл. 2.4).

Таким чином, повноцінна інтеграція природно-ресурсної складової у бізнес-стратегії розвитку територіальних економічних систем створює значний потенціал зниження ризиків та підвищення можливостей підприємств-природокористувачів і, як наслідок, зростання їх кредитного рейтингу, здешевлення залучуваних фінансових ресурсів, підвищення ефективності інвестицій, спрямованих у розвиток територіальних природно-господарських комплексів.

Як національні, так і корпоративні системи обліку повинні включати дані про часову динаміку змін кількісних та якісних

характеристик природних ресурсів території. Будь-яке зниження якості природного ресурсу з плином часу може розглядатися як таке, що призводить до зростання відповідних потреб щодо обслуговування його охорони та відтворення або заміщення еквівалентними обсягами інших ресурсів, щоб загальна вартість територіального капіталу залишалася стабільною у довготривалій перспективі. Таким чином, положення блоку оцінки є необхідною передумовою для визначення такого обсягу фінансових ресурсів, який принаймні еквівалентний вартості спожитих природних ресурсів території. Тобто мова йде про формування реального механізму транспозиції природно-ресурсних відносин у фінансову площину.

Таблиця 2.4.

Види ризиків і можливостей, пов'язаних із залежністю підприємств-природокористувачів від стану природно-ресурсної бази та довкілля

Тип	Ризик	Можливість
Оперативний	Зростання обсягів витрат або зниження продуктивності, зрив бізнес-операцій	Підвищення ефективності виробничо-господарських процесів з низькою віддачею
Репутаційний	Погіршення репутації бізнес-структури, зниження інвестиційної привабливості існуючих брендів	Поліпшення репутації, притік додаткових інвестицій
Ринковий	Зміни в перевагах клієнтів (державний сектор і приватний сектори)	Нові товари або послуги Ринки сертифікованих продуктів та екосистемних послуг. Нові потоки доходів від власності компанії або керованих екосистем
Фінансовий	Вища вартість капіталу. Більш строгі вимоги за кредитами	Збільшення інвестицій прогресивних кредиторів і соціально відповідальних інвестиційних фондів

Блок фінансування передбачає гарантоване отримання національним та місцевими бюджетами податкових доходів та інших переваг від використання природних ресурсів і полягає у використанні специфічних фінансових важелів, за допомогою яких можна забезпечити раціональне спрямування внутрішніх надходжень природно-ресурсного походження, у тому числі на забезпечення

зовнішніх інвестицій, застосовуючи метод проектного управління. Необхідність поділу відповідальності за використання фінансових надходжень від природокористування між суспільним та приватним секторами зумовлена розщепленням пучка правомочностей на більшу частину природно-ресурсних активів. Так, наприклад, місцеві органи влади як представники інтересів територіальних громад та народу України загалом володіють повноваженнями розпорядника природно-ресурсних активів, зокрема у частині формування відповідного законодавства, установлення ставок податків, субсидій, платежів за природокористування, тим самим формуючи систему стимулів та противаг щодо раціонального споживання і відтворення природно-ресурсної бази. Водночас приватний сектор відіграє роль власника та користувача активами природно-ресурсного походження, унаслідок чого територіальні бізнес-структури набувають відповідальності за раціональне споживання та відтворення природних ресурсів перед суспільством (корпоративна соціальна відповідальність). Тому врахування у балансах підприємств фінансових потоків, генерованих природно-ресурсними активами, є необхідною умовою ведення прибуткового та відповідального бізнесу.

Оскільки, як уже зазначалося, мета успішної реалізації концепції фінансизації природно-ресурсних активів полягає у максимально повному використанні їх фінансового потенціалу для забезпечення сталого розвитку регіональних та муніципальних територіальних економічних систем, на порядку денному повинні стояти завдання збільшення обсягів повноважень місцевих органів влади, зокрема щодо формування дохідної бази бюджетів відповідного рівня, тобто посилення фінансової самодостатності територіальних економічних систем. За поточної ситуації слабкість місцевих органів влади є стримуючим фактором у пом'якшенні негативних наслідків реалізації проектів видобутку ресурсів, підвищення ефективності надання соціальних послуг тощо.

Реалізація потенціалу природних ресурсів як джерела доданої вартості передбачає формування чітко спланованого фінансового механізму отримання, акумулювання та розподілу доходів, генерованих цими ресурсами. Як свідчить світова практика, створення такого механізму найчастіше відбувається із застосуванням двох головних інструментів – плати за право використання та експлуатацію природних ресурсів (формує мінімально допустиме надходження до бюджетів від

розробки місцевих ресурсів), а також отримання частки прибутку підприємств-природокористувачів (зокрема, рентних платежів – вилучення частини надприбутку, генерованого природними ресурсами кращої якості чи більш вдалого розташування). Завданням територіальних управлінських структур при цьому є розподіл ризиків і формування такої пропорції в отриманні природно-ресурсних доходів між державою, місцевими бюджетами та підприємствами, яка б сприяла реалізації завдань, визначених відповідними стратегіями розвитку територій, а також збільшенню загального прибутку всіх громадян.

Плата за право користування природними ресурсами забезпечує гарантоване отримання національним та місцевими бюджетами надходжень із самого початку реалізації проектів природокористування і забезпечує можливість відшкодування потреб на відновлення природних ресурсів, та інших витрат, пов'язаних із порушенням початкового стану екосистем. Якщо проект природокористування не може заручитися потрібним розміром оплати для компенсації таких витрат, його не можна назвати вдалим, оскільки в такому випадку вихідний ресурсний потік території підлягатиме зниженню, не компенсуючись вхідними фінансовими потоками.

Блок фінансування може охоплювати ряд різних механізмів та важелів, використання яких сприятиме формуванню природного капіталу територіальних природо-господарських комплексів. Джерелами доходів для забезпечення залучуваних фінансових капіталів можна вважати:

- платежі на підтримання природного капіталу;
- рентні надходження від невідновлюваних природних ресурсів;
- компенсаційні виплати від споживачів природних ресурсів;
- платежі за комунальні послуги, пов'язані з використанням природних ресурсів (водопостачання, водовідведення);
- податки на майно (наприклад, у США міста та округи мають право використовувати доходи від податків на нерухомість, щоб покрити потреби у фінансуванні підтримання в належному стані й модернізації водогосподарської інфраструктури. При цьому місцеві органи влади мають право самостійно встановлювати частину їх податкових надходжень на майно, яка буде використана для фінансування інфраструктури);
- податки з продажу;

- ВІД –податок (на поліпшення бізнесу) як специфічний тип податку, що може використовуватися для фінансування ініціатив місцевих органів влади, спрямованих на підтримання в належному стані інфраструктури центральних районів міст, бізнес-районів у великих містах;

- добровільні внески та пожертвування, внески некомерційних екологічних організацій на підтримку екологічних ініціатив та програм і проектів у сфері оптимізації використання природних ресурсів;

- прями виплати приватних власників, котрі у багатьох випадках є найбільш ефективним і дієвим джерелом доходів місцевих бюджетів.

Прямі приватні платежі – це операції, що здійснюються між приватними постачальниками та користувачами послуг. Як правило, до таких належать фірми, природоохоронні неурядові організації чи домогосподарства, котрі отримують безпосередню вигоду від певних екосистемних послуг. Стимули, що спонукають зацікавлені сторони зберігати природу, можуть бути найрізноманітнішими – від чистого прибутку (як, наприклад, у випадку компанії з продажу мінеральної води, що безпосередньо залежить від її наявності та якості) до піклування про збереження природного середовища. Джерелом платежів також можуть бути сторони, які зацікавлені в зниженні ризику (наприклад, бажаючі уникнути нестачі важливого для них ресурсу) чи передбачають зміну законодавства. Наприклад, фірми все активніше беруть участь у компенсації викидів вуглецю, зважаючи на побоювання з приводу зміни клімату. Такі дії нерідко робляться добровільно, незалежно від законодавчо затверджених стимулів чи вимог. Схеми прямих приватних платежів, як правило, добре працюють, оскільки в наданні послуги та контролю за нею зацікавлені покупці. Розробники місцевої політики можуть розглянути можливість ініціювати і підтримувати схеми прямих приватних платежів.

Прямі громадські та державні платежі – це фінансовані державою схеми, згідно з якими вона платить постачальникам послуг від імені виборців. Держава бере участь у таких схемах, щоб забезпечити надання екосистемних послуг, у разі якщо такі послуги задовольняють потребу великої кількості вигодонабувачів (наприклад, у випадку водопостачання); вигодонабувачів важко встановити; актив (наприклад, вид, що перебуває під загрозою вимирання) буде втрачений без втручання уряду.

Суспільство отримує вигоду від платежів за загальнодоступні екосистемні послуги у вигляді доходу від них і за допомогою переходу до видів діяльності, що менш є руйнівними для навколишнього природного середовища.

У процесі розробки схем платежів за використання природних ресурсів (ПВПР) необхідно вирішити комплекс важливих питань, зокрема щодо: форми платежів, їх ефективного розподілу; визначення платника та за які саме послуги; розміру платежів; оцінки ефективності й доцільності програм; гарантії правомочностей власності.

Платежі можуть бути здійснені у грошовій, безгрошової формі або у вигляді їх поєднання. Вибір форми повністю залежить від обставин, оскільки кожна з них має власні переваги та недоліки. Грошові платежі забезпечують значну гнучкість і фінансову самостійність учасників. Платежі у безгрошової формі можуть мати вигляд звільнення від повернення позики, доступу до фінансів, надання вихідних матеріалів для землеробства, джерел питної води та доступу до мікрокредитування.

Після визначення форми платежу необхідно прийняти рішення, чи будуть платежі однократними, або періодичними. Якщо інвестиції в схеми ПВПР потрібні негайно, то екологічні вигоди, як правило, виникають пізніше і діють протягом тривалого часу. Хоча землевласники, що беруть участь у програмах, можуть зіткнутися з негайним скороченням доходу, у майбутньому вони матимуть змогу розраховувати компенсування початкових втрат та значну позитивну віддачу. У подібних випадках одноразові платежі можуть виявитися достатніми. З іншого боку, якщо довготривалої віддачі від зміни призначення земель недостатньо, можуть знадобитися регулярні виплати. В окремих випадках найбільш ефективним є поєднання одноразових та регулярних платежів.

Економічна ефективність визначається як здатність програми чи проекту досягати поставлених цілей з мінімальними витратами. Її можна підвищити шляхом цільового підходу до вибору місць або заходів, тобто планувати платежі таким чином, щоб наявні фінансові ресурси дісталися тим ділянкам або заходам, віддача яких на одиницю витрат буде максимальна. Це означає, що ділянки з високою вигодою і низьким упущеним прибутком переважають ділянку з протилежними характеристиками. Вибрати мету програми допомагають оціночні індекси. Наприклад, у проектах з підтримки лісопасовищ у Коста-Ріці, Колумбії і Нікарагуа платежі прив'язані до подібного оціночного

індексу. Він складався з індексу біорізноманіття, котрий дав змогу отримати чисельну оцінку заходів щодо його підтримки та індексу зв'язування вуглецю, оцінюваного в балах за 1 тону. У результаті реалізації проекту відбулося зростання кількості зв'язаного вуглецю на 71% і чисельності видів птахів, кажанів і метеликів, а також незначне збільшення площі лісів і зниження використання пестицидів [259].

Визначення кому насамкінець має належати плата за використання природних ресурсів, зазвичай пов'язане з конфігурацією правомочностей на певну ділянку території. Постачальники, які володіють землею, значною мірою контролюють її, вони можуть вирішувати питання участі в корпоративних програмах та проектах і вартості їх співпраці. Якщо постачальники володіють правом доступу, але не приватної власності на землю, вони зберігають за собою право доступу до послуг, що надаються відповідною територією. Якщо запропонована схема обмежує ці послуги, постачальники повинні отримати право на частину виплат. При розробці корпоративних проектів важливо враховувати наступні права власності:

- на землю, воду, ліси та інші ресурси, а також купувати і продавати екосистемні послуги (державна чи приватна власність),
- управління ресурсами, навіть якщо вони перебувають у колективній власності (наприклад, належать традиційному співтовариству),
- на отримання доходу та інших вигод від екосистемних послуг (такі права гарантовані законом окремим народам).

У ході реалізації проектів можна віддавати перевагу ділянкам, на які є чіткі права власності, що як правило, вважається необхідною умовою оптимально налагоджених корпоративних проектів, оскільки вони знижують ризик захоплення ресурсів елітами, коли впливові особи або групи отримують більше вигод, ніж інші. При цьому, якщо право на землю засноване на звичаї, але чітких правових титулів немає, розробники політики можуть вжити заходів щодо юридичного оформлення таких титулів або уточнення особливостей індивідуального чи групового володіння землею [258].

Загалом для реалізації корпоративних проектів у сфері природокористування необхідне правове середовище, котре дає змогу вносити поправки до чинних законів, визнає як очевидні екосистемні послуги, що надаються певними екосистемами, чітко визначає права на купівлю та продаж, юридично визнає права власності, автономію

певних груп населення, гарантує виконання вимог закону і дозволяє приймати постанови про екологічні компенсації. В окремих випадках визнання екосистемних послуг на національному рівні створює можливість для впровадження місцевих схем. У той же час місцеві схеми можна реалізувати і без зміни національного законодавства шляхом внесення незначних змін до муніципальних законів (наприклад, інвестуючи кошти, отримані у вигляді податків на воду).

Розробка та впровадження успішної схеми ПВІР загалом складний, але економічно вигідний процес. Як свідчить світовий досвід, проекти, що враховують інтереси місцевих громад, наявна інфраструктура, біофізичні особливості природних ресурсів та екосистемних послуг, включених до цих проектів, мають усі шанси на успіх. Успішними, як правило, виявляються гнучкі, всебічні та творчі проекти, в яких і земля, і населення вважаються цінними ресурсами та джерелами формування територіальних капіталів.

Використання отриманих доходів від природокористування передбачає оптимальні шляхи їх розподілу з метою забезпечення самовідтворення. Важливість цього етапу зумовлена, по-перше, нестійким характером доходів у часі, отриманих від видобутку природних ресурсів (особливо невідновлюваних, наприклад корисних копалин), що потребує вжиття заходів з метою накопичення рівноцінних виробничих активів зазвичай, фізичного або людського капіталу. По-друге, неможливість максимально повного використання потенціалу природних ресурсів у короткостроковій перспективі, оскільки значне перевищення темпів їх споживання над відновленням може призвести до екологічної, соціальної та економічної катастрофи. Це передбачає розробку довготривалих планів отримання та використання фінансових надходжень від природокористування із формуванням певного резерву заощадження, який би перебував у розпорядженні бюджетів відповідних рівнів і використовувався на підтримання екосистем у належному стані відповідно до темпів погіршення внаслідок експлуатації. По-третє, надходження значних доходів від невідновлюваних природних ресурсів може спричинити згубні макроекономічні наслідки («голландська хвороба», формування кредитних бульбашок), що передбачає розробку запобіжних механізмів швидкому входженню таких надприбутків в економіку.

За цих умов можливі варіанти використання природно-ресурсних доходів включають, зокрема, їх безпосереднє надходження до

національних або субнаціональних бюджетів; їх використання для зменшення рівня податків або переказ платежів, наприклад, державних допомог, субсидій чи так званих «ресурсних дивідендів»; вклади у спеціалізовані фонди природно-ресурсних надходжень (на зразок Фонду суверенного добробуту); збереження або розподіл доходів серед національних компаній. При виборі варіантів слід ураховувати три основні завдання: ефективне використання доходів з метою досягнення сталого розвитку територіальних економічних систем, забезпечення максимального рівня добробуту населення, та можливого рівня відновлення екосистем і їх захисту від надмірного виснаження.

Для досягнення першочергової мети – забезпечення сталого розвитку – уповноважені органи повинні вирішити яка частина природно-ресурсних доходів буде використовуватися для підвищення добробуту громадян та відтворення екосистем зараз, а яка – інвестуватиметься в добробут та безпеку майбутніх поколінь. Це рішення має прийматися на основі об'єктивної оцінки тієї частини доходів, котру можна витратити або заощадити, а також перспектив економічного зростання країни. Рішення про довгострокові заощадження може регулюватися однозначною фінансовою нормою, яка передбачає певні рівні щорічного витрачання та заощадження коштів урядом. Дуже важливо, щоб вони були опубліковані з метою не допустити цього правила, а зазначені урядом структури управління разом з активною наглядовою функцією громадянського суспільства і незалежних органів влади можуть сприяти дотриманню урядом своїх рішень.

Інвестиційний блок покликаний вирішувати завдання інвестування доходів, отриманих від природокористування, для забезпечення сучасному та майбутнім поколінням змоги користуватися сталим обсягом природних ресурсів і можливістю отримувати доходи та вигоди від них, а також економічного зростання на сталій основі навіть після вичерпання запасів невідновлюваних природних ресурсів. Цей блок стосується розробки механізмів ефективного залучення зовнішніх інвестицій (фінансового капіталу), спрямованих у сферу використання та охорони природних ресурсів і довкілля загалом, зокрема структурного фінансування та сек'юритизації, особливості яких детально з'ясовані у попередніх дослідженнях.

Під джерелом фінансового капіталу варто розуміти джерела тих коштів, які надходять для фінансування проекту у сфері природокористування, а саме:

- власні кошти та заощадження. Місцеві органи влади, організації та бізнес-структури в кожний конкретний період часу володіють певним обсягом вільних фінансових ресурсів, які можуть бути використані для фінансування проектів, однак застосування такого механізму має сенс у випадку фінансування порівняно невеликих проектів;

- фонди місцевих органів влади/кредитні програми. Місцеві органи влади володіють юридичними повноваженнями для формування відповідних коштів, що використовуються як забезпечення за кредитними програмами для підтримки проектів територіального розвитку. Ці кошти, зазвичай, створюються для підтримки економічного розвитку з метою забезпечення порівняно низької вартості залучуваного капіталу для організацій і приватних осіб, які можуть мати обмежений доступ до комерційної заборгованості або не бути готовими платити за комерційними ставками для проектів, котрі здатні генерувати значні суспільні вигоди. Наприклад, сумлінний власник бізнесу може бути незацікавлений у придбанні комерційного кредиту під 8% на 5 – 8 років для розвитку ресурсоощадних технологій та готовий розглянути питання про використання пільгового кредиту під 2 – 3% від 10 до 15 років;

- кредити спеціалізованих державних фондів у сфері природокористування, які в зарубіжних країнах найчастіше створені та функціонують у сфері водокористування та постачання питної води населенню й підприємствам;

- грантові програми, що у світі стали важливим джерелом капіталу для приватних осіб та бізнес-структур, щоб підключитися до підтримки проектів. Наприклад, грантова Програма з надання допомоги громадам у сфері збереження навколишнього середовища надає кошти місцевим громадам для збереження вод і ґрунтового покриву. Взагалі фінансування сталого природокористування через грантові програми не може бути самостійним фінансовим, однак здатне відігравати допоміжну роль у забезпеченні так званих демонстраційних проектів, котрі мають привернути увагу органів влади та громадськості до вирішення існуючих проблем з метою отримання стабільної фінансової підтримки;

- випуск місцевих облігацій. Місцеві органи влади, які володіють значними і надійними джерелами внутрішніх доходів, можуть випускати

облігації та інші цінні папери, забезпечені цими потоками доходів (процес сек'юритизації майбутніх надходжень) з метою залучення фінансового капіталу для реалізації місцевих проектів у галузі природокористування.

Загалом формування адекватного сучасним умовам фінансового простору неможливе за відсутності в країні розвинених національних фінансових ринків, тобто становлення і розвиток фінансових ринків в Україні є одним з ключових завдань у процесі адаптації її економічної системи до ринкових умов господарювання. Залучення природних ресурсів до економічного простору через фінансові ринки полягає у формуванні сприятливих умов для інвестиційного забезпечення виробництва та використанні потоків доходів, генерованих природними ресурсами для забезпечення цих інвестицій.

Основним фактором, який сприяє фінансизації природних ресурсів, є поширення фінансових інструментів, які допомагають перетворити реальні товари в ринкові активи. Головним завданням таких інструментів є стандартизація та гомогенізація реальних активів і надання їм достатньої ліквідності для того, щоб вони могли брати участь у торгівлі на міжнародних фінансових ринках. Щодо сировинних товарів та природних ресурсів, то такі фінансові інструменти спрямовані на сек'юритизацію очікуваних майбутніх фізичних надходжень від реалізації проекту/компанії, а не просто очікуваних грошових потоків, як це було би у традиційному проектному фінансуванні – шляхом випуску цінних паперів, які обертаються на фінансових ринках.

Сьогодні найбільш важливими для маркетизації фізичних товарів та природних ресурсів у зарубіжних економічних системах є похідні фінансові інструменти. Низка авторів відзначають центральну роль деривативів у процесі сек'юритизації як ключового інструмента фінансизації, що сприяють короткостроковим інвестиціям. Зокрема деривативи підвищують ліквідність реальних активів, які становлять їх основу і дають їм змогу брати широкую участь у торгах. Відповідно, для того, щоб актив був придатним для здійснення з ним фінансових операцій, необхідне дотримання двох умов: низька вартість його проведення і наявність досконалого або напівдосконалого ринку в сенсі забезпечення ідеальної конкурентоспроможності. Ці властивості, у свою чергу, потребують, щоб існування активу було достатньо довготривалим, а його вартість – високою, пропорційною до маси. У той час, як ці умови не вдається виконувати з боку базових фізичних

активів, задовольнити їх може використання похідних. Крім того, похідні спроможні забезпечити перетворення поширеної невизначеності на міжнародних фінансових ринках у керований і потенційно зменшуваний ризик. На відміну від невизначеності, ризик у загальному є таким, що піддається вивченню і визначенню, і може бути виражений через стохастичну ймовірнісну функцію. Такі теоретичні ймовірнісні функції можуть бути потім структуровані в одновимірні структурні спреди понад звичайні базові ціни і торгуватися відповідно до тих переваг, які надають фінансові інвестори власне по відношенню до ризиків. Для розвитку ринків похідних важливе значення має те, що за рахунок структуризації загальної ринкової невизначеності, вони дають змогу інвесторам вирішувати до якого типу вони готові і якою мірою. Похідні мають вирішальне значення для фінансових інвесторів, надаючи їм можливість розширити свої баланси на основі хеджування ризиків на інших ринках.

Другим основним інструментом на ресурсних ринках є товарні індекси. Уже зазначалося, що товарні індексні фонди можуть розглядатися як специфічний тип інвесторів. Крім того, товарні індекси можуть бути використані в якості фінансових інструментів, застосовуваних широким спектром фінансових операторів (такими, наприклад, як банки чи хедж-фонди).

У найзагальніших рисах, товарні та природо-ресурсні індекси об'єднують відповідно декілька видів товарів та/чи природних ресурсів в один фінансовий інструмент. Тобто, іншими словами, вони являють собою сукупність майбутніх контрактів на основі широкого спектру товарів. Фінансові інвестори посилюють вплив на сировинні індекси за рахунок укладення двосторонньої фінансової угоди, як правило, свопу, у банку або іншій великій фінансовій установі. При цьому інвестор набуває частини в товарному індексі від банку, а банк у свою чергу хеджує вплив, отриманий в результаті укладення своп-договору, через ф'ючерсні контракти на товарних біржах. Як зазначалося вище, фінансові інвестиції в товарні індекси пов'язані тільки з «довгими» позиціями (наприклад зобов'язання щодо покупки товару). Загалом стратегія індексних фондів призводить до того, що ціни на, здавалося б, не пов'язані між собою товари стають все більш корелюючими між собою.

На додаток до цього можна стверджувати, що товарні індекси також сприяють фінансизації товарів та природних ресурсів. За

допомогою об'єднання різних фізичних товарів в один клас активів, товарні індекси полегшують оцінку ризику та прибутковості такого новоствореного інструменту, в основі якого лежать товари та/чи природні ресурси, що робить їх доступними для широкого кола різних інвесторів. Крім того, це значно знижує кількість коштів, які інвестори повинні вкладати у збір інформації про характеристики конкретних товарів, що знову ж таки сприяє процесу інтенсифікації інвестиційної та торгівельної діяльності.

Іншими двома основними класами активів, торгівля якими здійснюється поряд із деривативами, є біржові товари та структуровані продукти. Біржові товари торгуються на фондових ринках і повторюють надходження або від одиничних товарів, або від цілих товарних груп. Основною перевагою таких інструментів є саме їх котування на фондових ринках, що робить їх більш доступними для дрібних інвесторів.

Нарешті, товари та природні ресурси торгуються у вигляді структурованих продуктів на ринках позабіржових угод, що з'явилися у 2006 році. Ці продукти поєднують в собі базовий актив з похідними, які спрямовані на захист капіталу, та одержання переваг цінового тренду.

Впровадження товарних біржових індексних фондів (ETFs) привело до посилення можливостей для здійснення фінансових інвестицій у товари. ETFs є інвестиційні засобами, які внесені до лістингу товарних бірж і можуть бути там продані протягом дня. Товарні ETFs підкріплені або фізичними активами або, у разі синтетичних ETFs, похідними базового активу, і відстежують ціну базових товарів. У зв'язку з труднощами у зберіганні багатьох товарів, ETF, які відстежують ціни інших товарів, крім дорогоцінних (або базових), підкріплені похідними базових активів. Традиційно товарні ETFs були індексними фондами, і вони, як і раніше, складають більшу частину синтетичних товарних ETF, основну частку яких складає енергетична і сільськогосподарська продукція. Подальше розширення ETFs у бік природних ресурсів, де базові активи піддаються фізичній торгівлі (наприклад, вода чи права на сикиди вуглецю), швидше за все, набуде форми синтетичних ETF.

Таким чином, зважаючи на усе зазначене вище, постає необхідність розроблення дієвого алгоритму фінансизації природоресурсних активів, у тому числі – у сфері формування стратегій управління бізнес-ризиками та можливостями, які виникають залежно від характеру та ступеню впливу природокористувачів на навколишнє

природне середовище. Така модель може складатися з десяти основних етапів:

1. Аналіз та оцінка основних факторів, що впливають на стан внутрішнього середовища територіального природо-господарського комплексу. На цьому початковому етапі доцільно провести ідентифікацію меж ТПК, конфігурацію інтересів бізнес-структур, структуру власності на природні ресурси, продукти, генеровані на основі використання місцевої природо ресурсної бази, ланцюги створення вартості, у які вони інтегровані, та ринки, на яких вони обертаються, інфраструктурне забезпечення, інформаційне забезпечення, інтереси місцевих громад тощо.

2. Укладання проектними компаніями загального реєстру природо-ресурсних активів, наявних на території, а підприємствами-природокористувачами – своїх власних реєстрів спожитих та використаних природних ресурсів, чи таких, які зазнали змін у процесі їх виробничо-господарської діяльності. Завданням органів влади при цьому є стимулювання, по-перше, більш широкого застосування в корпоративних облікових системах природо-ресурсної складової, по-друге, - включення природного капіталу в національні рахунки, у тому числі інформацію про баланс вартості природних багатств у цілому по країні та по окремих регіонах, оцінки амортизації активів (тобто врахування фінансових аспектів їх вичерпання чи зниження вартості).

3. Визначення пріоритетних екосистемних послуг, фінансування яких дасть змогу максимально або нівелювати ризики природокористування, або реалізувати потенційні можливості, або і те й інше. Ті ресурси та/чи екосистемні послуги, які ідентифіковані як пріоритетні на даному етапі розвитку ТПК, стають основою для формування подальших кроків алгоритму їх фінансування, усі інші – набувають статусу потенційних, реалізація переваг яких можлива в майбутньому.

4. Аналіз тенденцій споживання та відновлення пріоритетних екосистемних послуг ТПК, а також ідентифікація драйверів цих процесів. Результатом даного етапу має стати розробка прогностичного зрізу бізнес-ризиків та можливостей, які можуть виникнути, посилитися чи послабитися за збереження існуючих тенденцій.

5. Виявлення бізнес-ризиків та можливостей у сфері природокористування даного ТПК, оцінка фінансових переваг та втрат для підприємств, місцевих бюджетів, громади.

6. Розробка стратегії управління фінансизацією пріоритетних екосистемних послуг ТПКГ завдяки співпраці місцевих органів влади, проектних компаній, приватного сектора та неурядових організацій (НУО). Ця стратегія, повинна містити: а) основні цілі використання природного капіталу; б) пріоритетні способи та механізми для задоволення цих цілей; в) основні етапи для моніторингу прогресу.

7. Завданням органів влади є визначення джерел та механізмів фінансування завдань, поставлених у стратегії фінансизації природо-ресурсних активів, на основі поєднання державного і приватного фінансування, а також забезпечення гарантій щодо: обов'язкових фінансових відрахувань природокористувачів на утримання природного капіталу в належному стані; мінімізації понаднормового виснаження відновлюваних природних ресурсів, або, де це можливо, максимально повної компенсації їх виснаження через інвестиції в поновлювані джерела природного капіталу з еквівалентним, або більш високим пріоритетом та значенням; встановлення Фонду національного добробуту та його територіальних підрозділів на основі надходжень від виснаження не відновлюваних природо-ресурсних активів, частина з яких повинна бути рефінансована у програми захисту і поліпшення природного капіталу територіально-економічних систем.

8. Розвиток фінансової інфраструктури, здатної швидко трансформувати природний капітал у фінансову форму та забезпечити ефективний розподіл інвестиційних ресурсів у рамках національної економіки;

9. Розвиток фінансової системи на національному та субнаціональних рівнях, у рамках якої повинні реалізовуватись процеси відтворення природно-ресурсного потенціалу територіальних економічних систем різних рівнів;

10. залучення зовнішніх інвестиційних потоків у сфері природокористування в національній економічній простір та гарантування їх безпечного входження в територіальні економічні системи.

Фінансизація територіальних земельно-ресурсних активів.

Концепція розвитку територіальних земельно-ресурсних активів орієнтована на потребу органів державного і муніципального управління у використанні найсучасніших наукових підходів до управління

територією в мінливих умовах функціонування. Сьогодні спостерігається перезавантаження використання земельно-майнових активів та системи земельних відносин. Упроваджуються дуже прості принципи: передача повноважень на місця, ліквідація корупції, надання адміністративних послуг в електронному вигляді, раціональна система поводження та контролю земель. Децентралізація земельних відносин передбачає передачу права розпорядження землями громадам, а власності на землі – об'єднаним громадам. Держгеокадастр буде здійснювати лише контроль за використанням земель. Реалії сьогодення потребують вирішення проблем економіки, екології і соціального розвитку на місцях, що можливо за умови справедливого перерозподілу земельної ренти та підвищення рівня капіталізації земельно-ресурсних активів виключно шляхом фінансизації земельних відносин. Фінансизація територіальних земельно-ресурсних активів є результатом включення земельного потенціалу в економічний обіг та впровадження сучасних форм використання й корпоративного управління.

Земельно-ресурсний актив – це земельна ділянка, яка перебуває у власності чи користуванні, що експертно оцінена та внесена на баланс підприємства до складу основних активів і включена в економічний обіг. Подальший облік земельної ділянки у складі активів підприємства чи домогосподарства визначається сукупністю операцій її обігу, зокрема орендних, заставних, обліку зміни вартості та вибуття земельної ділянки, особливості обліку права постійного користування нею тощо.

Оцінка територіальних земельно-ресурсних активів здійснюється в такій послідовності: проведення всіх необхідних операцій з експертної оцінки земельної ділянки, яка перебуває у власності чи користуванні; отримання звіту про неї; внесення підприємством землі на баланс до складу активів. Звіт з експертної грошової оцінки земельної ділянки у такому випадку є документальною підставою для відображення вартості землі в бухгалтерському обліку.

У зарубіжній практиці питання оцінки землі достатньо розроблені в США, де земля в бухгалтерському обліку належить до групи матеріальних необоротних активів, якщо використовується підприємством і не підлягає перепродажу. Проте у випадку, коли земельна ділянка призначена для продажу і нею не користуються у процесі виробництва, землю в обліку відображають як довгострокові вкладення – інвестиції. У США до вартості придбаної земельної ділянки при постановці на облік належать такі витрати: вартість купівлі землі

(чиста ціна), комісійна винагорода агентам із нерухомості, сплачені послуги адвокатам при купівлі ділянки, податки, вартість очищення, дренажу і вирівнювання землі. Із цієї суми вираховується плата за знос старої будівлі, а отриману вартість ділянки відображають по дебету рахунку «Земля». На рахунку «Облаштування земельної ділянки» відображаються витрати на прокладання під'їзних шляхів, устаткування паркових місць, будівництво огорож. Вони наводяться на окремому рахунку, оскільки ці об'єкти, на відміну від земельних ділянок, мають обмежені терміни використання і тому підлягають амортизації. У системі обліку (GAAP) оцінка здійснюється практично такими ж методами.

У практиці США стосовно земельних ділянок, що перебувають під будівлями, існує таке поняття, як паушальний платіж, тобто сума, сплачена не за окремий об'єкт, а їх комплекс. При цьому з документів не витікає ціна кожного об'єкта, що входить до придбаного комплексу. Оскільки в системі американського обліку вартість землі відображається на окремому синтетичному рахунку, то паушальна ціна купівлі має бути розподілена пропорційно між землею і будівлею. Наприклад, будівля і земельна ділянка, на якій вона розташована, придбані за паушальною вартістю за 85 тис.дол. США. Для розрахунку використовують ціну кожного об'єкта, начебто вони купувалися окремо, а потім згідно із пропорцією, отриманою від цих цін, розраховують відповідні відсотки від паушальної вартості.

Вітчизняна практика і міжнародний досвід мають велике значення для формування методики оцінки земельних ресурсів у бухгалтерському обліку на сучасному етапі. Зокрема, на наш погляд, доцільно здійснювати первинну оцінку земель за середніми цінами продажу або середньою орендною платою, що склалася в регіоні на дату здійснення господарської операції, з урахуванням господарського призначення, якості й розмірів землеволодіння. У Положенні/стандартах бухгалтерського обліку 7 (П(С)БО 7) «Основні засоби» визначені види вартості основних засобів, використовуваних у бухгалтерському обліку. У частині земельних ресурсів можуть застосовуватися тільки два види вартості – первісна і відновлювальна, оскільки земля не є об'єктом, що амортизується. Первісна – це вартість, що історично сформувалася, тобто собівартість за фактичними витратами на їх придбання та оформлення, а відновлювальна вартість необоротних активів – це первісна вартість, змінена після переоцінки. Щоб відобразити в обліку

земельну ділянку, що надійшла, необхідно виконати відповідну оцінку, за якою вона буде перебувати на балансі, тобто встановити її балансову вартість. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку основних засобів, затверджені наказом Мінфіну № 561 від 30 вересня 2003 р. (зі змінами від 10 листопада 2009 р. № 1307), визначають, що всі основні засоби (у тому числі земельні ділянки) повинні відображатися в обліку за первісною вартістю.

Отже, відповідно до п. 7 П(С)БО передбачено, що придбані основні засоби зараховуються на баланс підприємства за первісною вартістю. Однак зазначеним стандартом не передбачена конкретизація складових визначення первісної вартості земельних ділянок, що придбані підприємством і повинні бути зараховані на його баланс. На нашу думку, первісна вартість земельної ділянки має складатися з таких витрат:

- суми, що сплачуються за договором купівлі-продажу земельної ділянки;
- реєстраційних зборів, державного мита та аналогічних платежів, які здійснюються у зв'язку з придбанням (отриманням) прав на земельну ділянку;
- витрат на оплату послуг органам землевпорядкування з проектування відведення земельної ділянки, містобудування та архітектури, а також інших витрат, пов'язаних із державною реєстрацією прав власності на земельну ділянку;
- витрат, безпосередньо пов'язаних із доведенням земельної ділянки до стану, в якому вона придатна для використання із запланованою метою (упорядкування території, витрати на знос існуючих на ділянці будівель, споруд, якщо ділянка придбана для будівництва на ній нового об'єкта).

За даними п. 31 Міжнародної системи бухгалтерського обліку (МСБО) «Основні засоби», *справедлива вартість землі* ототожнюється з їх ринковою вартістю та визначається при проведенні оціночної експертизи, яку здебільшого здійснюють професійні оцінювачі. Ураховуючи вимоги МСБО, на наш погляд, для цілей бухгалтерського обліку операцій саме із землями сільгосппризначення для установаження їх вартості найбільш оптимально застосовувати ринкову оцінку, що базується на експертних процедурах її обчислення. Чинним законодавством закріплено кілька методичних підходів до визначення експертної грошової оцінки, а саме: капіталізація чистого операційного

або рентного доходу (пряма і непряма); зіставлення цін продажу подібних земельних ділянок; урахування витрат на земельні поліпшення.

Оцінка земельно-ресурсного активу сприяє:

- зменшенню витрат (оптимізації капітальних інвестицій, тому сільгосптехніка та інші активи є істотною статтею витрат сучасного агропідприємства);

- зростанню капіталізації (вартість підприємств агросектору постійно підвищується і потребує періодичної професійної оцінки та управління);

- залученню капіталу та інвесторів (приватним інвесторам важливо розуміти реальну ціну бізнесу, підтверджену незалежними консультантами);

- збільшенню доходу і, зокрема, експорту продукції (незалежна оцінка використовує аналіз ринку та калькуляцію реальних витрат, що дає змогу обґрунтувати об'єктивний рівень цін на сільськогосподарську продукцію);

- оптимізації ПДВ (ПДВ становить значну частину грошового потоку сільськогосподарського підприємства в Україні, тому залишається в розпорядженні підприємства для фінансування капітальних інвестицій згідно із законодавством);

- оптимізації розміру зарплати топ-менеджменту (постійно змінюється ринкова капіталізація (вартість) бізнесу, що нерідко є одним із ключових показників його ефективності, на підставі якого нараховується зарплата керівництву підприємства);

- оптимізації страхових платежів (нараховуються залежно від ринкової вартості сільськогосподарських активів);

- підготовці достовірної фінансової звітності за МСФЗ із залученням міжнародного капіталу (міжнародний аудит такої звітності потребує попередньої оцінки основних засобів та інших активів, у т.ч. біологічних оборотних, незалежним оцінювачем);

- оптимізації обсягу заставної маси, ринкова вартість якої потребує незалежної оцінки в усіх українських банках.

Фінансизація земельно-ресурсного активу сьогодні має проходити через земельні банки. Оскільки вихідною функцією фінансів є обслуговування життєдіяльності господарюючих суб'єктів, то традиційно фінансовим інститутам, насамперед банкам, відводиться посередницька роль у платіжно-розрахункових і позиково-депозитних

операціях. У цих умовах основним видом генерованого доходу був процентний дохід, а власне діяльність фінансових інститутів відносилась до фінансового посередництва.

В умовах фінансизації фінансові інститути, крім профільної діяльності, займаються прямими інвестиціями, відіграючи роль стратегічного інвестора, беручи участь у проектному фінансуванні або інвестуючи в нерухомість, а також здійснюють лізингові й факторингові операції, розвивають інформаційний сервіс і консалтинговий бізнес. Значна частина названого перебуває за межами традиційно фінансової діяльності, про те розвиток фінансових інститутів за цими напрямками активізується. Так, наприклад, консалтинговий бізнес становить більше як 25% доходів великих банків.

Наразі сформувалася ситуація, коли великі аграрні холдинги припинили необдуманно нарощувати земельні банки і зосередилися на підвищенні ефективності використання наявних активів. Подорожчання і складність доступу до фінансово-кредитних ресурсів, дефолтні очікування і девальвація національної валюти, необхідність приділяти все більше уваги оптимізації – ці фактори суттєво вплинули на діяльність агрокомпаній і змусили їх перейти на режим жорсткої економії ресурсів. Як наслідок, багато інвестиційних проектів були законсервовані, а перспективні стратегічні плани переглянуті.

Що стосується наступного блоку – ринку територіального активу та перспективних форм використання, то залучення інвесторів до сегменту земельно-ресурсного капіталу є реальним і нагальним завданням.

Зупинимось більш детально на нових видах інвестицій, що притаманні ХХІ століттю.

Термін *аутсорсинг* з'явився порівняно недавно. І хоча він малозрозумілий не тільки в сільському господарстві, а й інших видах економічної діяльності, за даними маркетологів, їм оперують уже 25% українських підприємств. *Аутсорсинг* (out – зовнішній, source – джерело) – це передача організацією певних бізнес-процесів або виробничих функцій на обслуговування іншій компанії, що спеціалізується у відповідній сфері. Найбільш популярними видами *аутсорсингу* у вітчизняних компаніях є ІТ-послуги, бухгалтерський аудит, транспортні послуги, кадрові та інші.

Сьогодні виділяється три актуальні стратегії інвестицій у сільськогосподарські землі: перший тип інвесторів купує землі, здає в

оренду, отримує прибуток у вигляді орендної плати (розвинуті ринки); другий – отримує землі під контроль (власність або довгострокову оренду), створює на території управляючу компанію, що здійснює землегосподарські операції; третій тип –інвестор бере землю в оренду, але всі операції проводяться по аутсорсингу за допомогою інституціональних інвесторів, бізнес-ангелів (широко представлені на ринку Аргентини), але при цьому необхідний розвинутий ринок контрактних послуг та пучок правомочностей щодо земельних ресурсів.

Упровадження принципів аутсорсингу в аграрну сферу країни є найбільш перспективним напрямом залучення інвестицій [6]. Нові гравці, що існують у вигляді *інституціональних інвесторів* (компанії, які інвестують власні активи або активи, ввірені їм іншими компаніями, найчастіше фонди, установи банківської системи, страхові організації), *неформальних венчурних інвесторів* (синонім – *businessangels*) –приватні неформальні інвестори, які вкладають власні кошти в маловідомі молоді підприємницькі компанії і ризиковані проекти (наприклад, приватні підприємства на ранній стадії розвитку або інноваційні ідеї з мінімальним техніко-економічним обґрунтуванням), як правило, без надання будь-якої застави. Венчурні капіталісти часто вкладають свої гроші в компанію, що тільки виходить на ринок зі своїм продуктом. Інвестиція відповідно називається ангельською (*angelinvestment*).

Натомість, бізнесмен отримує частку в компанії. Ризик такої інвестиції великий – 90% компаній занепадають протягом одного року після створення. Але в разі успіху можна заробити у 100–1 000 разів більше, ніж вкладеного. Бізнес-ангели – це багаті люди, зазвичай колишні підприємці або керівники, які володіють не тільки фінансами, але й досвідом і діловими навичками. Вони відрізняються особливою активністю в кожній країні і всьому світі. Такий вид інвесторів називається бізнес-ангелами тому, що, як багато хто собі уявляє, вони рятують фірми, що перебувають у скрутному становищі, яким більше ніхто не допоможе, використовуючи одночасно як фінанси, так і ноу-хау. Хоча процес інвестування ангелами має переваги та недоліки, більшість думок зводиться до того, що переваг значно більше. Саме тому активний неформальний ринок венчурного капіталу є важливою складовою динамічної економіки підприємства та його земельно-ресурсних активів.

Форми внесення земельно-ресурсного активу в реальний фінансовий обіг будуть відрізнятися залежно від форми економічного використання ресурсу. Наприклад:

- сільськогосподарські землі – капіталізація ресурсу за рахунок запровадження ринку землі, включення його в економічний оборот; інвестиційна привабливість територій полягає в їх сучасній дешевизні та швидкій окупності; підвищення рівня інвестиційної привабливості територій; збільшення рівня орендної плати;

- рекреаційні землі – патентування певної (рекреаційної) послуги, брендування території, франчайзинг; територіальний маркетинг;

- землі міст і населених пунктів – для земельно-майнових комплексів різного рівня з метою об'єктивної оцінки ступеня капіталізації земель міст, промисловості; ленд-девелопмент і розвиток інфраструктури території.

Для реалізації моделі фінансування та пошуку інвесторів територіального земельно-ресурсного активу необхідний стартап – компанія, створена для пошуку відтворюваної та масштабованої бізнес-моделі, а саме так звані територіальні майстерні розвитку. Їх робота буде заснована навколо реальних кейсів розвитку територій, наданих землекористувачами.

Ключовим фактором успіху такого проектного управління є наявність чіткого заздалегідь визначеного плану, мінімізація ризиків і відхилень від плану, ефективне управління змінами (табл.2.5).

Очікувані результати проектного управління територіально-земельними активами такі:

- збір вихідних даних щодо території, включаючи її правовий статус, юрисдикцію, зонування, наявні ресурси та історичну спадщину;

- аналіз поточної соціально-економічної, екологічної та ринкової кон'юнктури на території;

- визначення зацікавлених сторін і можливих стейкхолдерів території, вміння ефективно залучати їх до процесу планування й управління;

Уніфікована модель проектного управління територіально-земельними активами

	КОНЦЕПТ	ІДЕЯ	МОДЕЛЮВАННЯ	ПЛАНУВАННЯ	РЕАЛІЗАЦІЯ
РОЗВИТОК СЕРЕДОВИЩА ТА ПЛАНУВАННЯ	<i>КОНТЕКСТ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ:</i> лідерство, управління змiнами, прийняття управлінських рішень; еволюція схем розселення; сільськогосподарські території	<i>ДИНАМІКА МІСТ ТА МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ:</i> продюсування міст і культурний туризм; паблік-арт у міському просторі; інструменти розвитку територій та культурна інтервенція; проекти тимчасового використання територій	<i>УПРАВЛІННЯ ІНВЕСТИЦІЙНИМ ПРОЕКТОМ:</i> фінансовий менеджмент; фінансовий аналіз і показники ефективності проекту; інвестиційні проекти зі створення різних об'єктів нерухомості та інфраструктури; проекти перетворення старих промислових зон	<i>ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ТА ПРОСТОРОВЕ ПЛАНУВАННЯ:</i> міське планування; правове забезпечення; організація простору транспорт в місті, зручному для життя; сталий розвиток міст.	<i>ЗАПУСК І ПРОСУВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬ НОГО ПРОЕКТУ:</i> брендинг та просування території проекту
УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ТЕРИТОРІЙ	<i>СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО І ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ:</i> взаємодія між органами державної влади; міжбюджетні відносини; розмежування компетенцій; реалізація	<i>ДЕРЖАВНО- ПРИВАТНЕ ПАРТНЕРСТВО:</i> використання можливостей ДПП для досягнення цілей соціально-економічного розвитку територій	<i>ІНВЕСТИЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ:</i> учасники інвестиційного процесу і регулювання відносин між ними; роль держави в організації реальних інвестицій; побудова відносин з територіальними громадами як необхідна умова успіху проекту	<i>РОЗВИТОК РЕГІОНІВ: ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА, РОЛЬ МІСЦЕВИХ СПІВТОВАРИІСТВ:</i> практика взаємодії регіональної і місцевої влади з територіальними громадами	<i>ВІДКРИТІ ДАНІ І ФОРМИ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ:</i> електронна демократія і нові можливості самоврядування

Закінчення таблиці 2.5.

	КОНЦЕПТ	ІДЕЯ	МОДЕЛЮВАННЯ	ПЛАНУВАННЯ	РЕАЛІЗАЦІЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНІ МАЙСТЕРНІ	<p><i>ЗБІР ДАНИХ:</i></p> <p>аналіз сучасного контексту території; аналіз політичного та економічного стану; комплексний містобудівний аналіз; аналіз місцевих співтовариств та активістів; аналіз ринку нерухомості; стратегічний аналіз проектів територіального розвитку; презентація проекту та пропаганда</p>	<p>БАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПРОЕКТУ:</p> <p>виявлення відмінних особливостей території; виявлення та інтеграція так званих «точок зростання»; функціональне зонування та програмування контенту; концептуалізація ідеї майбутнього території</p>	<p><i>БІЗНЕС-МОДЕЛЮВАННЯ:</i></p> <p>модулювання інфраструктури, необхідної для реалізації концепції; ключові активності; ключові ресурси; партнерська мережа; пропонована споживачу цінність; споживацькі сегменти, канали продажу операційна модель проекту; система управління проектом</p>	<p><i>БЮДЖЕТУВАННЯ ТА БІЗНЕС-МОДЕЛЮВАННЯ:</i></p> <p>майстер-планування; етапність реалізації концепції; розробка плану реалізації змін; розробка бюджету проекту та його графіка; структурування схеми фінансування проекту</p>	<p><i>КОМУНІКАЦІЯ ТА ПРОСУВАННЯ ПРОЕКТУ:</i></p> <p>презентація проекту зацікавленим сторонам; розробка бранда, маркетингових комунікацій; підготовка до фінальної презентації проекту</p>

- популяризація важливості культурного розвитку середовища за рахунок використання творчих інструментів території (паблік-арт, фестивалі, конкурси, освіта, дитячі та рекреаційні програми);
- аналіз регіонального напрямку і можливість участі в регіональних та муніципальних програмах галузевого розвитку;
- прогнозування змін і моделювання наслідків, розуміння й оцінювання ризиків, передбачуваних інтервенцій у коротко- і довгостроковій перспективах;
- формулювання технічного завдання, розробка й аргументація стратегії / концепції розвитку території; обґрунтування планувальних та інвестиційних рішень;
- структуризація механізмів територіального управління на різних державних рівнях; законодавчі та правові питання, оподаткування територій тощо;
- розподіл бюджетних коштів регіону, муніципалітету по різних галузях, включаючи ЖКГ, транспорт, екологію і т. д.;
- сучасна практика міського та територіального планування в Україні та за кордоном;
- бюджетування і планування процесу розвитку території;
- робота з місцевими органами самоврядування; ефективність взаємодії з різними рівнями та органами влади;
- ефективне використання ресурсу і потенціалу місцевих співтовариств, мешканців та активістів у процесі формування концепції;
- ефективність інтегрування сільськогосподарських практик у плани розвитку територій;
- використання потенціалу приватного, державного та громадського секторів у галузі розвитку територій, включаючи фандрайзинг, банківське фінансування, краудсорсинг;
- проектування, будівництво та управління нерухомістю; взаємодія із соціологами, економістами, менеджерами тощо у процесі розробки проекту, інтегрування їх пропозицій у просторову стратегію розвитку території;
- презентація та ініціювання комплексного процесу територіального розвитку.

Фінансизація територіальних водно-господарських активів.

Фінанси підприємств водогосподарського комплексу України відіграють велику роль у розвитку фінансових відносин суспільства. Вони функціонують у дуже важливій сфері суспільних послуг, де забезпечуються умови надання відповідних благ з водопостачання та водовідведення для фізичних і юридичних осіб, без яких неможлива життєдіяльність людини, а також виробнича діяльність суб'єктів підприємництва. Від стану фінансів підприємств водогосподарського комплексу країни залежать можливості задоволення суспільних потреб населення та суб'єктів господарювання щодо водопостачання й водовідведення.

Фінансово-економічне забезпечення водогосподарської діяльності здійснюється за допомогою механізму, що являє собою досить складну систему впливу на різні аспекти фінансової діяльності окремих суб'єктів водокористування. Основним напрямом цього впливу є взаємовідносини держави, яка виробляє і реалізує фінансову політику у сфері водокористування, із суб'єктами господарювання, що забезпечують населення та економіку необхідними водними ресурсами.

Фінансово-економічне забезпечення водогосподарської діяльності – це сукупність загальних і специфічних фінансових методів, форм, інструментів та важелів впливу на функціонування водогосподарських об'єктів (рис. 2.9).

У розвиненому конкурентному ринковому середовищі він ґрунтується на поєднанні як власної саморегулюючої дії, що становить її основу, так і системи державного регулювання ринкових відносин. Ринок на основі балансу попиту і пропозиції через механізм вільного ціноутворення загалом самостійно регулює розвиток окремих галузей, регіонів і підприємств, виробництво певних товарів та сферу послуг [117].

Як видно, у загальній структурі *фінансово-економічного забезпечення водогосподарської діяльності* виділяють дві групи відповідних механізмів – фінансового забезпечення та фінансового регулювання. Оскільки вони є глобальними й узагальнюючими та включають окремі часткові методи. Їх можна виділити як структурні підсистеми механізму управління, що характеризують зміст впливу фінансів на різні аспекти розвитку водного господарства. Пріоритетність тієї чи іншої групи механізмів є основою визначення напрямів фінансової політики держави. Чим вищий рівень розвитку суспільства й економіки, тим

більша роль механізмів фінансового забезпечення водогосподарської діяльності. Її фінансово-економічне забезпечення за допомогою виключно групи механізмів фінансового регулювання, як правило, характерне для адміністративно-командної моделі управління державою. У такому випадку завдання збалансування економічного й соціального розвитку сфери водозабезпечення вирішуються на основі єдиного директивного централізованого планування.

Рис. 2.9. Загальна структура механізму фінансово-економічного забезпечення водогосподарської діяльності

Планова економіка здатна певною мірою забезпечити керованість і збалансованість розвитку системи водозабезпечення, проте рівень якості та енергоефективності послуг водопостачання при цьому є, як правило, достатньо низьким. Ресурси, що виділяються на основі рішень відповідних адміністративних органів, є їх матеріальним забезпеченням. Фінансове регулювання в цих умовах підпорядковане завданням

створення відповідних грошових фондів, насамперед централізованого бюджету держави. Навпаки, в умовах ринкових відносин на перший план виходить підсистема фінансового забезпечення. Фінансово-економічне регулювання водогосподарської діяльності за допомогою групи механізмів фінансового забезпечення полягає у застосуванні широкого спектру ринкових економічних методів формування територіальних водно-ресурсних капіталів. Дія фінансового механізму управління водними ресурсами при цьому має певну кількісну та якісну визначеність. Кількісна – це сума коштів, що виділяються для досягнення тих чи інших цілей розвитку системи водозабезпечення. Вона є основою функціонування такого механізму. Без відповідних асигнувань і кредитів неможливе розв'язання жодного завдання розвитку водного господарства. Але власне виділення коштів ще не гарантує вирішення конкретного питання. Надзвичайно важливо, яким чином здійснюється формування фінансових ресурсів, якими каналами і в яких формах вони рухаються, на яких умовах виділяються і використовуються. Усе це характеризує якісну визначеність дії фінансового механізму управління водними ресурсами в таких умовах.

Підсистеми фінансового забезпечення і регулювання тісно взаємозв'язані. Установлена в той чи іншій період система фінансового забезпечення потребує відповідного регулювання.

Підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати, що у зв'язку з тривалим домінуванням адміністративної моделі управління водним господарством та проведенням лише косметичної її трансформації основним джерелом фінансового забезпечення діяльності водогосподарських організацій є кошти Державного і місцевих бюджетів, а інші джерела, необхідні для реалізації водогосподарських та водоохоронних проєктів, використовуються фрагментарно. З огляду на це, необхідно диверсифікувати механізми фінансового забезпечення сфери водокористування, щоб упередити прояви нераціональності, та розширити спектр суб'єктів інвестиційної діяльності у водогосподарському комплексі (рис. 2.10).

Сьогодні проблеми фінансів підприємств водогосподарського комплексу значно загострилися, що позначилося на можливостях суб'єктів водного господарства країни забезпечувати населення й господарські структури питною і технічною водою. З кожним роком зростає збитковість підприємств водогосподарського комплексу, котрі дедалі гірше виконують свої обов'язки, тому, що не мають фінансових

можливостей для здійснення ефективної операційної та інвестиційної діяльності.

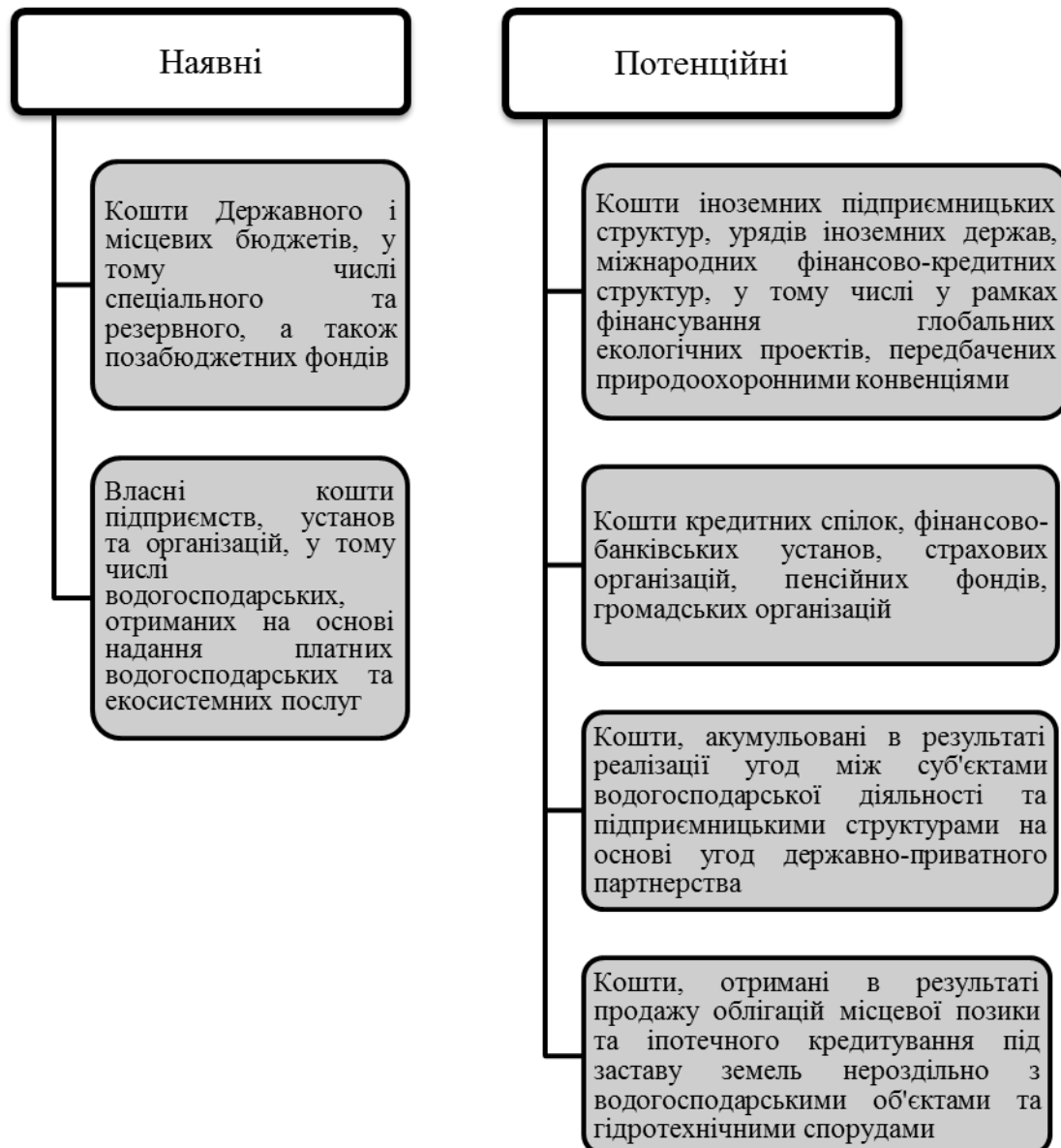

Рис. 2.10. Джерела фінансово-економічного забезпечення формування територіальних водно-ресурсних капіталів на корпоративних засадах

Досвід попередніх років свідчить, що структура механізмів фінансового забезпечення модернізації і реконструкції інфраструктури водозабору, водопідготовки та очищення зворотних вод не дає очікуваного результату, оскільки суб'єкти господарювання неспроможні в повному обсязі профінансувати потреби впровадження водоощадного устаткування і реконструкції об'єктів водогосподарської та

водоохоронної інфраструктури. Можливості Державного та місцевих бюджетів (у тому числі фондів охорони навколишнього природного середовища) є ще більш обмеженими [188].

Загальна ознака фінансів підприємств водогосподарського комплексу полягає в тому, що вони виражають сукупність фінансових відносин, пов'язаних з розподілом вартості валового внутрішнього продукту, формуванням і використанням доходів та фінансових ресурсів у фондовій та нефондовій формі. Специфічні ознаки пов'язані з фінансовими відносинами, що виникають з приводу формування доходів і фінансових ресурсів для забезпечення ефективної господарської діяльності. Особливістю фінансів підприємств водного комплексу є те, що вони функціонують у сфері послуг, які мають вагомe значення для життєдіяльності людини й здійснення відтворювального процесу в суспільному виробництві.

Найбільш суттєвими властивостями, які лежать в основі фінансів підприємств водогосподарського комплексу, є закономірності відтворювального процесу, механізм формування доходів і фінансових ресурсів, їх розподіл та використання, а також фінансові відносини, що виникають між різними учасниками суспільства при наданні послуг з водопостачання та водовідведення. Проте рух грошових коштів відповідає суті фінансових відносин лише тоді, коли вони стають відносно самостійними, не залежать від потоку товарів та послуг. Такі умови виникають у процесі формування, розподілу й використання грошових доходів та фондів фінансових ресурсів, які пов'язані з господарською діяльністю суб'єктів підприємництва.

Фінанси підприємств водогосподарського комплексу порівняно з суб'єктами підприємництва інших видів економічної діяльності мають певні відмінності. Вони пов'язані зі складом, структурою та розмірами необоротних й оборотних активів, розрахунками нормативу і показників використання оборотних коштів, порядком і джерелами фінансування як основних засобів, так і оборотних коштів.

По-перше, підприємства водогосподарського комплексу реалізують свої послуги самостійно, без допомоги посередників. Проте оплата цих послуг здійснюється після їх споживання, а в окремих випадках час сплати за послуги з водопостачання та водовідведення триває кілька місяців, а інколи й років. У зв'язку з цим у складі оборотних активів найбільшу частку займає дебіторська заборгованість.

По-друге, при формуванні джерел утворення оборотних активів

підприємств можливо виділити три групи фінансових ресурсів: власні – створюються за рахунок асигнувань з місцевого бюджету та отриманого прибутку від фінансово-господарської діяльності; прирівняні до власних – виникають за рахунок стійких пасивів; запозичені – формуються за рахунок коштів фінансових установ, зокрема банківських та облігаційних позик, фінансової оренди (лізингу).

По-третє, підприємства водогосподарського комплексу до останнього часу були у власності держави (муніципальній), а також були монополістами у своєму виді економічної діяльності. Тому їх фінансово-господарська сфера постійно перебувала під контролем органів місцевої влади, які визначали нормативи оплати з водопостачання та водовідведення для населення та юридичних осіб. Крім того, у зв'язку з великою значимістю цих підприємств нормативи з оплати послуг (водопостачання та водовідведення) ніколи повністю не покривали їх витрат, тому для покриття збитків вони одержували додаткові асигнування з місцевого бюджету.

Підприємства водогосподарського комплексу відрізняються від інших суб'єктів господарювання також системою організації формування та використання фінансових ресурсів, яка має певні особливості. Зокрема, їх організація значної мірою залежить від форми власності та господарювання. У більшості випадків підприємства водного господарства належать до муніципальної власності, а за формою господарювання – до муніципальних, тому формування первісного власного капіталу здійснюється за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Крім того, фінансові ресурси для забезпечення операційної та інвестиційної діяльності на діючих підприємствах водного господарства створюються за рахунок асигнувань з місцевого бюджету, а також за рахунок надання послуг з водопостачання та водовідведення, і лише невелика частка – за рахунок коштів банків та інших фінансових установ. У загальному фонді фінансових ресурсів частка коштів, що отримують підприємства за надання послуг з водопостачання та водовідведення, становить від 70 до 85%, а асигнування з місцевого бюджету – 10–15, позикові кошти фінансових установ – 3–5% [17].

Особливості організації формування й використання фінансових ресурсів підприємств водогосподарського комплексу суттєво впливають на фінансовий механізм їх діяльності.

Однією з головних причин низької фінансизації водогосподарського комплексу є монополізм підприємств та державна власність, а також недосконала правова база, що перешкоджає ефективному розвитку. Досвід зарубіжних країн з розвинутою економікою дає підстави стверджувати, що підприємства водного господарства можуть бути прибутковими, а їх фінансово-економічні показники дають змогу виставляти цінні папери суб'єктів підприємництва на торги відкритого фондового ринку, де вони мають значний попит з боку різних інвесторів, зокрема населення. Але щоб забезпечити такий рівень розвитку вітчизняних підприємств водогосподарського комплексу, необхідно здійснити суттєві зміни в їх господарській діяльності, забезпечити ринкову трансформацію шляхом упровадження перспективних форм державно-приватного партнерства (ДПП).

Галузеві підприємства, перш за все, забезпечують життєдіяльність населення окремих міст і селищ, тому основними акціонерами-власниками форм державно-приватного партнерства у водогосподарському комплексі повинно стати населення того міста чи селища, де функціонуватиме таке товариство. Це дасть змогу підвищити рівень зацікавленості населення в розвитку підприємств, збільшити обсяги сплати за надані послуги з водопостачання та водовідведення, підвищити рівень його капіталізації та забезпечити фінансову базу відтворення водних ресурсів.

З метою пошуку додаткових інвестиційних ресурсів для покращення водоохоронної інфраструктури варто використовувати різноманітні форми фінансування інноваційних проєктів, які поширені в країнах розвинутого капіталізму і довели свою життєздатність. Тим більше, це є одним із пріоритетів багатьох міжнародних природоохоронних конвенцій. Перспективним розглядається проєкт обміну боргових зобов'язань країн постсоціалістичного табору на право фінансування проривних проєктів з охорони навколишнього природного середовища.

Вирішення проблем інвестиційного забезпечення реалізації основних водоохоронних проєктів потребує подальшої інтеграції національного водогосподарського комплексу у глобальну систему регулювання водокористування. Позитивний закордонний досвід щодо капіталізації та комерціалізації водогосподарської діяльності в цілях зменшення бідності окремих верств населення й вирішення затяжних

екологічних проблем необхідно імплементувати у вітчизняну практику господарювання, що дасть змогу уникати штучно створеної відмежованості розв'язання екологічних проблем водокористування від розв'язання проблем та соціально-економічного розвитку.

Необхідно активніше залучати до реалізації водогосподарських та водоохоронних проектів інститути спільного інвестування й венчурні фонди, особливо проектів екологічного оздоровлення транскордонних водотоків. Органи державного управління та місцевого самоврядування мають надавати преференції тим суб'єктам підприємницької діяльності в плані розбудови власного бізнесу, які паралельно вкладають інвестиційні ресурси в розбудову водоохоронної інфраструктури.

Необхідно забезпечити комерціалізацію максимальної кількості видів водогосподарської діяльності, але при цьому об'єкти водогосподарської інфраструктури мають залишатися у віданні держави та органів місцевого самоврядування. Досягти цих двох цілей можливо шляхом формування інституціональних передумов для узаконення інститутів державно-приватного партнерства у сфері водокористування. Державно-приватне партнерство – це форма підприємницької діяльності, яка побудована на основі державної власності із залученням підприємницького капіталу.

У зв'язку з високим рівнем адаптованості інститутів ДПП до коливань макроекономічної кон'юнктури та інституціональних розривів у системі економічних відносин, а також з позитивним досвідом їх використання в країнах розвиненого капіталізму існує широкий спектр інституціонального оформлення цього виду підприємництва, що об'єднується в організаційні моделі, моделі фінансизації та кооперації [42] (рис. 2.11).

Як свідчить світовий досвід державно-приватного партнерства, ступінь конкретної участі держави і приватного бізнесу та умови їх поєднання можуть істотно відрізнятись. Так, приватний компонент у партнерствах може бути однією зі сторін контракту (найчастіше на поставку товарів та послуг для державних потреб, надання технічної допомоги, управління), коли права власності жорстко розподілені.

До партнерства з розподіленими правами власності відносяться також угоди про розподіл продукції і лізингові (орендні). У випадку концесійних угод усіх типів мова вже йде про часткову передачу окремих повноважень власності від державного партнера приватному (зазвичай, повноважень користування, володіння й управління).

Нарешті, акціонерна або дольова участь приватного капіталу в державному підприємстві (спільне підприємство) передбачає більш високий рівень інтеграції капіталу при реалізації партнерських угод.

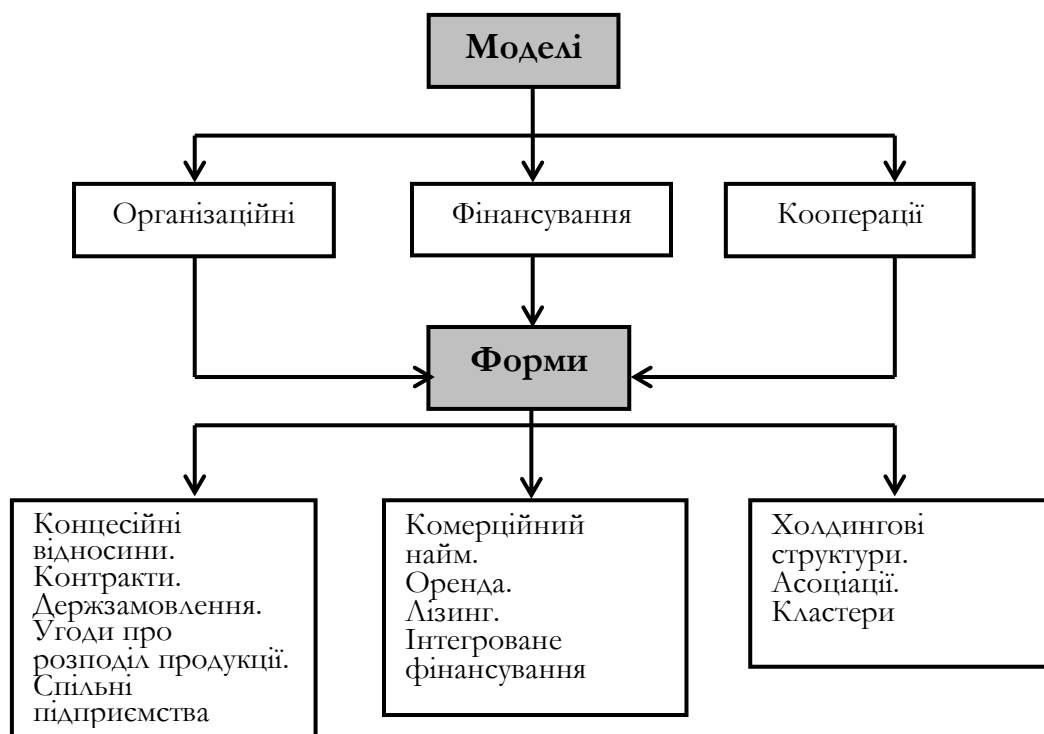

Рис.2.11. Схема фінансування водно-господарських активів

Моделі та структура державно-приватних партнерств різноманітні, але існують певні характерні ознаки, за якими партнерство можна виділити як самостійну економічну категорію. Воно виникає у вигляді формалізованої кооперації державних і приватних структур, котра спеціально створюється для досягнення тих чи інших цілей та спирається на відповідні домовленості сторін.

Виходячи з досвіду країн з розвинутою ринковою економікою, можна назвати такі ознаки державно-приватного партнерства, що відрізняють його проекти від інших форм відносин держави та приватного бізнесу:

- тривалі терміни дії угод про партнерство (від 10-15 до 20 і більше років, у випадку концесій – до 50 років). Проекти, зазвичай, створюються під конкретний об'єкт (порт, дорога, об'єкт соціальної інфраструктури), який має бути завершено до встановленого терміну;
- специфічні форми фінансування проектів – за рахунок

приватних інвестицій, доповнених державними фінансовими ресурсами, або ж спільне інвестування кількох учасників;

- обов'язкова наявність конкурентного середовища, коли за кожний контракт або концесію відбувається боротьба між кількома потенційними учасниками;

- специфічні форми розподілу відповідальності між партнерами – держава встановлює цілі проекту з позицій суспільних інтересів і визначає вартісні та якісні параметри, здійснює моніторинг реалізації проектів, а приватний партнер виконує оперативну діяльність на різних стадіях проекту – розробка, фінансування, будівництво й експлуатація, управління, практична реалізація послуг споживачам; розподіл ризиків між учасниками угоди на основі відповідних домовленостей сторін.

Проекти державно-приватного партнерства особливе значення мають на рівні місцевого самоврядування. На частку міст і селищ (комунальне господарство) припадає основне навантаження щодо реалізації багатьох проектів соціального значення в галузі дорожнього та транспортного господарства, соціальної інфраструктури, водного господарства й водоочисних споруд, охорони навколишнього природного середовища, житлового будівництва, енерго- та газозабезпечення. При цьому головна проблема, з якою стикаються комунальна власть, полягає в нестачі фінансових ресурсів. Тому залучення приватного капіталу до вирішення соціально-економічних завдань на рівні місцевого самоврядування стало звичайною практикою в усьому світі [91; 123].

Економічна політика країн з розвиненою економікою виходить із того, що державно-приватне партнерство – це успішний варіант подолання протиріччя між вільним ринком та прямим державним управлінням в умовах переходу від централізованої економіки до ринкової.

Важливо відзначити, що при використанні альтернативних суб'єктів важливо дотримуватися принципу узгодження інтересів усіх сторін, які залучаються до реалізації проекту. За цієї умови будуть ураховані позиції та реалізовані цілі й завдання кожного учасника процесу взаємодії. Такими альтернативними суб'єктами управління водогосподарських підприємств (ВГП) можуть бути відповідні акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), спеціалізовані управляючі компанії (SPV) тощо. Функція зазначених суб'єктів полягає в організації та наданні комунальних

послуг. Основними джерелами їх фінансування є комерційні або пільгові позики. В окремих випадках муніципалітети як акціонери вкладають кошти в ці компанії з тим, щоб вони могли почати свою роботу. Структура акціонерів компаній не відрізняється великою кількістю учасників; як правило, основна частка належить відповідному муніципалітету або їх асоціації, що заснували компанію, унаслідок чого муніципалітети можуть впливати на її розвиток і діяльність, оскільки акціонери мають право обирати і відкликати членів правління або наглядової ради.

Муніципалітети встановлюють тарифи на комунальні послуги, тому часто впливають на діяльність ВГП незалежно від обраної організаційно-правової форми. У зв'язку з політичним тиском місцеві органи воліють встановлювати дуже низькі тарифи, що не покривають фактичні витрати (експлуатацію, поточний ремонт і утримання основних засобів) на надання комунальних послуг, які частково компенсуються за рахунок субсидій з місцевого бюджету.

Розглянемо більш детально схему фінансизації водогосподарських підприємствами на рівні територіальних громад (рис. 2.12).

З метою фінансизації водно-ресурсної сфери необхідно передати правомочності користування водним ресурсом від територіальної громади до корпоративної структури (створеної на умовах ДПП), до складу якої входить бізнес-структура, органи державної влади і територіальна громада. Перша та остання в результаті діяльності корпорації отримують дивіденди. Кожен елемент корпорації робить свій внесок: бізнес-структура – інвестиції, органи державної влади – надають у користування інфраструктурні об'єкти та виконують контролюючу функцію взамін отримують податкові надходження та відновлену інфраструктуру, у результаті чого якісно виконується соціальне забезпечення життя населення. Далі корпоративна структура надає ЕТФ фонду власні активи, в якому відбувається їх трансформація в акції ЕТФ, що групуючись у міні-портфель вводяться у діяльність фондового ринку. На фондовому ринку під цінні папери залучаються інвестиції і таким чином водно-ресурсна сфера наповнюється фінансовими ресурсами.

Отже, аналіз діючого фінансового механізму підприємств водного господарства країни дає підстави стверджувати, що йому притаманні певні недоліки, зокрема: зі значної кількості фінансових методів, які можливо використовувати для функціонування фінансів підприємств в

умовах ринкової економіки, на практиці знайшли своє застосування лише три-чотири, зокрема: самофінансування, бюджетне фінансування, банківське короткострокове кредитування та фондоутворення. Внаслідок цього підприємства водного господарства не мають достатніх фінансових ресурсів для здійснення операційної та інвестиційної діяльності; на практиці більшість із них не можуть використовувати основні фінансові важелі, які б суттєво вплинули на фінансові можливості економічного розвитку водогосподарського комплексу.

Рис. 2.12. Модель фінансизації системи управління водогосподарськими підприємствами на рівні територіальних

Це пов'язано з тим, що у своїй практичній фінансовій роботі підприємства залежать виключно від рішень місцевої влади, яка контролює застосування тих чи інших фінансових інструментів і важелів. Це позбавляє підприємства можливості забезпечувати формування своїх коштів за рахунок надання послуг, тобто встановлювати самостійно тарифи, зменшувати собівартість, використовувати оренду тощо. Крім того, нормативна база функціонування підприємств водогосподарського комплексу значною

мірою застаріла, не відповідає сучасним вимогам розвитку економіки. У зв'язку з цим вони не можуть ефективно формувати і використовувати кошти, що отримують від надання послуг з водопостачання та водовідведення.

Таким чином, на нашу думку модель фінансизації підприємств водогосподарського комплексу має включати такі елементи;

- систему фінансових відносин, що зумовлює функціонування підприємств;

- принципи та функції, які лежать в основі фінансів підприємств, визначають напрями розвитку і фактичні можливості суб'єктів господарювання;

- мету та завдання розвитку фінансів водогосподарського комплексу;

- сукупність фінансових методів, що забезпечують реалізацію принципів, функцій та завдань щодо розвитку його фінансів;

- сукупність фінансових важелів, які притаманні фінансам підприємств;

- сукупність фінансових інструментів, що дають змогу практично реалізувати методи й важелі в фінансовій діяльності підприємств;

- систему нормативного забезпечення, яка сприяє ефективному процесу формування та використання фінансових коштів для задоволення потреб споживачів, а також самостійного розвитку.

Із використанням усієї сукупності елементів моделі фінансизації підприємств водогосподарського комплексу можливо більш ґрунтовно в теоретичному й практичному аспекті здійснювати фінансову діяльність підприємств водогосподарського комплексу. Така модель повинна ґрунтуватися на таких принципах, як соціальна справедливість, захист інвесторів, контрольованість, ефективність, правова впорядкованість, прозорість, відкритість і конкурентність.

Фінансиація територіальних лісогосподарських активів.

Лісові (землі лісового фонду, деревина на корені, заготовлена деревина, відходи лісосічного виробництва, несировинні якості лісу, недеревна сировина) та лісогосподарські (лісові дороги, лісозаготівельне обладнання, деревообробне устаткування, готова продукція, індустрія рекреаційного лісокористування та мисливського господарства) активи

набувають форми лісоресурсного капіталу, коли стають спроможними нарощувати вартість (капіталізації). Це досягається за умов імплементації у лісове господарство сучасних товарно-грошових відносин, в яких ключову роль відіграють фінансові відносини. Сьогодні останні в лісовому господарстві опосередковуються державними фінансовими фондами, фінансовими ресурсами постійних лісокористувачів та суб'єктів приватного лісогосподарського підприємництва. Корпоративні фінанси у лісовому секторі перебувають у латентному стані у зв'язку з гіперодержавленістю лісових та лісогосподарських активів. І саме тому актуалізувалася проблема розробки механізмів фінансово-економічного забезпечення формування територіальних лісоресурсних капіталів на корпоративних засадах.

Процес формування і функціонування фінансово-економічного механізму лісоресурсної сфери відбувався під впливом низки об'єктивних та суб'єктивних чинників. Механізми фінансово-економічного впливу на розвиток лісогосподарського виробництва пов'язані з упровадженням ринкових відносин, передусім у суміжних сферах економічної діяльності. Це є визначальним аргументом щодо відмови від широкого використання переважно адміністративних факторів впливу. Більше того, регіони України значно відрізняються за рівнем лісистості [213], що вирішальною мірою впливає на лісосировинну базу та величину територіальних лісоресурсних капіталів.

Така ситуація постійно потребує пошуку можливостей розширення залучення спектру фінансових ресурсів для реалізації проектів як на державному, так і місцевому рівнях, іншими словами збільшення можливостей фінансування з різноманітних джерел, особливо в малолісних районах.

У цьому контексті фінансово-економічне забезпечення являє собою систему організаційних та інституційних заходів, пов'язаних із процесом постійного відтворення лісоресурсної бази, посиленням соціальних і економічних функцій лісових насаджень різного породно-вікового складу та цільового призначення, що максимально відповідатиме вимогам ведення ефективної економіки, раціонального лісокористування, забезпечення якості навколишнього природного середовища.

Інститут фінансів, фінансових відносин, а також фінансового механізму взаємодії суб'єктів лісового комплексу і національної

економіки обумовлено розвитком лісогосподарського виробництва, поділом праці в галузі торгівлі, становлення банківської та галузевої біржової системи, яка тісно пов'язана з розвитком економіки і потребами в коштах для управління й реалізації лісогосподарських заходів.

Об'єктами фінансових відносин є фінансові ресурси – кошти держави, підприємств, установ, організацій галузей усіх форм власності, фізичних осіб та інших учасників лісовідтворювального процесу. Вони формуються суб'єктами господарювання за рахунок різних видів грошових доходів, відрахувань та надходжень і використовуються на розширене відтворення лісових ресурсів, матеріальне стимулювання працівників лісу, задоволення соціальних та інших потреб галузі. Використання фінансових ресурсів в лісоресурсній сфері наразі здійснюється в основному через грошові фонди спеціального призначення (фонду державного бюджету), що дає змогу узгодити задоволення потреби галузі з її можливостями, інтересами підприємств, забезпечити концентрацію ресурсів на основних напрямках розвитку лісогосподарського і лісопромислового виробництв.

Фінансові відносини у класичному розумінні розглядаються як такі, що відбуваються між суб'єктами господарювання і державою в процесі акумуляції й розподілу грошових фондів, а також їхнього використання насамперед на розширене відтворення лісових ресурсів, їх збереження й охорону. Таким чином, сутність фінансових відносин виявляється в розподільчій функції, через яку розкривається галузеве призначення фінансових відносин – забезпечення кожного суб'єкта господарювання необхідними фінансовими ресурсами, які використовуються у формі грошових фондів спеціального цільового призначення.

Утім, фінанси, пов'язані з динамікою (рухом) вартості лісоресурсної сфери, вираженої у грошовій формі, мають властивість кількісно відображати лісовідтворюваний процес як у цілому, так і різні його фази. Рух фінансових ресурсів є основним підґрунтям управлінської (акумулюючої, розподільчої) і контролюючої функції фінансів, що є однією із форм проявів сутності фінансових відносин. На підставі контрольної функції фінансів, зокрема установлюється, як у лісоресурсній сфері розподіляються кошти, наскільки вчасно вони надходять у розпорядження суб'єктів господарювання, та як ефективно вони використовуються тощо.

Акумуляційна, розподільча й контрольна функції фінансів – це три сторони єдиного організаційно-економічного процесу. Тільки в єдності і тісній взаємодії вони представляють фінанси як надто важливу категорію вартісного розподілу. Регулювання фінансових відносин у лісоресурсній сфері стає важливим інструментом вирішення лісогосподарських завдань, забезпечення відповідної стабільності лісового господарства, стимулювання зростання лісоресурсного потенціалу, формування ринкових відносин.

У структурі фінансів виділяються необхідні сфери: державні, фінанси установ, організацій і підприємств та населення [76]. Формування фінансових відносин здійснюється залежно від специфіки діяльності суб'єкта, що впливає на структуру і призначення цільових фінансових ресурсів. Основними ж ланками є, зокрема, державний бюджет, позабюджетні фонди, у тому числі екологічні, державний кредит. Держава акумулює значну частину національного доходу, який перерозподіляється між різними господарськими і негосподарськими суб'єктами. Місцеві фінанси також мають важливе значення, їх вплив упродовж останніх років неухильно підвищується. Особливе місце в цій сфері займають місцеві бюджети, яким надана відповідна самостійність, що є важливим чинником демократизації господарювання.

На нинішньому етапі соціально-економічного розвитку спостерігається тенденція підвищення ролі фінансів у сфері державного регулювання економіки. Це обумовлюється наявністю особливих чинників, передусім переходу галузей економіки на ринкові засади господарювання. Централізація фінансових ресурсів, як свідчить досвід, дає змогу підтримувати певний рівень збалансованості економіки і в кінцевому підсумку, забезпечує підвищення ефективності лісогосподарського виробництва та посилення лісоресурсної сфери.

За допомогою фінансів може забезпечуватися першочергове зростання лісоресурсного потенціалу, зменшуватися втрати прорахунків при визначенні ринкової кон'юнктури, регулюватися лісогосподарські і лісопереробні виробництва. Ці заходи, крім того, є фактором збалансованості розвитку, підтримки стабільності функціонування всіх сфер лісового комплексу, впливу на темпи їх економічного зростання, забезпечення ефективної охорони лісових ресурсів, безперервності їх використання і збереження. Оптимізуючи фінансові відносини, можна з незначними витратами виправляти перекоси у сфері охорони, збереження, відтворення і використання лісових ресурсів. Без фінансів,

ефективних фінансових відносин неможливо забезпечити розширене відтворення лісоресурсного потенціалу, регулювати галузеву і територіальну структуру лісового комплексу, стимулювати впровадження науково-технічних досягнень, задовольняти екологічні потреби, тобто створювати умови для переходу галузі на засади сталого (економічнозбалансованого) розвитку.

Реформування лісоресурсної сфери на основі фінансового механізму можливе тільки в процесі регулювання фінансових відносин. Йдеться про організовану державними структурами лісового комплексу послідовність заходів щодо цілеспрямованого впливу на окремі складові галузі – відтворення, збереження і використання лісоресурсного потенціалу. Таким чином, саме процес фінансового регулювання, відображаючи конкретну улаштованість діяльності, порядок її здійснення, свідчить про факт доцільності оптимізації розподілу чи перерозподілу фінансів у галузі. В цьому відношенні пріоритет має належати державному регулюванню фінансових відносин лісового комплексу.

Бюджетне фінансування лісовирощування необхідне і на підприємствах лісового господарства, зосереджених у суворих умовах (степ, окремі райони лісостепу), надмірно виснажених лісах з у край незначними обсягами лісоексплуатації, а також лісах природоохоронного призначення, де рубки з екологічних міркувань не проводяться. Бюджетна форма фінансування лісового господарства, урахувавши особливості галузі, необхідна, але її не слід переоцінювати. Така форма господарювання часто стримує розвиток лісового господарства, стає заручником фінансових органів, безініціативним, нездатним реалізувати власні ресурси та можливості (з погляду затрат і результатів як основного економічного регулятора лісогосподарської діяльності). Однак подальше успішне функціонування сфери лісовирощування (у широкому розумінні цього слова) винятково за рахунок державного бюджету в умовах ринкової (товарної) економіки практично неможливе [15].

Подальше зростання лісового господарства без реформування фінансової системи стає проблематичним. Створення лісових насаджень, їх охорона, відтворення і використання потребують значного збільшення власних коштів, мобілізація яких неможлива, допоки різні компоненти лісу не будуть залучені в господарський обіг, а ліс на корені не одержить офіційного статусу – продукції лісогосподарської

діяльності. Це дозволить надавати лісові угіддя (землі лісового фонду, насадження тощо) на вигідних умовах у користування, оренду, заставу і таке інше. Досвід передових країн Європи (Фінляндії, Німеччини, Польщі тощо) свідчить, що науковообґрунтоване ведення лісового господарства, раціональне комплексне використання лісових ресурсів у поєднанні з ефективними заходами щодо їх збереження і відтворення незалежно від власнісного статусу лісів і народногосподарського призначення є важливим підґрунтям створення власної еколого-економічно орієнтованої системи фінансування лісовирощування.

Суттєве поліпшення фінансової системи лісоресурсної сфери та приведення її у відповідність до умов ринкової системи господарювання зумовлює необхідність удосконалення фінансового механізму галузі. Виникає проблема уточнення всіх складових (інструментів) механізму, пошуку резервів та оцінки можливостей переходу лісового господарства на самофінансування і самозабезпечення. Аналіз і оцінка літературних джерел [15; 137] свідчать, що в більшості суб'єктів галузі, зокрема в регіонах Карпат, Полісся і Лісостепу, є можливості та резерви для створення власної економічно незалежної фінансової бази, зокрема ресурси і корисності лісу, що не залучені в ринкові економічні відносини.

Формування такої фінансової бази передбачає включення в ринкові відносини різноманіття корисностей лісу: компоненти лісоресурсного потенціалу в звичайному розумінні та соціально-екологічні функції лісу як носії нематеріальної субстанції. Згідно з теоретико-методологічними засадами раціонального лісокористування основними джерелами фінансування розвитку лісового господарства є: плата за лісові ресурси, що відпускаються різним лісоспоживачам; плата за землі лісового фонду і використання лісу в соціально-екологічних цілях; бюджетні кошти, інвестиції, кредити та позики, фінансових установ, гранти міжнародних організацій, що надаються на розвиток лісоресурсної сфери згідно із загальнодержавними програмами соціально-економічного розвитку країни.

Розширена система фінансування лісового господарства обумовлюється значенням лісу як об'єкта багатоцільового використання, що виходить за межі лісового господарства, позитивним впливом лісу та його корисних властивостей на інші галузі економіки, соціальну сферу і навколишнє природне середовище.

Плата і платежі за лісові ресурси та їх використання повинні стати основним регулятором лісогосподарського виробництва. На разі ця плата, її складові та механізм розподілу не відповідають вимогам, що пред'являються до лісового господарства в умовах ринкової системи господарювання. Зокрема, недостатньо залучені всі лісоресурсні надбання і територіально-просторова база, що є у володінні лісового господарства, необґрунтована величина плати в ціні лісопродукції, що реалізується, яка становить 6–7% від ринкової ціни реалізації лісопродукції, та є на порядок нижчою, ніж в економічно розвинених країнах.

Основу визначення плати за лісові ресурси, як відомо, формують нормативні оцінки витрат на лісовирощування з урахуванням нормативного прибутку. На жаль, ці нормативи встановлюються не на гранично виправданих (замикаючих) затратах, пов'язаних із відтворенням лісових ресурсів, а на підставі середніх оцінок. У результаті в них не повною мірою враховуються можливості відшкодування витрат на відновлення лісових насаджень, їх охорону, збереження і відповідне накопичення. Плата за лісові ресурси справляється за мінімальними ставками, яка повністю зараховується до загального фонду Державного бюджету України, без визначення частки на фінансування затрат, пов'язаних з охороною і відтворенням лісових ресурсів, що використовуються.

Створення ринково орієнтованих фінансових механізмів управління лісовими ресурсами передбачає приведення існуючої форми плати за ресурси лісу у відповідність до вимог цивільного законодавства, згідно з якими плата за ресурси формується за результатами угоди купівлі-продажу, як це прийнято у цивілізованих країнах, а не на підставі командно-адміністративних засад, що це відбувається зараз. У всіх країнах, як відомо, розмір плати за лісові ресурси встановлюється відповідно до попиту і пропозиції. Плата за лісові ресурси, як і землі лісового фонду, має рентну основу й повинна встановлюватися за правилами ринку в процесі конкуренції. Лісовим кодексом України також передбачена плата за лісові ресурси на основі доходу, одержаного від реалізації ресурсів на конкурсних умовах. Таким чином, найбільш досконалою мірою ціни деревини на корені є торги в умовах конкуренції.

На жаль, не всі ресурси лісу, як уже згадувалося, використовуються на платній основі. Одержані платежі не перекривають витрати на їх

збереження, охорону і відтворення, у результаті чого постійно зростає збитковість лісового господарства. Воно стало дотаційним, безпосередньою причиною чого є недосконалість чинного законодавства з питань лісової політики, зокрема оподаткування.

У лісовому господарстві, крім основної плати за лісові ресурси, принципові підходи якої викладено вище, є резерви для розширення джерел фінансування галузі. Зокрема, можливі такі додаткові джерела як плата за:

- використання лісових насаджень природоохоронного призначення (протиерозійні, водоохоронні, водорегулюючі тощо). Сільське господарство, водогосподарський комплекс, соціальна сфера, як відомо, користуються корисними властивостями лісових насаджень, утім, не беруть участі в їх охороні, збереженні і відтворенні;

- землі лісового фонду як територіально-просторової бази, що використовується для розвитку рекреації, туризму, мисливства, заготівлі природних рослинних ресурсів (дикоросла продукція, лікарсько-технічна сировина тощо). Така плата зараз носить суто символічний характер, крім того, в повному обсязі надходить до місцевих бюджетів, що не узгоджується з економічними принципами раціонального природокористування і розвитку лісоресурсної сфери;

- землі лісового фонду, що використовуються в цілях, не пов'язаних із веденням лісового господарства, зокрема для будівництва різних споруд – нафто- і газопроводів, ліній електропередач, дачного будівництва, житлового тощо;

- деревину, одержану від рубок, пов'язаних із веденням лісового господарства, обсяги яких нерідко переважають розміри рубок головного користування лісом;

- забруднення лісів промисловими відходами підприємств і розміщення їх на землях лісового фонду, яка наразі застосовується дуже рідко або ігнорується.

Викладені вище принципові аспекти розширення джерел плати за використання лісових ресурсів спроможні забезпечити в окремих регіонах країни достатньо стійку фінансову базу ефективного управління лісовими ресурсами. Така система сприятиме більш раціональному залученню ресурсів лісу та їх екологічних функцій у систему ринкових відносин та сприятиме підвищенню ефективності лісового господарства як важливої галузі матеріального виробництва, загалом. Запорукою нарощення обсягів фінансово-економічного

забезпечення формування територіальних лісоресурсних капіталів має стати корпоратизація лісового сектору, тобто створення на базі державних лісогосподарських підприємств та інших суб'єктів лісогосподарського підприємництва корпоративних утворень (акціонерних товариств, державних холдингових компаній).

Функціонування державної холдингової компанії дасть можливість підвищити концентрацію інвестиційних ресурсів та розширити сировинну базу виробництва продукції з високою часткою доданої вартості (рис. 2.13). До складу компанії як асоційовані члени можуть входити також недержавні структури: господарські товариства у сфері лісопереробки, комунальні лісогосподарські підприємства, приватні деревообробні підприємства сфери малого й середнього бізнесу. Важлива роль в умовах ринкових відносин відводиться групі обслуговуючих підприємств, які виконуватимуть відповідні функції: компанії з розробки та обслуговування інформаційних технологій, лізингові, рекламно-інформаційні та маркетингові, транспортно-логістичні [213].

Заходи щодо утворення державної холдингової компанії повинні передбачати: корпоратизацію державних підприємств, пакети акцій яких мають увійти до статутного фонду компанії; внесення до планів розміщення акцій змін у зв'язку з передачею пакетів акцій до статутного фонду компанії; розірвання договорів про передачу повноважень на здійснення функцій з управління корпоративними правами держави; оцінку пакетів акцій та їх передачу до статутного фонду компанії; визначення переліку та оцінку державного майна, яке забезпечуватиме діяльність компанії; визначення розміру статутного фонду компанії; реєстрацію компанії в установленому порядку.

Основними напрямками фінансової діяльності державної акціонерної холдингової компанії визначено: координацію діяльності господарських товариств, акції яких передано до статутного фонду компанії, та її дочірніх підприємств; проведення єдиної цінової, фінансової, збутової, інвестиційної та інноваційної політики всіх членів холдингу; концентрація та розпорядження фінансовими ресурсами для реалізації інвестиційних проектів, налагодження ефективного співробітництва між господарськими товариствами, акції яких передано до статутного фонду компанії, її дочірніми підприємствами та іншими суб'єктами підприємницької діяльності; забезпечення безперебійного фінансування пріоритетних напрямів діяльності холдингу.

Рис. 2.13. Організаційна структура управління державною акціонерною холдинговою компанією

Незважаючи на інституціоналізацію додаткових джерел фінансово-економічного забезпечення, проблема фінансування лісоресурсної сфери тісно пов'язана з її специфічними особливостями – довготривалим періодом лісовирощування та поєднанням у цьому процесі сил природи і праці. Лісовирощування та лісокористування не збігаються в часі і просторі, ці процеси безпосередньо не пов'язані з витратами на виробництво лісопродукції і виручкою від її реалізації, як це властиво іншим галузям економіки з коротким періодом ротації. Виходячи з цього фінансування лісового господарства власними коштами, навіть в лісах експлуатаційного призначення, ускладнюється. Зараз воно здійснюється в порядку операційних витрат, котрі розглядаються як одноразові безповоротні асигнування з державного бюджету. Така форма фінансування, в період реформування галузі, вважається виправданою, що пояснюється відсутністю ринкової інфраструктури, відповідної економіко-правової бази, вільного товарообміну продукції лісовирощування та різних послуг, пов'язаних з використанням лісу в екологічних і соціально-культурних цілях.

Фінансизація мінерально-сировинних активів територій.

Внаслідок інтенсивної експлуатації мінерально-сировинних ресурсів упродовж останніх десятиліть та відсутності ефективної економічної стратегії відновлення мінерально-сировинної бази (МСР) сьогодні варто говорити про суттєве погіршення її якісного і кількісного стану в регіонах та Україні загалом. Значне зменшення обсягу геологорозвідувальних робіт за рахунок бюджету та їх другорядність для приватних підприємств призводить до поступового зменшення накопиченого мінерально-сировинного потенціалу. Це, у свою чергу, ставить під загрозу сталий характер економічного зростання та самовідтворення територіальних економічних систем.

Зважаючи на вкладене необхідно фундаментально змінит існуючу практику надрокористування, зокрема активізуват інвестиційний потенціал територіальних мінерально-сировинних активів за рахунок певної сукупності дій щодо фінансизації останніх.

Термін фінансизація стосовно активів природно-ресурсного походження, можна визначити як процес набуття останніми адекватних фінансових вимірів їх вартості та цінності, підпорядкований завданням збереження природних ресурсів, відновлення їх кількісних та якісних

параметрів з одночасним задоволенням потреб усіх учасників виробничо-господарських відносин у фінансових ресурсах для виконання цих завдань.

Специфіка мінерально-сировинних ресурсів як вичерпних природних ресурсів обумовлює специфіку налагодження дієвих механізмів забезпечення сталого надрокористування в межах територіальних природо-господарських систем, за якої місцеві мінерально-сировинні ресурси набули б властивостей фінансового інструмента, здатного виконувати роль забезпечення за зовнішніми інвестиціями.

У цьому випадку процес фінансизації територіальних мінерально-сировинних капіталів варто поділяти на кілька системно-структурних блоків: оцінки, фінансування та інвестиційної, які, власне, і становлять основний зміст моделі фінансизації природно-ресурсних активів.

На нашу думку, така модель має базуватися на аналізі життєвого циклу будь-якого гірничодобувного підприємства та враховувати заходи щодо ефективного функціонування підприємства на кожній з стадій за умоввилучення невідновлювальних природних ресурсів.

Блок оцінки має охоплювати стадію геологорозвідувальних робіт (ГРР), що є основою забезпечення МСБ. Його завдання полягають у знаходженні на території мінерально-сировинних ресурсів; оцінюванні та обліку до відповідних категорій запасів; вартісній комплексній економічній оцінці кінцевого продукту геологорозвідувальних робіт – родовища чи запасів корисних копалин, що буде основою для прийняття відповідних управлінських рішень стосовно майбутнього використання.

Сировинний сектор потребує передусім, визначення його реального потенціалу шляхом економічної оцінки мінерально-сировинних ресурсів. Для цього необхідно вивчити наявні запаси сировинних ресурсів та їх структуру, визначити відтворювальні можливості мінерально-сировинної бази.

Сьогодні у системі проведення ГРР є комплекс проблем, що унеможливають ефективну фінансизацію територіальних мінерально-сировинних капіталів. Провідною серед них є капіталізація ГРР, що наразі розглядається як нематеріальні активи у вигляді інформації про надра, вартість якої прирівнюється до витрат на проведення цих робіт. Повернення таких коштів відбувається різними способами: через механізм відрахувань у процесі експлуатації родовища й видобутку розвіданих

запасів корисних копалин; шляхом купівлі надрокористувачем усієї вартості (капіталу) ГРР; за комбінованими та іншими схемами.

У випадку використання механізму відрахувань відповідні платежі від надрокористувачів набувають форми амортизаційних відрахувань, які спрямовуються до цільового бюджетного фонду відтворення мінерально-сировинної бази. Такий варіант оцінки ГРР почав упроваджуватися ще за часів планово-централізованої економіки в колишньому СРСР [110]. У незалежній Україні загальна схема залишилася тією ж, за якою відшкодування коштів, які були витрачені на проведення ГРР та підготовку запасів за рахунок державного бюджету, повертаються у формі зборів із надрокористувачів.

Такий підхід до оцінки ГРР потребує якісного перегляду та визначення об'єктом капіталізації їх кінцевого продукту – родовища чи запасів корисних копалин. Така оцінка може набувати різних форм (вимірів), але за своєю суттю виходить з розгляду запасів як різновиду виробничих засобів і, таким чином, як частини основного капіталу видобувного підприємства. Запаси мінерально-сировинних ресурсів у цьому випадку можуть набувати грошової оцінки – вартості надр. Остання визначатиметься в першу чергу економічною ефективністю від майбутньої експлуатації родовищ корисних копалин та ступенем їх дохідності та в результаті характеризуватиме загальну ефективність промислового освоєння.

Зазначений підхід може, зокрема, використовуватися для оцінки результативності ГРР. Мова йде про те, що геологічна розвідка кожного додаткового об'єкта забезпечує приріст мінерально-сировинного капіталу і, відповідно, вартості, що визначається його прибутковістю. Якщо в основу планування ГРР покласти відповідні принципи (показники), то орієнтиром для надрокористувачів буде приріст потенційної вартості (гірничого капіталу) вони орієнтуватимуться не на абсолютне збільшення запасів, а на об'єкти з найвищою очікуваною ефективністю використання (за відповідного виміру капіталу). Загалом таку форму виміру вартості мінерально-сировинного капіталу доцільно використовувати для грошової оцінки запасів корисних копалин не тільки окремих родовищ, а й певних регіонів та держави в цілому. Таким чином, подібний підхід дасть змогу оцінювати та обліковувати запаси не за абсолютними показниками їх приросту (тонн, кубометрів), а фінансовими параметрами, оскільки перші здебільшого недостатньо інформативні, а в окремих випадках – навіть дезорієнтуючими [110].

Блок фінансування має охоплювати стадію активної експлуатації родовищ корисних копалин та передбачає отримання державним і місцевим бюджетами рентних доходів від експлуатації мінерально-сировинних ресурсів та їх акумуляцію. Він полягає у використанні системи фінансових важелів прямого та непрямого впливу, фінансових стимулів і санкцій, за допомогою яких можливо забезпечувати раціональне надрокористування, урахувати інтереси місцевих громад та населення в цілому як власника мінеральних ресурсів, та органів державного й місцевого самоврядування – як розпорядників від імені народу України та приватного бізнесу – як тимчасового власника і користувача.

Відповідно до вітчизняного законодавства (ст. 13 Конституції України), надра є виключною власністю народу України і надаються тільки в користування. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим, місцеві ради народних депутатів та інші представницькі органи держави (ст.4 «Кодексу України «Про надра»). Таке положення закладає підвалини для соціальної спрямованості діяльності з освоєння надр, оскільки народ має право на здійснення контролю за надрокористувачами через представництво держави й право отримувати дивіденди за користування надрами у вигляді соціальних благ, прямих фінансових надходжень.

Основну роль на етапі фінансування мають відігравати рентні платежі за користування надрами, якими держава повинна ефективно розпоряджатися на етапі інвестування – заключному блоці фінансизації мінерально-сировинних активів.

Під рентними платежами слід розуміти вилучення частки доходу (надприбутку) як загальнообов'язкового платежу у господарюючого суб'єкта у сфері надрокористування (гірничого підприємства) на користь держави, що є власником надр і надала йому право тимчасово користуватися своєю власністю.

У поточній господарській практиці, згідно з чинним законодавством, податки (чи обов'язкові платежі) рентного характеру представлені:

- платежами (зборами) за користування надрами, передусім для видобування корисних копалин, що ідентифікуються як роялті;
- акцизними зборами на мінерально-сировинну продукцію (такою фактично зараз є рентна плата за нафту та природний газ);

- експортним митом.

Важливим є дотримання умов економічної рівноваги в трикутнику: держава, бізнес, суспільство, за якої можливе задоволення інтересів усіх зацікавлених сторін. Зокрема, надрокористувач повинен вилучити прибуток за рівнем не менше того, що приносить фінансовий капітал, тобто не нижче відсотка по банківському кредиту, витративши при цьому кошти на освоєння надр, заплативши рентну плату за користування надрами (абсолютну гірничу ренту). Прибуток надрокористувача на рівні банківського відсотка буде мінімально допустимий і його правомірно називати мінімальним прибутком використання надр. Щоправда, необхідно враховувати сукупність ризиків гірничого бізнесу і трудомісткість гірничого виробництва, які набагато вищі порівняно з фінансовими операціями. Тому для компенсації останніх необхідна надбавка, що може забезпечити підвищену ефективність гірничого виробництва [63].

Важливим завданням є визначення адекватних розмірів рентних платежів у кожному конкретному випадку спільно з конкретним надрокористувачем за допомогою експертних обґрунтувань та оцінок за об'єктивними критеріями. Це особливо актуально з метою економічного обґрунтованого оподаткування, оскільки тільки податок, який буде справляти з господарюючих суб'єктів гірничу ренту, може сприйматись як господарюючими суб'єктами – надрокористувачами, так і власниками мінерально-сировинних ресурсів у надрах як неспотворений та справедливий.

Акумулювати кошти доцільно у спеціальному фонді суверенного добробуту, до якого повинні перераховуватися рентні платежі за використання природних ресурсів.

Інвестиційний блок охоплює стадію експлуатації родовищ корисних копалин та їх закриття і виконує функцію інвестування гірничої ренти по кількох напрямках. Рентні доходи мають бути інвестовані у відтворувальний капітал – природний, технологічний, фінансовий та людський, що забезпечуватиме зберігання загального капіталу, урахуваючи проблему вичерпності мінерально-сировинних ресурсів.

Суспільне значення добувної промисловості полягає в тому, що створювана в ній природно-сировинна диференційна гірнича рента є багатством народу, котрим держава як її повноважний представник має розпорядитися найбільш ефективно з урахуванням інтересів сьогоденних і майбутніх поколінь. Соціальна спрямованість

використання рентних доходів полягає не тільки у сприянні розвитку загальнодоступної соціальної сфери, а технологічного розвитку економіки держави.

Одним із варіантів перетворень, що дають право народу на доходи від використання природних ресурсів, вважається створення в країні спеціального некомерційного державного фонду, до якого повинні перераховуватися відповідні рентні платежі. У цьому випадку кошти фонду рекомендується розподіляти між громадянами країни, наприклад, через іменні особові рахунки у відділеннях Національного банку. Населення може розпоряджатися грошима на свій розсуд: оплачувати кредити, навчання, лікування чи передавати їх у спадок.

На наш погляд, планування питань розподілу рентних доходів суспільства на всіх жителів країни потребує виваженого підходу. На першому етапі доцільно посилити цільове використання природної ренти, щоб мати потенціал для самовідтворення. Рентні доходи суспільства слід спрямовувати на розвиток соціальної сфери: інфраструктурні програми, підвищення якості надання послуг охорони здоров'я та освіти, а також поліпшення інвестиційного клімату для малого і середнього бізнесу.

Поряд з виконанням усіх соціальних зобов'язань держави і підвищенням заробітної плати працівникам бюджетних сфер з'явилася б можливість істотно збільшити інвестиції в наукомісткі галузі економіки. Зокрема, можна сформувати фонд розвитку науки, направивши ці кошти на стимулювання інвестицій у рамках державних цільових програм, орієнтованих на вирішення пріоритетних завдань модернізації і структурної перебудови економіки.

У США за рахунок коштів, що надходять від видобутку корисних копалин, створені й ефективно функціонують трастові фонди для впливу на процеси інвестування в різні галузі або для надання низьковідсоткових позик для забезпечення інвестицій з метою підтримки якості життя населення. Штати здійснюють інвестиції в економічну диверсифікацію для створення стійкого економічного простору майбутнім поколінням. Трасти можуть допомогати згладжувати нерівномірний розвиток економіки. В окремих штатах використовують траст-фонди як активну форму багатства, що може створити стійкий дохід на зразок довічної ренти, яка сприяє вирішенню соціально-економічних проблем для суспільства [143].

Ефективне функціонування мінерально-сировинного сектору повинне поєднуватися із стимулюванням раціонального надрокористування, створенням необхідних фінансово-економічних умов для сталого розвитку видобувного комплексу, застосуванням ресурсоенергозберігаючих технологій, зниженням впливу на навколишнє природне середовище до екологічно безпечного рівня. Потрібно забезпечити розвиток відтворення мінерально-сировинної бази, залучити інвестиції не тільки у видобувну, а й природоохоронну діяльність.

Згідно з останніми даними Держкомстату України, чисельність гірничодобувних підприємств із недержавною формою власності, що добувають металічні та неметалічні корисні копалини в Україні, становить близько 97%, а тих, що видобувають горючі корисні копалини, – майже 75% [72]. Разом із наданням надрокористувачу спеціального дозволу на використання надр приватний сектор отримав права на використання надр і родовищ. Сьогодні на бізнес-структури покладено функції господарського ведення, інвестування, розробки родовищ. Ситуація, за якої держава позбавлена можливості ефективно контролювати ринок мінерально-сировинних ресурсів, попри збереження регулюючих і контрольних функцій, зокрема щодо встановлення умов користування надрами і контролю за їх використанням надрокористувачами, є абсурдною.

Тому ще одним напрямом інвестування гірничої ренти має бути забезпечення пайової участі держави в капіталі вітчизняних гірничодобувних та збагачувальних компаній через куївляю акцій цих підприємств урядовими структурами. Кошти на викуп акцій мають накопичуватись державою від встановлення платежів за користування надрами на основі принципу рентного доходу. Основою цього методологічного підходу до капіталізації мінеральних ресурсів в Україні є принцип капіталізації рентних доходів від видобутку корисних копалин, які спрямовуються на придбання акцій гірничодобувних, збагачувальних та переробних підприємств у їх виробничий капітал.

Сталий розвиток галузі надрокористування можливий лише за умови постійного оновлення фонду родовищ корисних копалин. Відповідно необхідне постійне вкладення коштів у геолого-розвідувальні роботи з метою виявлення нових родовищ та їх оцінки, здійснення витрат на куївляю прав на експлуатацію і довивчення відомих об'єктів тощо. Фінансове забезпечення це – одна з головних складових

фінансового механізму підприємств галузі.

Фінансово-економічне забезпечення формування мінерально-сировинних капіталів шляхом проведення ГРР являє собою сукупність фінансово-економічних відносин, що виникають із приводу пошуку, залучення та ефективного використання фінансових ресурсів, необхідних технічних активів, а також організаційно-управлінських принципів, методів і форм фінансування, створення та залучення активів, фінансових важелів й інструментів впливу на фінансовий стан підприємств галузі [79].

Джерела фінансових ресурсів, які використовуються у процесі формування мінерально-сировинних капіталів, поділяються на власні та залучені: до перших належать статутний капітал (пайовий), членські внески, амортизаційні відрахування, чистий дохід, прибуток, других – бюджетне фінансування, міжнародна технічна допомога, банківське кредитування [154].

Форми забезпечення фінансовими ресурсами визначаються як форми фінансування, а саме: самофінансування, бюджетне (державне), кредитування та змішана.

Самофінансування – це ефективне використання власних коштів на стадії проведення ГРР, однією із особливостей якого є практична відсутність прибутку цих робіт та висока ризикованість такої діяльності, що зменшує ймовірність повернення власних коштів шляхом продажу прав на експлуатацію розвіданих родовищ та перспективних ділянок мінерально-сировинних ресурсів.

Світовий досвід свідчить, що на сьогодні жодна країна практично не здійснює геологорозвідувальні роботи за рахунок бюджетних коштів та силами спеціалізованих державних підприємств, натомість активно залучаюч приватні компанії. Так чи інакше спостерігається максимально можлива лібералізація у ході проведення ГРР. Наприклад, у провінції Онтаріо (Канада) кожен, у тому числі і приватні особи, може проводити геологорозвідку без спеціальних дозволів, користуючись заявним характером отримання відповідних дозвільних документів. У випадку успішності результатів розвідки, особа, що виконала цей об'єм робіт, має право на розробку родовища. Крім того, витрати на геологорозвідку мають значні преференції щодо оподаткування.

Бюджетне (державне) фінансування полягає у використанні відрахувань за геологорозвідувальні роботи, що справляються з користувачів надрами, котрі здійснюють видобуток корисних копалин

на раніше розвіданих родовищах, та в результаті направляються до державного бюджету. Відповідно до Кодексу України про надра останні надаються виключно в користування організаціям, підприємствам і громадянам тільки в тому випадку, якщо в них є спеціальний дозвіл (ліцензія) на використання ділянки надр. Механізм справляння закріплений постановою Кабінету Міністрів України №115 від 29.01.1999 р., якою затверджений Порядок установавання нормативів збору за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету, та його справляння [72]. Сьогодні для підтримки ресурсного потенціалу мінерально-сировинного комплексу на достатньому рівні Державна служба геології та надр повинна мати постійне та надійне джерело фінансування геолого-розвідувальних робіт загальнодержавного значення. На наш погляд, кількість платежів за користування надрами за чинними нормативами, що надходять до державного бюджету, необхідно збільшити із 20 до 35% та направляти їх до спеціального фонду [9], адже при затвердженні зазначених нормативів збір на ГРР був включений до його складу.

Кредитування є однією з основних форм фінансового забезпечення у ринкових умовах та передбачає отримання кредиту на плановій і зворотній основі. Для отримання фінансових ресурсів у формі кредиту фінансовий стан суб'єкта господарювання повинен відповідати критеріям надійного позичальника.

Змішане фінансування передбачає одночасне використання різних його форм та є найбільш розповсюдженою. На фінансовому ринку мобілізуються ресурси, до яких належать надходження від продажу акцій, облігацій, інших цінних паперів, а також отримання кредитів і позик. У більшості випадків вітчизняні акціонерні товариства намагаються максимально застосовувати внутрішні джерела фінансових ресурсів і лише після їх вичерпання мобілізують капітал на фінансовому ринку. Методологія управління структурою джерел фінансування національних підприємств значно відрізняється від зарубіжних корпорацій, що зумовлено сукупністю причин об'єктивного і суб'єктивного характеру [154]. На нашу думку, важливим фактором в управлінні структурою капіталу є ліквідність цінних паперів підприємства та фондового ринку в цілому, що дає змогу корпораціям швидко реагувати на коливання кон'юнктури фінансового ринку, змінювати структуру капіталу за допомогою купівлі-продажу на первинному і вторинному фондових ринках власних цінних паперів.

Переваги змішаного фінансування, які широко використовуються на Заході, свідомо чи ні ігноруються вітчизняними менеджерами. Здебільшого це можна пояснити слабким розвитком вітчизняного ринку цінних паперів, недосконалістю й суперечливістю вітчизняної нормативно правової бази та низькою інвестиційною привабливістю українських підприємств. Лише після вдосконалення чинної законодавчої бази стосовно випуску й обороту цінних паперів фінансові ресурси фондового ринку стануть доступними для вітчизняних акціонерних товариств [154]. Без формування ефективного організованого фондового ринку, передчасно говорити про достатній рівень ефективності змішаної форми фінансування підприємств, що функціонують у сфері ГРР.

Процес геологічної розвідки як основа забезпечення мінерально-сировинної бази (МСБ), створення та розвиток господарських комплексів повинні ґрунтуватися на сучасній світовій практиці та ефективно функціонувати в ринкових умовах. Для цього потрібно створити нові засади розвитку геологорозвідувальної промисловості для приватних компаній та підприємців.

Відрахування на ГРР до державного бюджету сьогодні не вирішують проблеми створення сталого цільового джерела фінансування відтворення мінерально-сировинної бази навіть у частині загального геологічного вивчення надр.

Необхідні ефективні механізми забезпечення формування мінерально-сировинних капіталів. Із цією метою слід звернутися до ідеї капіталізації ГРР, що до недавнього часу обмежувалися тільки оцінкою вартості відповідних робіт. У цілому ж ці ідеї можуть реалізовуватися у двох головних (і різних) аспектах – щодо так званого суб'єкта та об'єкта ГРР [72]. Згідно з першим, ставиться питання про перетворення на капітал вартості виконаних ГРР, що розглядаються як нематеріальні активи у вигляді інформації про надра, вартість якої прирівнюється до витрат на здійснення цих робіт. За умови переведення вартості ГРР у капітал останній через механізм відрахувань може бути повернено у процесі експлуатації родовища й видобутку розвіданих запасів корисних копалин. Другий підхід до капіталізації також забезпечує альтернативні можливості формування механізму фінансування геологорозвідувальних робіт. Саме цей механізм у тих чи інших формах використовується в системі ринкового регулювання в розвинених країнах. Його реалізація базується на податковій, передусім рентній, трансформації мінерально-

сировинного капіталу як кінцевого продукту ГРР і відповідному бюджетному (чи іншому цільовому) нагромадженні коштів.

Право на отримання прибутку в частині природно-ресурсної ренти не може розповсюджуватися на конкретні геологорозвідувальні організації та є прерогативою держави. Остання бере на себе функції формування економічного механізму вилучення ренти у вигляді системи платежів на основі розрахунку гірничого капіталу. Відповідні кошти становитимуть фінансову базу геологорозвідувальної діяльності.

Із геологорозвідувальних робіт держава вконує геологічне вивчення своєї території та оцінку загальних перспектив на ті чи інші корисні копалини, а також певною мірою пошуково-оціночні дослідження й попередню розвідку родовищ. Уже на пошуково-оціночній стадії (на перспективних ділянках) до здійснення геологорозвідувальних робіт починає підключатися приватний капітал, який стає домінуючим на заключному етапі – промислової розвідки родовищ, здійснення технологічних досліджень тощо (рис. 2.14).

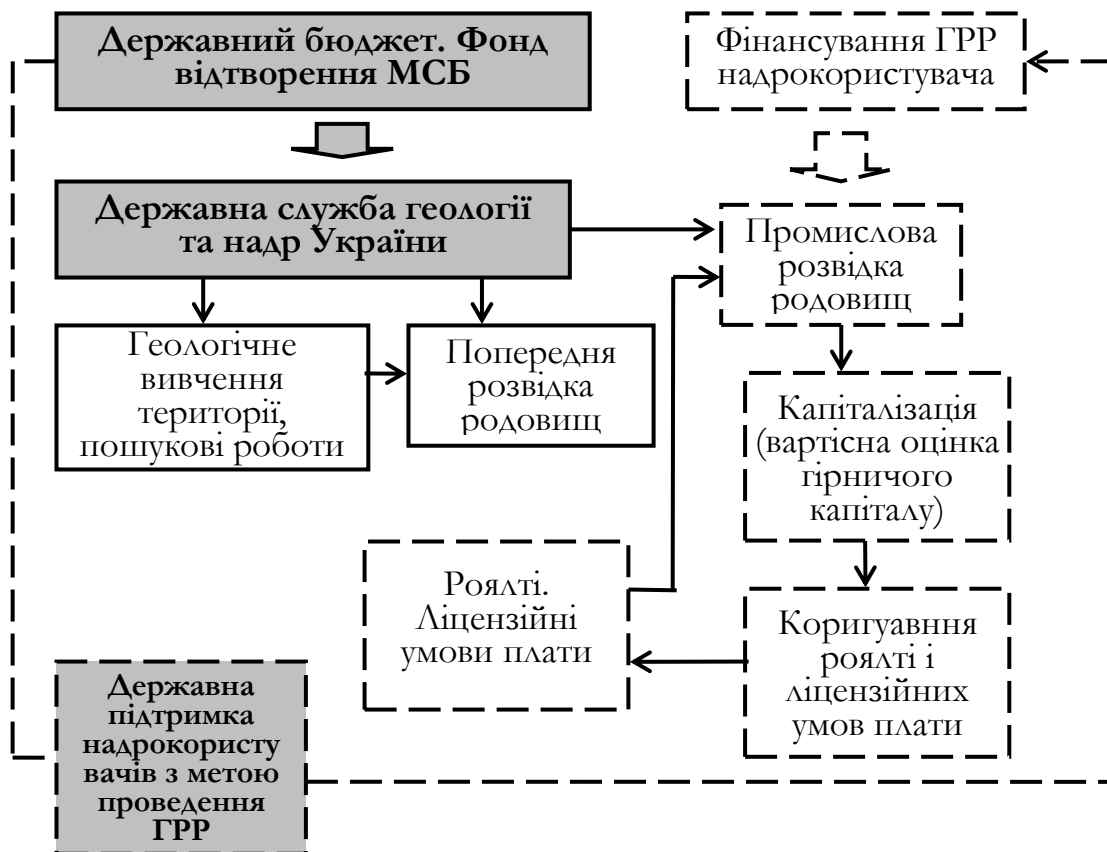

Рис. 2.16. Принципова схема фінансування ГРР на ринково-економічних засадах

Проте вирішення проблеми фінансування ГРР не обмежується зазначеним джерелом і повинне передбачати більш широку базу. Механізм фінансування, на наш погляд, може доповнюватися, зокрема, за рахунок наступних складових [72]:

- авансових платежів у вигляді бонусу (хоча останній може бути елементом системи рентних платежів);
- відшкодування в договірному порядку вартості попередньої розвідки родовища, здійсненої надрокористувачем;
- передачі на баланс надрокористувача окремих споруд чи об'єктів, що сприяли проведенню ГРР;
- ліцензійної діяльності й відповідних зборів;
- продажу геологічної інформації;
- проведення тендерних процедур тощо.

Фінансове забезпечення ГРР здійснюється через систему фінансових важелів, що вважаються прийомом дії фінансового методу. Він приводить в дію фінансовий інструмент, визначає характер і корегує цю дію. Фінансові важелі називають найефективнішою складовою фінансового механізму.

Розглядаючи систему фінансових важелів їх поділяють на:

- важелі прямого впливу – податки, збори, відрахування, внески, норми амортизації, норми використання коштів у бюджетних установах, орендна плата, проценти за кредит;
- важелі непрямого впливу – умови надання державного кредиту, бюджетних субсидій і трансферів;
- фінансові стимули – умови створення заохочувальних фондів, податкові пільги, прискорена амортизація, бюджетне фінансування пріоритетних сфер;
- фінансові санкції – штраф, пеня [62].

Для ефективного використання мінерально-сировинних капіталів територій, що базуються на природних ресурсах місцевого значення, доцільно розробити економіко-математичну модель вибору варіантів розвитку регіональної мінерально-сировинної бази, котра б дала змогу максимізувати дохід на територіальному рівні за рахунок ефективного використання місцевих ресурсів, що сприятиме підвищенню стабільності функціонування регіональних соціально-еколого-економічних систем.

З цією метою доцільно поглибити децентралізацію управління мінерально-сировинною базою і надати територіальним громадам

право розпоряджатися всім фондом родовищ корисних копалин місцевого значення. Водночас необхідно розробити новий регламент зарахування родовищ корисних копалин до категорії місцевих, оскільки зараз він трактується дуже звужено.

Завдання раціонального розвитку та освоєння мінерально-сировинної бази регіонів у сучасних умовах пов'язані з реорганізацією управління надрокористуванням у напрямі посилення прерогатив регіонів. Йдеться про делегування повноважень, визначення доцільних меж регіональної, муніципальної і державної власності. Реформування має передбачати, зокрема, передачу на регіональний (обласний) рівень права надання ліцензій (спеціальних дозволів) на користування надрами щодо місцевих видів корисних копалин, ведення їх обліку тощо.

Забезпечення раціонального використання ресурсів надр і підвищення їх інвестиційної віддачі пов'язані з удосконаленням організаційно-економічних засад цієї діяльності, насамперед з позицій рентного регулювання. Більш ефективно вилучення природно-ресурсної (гірничої) ренти через механізм платного надрокористування, установлення адекватного розміру плати, аукціонний (конкурсний) порядок продажу спеціальних дозволів на користування надрами тощо створять підґрунтя для збільшення доходів місцевих бюджетів і розширення можливостей реалізації відповідної регіональної політики.

Реалізація комплексу таких заходів у регіонах можлива шляхом створення відповідних структурних підрозділів, а також формування в рамках обласного бюджету фонду розвитку мінерально-сировинної бази (передусім за рахунок платежів за користування надрами). Таким чином, стане можливим цільове, замовне проведення в регіоні ревізійно-оціночних, геологопошукових та інших робіт, підготовка тендерних процедур щодо місцевої сировини, оперативної ліквідації сировинної дефіцитності тощо.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ПРИРОДНО- ГОСПОДАРСЬКИМИ КОМПЛЕКСАМИ

3.1. Концепт формування фінансово-економічного механізму проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами

Структурні ознаки фінансово-економічного механізму проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами. *Концепт проектного підходу.* На сьогодні у сфері природокористування найактуальнішим завданням є забезпечення процесу високоефективного з економічного, соціального та екологічного погляду управління природними активами. у цьому аспекті найбільш прийнятним є використання проектного підходу. Хоча, досі питанням проектного управління природними ресурсами не приділяється достатньо уваги. Таким чином об'єктивно постає завдання розкриття особливостей проектної форми управління територіальними природно-господарськими комплексами та надання пропозицій щодо створення відповідного фінансово-економічного механізму забезпечення проєктивно-господарської діяльності в межах відповідних структур управління з функціональним забезпеченням проектно-процесного підходу до управління природокористуванням.

У цьому зв'язку перш за все необхідно ідентифікувати сучасні підходи до ефективного управління природокористуванням. Виходячи з базового визначення управління як виду діяльності суб'єкта над об'єктом, що здійснюється в певній сукупності умов з метою має досягнення заданих цілей розвитку [135], можна зробити висновок, що відмінними ознаками управління є наявність, по-перше, його суб'єкта та об'єкту управління, по-друге, мети управлінської діяльності, яка спрямована на розвиток, і, по-третє, передбачення обов'язкових змін. По-суті, цілі управлінської діяльності – це критеріально описані бажані зміни стану системи порівняно з її стартовими умовами. Отже, основними, загальними параметрами управлінської діяльності є описані певними очевидними критеріями початковий стан системи («суб'єкт–об'єкт управління»), результати її переходу в бажаний стан (кінцеві зміни системи) та операції переходу системи із початкового до кінцевого

стану (операційний алгоритм змін). Такий підхід до визначення управління як діяльності носить кібернетичний характер, проте не є жорсткою програмою, оскільки на кожній ітераційній (операційній) стадії алгоритму потребує на основі зворотного зв'язку ідентифікації виконання проміжних його етапів та результативних ознак, а тому передбачає наявність постійних регуляторних і корекційних дій (керування) для досягнення кінцевої мети управління. Тобто, зважаючи на викладене, це *управління змінами*.

З інших позицій (з точки зору), управління визначається як процес у вигляді діяльності, предметом якого також є діяльність, тобто з метапозиції управління – це діяльність над діяльністю. Останнє викликає особливий інтерес, оскільки за постнекласичними поглядами на управління воно спрямоване не на конкретний, очевидний об'єкт (у випадку природокористування, наприклад, ліс, воду або корисні копалини), а на простір між суб'єктом управління – людиною та природним ресурсом, тобто – діяльність людей. Отже, це потребує зміщення акцентів із природного ресурсу як об'єкта управління на діяльність людини по відношенню до ресурсу як об'єкта господарювання. З цих міркувань управління є *управлінням діяльністю*.

Також необхідно зауважити, що сучасна теорія управління обов'язково враховує суб'єктний людський фактор і передбачає наявність психологічного аспекту управління як певного психологічного завдання, що зводиться до прийняття в певних умовах найкращого рішення, тобто такого, яке максимальним чином з найменшими витратами приводить до досягнення кінцевих цілей діяльності. Тому в суб'єкт-об'єктних відносинах у системі управління обов'язковим завданням є прийняття та реалізація оптимального рішення, що найкращим шляхом обумовлює бажаний результат (кінцевий стану системи). Отже, управління є з цих поглядів також *управлінням рішеннями*.

У цілому поєднання вказаних концептуальних складових управлінської діяльності виводить на розуміння його як діяльності, спрямованої на досягнення системою певних конкретизованих результатів, відмінних від початкового її стану, шляхом упровадження необхідних для цього рішень суб'єкта управління в конкретну діяльність його об'єкта. Отже, з цих позицій управління в кінцевому підсумку є *управлінням розвитком*. Це передбачає зворотний зв'язок, тобто розвивається не тільки об'єкт, але й суб'єкт управління, оскільки він також є складовою системи.

Названі підходи за своїм філософським підґрунтям багато в чому орієнтуються на сучасні практики постмодерну як загально-світоглядної концепції, котрій притаманні прагматизм, децентралізований підхід до формування структур (включаючи управлінські), зосередження на просторі суб'єкт-об'єктних відносин. Також великий інтерес викликає ідейний концепт так званого метамодерну, зокрема підхід до опису діяльності як коливання між певними полюсами, інтервальної пульсації тощо, тісний взаємозв'язок суб'єкта («глядача») та об'єкта. Останні являють собою сутнісно єдину й нерозривну систему, важливим аспектом також є визнання метамодерном системної цілісності, єдності і нерозривності природного та штучного як єдиного цілого. Такі сучасні підходи загалом окреслюють управління як діяльність з метою забезпечення складно-компонентними системами досягнення у просторово-часових рамках певних конкретних результатів розвитку в умовах невизначеності та ризиків. Щодо сфери природокористування, то вона характеризується певними особливостями, якими вирізняється сучасний процес управління природними ресурсами:

По-перше, об'єктом управління стають не просто природні ресурси, а складний об'єкт – територіальні природно-господарські комплекси, природно-антропогенні системи, в яких штучні, створені людиною елементи нерозривно поєднані з природними.

По-друге: за своєю сутністю управління природними ресурсами перетворюється з управління природними об'єктами на управління діяльністю з досягнення певних результатів їх використання в господарській діяльності як економічних активів. Таку діяльність можна охарактеризувати як проєктивно-інвестиційну, тобто вона зводиться до вкладання (інвестування) ресурсів в активи системи з метою отримання в майбутньому через відтермінований період часу певних (запроєктованих) результатів розвитку, відмінних від початкового стану системи.

По-третє, за своїм змістом управління природними ресурсами перетворюється на управління проєктною діяльністю, у більш вузькому розумінні, – проєктами, що реалізуються на ресурсній базі територіальних природно-господарських комплексів як обмежені в часі, просторі та ресурсах унікальні сукупності процесів, орієнтованих на створення нової цінності та розвиток територіального природно-господарського комплексу. Він може бути інтегративним (ІТТК), сформованим на рівні природно-економічного району або зони як

просторове природно-антропогенне утворення на базі системи взаємозв'язків між компонентами природи та господарством. Така система функціонує в певних чітко окреслених просторових межах, забезпечуючи внаслідок ефективного управління динамічний баланс між економічною доцільністю споживання природних ресурсів та екологічною виправданістю втручання у природний стан навколишнього середовища. Оптимальною організацією ГТПК є таке поєднання його природної, господарської та соціальної підсистем, за якого мінімізується негативний вплив на довкілля з одночасною максимізацією позитивного економічного та соціального ефектів. У цілому інтегративний територіальний природно-господарський комплекс інтегрує в собі природні, людські та виробничі ресурси території і становить цілісну взаємопов'язану природно-антропогенну систему, що функціонує за рахунок залучення земельних, водних, лісових, мінерально-сировинних та інших видів природного капіталу у сферу суспільного виробництва в межах територіальних утворень, орієнтованого на гармонізацію соціо-еколого-економічних відносин [57]. Територіальний природно-господарський комплекс також, може бути сформований на основі певних превалюючих видів ресурсів (наприклад, мінерально-сировинних, земельних, водних, лісових тощо). У такому випадку варто говорити про галузевий територіальний природно-господарський комплекс (ГТПК).

По-четверте, при цьому вибудовується та застосовується проектно-орієнтована схема структурного управління територіальним природно-господарським комплексом, за якого реалізацію проекту перебирає на себе тимчасова або ж така, що діє на постійній основі, корпоративна структура матричного типу (проектна компанія). Вона реалізує певний проект з природокористування або їх сукупність за певним типом управління з відповідним життєвим циклом (лінійно-послідовним, ітеративно-покроковим, спіральним, або інкрементним), особливості котрого визначається специфікою кінцевих практичних результатів. Виходячи зі специфіки природокористування як виду діяльності, за сутністю проектні компанії з управління природними ресурсами (територіальними природно-господарськими комплексами) відносяться до процесно-орієнтованих організацій. За формою вони можуть мати достатньо широкий організаційний спектр – від господарського товариства різної форми відповідальності або акціонерного товариства до кооперативних організацій чи об'єднань підприємств (корпорацій).

По-п'яте, для ефективної реалізації проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами у сфері державного управління природними ресурсами у просторовому фракталі муніципалітет – регіон – держава створюється та застосовується децентралізований механізм управління природними ресурсами за участю місцевих громад (УПРМГ) шляхом розмежування та делегування повноважень з використання природних ресурсів у регіонах різного рівня на основі впровадження нових виробничих відносин на принципах «синьої», «зеленої» та «наноекономіки» й відповідного поліпшення використання територіального природно-ресурсного та загальноекономічного потенціалу, знаходження й високоефективного використання місцевих природних активів і джерел економічного розвитку території (передусім – рентного походження), збалансованого розподілу економічних результатів виробничої діяльності за рахунок створення адміністративних та економічних механізмів відповідального структурного корпоративного управління природокористуванням, інтегрованого у сфері територіального управління, включаючи регіональний та муніципальний рівні. З управлінського погляду, децентралізація належить до реструктуризації та реорганізації владних повноважень таким чином, щоб їх результатом стала система розподілу відповідальності між закладами управління на центральних, регіональних та місцевому рівнях згідно з принципом субсидіарності. Тобто держава або вищий за рангом територіальної влади регіон вдається до будь-яких заходів лише в тому разі, якщо вони ефективніші за подібні заходи, реалізовані силами нижчого територіального рівня, якому надаються широкі повноваження у сфері використання природних активів.

По-шосте, створюється відповідна фінансова основа проектного управління природокористуванням, включаючи механізми капіталізації природних ресурсів, проектного консолідованого фінансування діяльності з використання природних активів зі створенням необхідної інституціональної, ринкової, інформаційної та іншої інфраструктури, в якій реалізується проект розвитку територіального природно-господарського комплексу або окремої його системної складової (наприклад, у сфері лісо- або водокористування чи видобування корисних копалин). Це може бути реалізовано двома шляхами: з одного боку проектна компанія у сфері природокористування акумулює початковий власний капітал, з іншого – може здійснювати емісію

фінансових активів для виконання проектного завдання через фінансову установу зі спеціальними правами запозичення. При цьому відбувається емісія і розміщення фінансових активів на фондовому ринку у вигляді акцій, облігацій, паїв, сертифікатів тощо, а отже, залучається і запозичується необхідний капітал. Цей процес передбачає сек'юритизацію природних активів, тобто вибудовування на їх основі низки фінансових інструментів, що являють собою похідні від природних фінансові активи. У цілому, виходячи з принципового системного бачення проектного підходу до природокористування у процесі здійснення відповідної державної політики та механізму розвитку природно-ресурсних відносин, необхідно наголосити на тому, що застосування інвестиційно-проектних форм і методів управління природно-ресурсною сферою і природокористуванням як керованим процесом із заданими результатами і критеріями ефективності передбачає створення відповідного фінансового механізму, вбудованого в загальну схему проектного управління.

На наше переконання, інвестиційний процес як об'єктивізація економічних інтересів, суб'єктивних намірів учасників господарської діяльності щодо використання природних ресурсів у господарській діяльності потребує створення структурних суб'єктів проектного управління – проектних компаній, діяльність яких, з одного боку, охоплювала б увесь технологічний цикл використання, утилізації, охорони, відновлення природного ресурсу, а з іншого – включала різноманітні ланки, що забезпечують як інвестиційний процес, у тому числі консолідоване фінансування проекту, так і реалізацію проектів у сфері природокористування, зокрема можливості забезпечення наступної експлуатації створених в результаті проектно-інвестиційної діяльності природно-економічних суб'єктів господарської діяльності.

Виходячи із сутності проектного підходу (за нашим визначенням, у сфері природокористування можна говорити про його специфічний різновид – проєктивно-діяльнісний підхід [113]) до управління природними ресурсами, необхідно наголосити на основних його відмінностях і характерних ознаках, зважаючи на які необхідно створювати відповідну інфраструктуру щодо запровадження проектних форм управління природокористуванням. Такі особливості пов'язані з двома основними аспектами проектного менеджменту, які по-перше, обумовлюються орієнтацією на отримання конкретного обмеженого певними часовими рамками заздалегідь окресленого очевидного

господарського та фінансового результату управлінської діяльності, по-друге, визначаються особливостями консолідованого проектного фінансування та необхідністю залучення і запозичення фінансових ресурсів, оскільки для вирішення проектних завдань власних коштів, як правило, недостатньо, що цілком справедливо якраз для природно-ресурсної сфери. Таким чином, проектне управління неподільно пов'язане з проектною формою фінансування, що підтверджується його історією.

Страхування проектних ризиків. У світі апробовано різні схеми страхування проектних ризиків у природокористуванні та гарантування інвестицій. Так, зокрема, кошти, необхідні для розробки родовищ нафти, надавалися банками у кредит під нафтові запаси. Гарантією погашення заборгованості була прорахована заздалегідь імовірна ефективність господарської діяльності у природокористуванні. Фінансовий ризик позичальників та інших учасників проектного фінансування при цьому полягав у можливій недостатності нафтових запасів для погашення основного боргу та відсотків по ньому. Для виконання інвестиційного проекту, як правило, створювався окремий суб'єкт господарювання, а саме проектна компанія, яка й несе відповідальність за отримання результатів проектної діяльності, їх передачу замовнику проекту й розрахунок з учасниками консолідованого фінансування проекту.

Структурне управління. Протягом останніх десятиліть у світовій економіці сформувався підхід, за яким проектне управління активізується для впровадження фактично у будь-які галузі природно-ресурсної сфери – гідроенергетику та будівництво іригаційних споруд, лісокористування, у комунальній сектор (водовідведення, водо-, тепло- і газопостачання тощо), потужні проекти аграрно-промислового комплексу, а отже, фактично і в землекористування, не кажучи вже про розбудову мереж виробничої та екологічної інфраструктури. Поряд із проектним, активно використовується принциповий підхід до структурного управління (створення окремої управлінської структури – проектної компанії) для ефективного управління проектною діяльністю. При цьому в діяльність проектних структур активно впроваджується принцип сек'юритизації – відділення фінансової складової від виробничої, коли поряд із окремим суб'єктом господарювання (проектною компанією) створюється окрема фінансова одиниця (компанія), яка формує фонд фінансування проектної діяльності за рахунок активів, основою котрих є

природний капітал. Таким чином, у сфері природокористування проектна форма управління характеризується певною специфікою, що пов'язана з існуванням природного активу, котрий одночасно з господарською діяльністю здатен створювати капітал і приносити прибуток. Отже, поряд з таким характерним для проектної форми управління суб'єктом менеджменту, як проектна компанія, створюється ще один суб'єкт фінансового управління – фінансова компанія. Різновидами останніх є, зокрема, суб'єкт фінансової діяльності зі спеціальними правами запозичення (SPV), інші типи інститутів спільного інвестування – корпоративні та пайові інвестиційні фонди з відповідними компаніями з управління фінансовими активами [69].

Принцип передачі у розпорядження результатів реалізації проекту – впливовий механізм проектного управління, відповідно до якого здійснюється передача готового проектного продукту компанії - виконавцю, або управляючій компанії, щодо чого маються безумовні зобов'язання покупця типу «бери і плати» («take and pay») з третіми кредитоспроможними особами (замовниками). Прикладом цього будівництво великих природно-техногенних об'єктів (наприклад, гідроелектростанцій) із залученням значних національних або іноземних кредитів за схемою «будуй – володій – експлуатуй» («build – own – operate»), де відбувається суміщення фінансування з частковим регресом на позичальника та під урядову гарантію. За такої схеми посилюється втручання уряду в реалізацію цих проектів безпосередньо через державне замовлення або опосередковано через надання послуг, регулювання цін, прийняття нормативних актів тощо. Подібні схеми можливо впроваджувати і на менших об'єктах із передачею господарського об'єкта, створеного проектною компанією, господарській компанії (виробничій корпорації) з управління результатами природокористування.

Результати аналізу світового досвіду проектного управління, у тому числі у природно-економічній сфері дають підстави відмітити низку переваг проектної форми управління, які відокремлюють цей процес в особливу форму менеджменту, котра найефективнішим чином може бути застосована до управління природно-господарськими комплексами.

Так, проектна форма управління передбачає, що об'єктом управління є конкретний задум, тобто бізнес-ідея, проект (інвестиційний, інноваційний, лізинговий, концесійний тощо). При

цьому оцінка господарської діяльності є складовою загальної оцінки інвестиційного проекту. Виходячи з цього, джерелом відшкодування інвестиційних видатків у межах структури їхнього фінансування є виключно доходи, що генерує власне проект. Таким чином, суб'єкт проектного управління – проектна компанія є незалежною від засновників, а її фінансовий стан не впливає на ліквідність і ціну активів проектною компанії. За такого підходу проектна форма управління може бути застосована й на депресивних територіях щодо використання ресурсів територій-банкрутів (прикладом є м. Детройт у США), екологічно проблемних (у тому числі постраждалих від аварії на ЧАЕС), малорозвинених регіонів, причому з наступними високими економічними, соціальними та екологічними результатами (як, наприклад, у Штаті Юта США) та інші.

Проектна форма управління також дає змогу здійснити багатосторонні проекти, в яких дотримується баланс інтересів усіх учасників (державних, муніципальних структур, населення територій, підприємницьких бізнес-структур – виконавців проекту і підприємців, що зацікавлені в його результатах) та використовуються різні фінансові інструменти, наприклад інвестиції в акціонерний капітал, позичкове фінансування, довгостроковий лізинг, торговельні кредити постачальників, інноваційні фінансові механізми, такі як фінансування природного капіталу, сек'юритизація природних активів тощо. Складність організації фінансування таких проектів передбачає застосування консолідованої схеми, тривалого терміну їх реалізації, залучення широкого спектру технічних, економічних, фінансових та юридичних послуг різних суб'єктів, які беруть участь у підготовці та реалізації проекту, що можливо шляхом створення відповідних підрозділів у проектних компаніях.

Найважливішим аспектом проектною форми управління, що вважається ключовим у забезпеченні ефективності природокористування, є її не надто жорстка детермінованість за результатами, попри орієнтацію на чітко окреслений кінцевий результат тому, що механізм проектного управління передбачає інваріантність природокористування з обранням найкращого для реалізації варіанта серед запропонованих інвестиційних ідей. Проектне управління, з одного боку, тісно пов'язане з ринковим інвестиційним механізмом функціонування економіки, який в умовах конкуренції та правильно побудованого господарського механізму повинен забезпечувати

найбільш економічно, екологічно та соціально вигідний варіант природокористування, з іншого – з селективною державною підтримкою необхідних для національного господарства проектів. Завдання адміністративного та економічно-господарського механізму при цьому полягає саме в тому, щоб з величезної кількості можливих інвестиційних пропозицій щодо використання ресурсу вибрати на основі ефективних механізмів конкурсного відбору, ринкової конкуренції та інструментів залучення капіталу таку, яка давала б, у випадку реалізації, найбільшу сукупність екологічних, соціальних та суто економічних, виробничих ефектів від використання ресурсу. Це можливе за умов відповідної державної підтримки розвитку територіальних природно-господарських комплексів та визначення так званих реперних точок державного впливу на реалізацію проектів з метою забезпечення сталого розвитку галузей і територій.

Цільові орієнтири такої державної підтримки проектів мають обов'язково враховувати орієнтири сталого розвитку, визначені ООН, зокрема – у Декларації тисячоліття (ДТ) [120] й Цілях розвитку тисячоліття (ЦРТ) та документах, що продовжують та розвивають їх ідеї – оновленому Порядку денному в сфері сталого розвитку на період до 2030 року (ПДСР) [6]. Щодо природно-ресурсної складової останній у першу чергу передбачає зміни в управлінні природокористуванням, урахування наслідків технологічного прогресу та результатів посилення антропогенного впливу на довкілля. У 2012 році за ініціативою Конференції «Ріо+20» була запущена Мережа пошуку рішень з метою сталого розвитку (SDSN), покликана мобілізувати світові наукові й технічні знання для відповіді на виклики сталого розвитку, включаючи розробку й виконання глобального порядку денного для забезпечення сталого розвитку на період після 2015 року. SDSN разом зі своєю Радою лідерів і більш широкою мережею тематичних груп провела великі консультації в усьому світі по ключових питаннях сталого розвитку. Серед визначених SDSN цілей сталого розвитку (ЦСР) як пріоритети державної підтримки проектів розвитку ТПК привертають увагу такі:

- поліпшення сільськогосподарських систем і підвищення добробуту сільських мешканців, практик ведення сільського господарства, сільської інфраструктури й доступу до ресурсів для виробництва продовольства з метою підвищення продуктивності сільського господарства, зростання поголів'я худоби й рибних угідь, доходів дрібних землевласників, сприяння процвітанню села,

забезпечення здатності до виживання і відновлення в разі змін кліматичних умов, зменшення шкоди для екології.

- зміцнення інтеграційних, продуктивних і життєстійких міст: перетворення їх у соціально інтеграційні, економічно продуктивні, екологічно стійкі, безпечні, здатні до виживання й відновлення при зміні кліматичних умов і виникненні інших ризиків; розвиток підзвітної й ефективного міського (муніципального) управління за участю громадян для забезпечення швидкої й взаємоприйнятої міської трансформації.

- скорочення спричинених людською діяльністю кліматичних змін і забезпечення стійкого розвитку енергетики: зменшення викидів парникових газів енергетикою, промисловістю, сільським господарством, створення екобезпечного навколишнього природного середовища й зміна використання земель із метою досягнення пікових викидів вуглекислого газу у світі до 2020 року, протидія стрімко зростаючій загрозі кліматичних змін; сприяння розвитку стійкої енергетики для всіх;

- забезпечення екосистемних послуг, біологічної різноманітності й належного управління водними та іншими природними ресурсами: біологічне різноманіття, екосистеми моря й суші, що мають локальне, регіональне та глобальне значення, ураховуються, управляються й контролюються з метою збереження стійких та адаптивних систем життєзабезпечення і підтримки сталого розвитку. Стійке й прозоре управління водними й іншими природними ресурсами для досягнення інтеграційного економічного й людського розвитку.

- перетворення в управлінні з метою сталого розвитку: суспільний сектор, бізнес та інші зацікавлені сторони надають підтримку належному врядуванню та управлінню, включаючи прозорість, підзвітність, доступ до інформації, участь, ліквідацію податкових утисків і зусилля у боротьбі з корупцією. Міжнародні правила, що регулюють глобальні фінанси, торгівлю, корпоративну звітність, технології й інтелектуальну власність, повинні відповідати досягненню ЦСР [125].

У документах ООН [6, 8] наголошується, що відповідь на ці та інші виклики, пов'язані зі сталим розвитком, мають бути дані на глобальному, регіональному, національному й місцевому рівнях. Вони можуть бути надійною основою для використання ЦСР у ході запуску і підтримки проектів, пріоритетних для урядів, бізнесу й громадянського суспільства. ЦСР також можуть сприяти цілісному осмисленню всіх вимірів сталого

розвитку й припиненню дебатів щодо їх суперечливості. Виклики, на які відповідають запропоновані ООН та SDSN ЦСР, внутрішньо взаємозалежні, а тому для переходу до сталого розвитку необхідно розглядати їх разом, а не окремо або послідовно. Наприклад, питання стійкого управління ресурсами прісної води тісно пов'язані з цілями, що стосуються сільського господарства, міст, села й екосистем. У цілому, за результатами «Ріо+20», на рівні ООН сформовано базовий пакет чотирьох взаємопов'язаних вимірів сталого розвитку, а саме : економічний розвиток (у тому числі викорінення крайньої бідності), соціальна інтеграція, збереження й захист навколишнього природного середовища та належне управління, включаючи мир і безпеку. Для забезпечення сталого розвитку суспільство має прагнути до успіху в усіх чотирьох взаємопов'язаних вимірах (рис. 3.1)[125].

Виходячи з вказаних орієнтирів і цілей сталого розвитку, одним із головних факторів забезпечення стійкості розвитку територіальних природно-господарських комплексів у довгостроковій перспективі є технологічна модернізація виробництв. Стрімкі технологічні зміни, особливо в інформаційних і комунікаційних технологіях, підсилюють інтеграцію світової економіки й глобалізацію ланцюжків поставок більшості продуктів, відкривають нові можливості для послаблення зв'язку між економічним зростанням і використанням ресурсів, зокрема в містах, забезпечують безпрецедентні умови для ефективної інтеграції регіонів і країн з низькими доходами в систему світового господарства.

Наступним важливим фактором є децентралізація управління природно-антропогенними системами. В епоху глобалізації управління в країнах і між ними стає більш дифузійним і складним. Якщо в минулому національні уряди ухвалювали одноосібно більшість рішень, що стосуються внутрішнього економічного розвитку країни, то сьогодні вони повинні взяти до уваги широкий спектр учасників, включаючи бізнес, місцеві уряди, муніципалітети, регіональні й міжнародні органи, організації громадянського суспільства.

Третій фактор – партнерство громад, громадян і бізнесу в розвитку природно-господарських комплексів, що забезпечується співпрацею всіх громад і пересічних громадян із бізнес-структурами в економічних процесах. Інформаційна й комунікаційна революція сприяють більшій прозорості й зростаючим вимогам участі у прийнятті ключових рішень з боку всіх сегментів суспільства у всіх країнах. Тому, для забезпечення сталого розвитку територіальних природно-господарських систем,

необхідно мобілізувати урядові й муніципальні структури всіх рівнів, включаючи регіони та громади, а також громадянське суспільство й бізнес в єдині бізнес-екосистеми територій.

Рис 3.1. Структура пріоритетів сталого розвитку як основи для державної цільової підтримки проектів розвитку територіальних природно-господарських комплексів

Документами ООН, що їх рекомендовано використовувати при проектуванні розвитку територій пропонується вживати поняття *ключова екосистема* як така, що, по суті, відповідає визначеному нами поняттю територіального природно-господарського комплексу. Так,

зокрема, національним урядам і місцевим органам доцільно формулювати і ставити цільові завдання щодо опису, керуванню й збереженню ключових екосистем за допомогою прийняття політики й законодавства, яке розглядає основні причини деградації й втрати біологічного різноманіття та потребує від індивідів, бізнесу й уряду покривати соціальні витрати, пов'язані з забрудненням і використанням екологічних послуг. Такі цільові завдання можуть, наприклад, включати припинення конверсії природних екосистем, особливо лісів, вологих земель. Достатньо уваги слід приділяти управлінню розвитком транскордонних і міжнародних екосистем, що передбачає співробітництво між країнами з питань стратегій управління, фінансування проектів та механізмів моніторингу.

Унаслідок зростання економічної активності при введенні в господарський обіг природних ресурсів через упровадження проектних форм фінансування розвитку та управління територіальними природно-господарськими комплексами обов'язково відбудеться стрімке зростання масштабу інвестицій у розвідку й розробку запасів вуглеводнів, мінеральних ресурсів, залучення в обіг сільськогосподарських земель. Така економічна активність може стати каталізатором економічного розвитку в бідних та відсталих регіонах. Проте історія також учить, що збільшення інвестицій в основні види сировини також може спричинити так зване «ресурсне прокляття», що супроводжується зростанням корупції, суттєвим погіршенням екологічної ситуації, присвоєнням земель, зубожінням традиційних землевласників і концентрацією прибутків від продажу ресурсів у небагаточисельної еліти. Тому документами ООН та рішеннями саміту «Ріо+20» підкреслено важливість стійких практик у добувних галузях, включаючи видобування нафти й газу, інших мінеральних ресурсів та масштабне освоєння земель і лісових масивів.

Найважливішим завданням національної системи управління природними ресурсами є забезпечення високоефективних змін в екологічному управлінні та системі природокористування в цілому. У ЦСР цей напрям сформульовано як перетворення управління з метою сталого розвитку. Наголошується, що сталий розвиток потребує належного управління у всіх країнах – багатих або бідних – на місцевому, національному й глобальному рівнях та всіх секторах суспільства, включаючи уряду, бізнес і організації громадянського суспільства.

Належне управління, побудоване за концептом «доброго врядування» – це важливий засіб досягнення трьох інших вимірів сталого розвитку – економічного, соціального й екологічного, але воно також є й самоціллю. Оскільки сталий розвиток є результатом суми дій усіх людей, важливо, щоб зацікавлені сторони – держава, муніципалітети, бізнес, інші учасники проектів розвитку територій могли брати участь у прийнятті рішень на всіх рівнях і щоб політика формувалася, зважаючи на зазначені у доповіді SDSN пріоритети.

Невід’ємною складовою концепту «доброго врядування» є корпоративна соціальна та екологічна відповідальність. Належне корпоративне управління потребує, щоб усі компанії, особливо великі багатонаціональні компанії, прийняли ЦСР і добровільно звітували по них перед своїми інвесторами, клієнтами, постачальниками, працівниками й суспільством загалом. У разі необхідності, компанії повинні разом з урядом вести відповідальну й конструктивну роботу з подолання провалів ринків, підтримувати розумне оподаткування й краще узгоджувати приватні стимули із суспільними цілями. Вони повинні звітувати про несприятливі екологічні й соціальні наслідки своїх дій відповідно до принципів «забруднювач платить» і «плати за екосистемні послуги». Зокрема, це потребує більш досконалих способів виміру цінності й реальних показників компаній шляхом інтерналізації екстерналій у їхній звітності і забезпеченні прозорої незалежної оцінки всіх великих корпорацій.

Якщо для сталого розвитку необхідні структурні трансформації у бізнес-моделях, наприклад для декарбонізації енергетичної системи та розвитку альтернативної енергетики, сталого водокористування, відновлення лісистості, освоєння місцевих родовищ корисних копалин як альтернативи імпортованій та завезеній з інших регіонів сировини, уряд країни і місцева влада, громади й муніципалітети повинні виявляти ініціативу, працюючи разом з бізнесом над тим, щоб зробити необхідні трансформації можливими. При цьому слід розрізняти, по-перше, визначенні за вказаними вище цілями сталого розвитку пріоритетні галузеві та регіональні проекти, які необхідно підтримувати для забезпечення їх ефективної реалізації; по-друге, виявлення власне у проектах пріоритетних проблемних питань (цільових орієнтирів), що потребуватимуть державної підтримки. Такими цільовими орієнтирами для державної підтримки проектів розвитку територіальних природно-господарських комплексів можуть бути, зокрема, розв’язання питань

стосовно проблемних активів, зокрема, таких, як землі, лісові масиви, водойми, що за екологічним станом є малоприсадибними для ефективного природокористування, потребують додаткових витрат і заходів для включення в господарський обіг, або їх використання пов'язано з проблемами правового чи фінансового характеру і вимагає державного втручання.

Головною умовою успіху заходів державної підтримки проектів розвитку ТПК є слушна й оптимальна фінансова стратегія, спрямована на забезпечення життєздатності проекту. В цьому процесі виключно важливою є роль консолідованого фінансування. Значна частина інвестицій у сталий розвиток ТПК може бути профінансована за допомогою мобілізації, по-перше, приватних фінансів, по-друге, національних суспільних ресурсів, включаючи бюджети всіх рівнів. Згідно з поглядами ООН, країни, що розвиваються, та пострадянські повинні прагнути до мобілізації внутрішніх ресурсів на рівні принаймні 20% валового національного доходу. Бізнес і державно-приватні партнерства повинні відігравати важливу роль у фінансуванні проектів сталого розвитку ТПК, особливо тих, що стосуються інфраструктури й міського розвитку. Значення приватних фінансів зростатиме в міру того, як країни і регіони будуть ставати багатшими. Зі свого боку, донори проектів повинні підвищити ефективність допомоги шляхом підсилення підзвітності і сприяння більш тісному співробітництву між партнерами. Сьогодні видається адекватним приблизно паритетний розподіл фінансових ресурсів в інвестиційних проектах розвитку ТПК як державних (включаючи муніципальні), так і приватних (населення територій) та корпоративних. У перспективі роль останніх у бюджетуванні проектів розвитку ТПК зростатиме.

Важливим аспектом є залучення до реалізації проектів розвитку ТПК міжнародної допомоги. Рекомендаціями ООН на Ріо+20 визначено, що при сталому розвитку траєкторії доходів на душу населення між країнами в наступні двадцять років будуть зближатися, отже, необхідні чіткі критерії для мобілізації ресурсів і поступового згортання офіційної допомоги з метою розвитку. Зокрема, визначено, що всі країни з високими доходами повинні прагнути виділяти 0,7% свого валового національного доходу на офіційну допомогу з метою розвитку доти, поки зберігатиметься необхідність цього. Якщо світ йтиме шляхом сталого розвитку, частка офіційної допомоги з метою розвитку у валовому національному доході, найімовірніше, почне

знижуватися після 2025 року в міру піднесення країн з низькими доходами. У 2030-х роках, можливо, необхідності у традиційній державній фінансовій допомозі з метою розвитку загалом не буде. Проте, сьогодні організатори саміту «Ріо+20» вважають 0,7% валового національного доходу рекомендованою нормою державної підтримки та інвестування в сталий розвиток порівняно з інерційним сценарієм. На глобальному рівні міжнародні організації, наприклад агентства, фонди й програми ООН, повинні надавати урядам підтримку в розробці й реалізації проектів, що стосуються сталого розвитку територіальних природно-господарських комплексів. Необхідно зауважити, що ЦСР як орієнтири для державної підтримки проектів розвитку територіальних природно-господарських комплексів повинні бути динамічними й включати можливі зміни. Наприклад, технічний прогрес й інновації в бізнесі можуть суттєво полегшити досягнення певних цілей, що потребуватиме визначення додаткових орієнтирів. В інших сферах загальна тенденція щодо більшої екологізації підходів до використання природних активів може змінити поточне розуміння безпечних граничних рівнів утручання в довкілля, що потребуватиме дотримання більш суворих технічних регламентів і, відповідно, технологічних та конструкційних розробок.

Зважаючи на викладене, завдання належного проектного управління полягає в тому, щоб за рахунок організаційно-економічного та відповідного фінансового механізму, а також створення інфраструктури проектно-господарської діяльності за державної і міжнародної підтримки сформувати у просторі інституціональні структури, діяльність котрих забезпечить реалізацію подібних проектів ресурсокористування, тобто фактично проектів сталого розвитку територій. На наш погляд, такими інститутами, що заклали б основу для створення інфраструктури проектного управління природними ресурсами, могли б стати саме корпоративні об'єднання кластерного типу, як підґрунтя структурного управління територіальним природно-господарським комплексом. Згідно із [69] перспективною організаційною формою господарювання для впровадження проектно-форми господарювання у природно-ресурсній сфері доцільно визначити саме територіальний кластер, а процес капіталізації природних активів слід забезпечити створенням у рамках ефективно діючої мережі територіальних бізнес-об'єднань (кластер-корпорацій) спеціалізованих фінансових інститутів. Вони можуть організовуватися як

під окремий бізнес-проект, так і їх низку в межах кластерно-корпоративної форми господарювання, трансформуючи та інтегруючи, по-суті, виробничі кластери в територіальні природно-господарські комплекси кластерного типу (рис.3.2).

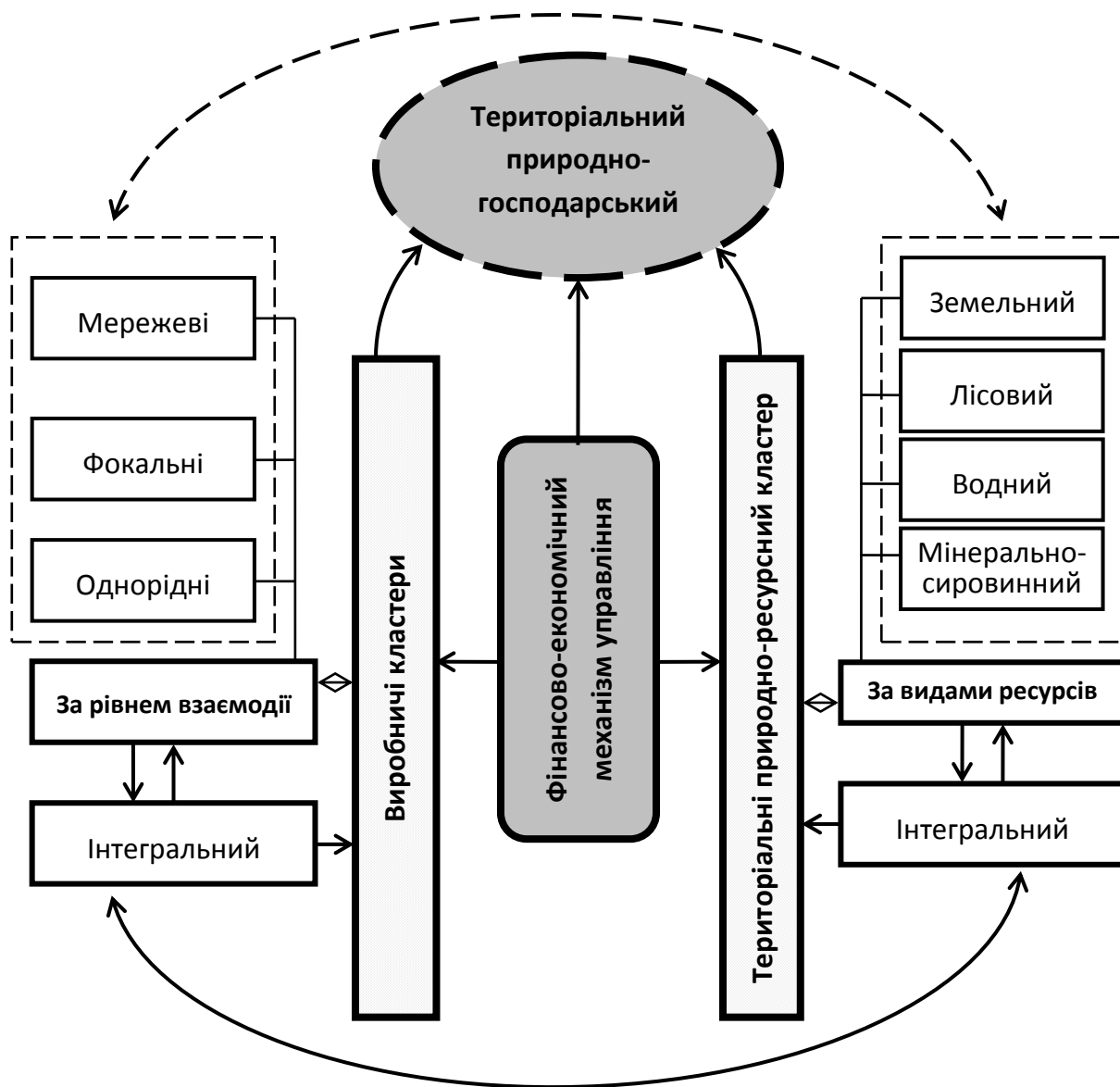

Рис. 3.2. Схема формування фінансово-економічного механізму проектного управління розвитком ТПКК

Таким чином, в організаційному аспекті створення інфраструктури проектного управління – це перш за все формування у сфері природокористування дієвої системи керованих і контрольованих на державному та місцевому рівнях за участю відповідних органів влади

інститутів структурного управління проектами – проектних компаній. При цьому роль фінансово-економічного механізму проектного управління ТПК полягає в забезпеченні ефективної консолідації фінансових, природних, виробничих та інших активів таким чином, щоб територіальний природно-господарський комплекс розвивався як єдина цілісна природно-антропогенна виробничо-господарська система (рис. 3.3).

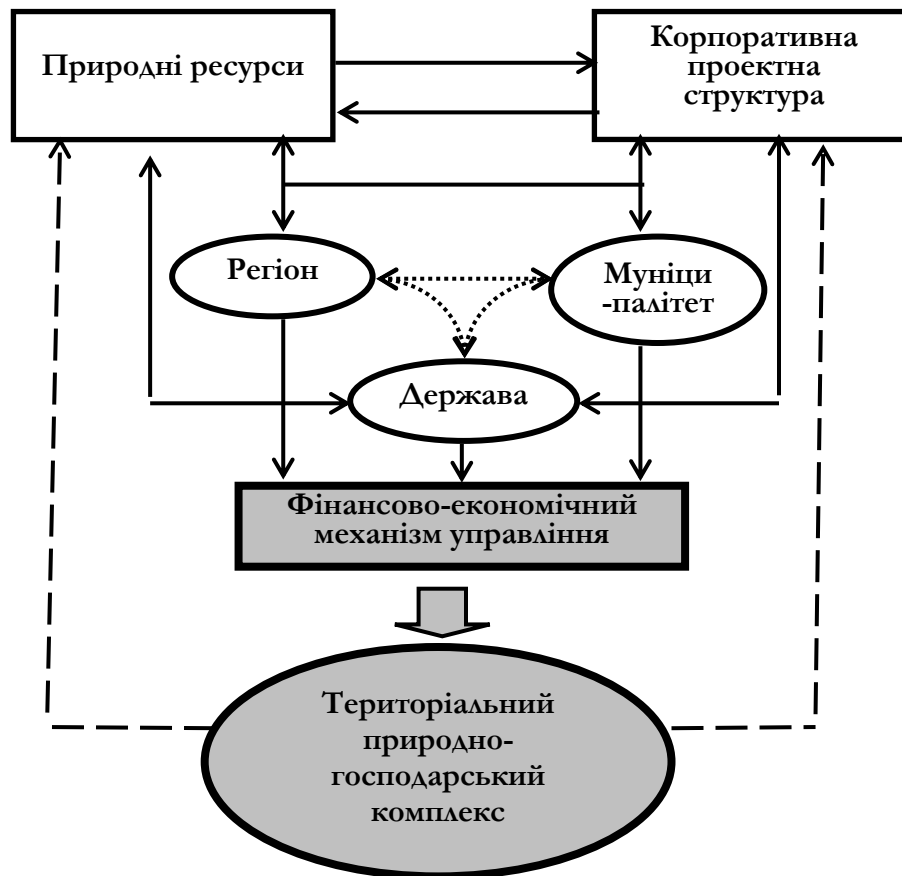

Рис. 3.3. Модель управління територіальними природно-господарськими комплексами, адаптованого за просторовими рівнями

Проектне фінансування у системі управління ТПК. Фінансово-економічний механізм проектного управління на консолідованих засадах інтегрує природний комплекс із виробничою складовою природокористування (однорідними, мережевими, фокальними та іншими формами кластерної організації виробництва) в єдину систему – територіальний природно-господарський комплекс.

Як уже зазначалося, переваги проектного механізму управління природокористуванням перебувають у тому, що він здатний імплементувати в господарську діяльність на трьох основних рівнях просторового фракталу господарювання, поєднуючи одночасно принципи «синьої», «зеленої» та «наноeкономіки», надати їм дієву організаційно-структурну форму, яка охоплює всі три просторові виміри управління природними ресурсами – загальнодержавний, регіональний і місцевий (муніципальний). Корпоративна структурна форма управління створює широкі можливості для взаємовигідного узгодження інтересів усіх учасників природно-ресурсних відносин, модернізації системи управління природними ресурсами, капіталізації природних ресурсів тощо (рис.3.3).

На трьох різних рівнях просторового фракталу держава – регіон – муніципалітет підходи до господарювання є різноплановими, хоча і пов'язаними один о одним. Вони системно превалюють на відповідних рівнях господарювання. Модель передбачає взаємointegraцію принципів економічних підходів до організації природокористування нижчих рівнів до вищих (наноeкономічного, зокрема муніципального – у регіональний рівень, а регіонального – у загальнодержавний).

При цьому на кожному з рівнів переважають, проте не виключають інших, свої концепти господарювання, що відповідним чином втілюються у проектну форму управління. Так, вплив «зеленої» економіки превалює на державному й частково регіональному рівнях. Її концепт передбачає активну екологічну політику держави й регіонів, що в особі керівних державних органів та регіональної влади за допомогою відповідних адміністративних, організаційних, економічних і фінансових механізмів забезпечують перехід до нових, менш ресурсоемних технологічних укладів виробництва, усебічний розвиток інфраструктури, у тому числі екологічної, реалізацію національних програм та проектів.

На державному рівні управління «зелені» проекти і програми охоплюють цілі галузі та сфери господарювання, на території держави, передбачають зміни технологічних укладів, вирішують важливі трансрешіональні завдання природокористування, наприклад створення великих міжрешіональних сучасних меліораційних систем, побудови потужних енергогенеруючих об'єктів (наприклад, ГЕС) на основі природних ресурсів, освоєння потужних родовищ корисних копалин

тощо, спорудження великих інфраструктурних об'єктів (трубопроводів, судоходних або іригаційних каналів) тощо.

Регіональний рівень є домінуючим для реалізації проектів у концепті так званої «синьої» економіки, заснованої на принципах активізації регіональної ініціативи щодо розвитку екологоорієнтованих виробництв територіальної спеціалізації, що базуються на місцевих ресурсах та їх конкурентних перевагах, а також корпоративної соціальної та екологічної відповідальності. Регіональна влада має відігравати провідну роль у сек'юритизації природних активів, капіталізації природних ресурсів, успішному виконанні різних проектів підприємницької діяльності з використанням природних ресурсів регіонального природно-господарського комплексу. Прикладами цього можуть бути проекти розвитку регіональних природно-рекреаційних систем, створення регіональних аграрно-промислових кластерів з відповідною спеціалізацією (рослинництво, тваринництво, лісівництво), біоресурсних кластерів (рибництво, бджільництво, ягідництво тощо), промислових кластерів на основі регіональних мінерально-сировинних ресурсів (будівельних, паливних та інших), будівництва енергогенеруючих об'єктів регіонального значення.

Муніципальний рівень пов'язаний з упровадженням у проектне управління концепту наноекономіки, згідно з яким основний вплив здійснюється на низовому економічному рівні – територіальної громади, населеного пункту та навіть окремого економічного агента (муніципалітет, мале підприємництво, домогосподарство, окремих громадян). Сучасний концепт наноекономіки вважає первинною ланкою господарювання навіть не підприємство, а власне людину як громадянина та активного члена територіальної громади, простір її творчості, включаючи мікросередовище її існування. Наноекономіка намагається винайти найбільш економічно вигідні форми поведінки малого підприємства, окремого громадянина, у тому числі інвестиційну діяльність, підприємництво, підсобне господарство, соціальне забезпечення тощо. В її концепті проектне управління охоплюватиме невеликі (мікропроекти) та середні проекти в галузі використання природних активів місцевої ланки (земельних та лісових ділянок, водних об'єктів, родовищ корисних копалин місцевого значення), побудови об'єктів малої енергетики тощо.

Потужним фактором розвитку природокористування за принципами наноекономіки є запровадження механізмів вилучення та

розподілу природної ренти на найнижчому рівні, включаючи пересічного громадянина, який повинен мати доступ до розподілу природної ренти у вигляді грошей або інших активів як громадянин країни та член територіальної громади. Також цей рівень є виключно важливим для організації консолідованого фінансування проектів з використання природних ресурсів місцевого значення, оскільки відкриває можливості для спрямування на такі цілі заощаджень громадян або їх прав на природний капітал (земельні паї тощо). Низова бізнес-ініціатива є вирішальним фактором активізації економічної діяльності у сфері природокористування на рівні територіальних громад саме тому, що здатна залучити в господарський обіг малопривабливі або навіть непотрібні середньому і великому бізнесу природні ресурси місцевого значення. На цьому рівні проектна компанія може реалізовувати комплекс невеликих проектів із широким використанням переваг виробничої кооперації та аутсорсингу, залучаючи виконавців для паралельно-послідовного впровадження їх у життя.

На муніципальному рівні розвиток проектного управління має відбуватися в умовах децентралізованої системи управління природними ресурсами за участю місцевих громад (УПРМГ). УПРМГ являє собою форму управління природними ресурсами, яке контролюється й санкціонується територіальною громадою, причому права власності на природні ресурси можуть здійснюватися з участю місцевих громад щодо ресурсів як загальних, так і приватних благ. Таке управління можна вважати широкою та глибокою формою децентралізації, оскільки вона передбачає наявність не тільки прав власності, але й широких повноважень контролю місцевої громади за природними ресурсами. УПРМГ має застосовувати місцеві природні активи та сучасні фінансові інструменти для раціонального природокористування на принципах стійкості отримання доходів у довгостроковій перспективі й ефективного управління за рахунок планування і проектування використання ресурсів згідно з проектним підходом, використовуючи відповідний фінансово-економічний інструментарій проектного консолідованого фінансування. Це форма гармонізованого управління природокористуванням, що здатна враховувати інтереси громади, бізнесу та держави через створення на основі партнерських відносин між ними інститутів структурного корпоративного управління територіальними природно-господарськими комплексами.

У цілому, механізм проектного управління природокористуванням побудований відповідно до наведених принципів являє собою корпоративний механізм відповідального ресурсокористування з цільовим консолідованим фінансуванням проектної діяльності за участю всіх зацікавлених сторін – бізнесу, громад та держави (рис.3.4).

Інститут структурного управління (корпоративна проектна структура), це проектна компанія, що може бути створена засновниками на певний термін або на постійній основі за замовленням державних, муніципальних чи комерційних бізнес-структур. Засновники компанії надають початковий власний капітал та інші активи, права користування природними ресурсами, гарантії тощо для виконання проектного завдання. Через інституціонального інвестора (можливо, фінансову установу зі спеціальними правами запозичення) відбувається емісія і розміщення фінансових активів на фондовому ринку у вигляді акцій, облігацій, паїв, сертифікатів тощо, а отже, залучається і запозичується необхідний капітал. Після його виконання результати у вигляді новостворених господарських об'єктів передаються замовникам, які розраховується з акціонерами і кредиторами проектної компанії і перебирають на себе тим чи іншим чином управління цими об'єктами (застосовуючи схеми структурного корпоративного управління) або ж корпорація бере сама на себе функції управління господарським об'єктом і використовує його в економічній діяльності з метою подальшого отримання прибутку. У схемі УПРМГ найактивнішу роль відіграють в проектному управлінні природокористуванням територіальні громади, включаючи муніципалітети, будучи, відповідно, замовниками і засновниками проектної компанії. Вони на основі механізмів державно-приватного партнерства повинні стати гарантами щодо запозичених коштів і прав використання природних активів.

Проектна компанія може залучати до виконання проекту на основі підрядних договорів виконавців й учасників інвестиційного проекту. Також така форма управління забезпечує кваліфіковане і відповідальне залучення виконавців та учасників проектної діяльності – підприємств, проектні і будівельні організації, власників технологій, природних активів, пулів активів, аудиторів, кредиторів, бенефіціарів цінних паперів тощо. До учасників проектної діяльності також відносяться контрольні, наглядові та експертні державні органи й інші структури та установи, покликані забезпечити дотримання екологічних стандартів, економічну і соціальну безпеку господарювання [72].

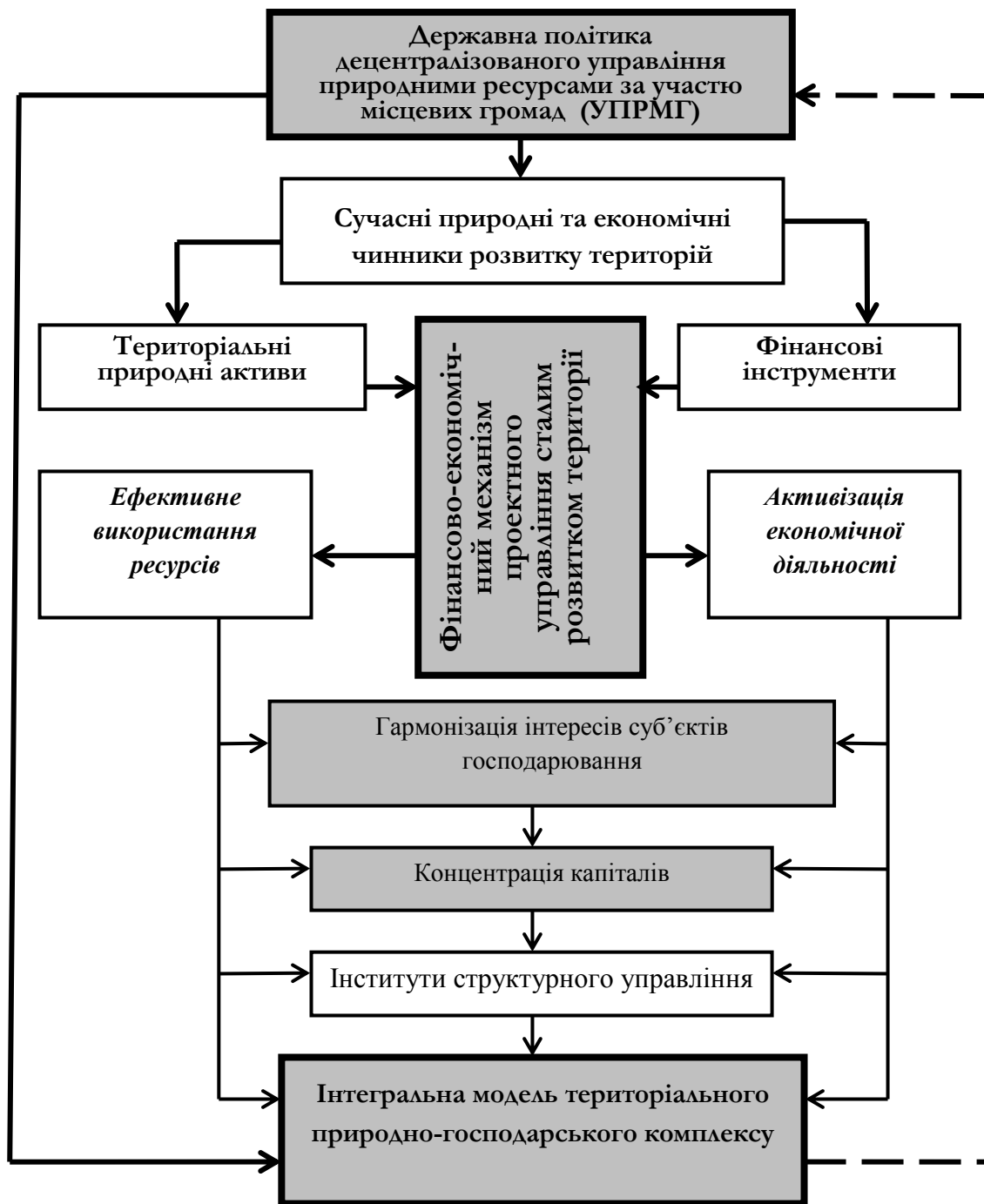

Рис. 3.4. Концептуальна схема формування фінансово-економічного механізму проектного управління територіальним природно-господарським комплексом

Реальні результати виконання проекту у сфері бізнесу, побудованому на природокористуванні отримує безпосередньо територіальна громада, у колі її інтересів перебувають також як

екологічні, так і фінансові аспекти проектної діяльності. Найбільший інтерес становить можливість членів територіальної громади залучатися до проекту через схему інституціонального консолідованого фінансування зі своїми фінансовими та іншими активами (наприклад, земельними паями) для участі в майбутньому розподілі доходів за проектом або отримання можливості реалізувати пайовий актив за ціною, вищою порівняно із початковим внеском.

Тому особливої уваги в системі інфраструктури проектного управління природними ресурсами потребує фінансова ланка проектного управління – *проектне фінансування*. Особливість механізму проектного фінансування полягає у тому, що він являє собою специфічну окрему форму консолідованого фінансування, яка базується в загальному випадку на життєздатності власне проекту, без урахування платоспроможності та гарантій основних його учасників. У підсумку це є високопозитивним фактором, наприклад для реалізації проектів на депресивних територіях.

З іншого погляду, проектне фінансування вважається галуззю фінансування інвестицій, що забезпечує техніко-економічну ефективність діяльності компанії та генерування достатніх для цього грошових потоків. У цьому випадку, оптимальною формою проектного управління є саме кластерна, яка дає змогу залучати в межах кластер-корпорації підприємства-виконавці з різних галузей, незалежно від економічної величини (великі, середні, малі тощо), інноваційні технології та ін. Також активною на сьогодні є точка зору, згідно з якою процес проектного фінансування – це поєднання різних джерел та методів фінансування конкретного інвестиційного проекту з розподілом ризиків серед його учасників, що важливо для сталості розвитку територіального прироблено-господарського комплексу. Таким чином, у цілому фінансово-економічний механізм проектного управління ТПКГ об'єднує в одне ціле ресурси природи, суспільства та виробництва для виконання завдань його сталого розвитку (рис. 3.5).

Подібний процес потребує сек'юритизації природних ресурсів, тобто виділення в системі управління ними в окрему складову таких об'єктів, як фінансові активи природно-ресурсного походження і створення для них відповідної фінансової управлінської інфраструктури (за схемою інституціонального інвестора – корпоративного чи пайового інституту спільного інвестування, фондів суверенного добробуту або фонду сталого розвитку території).

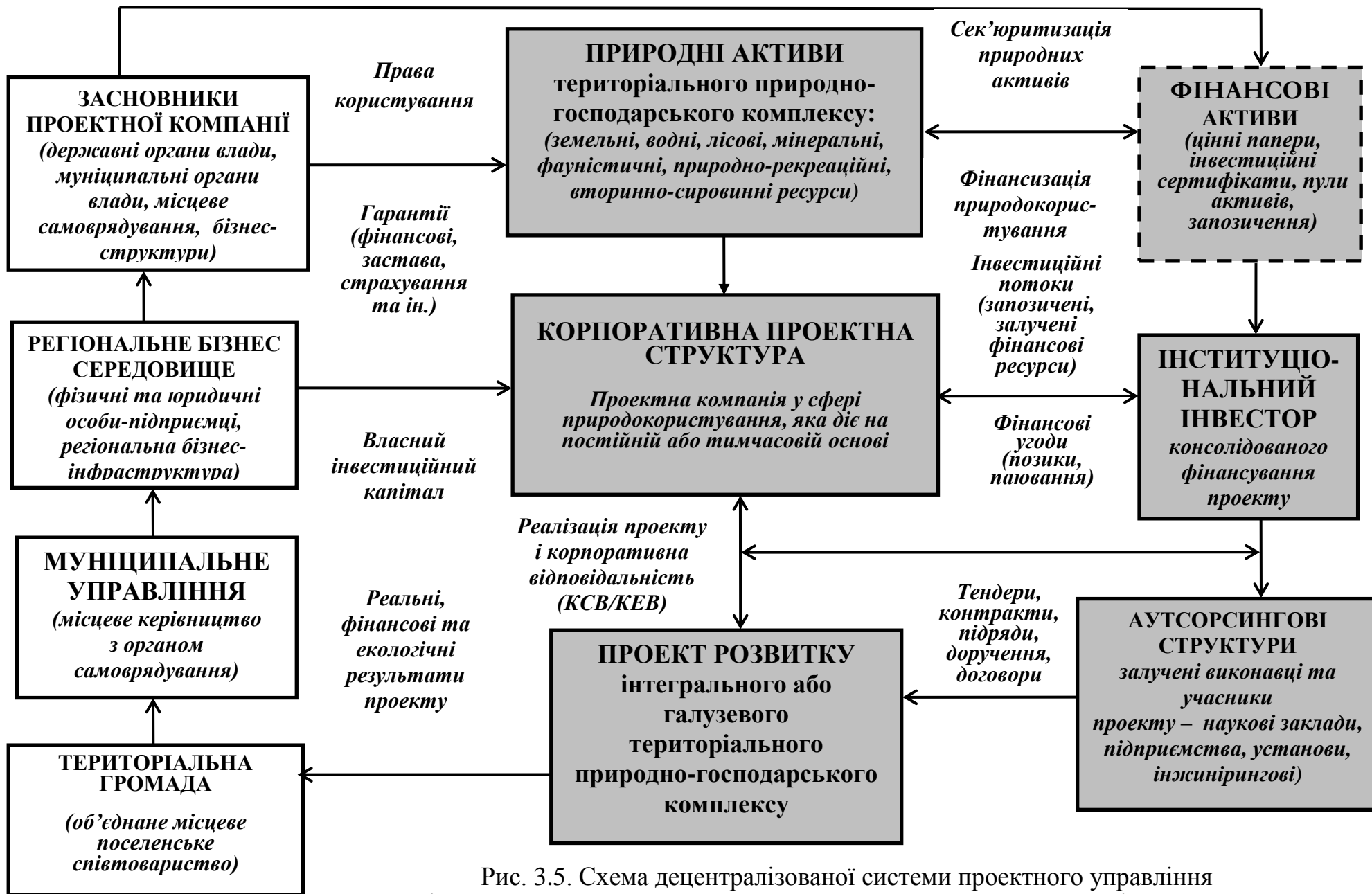

Рис. 3.5. Схема децентралізованої системи проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами за участю місцевих громад

Цим забезпечується ефективна паритетну участь державної, регіональної та місцевої влади, суб'єктів природокористування та бізнесу в управлінні природно-ресурсними комплексами, регулюванні розвитку та фінансуванні необхідних природоохоронних та інших програм розвитку природно-ресурсного потенціалу. За своєю сутністю такий суб'єкт управління в проектному підході до природокористування повинен відігравати функції, по-перше, акумуляції коштів на здійснення інвестиційного проекту або ж низки проектів, по-друге, – бути дієвою структурою з високоефективного управління фінансовими активами, серед яких можуть бути як власні, так і придбані на фондових ринках цінні папери, грошові інструменти, інші активи, призначенням котрих є прискорене примноження фінансового капіталу у природно-ресурсній сфері, капіталізація природних активів.

У діяльність таких структур слід широко впроваджувати високоефективні сучасні фондові механізми, наприклад випуск похідних цінних паперів (опціонів тощо), створення т. зв. фондів фондів з відповідною зміною чинного законодавства України щодо розвитку інститутів спільного інвестування, яка б забезпечила можливість заснування таких фондів. Незважаючи на те, що останні за своєю фінансовою сутністю є позабюджетними, вони можуть використовувати і бюджетні кошти місцевого та загальнодержавного рівня для виконання актуальних завдань сталого екологічного, економічного та соціального розвитку територій, орієнтованих не тільки на потреби пересічного громадянина, але й розвиток регіону та держави. Територіальна громада на основі взаємодії між муніципалітетом і кластер-корпорацією через схему державно-приватного партнерства та механізми корпоративної соціальної й екологічної відповідальності має одстоювати свої інтереси в господарській діяльності [168].

Остання стосується функціонування цілісного природно-господарського комплексу як бізнес-екосистеми, в якій, окрім забезпечення інтересів соціуму, підтримується також і природно-господарський баланс та еквівалентне фінансування й підтримка бізнес-процесів як територіальною громадою, так і власне корпоративною структурою, що діє у сфері природокористування (рис. 3.6.).

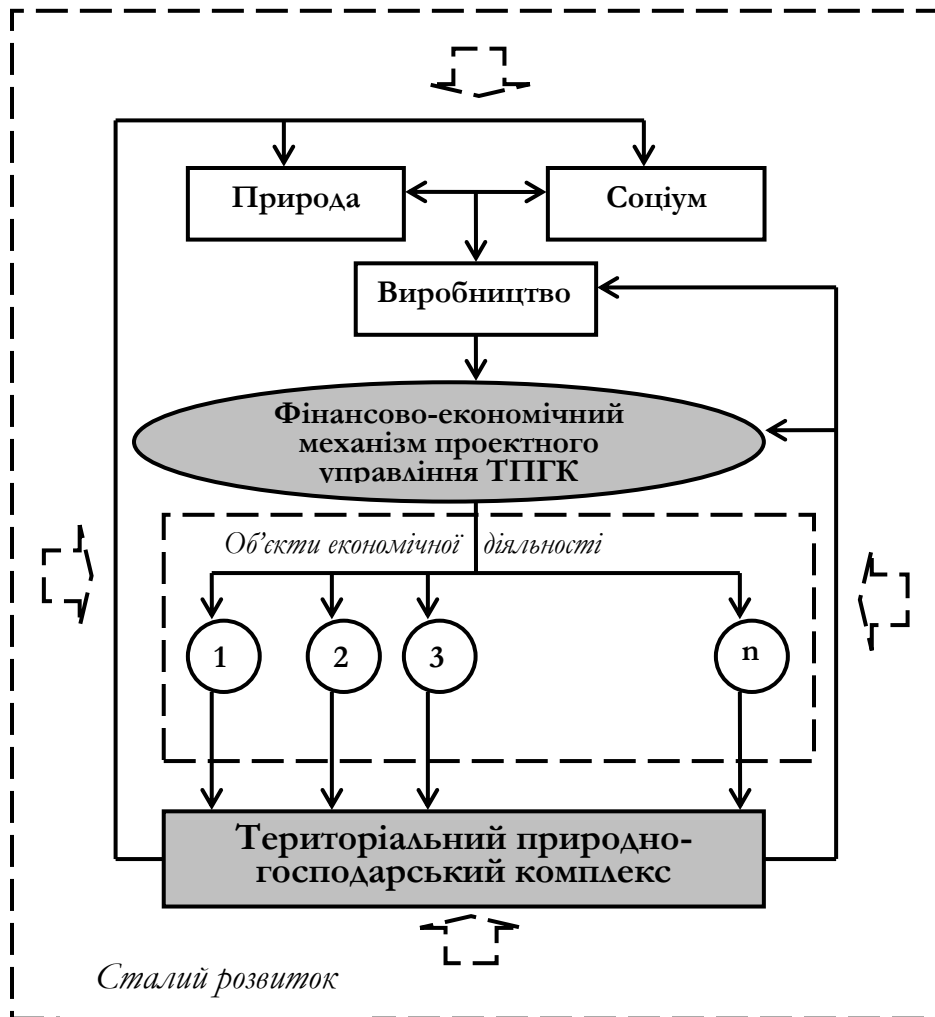

Рис. 3.6. Інтегративна роль фінансово-економічного механізму проектування управління у сталому розвитку територіального природно-господарського комплексу

В умовах децентралізації основою розвитку регіональних територіальних господарських комплексів стануть територіальні ресурси, у тому числі фінансові, отримані через механізм сек'юритизації природних активів. Із використанням запропонованого підходу за такою проектною моделлю можна застосувати широкий набір інструментів забезпечення розвитку територіальних господарських комплексів, які зводяться до двох основних груп заходів: по-перше, укладання угод щодо фінансування розвитку таких господарських утворень з державного та місцевого бюджету, підтримка підприємництва і надання міжнародної технічної та

іншої допомоги кластер-корпораціям, по-друге, створення спеціальних, зокрема пільгових просторових умов господарювання, через можливе запровадження відповідних господарських режимів, спрямованих на забезпечення розвитку територіальних природно-ресурсних комплексів.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про те, ще для ефективного управління природокористуванням у сучасних умовах необхідно перейти від агрегованого управління природними ресурсами до інтегративного управління цілісними природно-господарськими комплексами. При цьому основне завдання менеджменту сталого розвитку полягає в тому, щоб у децентралізованій системі управління територіями за рахунок організаційно-економічного механізму структурного управління і консолідованого проектного фінансування сформувати дієве корпоративне середовище реалізації проектів їх сталого розвитку. Основою для модернізації системи управління територіальними природно-господарськими комплексами має бути сучасна проектна форма управління природними ресурсами та гнучка, матрична за своєю сутністю кластерно-корпоративна форма господарювання. Із використанням кластерного підходу до організації природно-ресурсних територіально-господарських комплексів можна на принципових підходах «зеленої», «синьої» та наноекономіки побудувати потужний системний ланцюг капіталізації природних ресурсів на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях, забезпечити фінансування сфери природокористування й консолідоване фінансування розвитку територіальних природно-господарських комплексів, підвищити їх роль у формуванні як природного, так і виробничого, фінансового та людського капіталу України.

Структурні ознаки механізму проектного управління. Згідно із загальноприйнятим визначенням, управління є цілеспрямованим впливом суб'єкта (керуючої системи) на об'єкт (керовану систему) з метою узгодження діяльності та досягнення кінцевого результату. Взаємодія керуючої та керованої систем передбачає вироблення і здійснення керуючих впливів. Проектне управління є одним із різновидів управління в широкому сенсі та одним із підходів до побудови організаційної структури територіальних природно-господарських комплексів.

Існують різні визначення поняття проекту. Зокрема, проекти включають заходи, які характеризуються чітко визначеними термінами виконання та бюджетом і виконуються з метою генерації певної цінності або нової якості. Відповідно до стандарту ISO 10006 проектним управлінням називається «система взаємопов'язаних процесів планування, організації, моніторингу, контролю і звітності, а також аспекти мотивації всіх учасників, залучених у проект, з метою досягнення чітко визначених цілей» [269, 20]. РМВОК визначає проект як «тимчасове зусилля, здійснене для розробки (створення) унікального продукту або послуги» [217, 4]. Відповідно, проектне управління є серією управлінських дисципліни і методів, які при правильному використанні в ході реалізації проекту здатні підвищити ймовірність досягнення передбачуваних результатів [233, 34-38].

Порівняння проектного підходу з іншими (структурним, функціональним та процесним) подано таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Порівняння управлінських підходів

Структурний підхід
<p>Переваги: Організація та управління діяльністю здійснюються за структурними елементами (бюро, відділи, департаменти), а їх взаємодія - через посадових осіб (начальників відповідних структурних елементів) і структурні підрозділи вищого рівня.</p> <p>Недоліки: Ускладнено здійснення загального системного аналізу проекту, процесу, роботи тощо; в основному можливі тільки їх фрагментарні описи на рівні структурних компонентів; відсутність чітко специфікованої відповідальності за кінцевий результат; відсутність проміжних результатів діяльності, а також відповідальних за них; значні витрати на передачу результатів роботи між структурними підрозділами; великі обсяги транзакційних витрат, неефективний управлінський облік; автоматизація управління носить, як правило, «клаптевий» характер (по підрозділах), спроби впровадження корпоративних інформаційних систем в основному закінчуються невдачею.</p>

Функціональний підхід
<p>Переваги: Визначення меж між структурними одиницями за принципом функціональних областей, який полягає в ідентифікації певного набору типових функцій, їх подальшій деталізації та прив'язці до конкретної керованої системи</p> <p>Недоліки: Впорядкування функцій зазвичай ускладнені опором бюрократичного характеру</p>
Процесний підхід
<p>Переваги: Одночасне проектування організаційної структури (функціональних областей) і порядку взаємодій в рамках цієї структури (процесів). Такий підхід орієнтований у першу чергу не на організаційну структуру керованої системи чи функції окремих її підрозділів, а на бізнес-процеси, кінцевими цілями виконання яких є виробництво товарів чи послуг, що становлять цінність для споживачів.</p> <p>Основними ознаками процесного підходу є:</p> <ul style="list-style-type: none"> широке делегування повноважень і відповідальності виконавцям; скорочення кількості рівнів прийняття рішення; поєднання принципу цільового управління з груповою організацією праці; підвищена увага до питань забезпечення якості продукції або послуг, а також функціонування виробничо-господарської системи в цілому; автоматизація технологій виконання бізнес-процесів.
Проектний підхід
<p>Недоліки: Основним принципом є концепція не функцій або процесів, а проекту в цілому, який передбачає створення нового, не повторюваного продукту. Діяльність керованої системи в цьому випадку розглядається як сукупність виконуваних проектів, кожен з яких має фіксований початок і закінчення, характеризується певним обсягом трудових, фінансових, фізичних (у т.ч. природних) ресурсів.</p> <p>Управління проектом включає визначення його цілей, формування структури, планування і організацію робіт, координацію дій виконавців. Після виконання проекту його структура розпадається, її компоненти переходять у новий проект або звільняються</p>

Як видно з таблиці, проектний підхід являє собою надбудову над усіма іншими видами управлінських підходів, яка, однак, є еволюційною, а не революційною, тобто такий підхід найчастіше використовується у поєднанні з іншими управлінськими підходами, а не виключає їх. Саме тому, щоб детальніше з'ясувати особливості формування механізму проектного управління територіальними природо-господарськими комплексами, доцільно розглянути методологічні та організаційні передумови формування власне проектного управлінського підходу. Такі передумови лежать у площині процесного підходу, оскільки кожний проект можна представити як певний набір взаємопов'язаних процесів.

Процес, у свою чергу, згідно з Міжнародним стандартом системи менеджменту якості ISO 9000: 2000, є сукупністю взаємопов'язаних видів діяльності, що використовують ресурси для перетворення входів на виходи, приносячи користь клієнту (бенефіціару) [268]. Кожен процес володіє так званими входами (сировина, продукція, інформація, які необхідні для досягнення завдань процесу) та виходами (продукція, інформація, послуги, заради створення яких був налагоджений процес). У проектному управлінні територіальним розвитком дуже часто виходи одного процесу є входами іншого, а тому доцільно говорити про проект як організовану систему взаємопов'язаних та взаємоузгоджених процесів. Бенефіціаром при цьому називається той учасник, який отримує «виходи» (результати) процесу. Він може бути як зовнішнім (споживач товарів чи послуг), так і внутрішнім (наступний процес у системі процесів проекту). Таким чином, кожний процес передбачає: чітку специфікацію входів та виходів (у тому числі кількісний та якісний склад залучуваних ресурсів), наявність власника або розпорядника процесу, відповідального за його результативність, генерацію певної цінності (тобто, по-перше, результат діяльності являє цінність для клієнта, по-друге, ця діяльність є доцільною з точки зору витрат на її здійснення).

У кожному проекті можна виокремити дві основні групи процесів відповідно до сфери їх прикладання та очікуваних результатів: процеси управління проектом (організація проектної діяльності та описів проектних робіт), а також процеси створення продукту (специфікація та виробництво продукту). Загальні для більшості проектів процеси управління пов'язані між собою спрямованістю на виконання спільного завдання: ініціації,

планування, виконання, моніторингу та управління, а потім і закриття проекту. Взаємодія процесів може також торкатися змісту, вартості, плану виконання проекту і т.д. Процеси, орієнтовані на продукт, визначають і створюють продукт проекту. Ця група процесів, зазвичай, визначається через життєвий цикл проекту і варіюється залежно від галузі застосування. Процеси управління проектами і процеси, орієнтовані на продукт, накладаються один на одного і взаємодіють в ході виконання проекту (рис. 3.7).

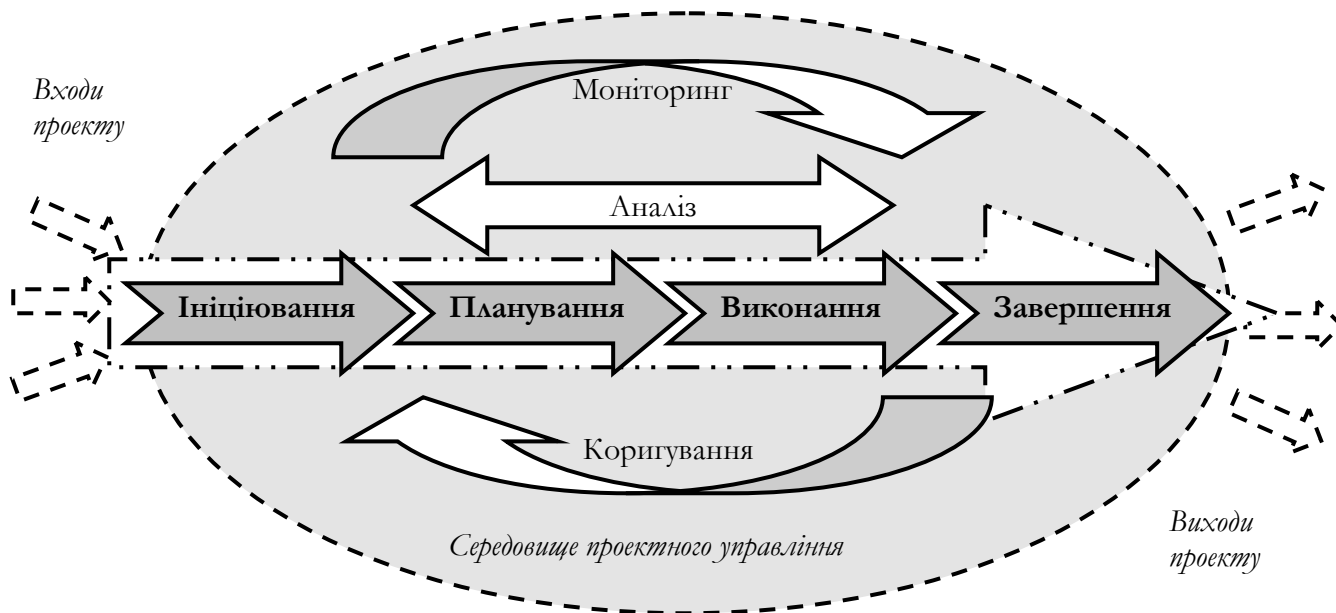

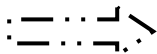

Рис. 3.7. Статична структура процесів проектного управління:

- — Процеси управління проектом
- — Процеси створення продукту

Механізм проектного управління може бути конкретизований завдяки виокремленню шести основних груп процесів управління проектом, які виконують різні функції: ініціювання (ухвалення рішення про початок виконання проекту), планування (визначення цілей проекту і розробка робочих схем їх досягнення), виконання (координація різних видів ресурсів, необхідних для досягнення поставлених цілей), аналізу (визначення відповідності плану і виконання проекту поставленим цілям і

критеріям, а також прийняття рішень про необхідність застосування коригувальних дій), моніторингу та коригування (визначення необхідних коригувальних впливів, їх узгодження, затвердження і застосування), завершення (формалізація виконання проекту і підведення його до впорядкованого фіналу).

Усі зазначені процеси управління проектами накладаються один на одного і відбуваються з різною інтенсивністю на всіх стадіях проекту (рис. 3.8). Крім того, вони пов'язані своїми результатами: виконання одного стає вихідною інформацією для іншого, тобто всередині кожної групи процеси управління проектами пов'язані через свої входи і виходи.

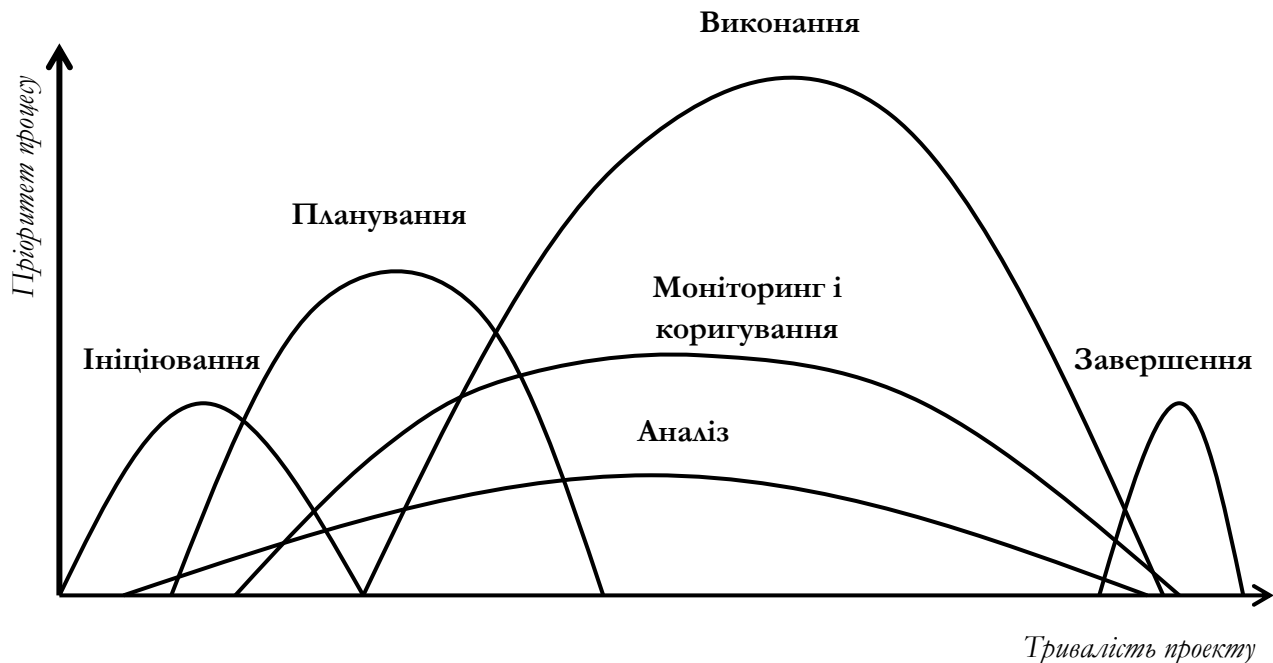

Рис. 3.8. Динамічна структура процесів проектного управління

Група процесів ініціювання охоплює рішення про початок проекту або початок наступної його фази і конкретизується в розробці статуту проекту та його попереднього загального опису. Розробка статуту здійснюється з метою формулювання практичних потреб і документального оформлення нового продукту, послуги чи іншого результату проекту, у той час як розробка попереднього загального опису — з метою документування вимог

до проекту, продукту, меж проекту, методів приймання та загальне управління змістом. У багатофазових проектах цей процес оцінює або уточнює зміст проекту для кожної фази.

Група процесів планування охоплює:

- розробку плану управління проектом – процес визначення, підготовки, координації та інтеграції всіх допоміжних планів у генеральний план управління проектом, який стає первинним джерелом інформації з виконання, моніторингу та управління, а також закриття проекту. Включає планування (розробку і постановку завдань, проектне обґрунтування, визначення основних етапів та цілей проекту) та декомпозицію цілей (поділ етапів проекту на менші, тобто краще керовані компоненти для забезпечення більш дієвого контролю); планування змісту (створення плану управління змістом проекту, котрий описує, як буде визначатися, перевірятися й управлятися зміст проекту, формуватися ієрархічна структура операцій);

- створення ієрархічної структури операцій, визначення її складу та внутрішніх взаємозв'язків – процес ідентифікації конкретних операцій, які слід виконати для отримання бажаних результатів, поділу основних результатів проекту й окремих операцій на менші елементи, якими легше управляти, а також складання та документування технологічних взаємозв'язків між операціями;

- якісну та кількісну оцінку необхідних ресурсів – процес оцінювання типу і загальної кількості ресурсів усіх видів, необхідних для виконання кожної планової операції проекту;

- вартісну оцінку та розробку бюджету витрат – процес розробки орієнтовних значень вартості ресурсів, необхідних для виконання операцій проекту, а також підсумовування оцінок вартості окремих операцій або пакетів робіт для оцінки базового плану по вартості;

- планування управління ризиками – процес визначення підходів до планування й виконання операцій з управління ризиками проекту, що передбачає ідентифікацію ризиків, їх якісний та кількісний аналіз (визначення ризиків, які можуть вплинути на проект, документування їх характеристик, установлення пріоритетів ризиків з метою їх подальшого аналізу або дій шляхом оцінки та суміщення їх імовірності та впливу), а також планування реагування на ризики (розробка варіантів та операцій

для підвищення можливостей і зниження загроз досягненню цілей проекту).

Група процесів виконання складається із процесів, які використовуються для реалізації складеного плану, тобто здійснення операцій, зазначених у плані управління проектом для досягнення поставлених завдань, зокрема:

- інтеграції та виконання операцій проекту відповідно до плану управління проектом;
- координації матеріальних і трудових ресурсів, які передбачають консолідацію матеріальних ресурсів, потрібних для виконання проекту, а також підвищення компетенції виконавців і поліпшення продуктивної взаємодії всіх зацікавлених сторін для зростання ефективності виконання проекту;
- забезпечення якості, що необхідно для застосування запланованих систематичних операцій щодо перевірки якості, наприклад аудиту чи незалежної експертизи, які проводяться для з'ясування того, чи у проекті використовуються всі необхідні процеси для виконання поставлених завдань;
- забезпечення інформаційної підтримки проекту для отримання потрібної інформації та гарантування своєчасного доступу до неї всіх учасників проекту.

Процеси аналізу включають підпроцеси аналізу плану (відбуваються паралельно з процесами планування) та аналізу виконання проекту (відбуваються паралельно з процесами виконання та коригування). Аналіз плану означає визначення того, чи задовольняє складений план виконання проекту пред'явленим до проекту вимогам і очікуванням його учасників. Результатом такого аналізу може бути прийняття рішення про необхідність зміни початкових умов і складання нової версії плану або прийняття розробленої версії як базового плану проекту.

Підпроцеси аналізу виконання призначені для оцінки стану й прогнозу успішності виконання проекту відповідно до критеріїв та обмежень, визначених на стадії планування. Основними обмеженнями і критеріями успіху для більшості проектів є цілі, терміни, якість і вартість передбачуваних робіт. При негативному прогнозі приймається рішення про необхідність коригувальних впливів, вибір яких здійснюється у процесах управління змінами.

До основних процесів аналізу належать ті, які безпосередньо пов'язані з цілями проекту та показниками, що характеризують успішність його виконання:

- аналіз термінів – визначення відповідності фактичних і прогнозних термінів виконання операцій проекту запланованим;
- аналіз вартості – визначення відповідності фактичної і прогнозованої вартості операцій та фаз проекту запланованим;
- аналіз якості – моніторинг результатів з метою їх перевірки на відповідність прийнятним стандартам якості і визначення шляхів усунення причин небажаних результатів виконання якості проекту.

У результаті аналізу приймається рішення про продовження виконання проекту за розробленим раніше планом або визначається необхідність застосування коригувальних дій.

Процеси моніторингу та коригування виконання проекту полягають у визначенні та застосуванні необхідних управляючих впливів з метою його успішної реалізації. Якщо виконання проекту відбувається відповідно до плану, то управління фактично зводиться до виконання – доведення до учасників проекту планових завдань і контролю їх реалізації. Якщо у процесі реалізації виникли певні відхилення, необхідний пошук оптимальних коригувальних впливів, відповідне коригування решти операцій та узгодження очікуваних змін з усіма учасниками проекту. Таким чином, процеси моніторингу та коригування застосовуються для визначення, узгодження та внесення необхідних змін до плану проекту. До основних процесів коригування, які застосовуються практично в кожному проекті, належать такі:

- загальне управління змінами – визначення, узгодження, затвердження і прийняття до виконання коригувальних впливів та координація змін по всьому проекту;
- управління ресурсами – внесення змін до складу та призначення ресурсів, необхідних для роботи проекту;
- управління цілями – коригування цілей проекту за результатами процесів аналізу;
- управління якістю – розробка заходів щодо усунення причин незадовільного виконання;

- управління ризиками – реагування на події та зміну ризиків у процесі виконання проекту;

- управління контрактами – координація роботи субпідрядників, коригування контрактів, вирішення конфліктів.

Процеси завершення. До цієї групи відносяться такі, що використовуються для формального завершення всіх операцій проекту або його фази, передачі завершеного продукту іншим особам чи закриття зупиненого проекту, а саме:

- закриття проекту – завершення всіх операцій по всіх групах процесів, щоб формально закрити проект або його фазу;

- закриття контрактів – завершення і врегулювання кожного контракту, у тому числі діючих і кожного, що стосується проекту чи його фази.

Ключові учасники проекту. Прямими учасниками проекту є ті, які беруть у ньому участь, починаючи із початкових фаз (проектування, розробки, будівництва, тестування). Найважливішим прямим учасником проекту вважається засновник (спонсор), тобто компанія або юридична особа, яка ініціює проект. У типовому проекті спонсори у співпраці з фінансовими та юридичними консультантами створюють компанію спеціального призначення (SPE) для розміщення активів і пасивів проекту. Навіть якщо SPE є дочірньою компанією спонсора, вона, як правило, відділена та захищена від банкрутства.

Оператори проекту управляють активами на постійній основі та, зазвичай, працюють як його підрядники, а спонсори іноді відіграють роль операторів контрактів. Для капіталомістких, тривалих у часі проектів, як правило, потрібен генеральний оператор, який здійснює нагляд та/або приймає на себе основну частину дослідно-конструкторських робіт, а також часто володіє своєю часткою у проекті.

Проект може включати велику кількість потенційних постачальників послуг, відомих як підрядники (або контрактори). У проектах, що характеризуються значними обсягами будівництва або потребами у фізичному капіталі чи технічному обслуговуванні, підрядники, зазвичай, надають більшість (або всі) з цих видів послуг.

Проекти неодмінно передбачають закупівлю необхідних входів і продажів згенерованих виходів. Покупці вихідних продуктів проекту, яких

у різних джерелах називають користувачами, замовниками, клієнтами чи бенефіціарами, є передбачуваними отримувачами виходу із завершеного проекту.

Особливу групу у проектній діяльності становлять учасники управління ризиками. Типові проекти у сфері природокористування пов'язані з певними фінансовими та нефінансовими ризиками, характер котрих значною мірою залежать від фази, в якій проект наразі знаходиться. Наприклад, ризики завершення проекту можуть полягати у невиконанні контрактних зобов'язань, перевитраті бюджетних коштів, затримках термінів виконання проекту, можливому знищенні цінних активів (зокрема, у результаті форсмажорів) тощо. На стадіях експлуатації і технічного обслуговування проектів виникають ризики втрати доходів від несподіваного зниження попиту або збільшення сукупної пропозиції; неочікуваного підвищення експлуатаційних витрат, знецінення активів, деградації або знищення, а також виникнення трудових спорів, необхідності виплат компенсацій тощо. Саме тому страхові компанії та компанії із управління ризиками часто беруть активну участь у проектах як постачальники послуг страхування, в окремих проектах стаючи де-юре навіть їх співзасновниками. До функцій страхових компаній належать: надання гарантій і поручительств для підрядників, фінансових гарантій та поручительств – для кредитного ризику, що покривається за рахунок проекту (наприклад, ризик неплатежу); традиційне страхування ризиків тощо.

Похідні інструменти фондових ринків. Для вирішення фінансових ризиків, властивих проекту, учасники, як правило, звертаються до похідних інструментів фондових ринків, таких як ф'ючерси, форварди, опціони і свопи. Ці інструменти використовуються для управління проектними ризиками, пов'язаними з несподіваними змінами процентних ставок, курсів валют і цін на сировинні товари.

Таким чином, до типового проекту формування територіальних природно-ресурсних капіталів повинні залучатися для продуктивної взаємодії щонайменше п'ять груп учасників:

керівництво регіону (у вигляді місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування), його підрозділи та служби, які своєю діяльністю здійснюють загальне керівництво проектом, формування

сприятливого інституційного середовища для його реалізації, координацію зусиль та гармонізацію інтересів усіх груп учасників, надання гарантій та преференцій для власників залучених активів та інвесторів тощо;

проектна компанія, афілійована з керівництвом регіону (у тому числі на основі державно-приватного партнерства), до компетенції якої повинен належати збір необхідної інформації щодо недокапіталізованих активів, а також прийняття рішень про забезпечення функціонування проекту підвищення їх капіталізації та надання системи управлінських стандартів бізнес-структурам. Діяльність проектної компанії повинна базуватися на методах і стандартах управління підприємницькими проектами, а також корпоративних стандартах управління потоком проектів;

територіальні бізнес-структури як власники та управлінці територіальними активами, які потребують інвестицій для реалізації завдань свого функціонування та розвитку. До їх компетенцій в рамках проекту відноситься контроль за його виконанням, зокрема в розрізі формування ланцюгів доданої вартості, в які інтегруються ті активи, що перебувають у їх власності;

інвестори, готові вкладати кошти в цінні папери, зростання вартості яких стійко випереджає динаміку ринку та які забезпечені реальними стабільними потоками доданої вартості;

суб'єкти громадянського суспільства, котрі забезпечують прозорість проектів, моніторинг і контроль за їх реалізацією, соціальну підтримку.

Головною метою рівня місцевих бізнес-структур є, по-перше, відбір найбільш ефективних власників через механізми ринкової конкуренції, по-друге, їх інтеграція до первинних ланцюгів створення вартості. При цьому суб'єкти підприємницької діяльності повинні оперувати інформацією про структуру та особливості функціонування ринкових інститутів, володіти навиками керування трансакційними витратами та ефективно підвищувати вартість активів, що перебувають у їх власності чи управлінні.

Мета функціонування корпоративного рівня полягає в досягненні синергії паралельно співіснуючих підприємницьких проектів зі створення доданої вартості. Будучи реалізованими кожен окремо, вони неодмінно стикаються один з одним у боротьбі за однотипні дефіцитні ресурси (зокрема, паливні, енергетичні, фінансові, кваліфіковані кадрові, основні виробничі засоби тощо). Тому завданням цього рівня є усунення

зазначених суперечностей шляхом оптимального перерозподілу ресурсів і, як результат, підвищення ефективності функціонування власності.

Проектний підхід формування територіальних природно-ресурсних капіталів відбувається за узагальненою схемою, що включає п'ять послідовних етапів:

Підготовчий етап передбачає: створення у складі регіональної адміністрації спеціалізованого агентства з питань територіального розвитку та капіталізації активів; проведення ним систематичного моніторингу наявних територіальних ресурсів, особливостей функціонування місцевих бізнес-структур та екстериторіальних суб'єктів, які використовують ресурси території; виявлення на основі аналізу зібраної інформації найбільш недооцінених активів та найменш ефективних власників; прийняття рішення про розробку проекту підвищення капіталізації територіальних активів; узгодження з проектною компанією механізму доступу до проблемних активів, спільна розробка проектів їх капіталізації, опрацювання методик і стандартів, формування інфраструктури; утворення проектною компанією фонду інвестицій для реалізації проекту.

Етап мобілізації необхідних ресурсів та коригування ланцюгів створення доданої вартості (формування підприємницьких проектів) пов'язаний із: конструюванням нових, відновленням порушених та реконструкцією існуючих ланцюгів створення вартості; систематичною підтримкою на конкурсній основі незалежних проектів малих і середніх бізнес-структур (розрахованих на обсяги інвестицій від 1 до 100 млн дол. США і терміни реалізації від 1 до 3 років), реструктуризацією великих виробництв, кластерів виробництв на основі концепції внутрішнього підприємництва. Згідно із цією концепцією, великі підприємства, активи яких використовуються недостатньо ефективно, самореорганізуються у бізнес-інкубатори, надаючи права на управління елементами і компонентами власних ресурсів підприємницьким командам, що формуються з найбільш кваліфікованих кадрів (принцип аутсорсингу). Завданням таких команд є підвищення ефективності використання певного ресурсу або активу, а завданням корпоративного керівництва – забезпечення діяльності та оптимізація взаємодії таких команд.

Формування ланцюгів створення вартості потребує проведення проектною компанією систематичної взаємодії з екстериторіальними

суб'єктами господарювання, тобто такими бізнес-структурами, які не підпадають під формальну юрисдикцію територіальної адміністрації, однак використовують ресурси даної території; власниками недокапіталізованих активів, які не бажають співпрацювати з проектною компанією; власниками, активи яких включено до нелегальних чи напівлегальних схем та ланцюгів.

Етап формування пулів територіальних активів (формування корпоративного проекту). Оскільки окремих підприємницький проект, з одного боку, найчастіше є недостатньо великим, щоб зацікавити зовнішніх інвесторів, а з іншого – потребує значних витрат часу на розгляд його ризиків, перспектив та особливостей, то проектна компанія через компанію спеціального призначення може надавати зовнішнім інвесторам для купівлі збалансовані пули у вигляді сукупності часток стандартизованих підприємницьких проектів. Збалансованість такого пулу базується насамперед на диверсифікації ризиків (коли усереднений ризик пулу різнорідних проектів значно нижчий, ніж по кожному проекту окремо), та максимізації дохідності (коли середня дохідність є вищою порівняно з ринковою).

Завершується цей етап створенням кількох центрів у кожному регіоні, які б змогли за допомогою якісних управлінських стандартів формувати потоки підприємницьких проектів та всі необхідні умови для організації взаємодії власників ресурсів, виробничих засобів, інвесторів та управлінців.

Етап сек'юритизації пулів активів (підприємницьких проектів) та залучення інвестицій. На цьому етапі центр уваги переноситься на корпоративний рівень – проектні компанії, які на першому етапі забезпечували пошук підприємницьких проектів, їх конкурсний відбір, стандартизацію та формування пулів. Тепер мова йде про сек'юритизацію генерованих такими пулами потоків доданої вартості та залучення інвестицій, забезпечених ними. Власне процесом сек'юритизації, а також налагодженням і стандартизацією зв'язків з опосередкованими інвестиційними структурами (фондами private equity, венчурними і хеджевими фондами, операторами ринків junk bonds, інвестиційними банками) повинні займатися юридично відділені від проектних компанії спеціального призначення (SPV). Власне ж проектні компанії мають вирішувати питання, пов'язані з побудовою корпоративної логістики з

управління проектами створення доданої вартості. Така диференціація повноважень необхідна для ще більшої мінімізації ризиків шляхом розмежування тих, що, пов'язані з виробничо-господарською діяльністю суб'єктів господарювання, чий активи включені до пулу, і ризиків цінних папері, випущених компанією спеціального призначення, при їх котуванні у фінансовому просторі. Внаслідок сек'юритизації корпоративної програми з управління потоком підприємницьких проектів концентрація інвестицій відбувається не на окремих проектах, а на діяльності власне корпорації (проектної компанії).

Проектні компанії можуть бути прив'язані до регіонів (міський або районний центр підтримки малого та середнього підприємництва), великих бізнес-структур (центр із реструктуризації підприємств на основі методології внутрішнього підприємництва та принципу аутсорсингу), мати галузевий або кластерний характер (проектна компанія із забезпечення інвестиціями підприємницьких проектів у сфері енергетики, транспорту чи зв'язку) тощо.

Етап стратегічного аналізу та прогнозування ефективності функціонування територіального виробничо-господарського комплексу. Головним завданням його є зміна орієнтації інвесторів з поточної прибутковості наявних інвестиційних центрів на прогнозування попиту, плани розвитку, програми технічного переозброєння того чи іншого комплексу загалом.

Фінансово-економічна складова проектного управління включає *проектне фінансування* – таке залучення фінансових ресурсів із обмеженим регресом на позичальника, за якого їх погашення відбуватиметься завдяки грошовим потокам, що генеруватимуться власне проектом. Обмежений регрес при цьому передбачає справедливий розподіл ризиків за всіма статтями проекту між кожним учасником проектної діяльності.

Метод проектного фінансування широкого застосування вперше набув у 1970-х роках при фінансуванні розробки нафтових родовищ у Північному морі, а також на енергетичному ринку США. Найбільш успішним прикладом його використання можна вважати «Ініціативу щодо приватних фінансів» у Великобританії, засновану 1992 року, що являє собою системну програму розвитку державно-приватного партнерства [231, 2]. ДПП при цьому є специфічною формою проектного

фінансування, за якої громадські послуги фінансуються та управляються в рамках партнерства державного й приватного секторів, як правило, структурованого під довгострокові концесійні домовленості. У свою чергу, проектна компанія отримує певний потік доходів протягом усього терміну концесії, з якого приватні інвестори отримують власні частки прибутку. У Великобританії за такою схемою профінансовано значну кількість проектів, пов'язаних як із наданням громадських послуг (фінансування шкіл, лікарень, облаштування вуличного освітлення), так і підтриманням у належному стані об'єктів інфраструктури (водопостачання, ремонт доріг).

За даними Thomson Reuters, Європа (разом із Північною Америкою та Близьким Сходом) належить до регіонів, що традиційно характеризуються підвищеним інтересом з боку світового ринку проектного фінансування, зокрема завдяки успішним результатам використання державно-приватного партнерства як методу фінансування інфраструктурних проектів [231, 5]. На ринку проектного фінансування впродовж останніх кількох років традиційно домінують капіталомісткі сектори – енергетика, транспорт, нафто- та газовидобування. Їх активи характеризуються тривалими періодами існування та здатністю генерувати стабільні грошові потоки, що робить їх ідеальними об'єктами для механізмів проектного фінансування. Однак варто звернути увагу на те, що такі сектори, як водопостачання та водовідведення, сільське господарство і гірничорудна промисловість також характеризуються позитивними тенденціями зростання частки проектного фінансування (табл. 3.2).

Основна частина коштів для великомасштабних проектів надходить із трьох основних джерел: власного капіталу інвесторів, банківських кредитів і фондових ринків. Крім того, органи влади та різні багатосторонні установи також забезпечують фінансування проектів, особливо пов'язаних з інфраструктурою у країнах, що розвиваються.

Власний капітал засновників проекту становить, як правило, близько 30% від загального обсягу фінансування. Якщо певні активи проекту вже існують у момент його ініціювання, засновник має право передати їх у розпорядження проектній компанії. Крім того, спонсори можуть внести додаткові інвестиції до проекту SPE, щоб допомогти фінансувати потреби в оборотному капіталі. Однак, в окремих випадках, вони не бажають або не володіють достатньою кількістю звичайних акцій в проекті SPE для

задоволення вимог кредиторів. У таких ситуаціях SPE може залучити додатковий капітал від зовнішніх інвесторів. Такі угоди про розміщення облігцій часто набувають форми привілейованого капіталу, що дає право на першочергове отримання дивідендів.

Таблиця 3.2.

Вартість угод проектного фінансування у світі за секторами та їх частка від загальної вартості угод

Сектор	Вартість, млн дол.США	Частка, %
Енергетика	73 300.40	35.21
Транспорт	52 315.40	25.13
Нафто- та газовидобування	25 950.80	12.47
Операції з нерухомістю	13 824.20	6.64
Телекомунікації	13 382.70	6.43
Нафтохімія	11 306.40	5.43
Гірничовидобувна сфера	8 857.70	4.25
Машинобудування	6 306.00	3.03
Водопостачання та водовідведення	1 577.50	0.76
Утилізація відходів та рециклінг	1 266.60	0.61
Сільське господарство та лісгосподарська сфера	86.30	0.04
Усього	208 173.90	100.00

Основними ж джерелами боргового фінансування для капіталомістких проектів у сфері територіального розвитку із обмеженим правом регресу, які використовуються у практиці розвинених країн, можна вважати кредитні та ринкові. До кредитних джерел належать насамперед:

- комерційні банківські кредити як від міжнародних, так і місцевих банків. Комерційні банки є найбільшими постачальниками коштів для великих, капіталомістких проектів. У середньому на банківське кредитування припадає до 50% загального обсягу коштів проекту і до 100% під час попереднього завершення. Проектні позики від банків, зазвичай, набувають форми пріоритетних кредитів, забезпечених і незабезпечених. Типові форми заставного забезпечення по пріоритетних забезпечених кредитах охоплюють такі класи активів: нерухомість, права на видобування

корисних копалин, права оренди, ліцензії, дозволи і концесії, пов'язане з ними обладнання. Незабезпечені кредити проекту підтримуються загальними зобов'язаннями SPE. Проте у зв'язку з відокремленням власне проекту, пріоритетні незабезпечені кредити, як і раніше, де-факто забезпечуються проектом. Комерційні кредити банку за проектом, як правило, мають термін погашення від 5 до 10 років максимум;

- експортні кредитні агентства (ЕКА), які були історично більш актуальними для фінансування проектів на ринках, що розвиваються, через покриття політичних ризиків. Ця практика дещо змінилася в результаті світової фінансової кризи, і фінанси ЕКА наразі стали основним джерелом глобального кредитування проектів;

- багатосторонні установи, що, на відміну від ЕКА, не залежать від інтересів будь-якої однієї країни-члена або одержувача, відіграють роль кредиторів для фінансування капіталомістких проектів національного чи квазі-національного рівнів. Таким чином, вони покликані сприяти розвитку міжнародного та регіонального економічного співробітництва, забезпечувати пряме кредитування, страхування від політичних та інших видів ризиків. Переважно орієнтуються на ринки, що розвиваються, і потребують чіткого соціально-економічного обґрунтування проектної діяльності, щоб розглянути питання про її підтримку. Багатосторонні агентства також мають важливе значення щодо гарантування певної кількості закупівель продукції, виробленої в рамках проекту (або шляхом узгодження безпосередньо з його покупцем, чи допомагаючи організувати й убезпечити такі угоди шляхом надання гарантій і субсидій фактичним покупцям). Крім того, багатосторонні установи забезпечують страхування політичних ризиків для захисту учасників проекту від ризиків контролю за рухом капіталу, експропріації або інших несприятливих і несподіваних політичних подій. Як приклад таких установ, можна навести Всесвітній банк, Міжнародну фінансову корпорацію, регіональні банки розвитку, експортно-імпорتنі банки, а також інші експортно-кредитні агентства.

Ринкові джерела фінансування проектів пов'язані насамперед зі структурним фінансуванням, зокрема такими його методами, як сек'юритизація майбутніх грошових потоків; попередні та об'ємні виробничі платежі; проектне фінансування, забезпечене борговими зобов'язаннями (CDO). Боргові цінні папери, випущені в SPE, включають

короткострокові комерційні папери, середньострокові ноти й облігації. Облігації, як правило, пов'язані з нафто-газовими проектами і включають боргові цінні папери з фіксованою та плаваючою відсотковою ставкою, конвертовувані цінні папери, єврооблігації і структуровані фінансові випуски, такі як забезпечені боргові зобов'язання (CDO). Інвесторами проектних облігацій найчастіше є пенсійні плани, хедж-фонди, страхові та фінансові компанії, інші компанії з управління активами.

При цьому дивіденди, виплачувані інвесторам, можуть як оподатковуватися, так і бути звільненими від податкового тягаря. Окремі види муніципальних цінних паперів та промислові дохідні облігації, наприклад, часто випускаються для залучення фінансування під проекти саме на основі звільнення від оподаткування.

У середовищі проектного фінансування методи структурного фінансування починають відігравати все більшу роль. Зокрема, ринок забезпечених облігацій є привабливим варіантом для фінансування проекту через наявність довгого терміну обертання, фіксованої ставки, а також завдяки можливості бути альтернативним джерелом ліквідності для рефінансування існуючих кредитних фінансових зобов'язань по проектах.

Як зазначають експерти ОЕСР, протягом останніх років у світі помітна тенденція зміщення акцентів у фінансуванні великих інфраструктурних проектів від довгострокового банківського боргу до більш доступного капіталу, отриманого за допомогою фінансових ринків [254]. Однак не всі регіони світу володіють достатніми передумовами для негайного впровадження фінансово-економічних механізмів, якими вже тривалий час користуються у Північній Америці та Західній Європі. До найважливіших передумов, які визначають можливості застосування механізмів ринкового фінансування проектної діяльності, належать:

- наявність доступного капіталу поза банківською системою;
- достатньо налагоджена системи управління та високий рівень прозорості фінансової звітності контрагентів;
- збалансована фінансова, податкова політика та політика сприяння розвитку бізнес-середовища;
- наявність спеціальних проектних механізмів для забезпечення якості кредитної діяльності.

Існує зростаюча потреба у великомасштабних інфраструктурних проектах у всьому світі. За оцінками ОЕСР, 2006 року близько 3,5% світового ВВП, або приблизно 2 трлн дол. США в рік повинні були інвестуватися в розподіл електроенергії, автомобільний і залізничний транспорту, телекомунікації та інфраструктуру водного господарства [254]. При цьому потреби більшою мірою сконцентровані в країнах, що розвиваються, а отже, попит на великомасштабні інвестиції ускладнюється тут через несформованість наведених вище передумов. Таким чином, завдання полягає в пошуку інноваційних шляхів сталого фінансування інфраструктури, яка генерує додану вартість, що було би однаково вигідно як для органів влади, так і безпосередніх користувачів.

У сучасних ринкових умовах очевидною є можливість для приватного сектору забезпечити фінансування інфраструктури за рахунок проектних облігацій і небанківського кредитування. Один зі стимулюючих факторів полягає у тому, що діяльність на загальному ринку корпоративних облігацій останнім часом є активною. Наприклад, у другій половині 2012 року зафіксовано рекордний рівень випуску корпоративних облігацій та зростання попиту з боку менеджерів та інвесторів на активи, які характеризуються більш високими показниками прибутковості. За цих умов проектні облігації та небанківське кредитування може забезпечити потік відповідних активів з високим рейтингом.

Однією з основних причин повільного впровадження інфраструктурних проектних облігацій є відсутність чіткого розуміння (як серед органів влади, так і спонсорів проекту) механізму їх фінансування порівняно з добре вивченим та дієвим механізмом банківського кредитування, багатостороннього фінансування і капітальних внесків. Водночас низка провідних фахівців зазначає, що інфраструктурні облігації мають значний потенціал для розширення обсягів свого теперішнього застосування, але таке фінансування все ще є відносно новим і прив'язаним до конкретних умов у межах окремих ринків.

Оскільки проекти, як правило, фінансуються з використанням ресурсів кількох позикових структур, тому важливим завданням є укладання ряду індивідуальних угод між усіма кредиторами, з одного боку, та позичальником у вигляді проектною компанією – з іншого. Ключовим елементом таких угод повинно бути прийняття так званого пакета безпеки

– вичерпного переліку подій (наприклад, невиконання гарантій і термінів проектною компанією), за настання яких кредитори в разі необхідності зможуть взяти контроль над проектом. Додаткові форми безпеки можуть включати заставу акцій проектною компанією, страхування проекту тощо.

Упровадження проектно-процесного підходу у практику управління територіальними природно-господарськими комплексами. Функціонування ТПК, побудованого за принципом бізнес-моделі, являє собою сукупність взаємопов'язаних процесів, починаючи від маркетингу, планування, виконання та контролю і завершуючись збутом виробленого продукту користувачам. У достатньо налагоджених бізнес-моделях кожний процес характеризується наявністю його розпорядника (при цьому варто розмежовувати розпорядника процесу та власників ресурсів, залучених до нього), до компетенції якого належить насамперед відповідальність за хід та результати процесу, права розпорядження ресурсами, виділеними для досягнення проектних завдань, доступ до інформації про перебіг процесу та його ефективність.

Як уже зазначалося, проектний підхід є еволюційною надбудовою над структурним, функціональним та процесним підходом, тому його впровадження у практику управління територіальним розвитком не заперечує застосування кожного із попередніх підходів, однак дає змогу усунути їх головні недоліки, сприяючи кращій гармонізації інтересів територіальних суб'єктів та консолідації їх зусиль для досягнення завдань сталого розвитку. Тому, на нашу думку, головним проблемним питанням впровадження проектного підходу в практику управління територіальними природно-господарськими комплексами є взаємоузгодженість структури територіальних акторів, їх функцій, процесів виробничо-господарської діяльності із тими проектами, до яких ці суб'єкти залучатимуться. Простежити суть такого зв'язку можна за допомогою декомпозиції організаційної структури територіального природно-господарського комплексу.

Низовою, базисною ланкою ТПК є структура природо-ресурсного, людського, виробничого потенціалу, інфраструктури, виробничих і торгівельних мереж. Відповідно, другий рівень – це функціональна складова, яка визначає та описує ті функції, котрі виконує кожен учасник

територіального виробничо-господарського процесу: місцеві органи влади, резидентні та нерезидентні бізнес-структури всіх рівнів, домогосподарства, територіальні громади. Третім рівнем є процесна складова, що передбачає налагодження продуктивної діяльності саме через процеси, а не функціональну спеціалізацію учасників проекту (рис. 3.9).

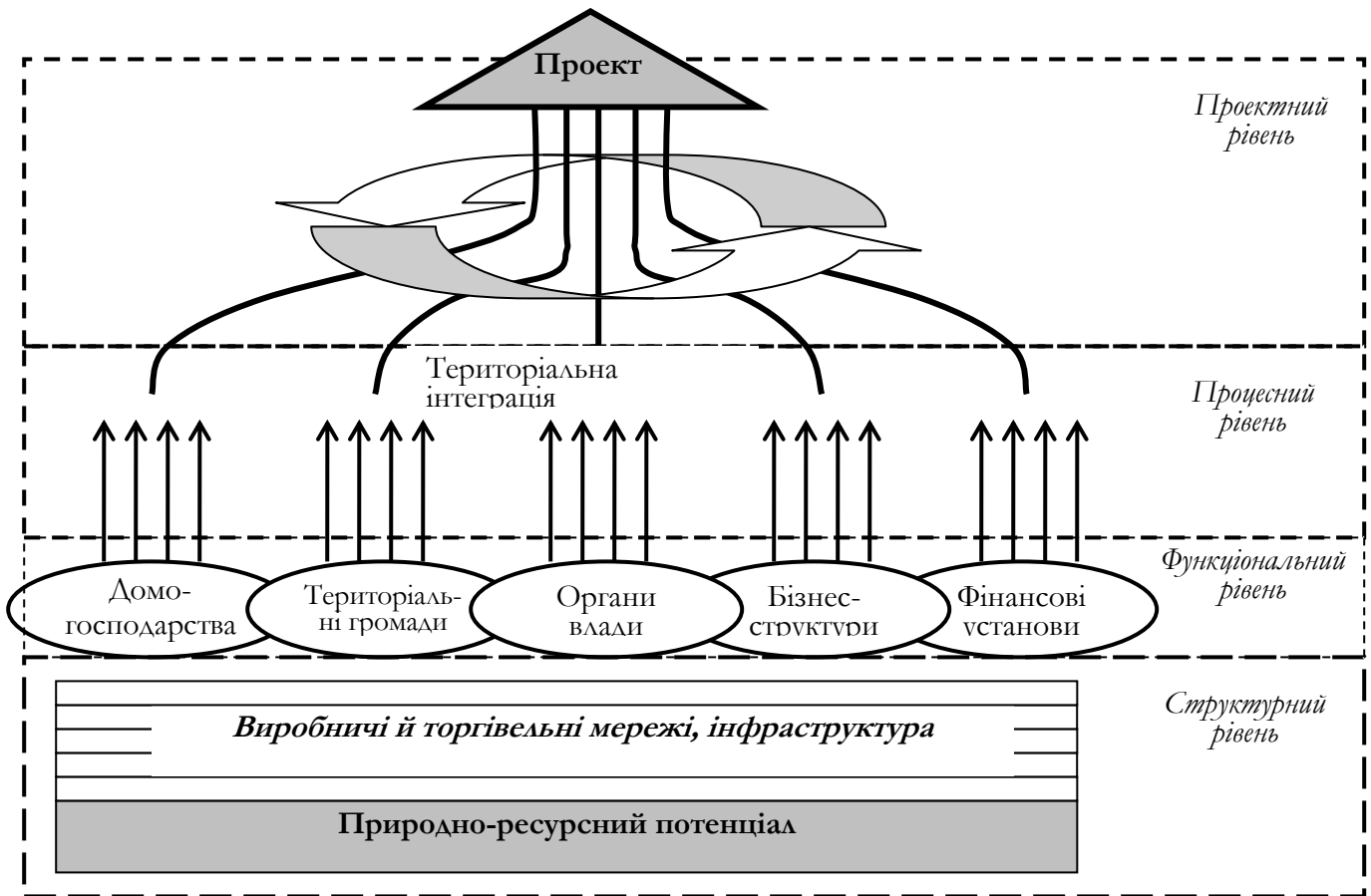

Рис. 3.9. Організаційна структура ТПГК та її зв'язок з рівнями управління територіальним розвитком

Першочергового вирішення при цьому потребує питання локалізації процесів у рамках функціональних меж наявних структурних підрозділів, оскільки організаційна структура, як правило, не збігається з процесами проектної діяльності, розриваючи їх. Розв'язати його можливо завдяки зміні меж структурних підрозділів так, щоб вони збігалися з процесами, що, у свою чергу, передбачає реорганізацію управлінської системи

територіальним розвитком та зміщення акцентів із функцій на процеси, що створюють додану цінність для споживачів. Перехід до процесної структури дасть змогу здійснювати фрагментовану діяльність послідовним, орієнтованим на замовника способом, долаючи функціональні та географічні бар'єри. Впровадження процесного підходу вирішує проблему неефективної взаємодії підрозділів різної функціональної підпорядкованості, зміщуючи увагу на кінцевий результат і задоволення вимог споживачів.

Відповідно, для того, щоб налагодити роботу ТПК за проектно-процесним підходом, необхідно встановити принципи визначення процесів та їх прив'язки до наявної організаційної структури територіальних господарських систем. По суті, мова йде про сегментування, тобто чіткий розподіл тих функцій, які виконують територіальні суб'єкти, за процесами. При цьому навіть якщо конкретний суб'єкт буде залучений до певного проекту, частина процесів його виробничо-господарської діяльності все одно залишиться поза зоною регламентації проектним статутом і планом проекту. Відтак, саме на процесному рівні відбувається диференціація внутрішньо орієнтованих процесів конкретного учасника проекту, пов'язаних із забезпеченням процесу виробництва, та зовнішньо спрямованих, що передбачають створення проектного продукту, тобто афілійованих із наскрізними процесами проекту. Ступінь переважання внутрішньо чи зовнішньо орієнтованих процесів свідчить про ступінь інтеграції конкретного учасника до проекту. У разі залучення конкретної бізнес-структури до проекту в її межах може бути створений окремий управлінський підрозділ, однією із компетенцій котрого є управління зовнішньо орієнтованими виробничими процесами. Керівники таких підрозділів фактично стають розпорядниками процесів, за ними закріплюється відповідальність за результативність і ефективність процесів, спрямованих на створення проектного продукту. Загальний управлінський орган бізнес-структури при цьому володітиме повноваженнями щодо визначення меж окремих груп процесів та їх взаємодію в рамках системи процесів підприємства. Такий механізм диференціювання бізнес-процесів дасть змогу досягти чітко регламентованої взаємодії процесів різних підрозділів на входах/виходах, що забезпечить умови для ефективної діяльності всієї

організації. На користь останнього твердження свідчать, зокрема, міжнародні стандарти серії ISO 9001: 2000, в яких наголошується на чіткій ідентифікації численних взаємопов'язаних та взаємодіючих процесів з метою налагодження результативного функціонування організації.

На вищому рівні управління зовнішньо орієнтовані процеси окремих бізнес-структур стають внутрішньо спрямованими в конкретному територіальному природно-господарському комплексі, який, у свою чергу, також може бути складовою частиною ТПК вищого рівня, формуючи таким чином управлінський фрактал територіальним розвитком.

Формування фракталу проектного управління територіальним розвитком зумовлене тим, що управління кожним проектом здійснюється в більш широкому середовищі, яке включає управління програмою, портфелем, а також формуванням стратегічних планів. Таким чином, існує специфічна ієрархія проектного управління: стратегічний план → портфель → програма → власне проект → підпроекти.

Програму формують кілька взаємопов'язаних проектів, управління якими координується для досягнення таких переваг і такого ступеня керованості, котрі недоступні при управлінні кожним проектом окремо. На відміну від останнього, управління програмою є централізованим і скоординованим управлінням групою проектів для досягнення стратегічних програмних цілей.

Портфель – це набір проектів або програм та інших робіт, об'єднаних з метою ефективного управління ними для досягнення стратегічних цілей. Проекти і програми портфеля не обов'язково є взаємозалежними або безпосередньо пов'язаними. Фінансування й підтримка можуть надаватися на підставі категорій ризику/вигод, особливих напрямів бізнесу чи загального типу проектів, наприклад поліпшення інфраструктури і внутрішніх процесів.

Одним із завдань управління портфелем є максимальне збільшення його цінності за допомогою ретельного вивчення виділених для включення до нього проектів і програм та своєчасного вилучення проектів, які не відповідають стратегічним завданням портфеля. Інше завдання полягає в урівноваженні покрокових і загальних інвестицій та ефективному використанні ресурсів портфеля. Зазвичай у бізнес-середовищі

відповідальність за управління портфелем беруть на себе старші менеджери або вище керівництво.

Підпроекти – складові частини проекту, які виокремлюються для ефективнішої керованості процесами. Виконання підпроектів часто доручається стороннім виконавцям (субконтракторам) або іншим функціональним підрозділам [198, 29].

Досягнення мети впровадження механізмів проектного управління на всіх рівнях управлінського фракталу потребує насамперед формування відповідного інституційного та організаційного середовища, щоб проекти територіального розвитку перебували в гармонійному взаємозв'язку як зі стратегіями розвитку країни, окремих регіонів та секторів економіки, так і один з одним на суміжних територіях. Формування середовища проектної діяльності в першу чергу передбачає розробку загальних цілей управління територіальним піднесенням з урахуванням економічного, екологічного та соціального аспектів сталого розвитку, що мають вигляд стратегії, а потім – конкретизацію положень останньої через визначення програм і, нарешті, планування проектів. Для впровадження системи проектного управління територіальними природо-господарськими комплексами необхідно внести зміни у сучасні структурно-функціональні вертикалі влади та управління територіальним розвитком, зокрема у сфері розмежування повноважень та прав щодо використання місцевих ресурсів з метою надання менеджерам проектів більш повного контролю за їх виконанням, підвищення ефективності контролю витрат, рівня прозорості та контролю якості.

У практиці багатьох країн основним інструментом стратегічного планування є IDP (Integrated development planning) – комплексне планування розвитку. Це інструмент, який спрямовує та регламентує весь процес планування, бюджетування, управління та прийняття рішень на національному, регіональному та муніципальному рівнях [240]. Комплексний план розвитку сприяє успішному управлінню проектами завдяки: визначенню основних ідей проектів, потреб у галузі розвитку, ключових елементів кожного проекту, їх інтегруванню у проект пропозиції, її формулюванню, а також обґрунтуванню пріоритетів щодо її реалізації (рис.3.10).

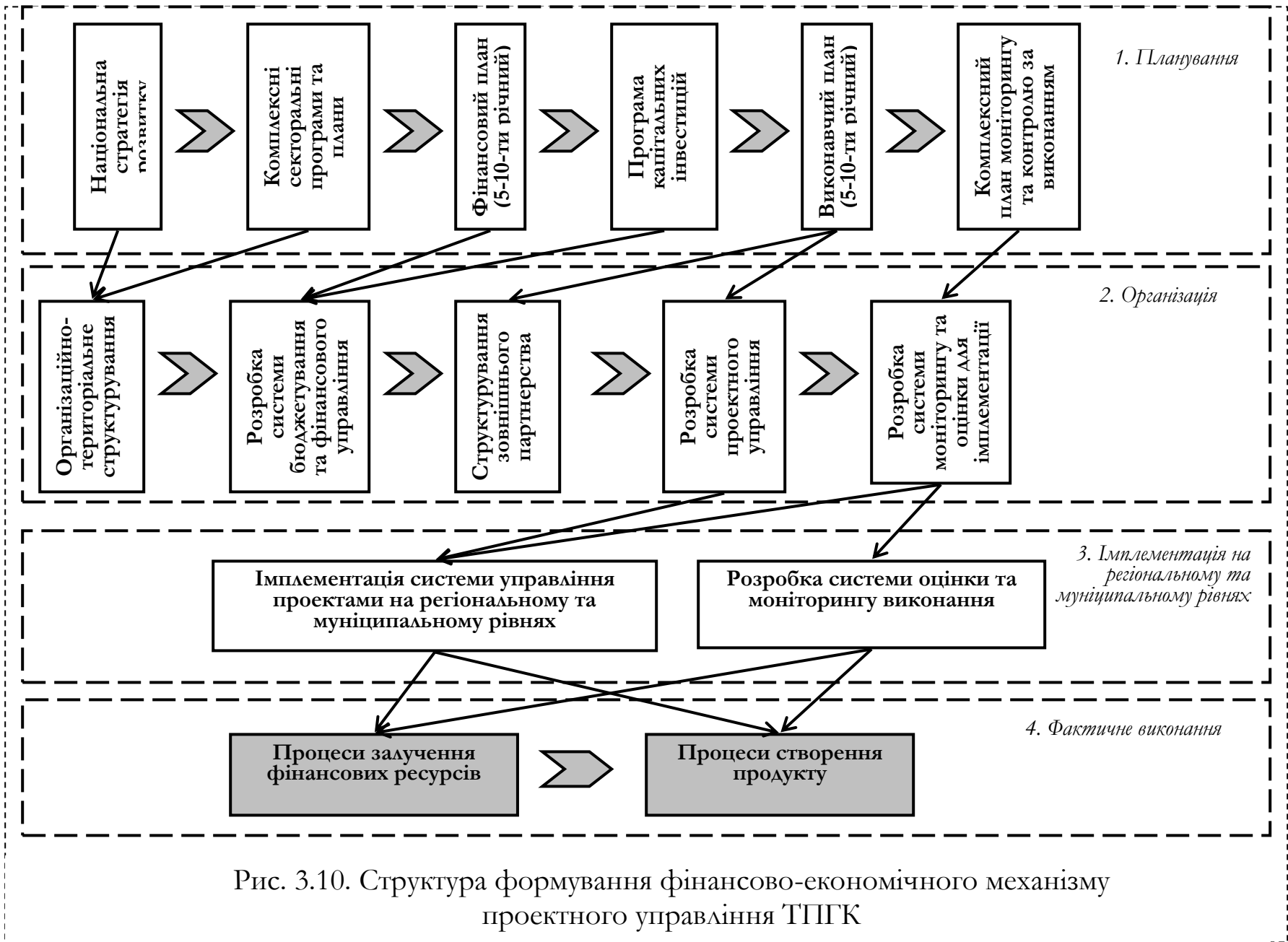

Рис. 3.10. Структура формування фінансово-економічного механізму проектного управління ТПГК

Таким чином, процесне структурування сприяє територіальному природо-господарському комплексу в поліпшенні координації діяльності в рамках проекту, зниженню витрат на виконання операцій і концентрації на основних видах діяльності.

При накладенні наскрізних процесів проекту на традиційну функціональну структуру територіальних економічних систем виникає проблема ефективного розподілу ресурсів, задіяних кожною бізнес-структурою у своїх внутрішніх процесах. При збереженні функціональної структури для того, щоб усі ресурси, необхідні для досягнення завдань проекту, потрапили до розпорядника наскрізного процесу, необхідні чіткі правила, механізми виділення ресурсів та передачі прав на розпорядження ними. Керівник функціонального підрозділу в цьому випадку відіграє роль розпорядника ресурсів, а однією з найважливіших завдань полягає у забезпечення наскрізного процесу ресурсами. За такого підходу доцільно, щоб розпорядниками процесів були керівники верхнього рівня, наприклад, заступники генерального директора.

Важливо також, щоб на підприємстві чітко регламентувалася взаємодія розпорядників процесів з керівниками функціональних підрозділів (власниками ресурсів), що фактично означає зміну системи управління підприємством і перехід на матричну або проектну структуру.

Приклад реалізації проектного управління у сфері природокористування на міжмуніципальному рівні. Прикладом ефективного проектного управління на міжмуніципальному рівні можна вважати Проект відновлення водокористування Анатолії (AWRP – Anatolia Watershed Rehabilitation Project), головна мета якого полягала у підтримці стійких методів управління природними ресурсами у 28-ми мікроводозбірних басейнах в Анатолії і Турецькому Причорномор'ї, та, як наслідок, підвищенні доходів громад, що постраждали від деградації ресурсів [218, 15].

У результаті реалізації проекту за допомогою банківської підтримки успішно впроваджено більш цілісний та спільний підхід до управління природними ресурсами, сповільнено темпи деградації ґрунтів, ерозії та седиментації, а також досягнуто зростання доходів місцевих територіальних громад. AWRP став пілотним проектом у рамках багатосекторного, орієнтованого на громади підходу, щодо відновлення природних ресурсів на рівні мікроводозборів.

Основними бенефіціарами проекту, тобто учасниками, яким передбачена передача в користування виходів проектної діяльності визначено фермерів та сільські домогосподарства, які проживають у

деградуючих мікрозонах, територіальні громади, що проживають нижче за течією від деградованих територій, нефермерські господарства у водозбірних басейнах, тваринницькі бізнес-структури приміських районів, а також міністерство сільського господарства та охорони навколишнього середовища. Розробка проекту ґрунтувалася на участі громад у спільному визначенні питань управління головними природними ресурсами та пріоритетних заходів, найбільш придатних у конкретних умовах господарювання, а також інноваційних підходах до вирішення питань відновлення природних ресурсів та управління ними. Зокрема, в інституційному розрізі особливий акцент зроблено на міцній міжорганізаційній співпраці, у результаті чого два міністерства та сім управлінь брали спільну участь у реалізації проекту, зокрема заходах, що стосуються сільського і лісового господарства, тваринництва й охорони навколишнього середовища. Обов'язки кожного учасника чітко окреслені таким чином, щоб уникнути будь-якої двозначності у сферах їх компетенції та обсягу відповідальності. Управлінська вертикаль проекту побудована з групи з управління проектами, операційних підрозділів, провінційних проектних груп управління і команд з реалізації проекту на рівні мікрководозборів.

Для кожного мікрководозбору створена окрема команда з реалізації проекту (МСГТ) з відповідним персоналом, завдання якої – допомога громадам у розробці планів відновлення природокористування. Варто зазначити, що саме створення МСГТ є вагомим інституціональним механізмом, оскільки громади часто володіють обмеженими знаннями та навичками колективних дій з відновлення природних ресурсів, екологічно чистих методів ведення сільського господарства, управління відходами і тощо.

Фінансово-економічний аналіз. Вартість робіт за проектом у базовому сценарії оцінювалася на рівні 37,92 млн дол. США (без урахування коливань цін і непередбачених витрат). При цьому визнано, що обсяги наявних ресурсів у рамках проекту недостатні для амбітних завдань, таких як розробка екологічно чистих методів ведення сільського господарства в нижній частині ключових водозбірних басейнів та підтримка всеосяжних адаптивних досліджень, спрямованих на скорочення сільськогосподарського забруднення при збереженні або підвищенні врожайності. Саме тому близько 90% бюджету проекту отримано через позикові інструменти.

Загальна сума коштів проекту становить 19,65 млн дол. США, причому 15,15 млн дол. США – це зовнішній, а 4,49 млн дол. США – державний бюджет. Загальна сума коштів позики МБРР і Глобального екологічного фонду дорівнює 28,76 млн дол. США. Внутрішня норма дохідності проекту ($IRR=18,6\%$) та чиста приведена вартість ($NPV=15,3$ млн дол. США) були розраховані, виходячи із часового горизонту 25 років. Аналіз чутливості допускає, що збільшення витрат за проектом із одночасним зменшенням вигод від нього на 20% буде підтримувати IRR на рівні понад 14% і NPV на рівні 5,7 млн дол.

Дохідна частина проекту формується з кількох точок виникнення доданої вартості, зокрема:

- заощадження коштів, які витрачалися на боротьбу з ерозією та втратою родючих ґрунтів: збереження близько 1,5 млн т. ґрунту в рік (які без проекту були б утрачені) забезпечує економію 31 тис. дол. США; при цьому передбачається, що рівень ерозії поступово знижуватиметься на 80% і на 20-му році проекту економія уже становитиме 300 тис. дол. США за 1 рік;

- підвищення врожайності за рахунок поліпшення сільськогосподарських угідь: без проектних заходів продуктивність щороку знижується на 1%, в ході проекту це зниження поступово стабілізується через 5 років, а щорічна економія після 10-го року його реалізації становитиме 280 тис. дол. США;

- скорочення витрат на боротьбу з повеннями, яке згідно з розрахунками, становитиме близько 30 тис. дол. США щорічно.

Таким чином, ураховуючи досвід наведеного вище проекту, можна зробити такі висновки:

1. Активне залучення цільових спільнот до виявлення проблем та пошук їх рішень, а також покладання на них відповідальності за здійснення узгоджених інвестицій у рамках проектної діяльності сприяє поліпшенню знань і потенціалу, які, у свою чергу, підтримують стійкість і відтворюваність проектних заходів на рівні регіонів та муніципалітетів.

2. Гнучкий підхід до проектного управління дає змогу своєчасно адаптуватися до динамічних потреб громад та умов функціонування ТПК. Важливо, що проекти передбачають механізми, з використанням яких бенефіціари швидко переорієнтовують власну діяльність і ефективно реагують на непередбачувані обставини.

3. Установлення прямого зв'язку між відновленням природних ресурсів, з одного боку, та отриманням матеріальних економічних і

соціальних вигод – з іншого, має вирішальне значення для збільшення ефективності діяльності щодо раціонального використання природних ресурсів. Проект показав, що діяльність, пов'язана з відновленням порушених екосистем у сільській місцевості, має більш високу ефективність та пов'язана з такою, яка приносить дохід. Це особливо актуально для дотаційних регіонів та окремих муніципалітетів, у яких власне охорона навколишнього природного середовища не є пріоритетом. Однак, коли одержувачі мають економічну вигоду від участі в екологічній реабілітації та заходах щодо збереження довкілля, виникає підвищений інтерес і стимул для захисту природних ресурсів.

4. Поширення інформації в рамках програм з інформування громадськості має вирішальне значення для широкого впровадження нових методів і технологій. Завдяки програмам інформування громадськості з використанням кількох каналів зв'язку проект поширив критичну інформацію про причини і наслідки деградації природних ресурсів та пов'язані з ними економічні, соціальні й медичні переваги. Підвищення рівня компетентності місцевих зацікавлених сторін проекту обумовило посилений інтерес і підтримку як у межах проектної території, так і за її межами. Таким чином, поширення інформації має важливе значення для застосування і поширення технологій, незнайомих цільовим соціальним групам і зацікавленим сторонам.

5. Важливим також вбачається можливість використання досвіду децентралізованого механізму реалізації великих капіталомістких та мультисекторальних проектів за посилення рівня комунікації та співпраці між органами влади та окремими зацікавленими сільськогосподарськими бізнес-структурами і територіальними громадами. Існує висока ймовірність того, що розширення інституційної координації та співпраці, а також поліпшення центрального і місцевого організаційного потенціалу розширить можливості щодо налагодження партнерських відносин між державним і приватним секторами для подібних операцій.

Фінансово-економічний механізм проектного управління територіальним земельно-господарським комплексом. У зв'язку із збільшенням масштабів виснажливого та нераціонального землекористування, що підриває природно-ресурсний потенціал розширеного відтворення національної економіки в цілому й

регіональних господарських комплексів зокрема, виникає потреба в диверсифікації форм і засобів фінансового забезпечення відтворення та охорони земель. На жаль, спектр форм та джерел фінансування проєктів відтворення земельно-ресурсного потенціалу є надмірно звуженим через численні інституціональні обмеження та збереження багатьох рудиментів адміністративної системи управління земельними ресурсами. Не розроблено дієвого інструментарію імплементації передового іноземного досвіду в частині залучення фінансових ресурсів приватних підприємницьких структур до фінансування проєктів екологічної реабілітації порушених та деградованих земель. Нормативно-правове забезпечення еколого-економічного регулювання раціонального землекористування не охоплює навіть критично необхідного набору стимулів як для корпоративного сектору, так і домашніх господарств.

Проблеми раціоналізації землекористування особливо актуалізувалися останнім часом, коли аграрна сфера зазнала масштабних інституціональних трансформацій, а ринок земель несільськогосподарського призначення не відповідає класичним ринковим атрибутам. Особливою резонансністю відзначаються заходи щодо реформування відносин власності на земельні ресурси, упровадження перспективних організаційно-правових форм аграрного природокористування, удосконалення системи фіскального регулювання залучення земельно-ресурсного потенціалу в господарський оборот. Виникла необхідність у диверсифікації форм та засобів фінансування територіального земельно-господарського комплексу, щоб максимально запобігти проявам екологодеструктивного землекористування та підвищити дієвість відтворення земельно-ресурсного потенціалу.

Зважаючи на численні інституціональні обмеження щодо розподілу земельного капіталу, земельні ресурси стали ефективним бюджетонаповнюючим чинником лише стосовно тих категорій земель, які є повноцінним елементом системи товарно-грошових відносин. В першу чергу це стосується земель населених пунктів [48; 181; 266]. Органи місцевого самоврядування як виразники потреб та інтересів територіальних громад базового рівня вже тривалий час мають можливість розпоряджатися землями комунальної власності, від продажу яких надходить велика частка коштів до Зведеного бюджету України.

У період 2007 – 2015 рр. динаміка надходження коштів від продажу земель до Зведеного бюджету України в цілому мала нисхідну

тенденцію, а саме: в 2007 р. 3168,6 млн грн, 2010-й – 1505,8, 2012 – 1096,6 млн грн, то у 2015 – 922,9 млн грн (рис. 3.11). Отже 2015 року порівняно з 2007-м цей показник зменшився у понад 4 рази, особливо інтенсивно у 2009-го порівняно з 2008 роком, що спричинено значною мірою спадом ділової активності у зв'язку з наслідками світової фінансової кризи.

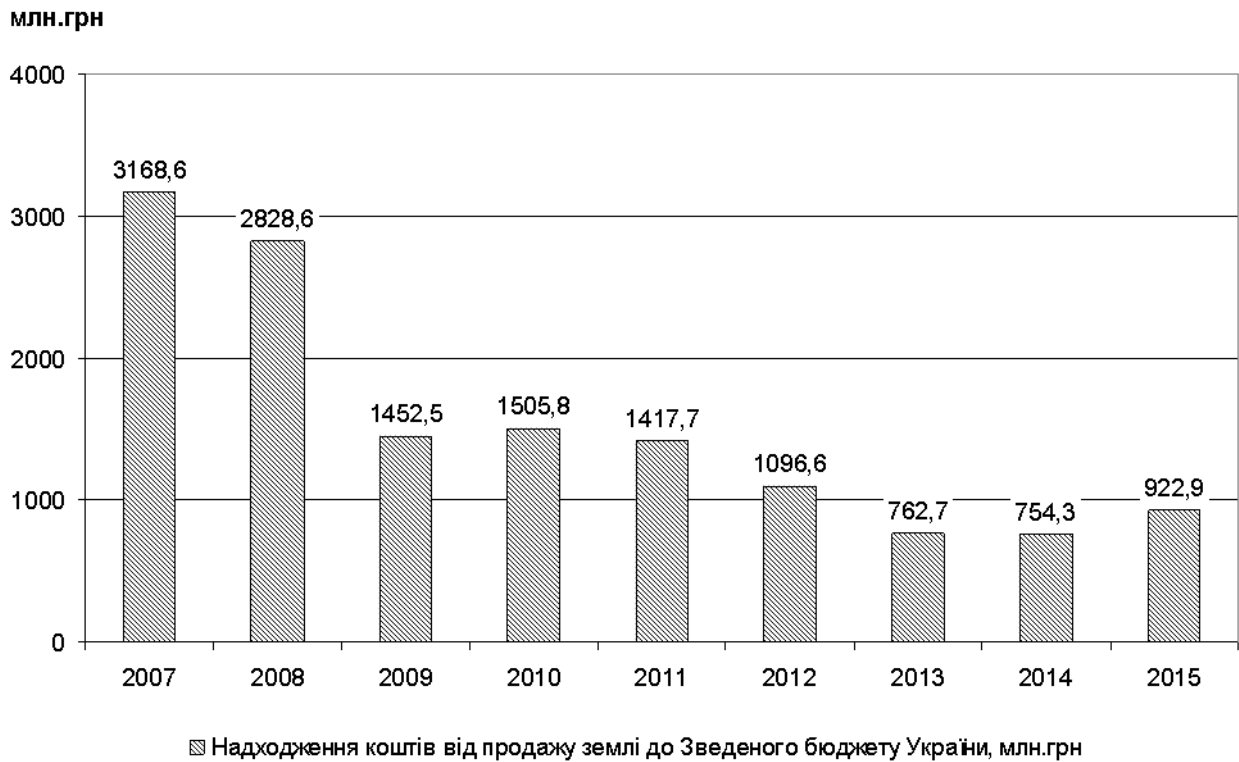

Рис. 3.11. Динаміка надходження коштів від продажу землі до Зведеного бюджету України (розраховано за даними Державного казначейства України)

У структурі надходжень коштів від продажу землі до Зведеного бюджету України найбільша питома вага припадає на місцеві бюджети (як правило у межах населених пунктів). Зокрема, 2007 року надходження коштів від продажу землі до місцевих бюджетів становили 2854,1 млн грн, 2010-го – 1354,9, у 2012-го – 985,8, а 2015 – 888,4 млн. грн (рис. 3.12). Аналогічно до показника до Зведеного бюджету України найбільше падіння спостерігалось також 2009 року порівняно з 2008-м.

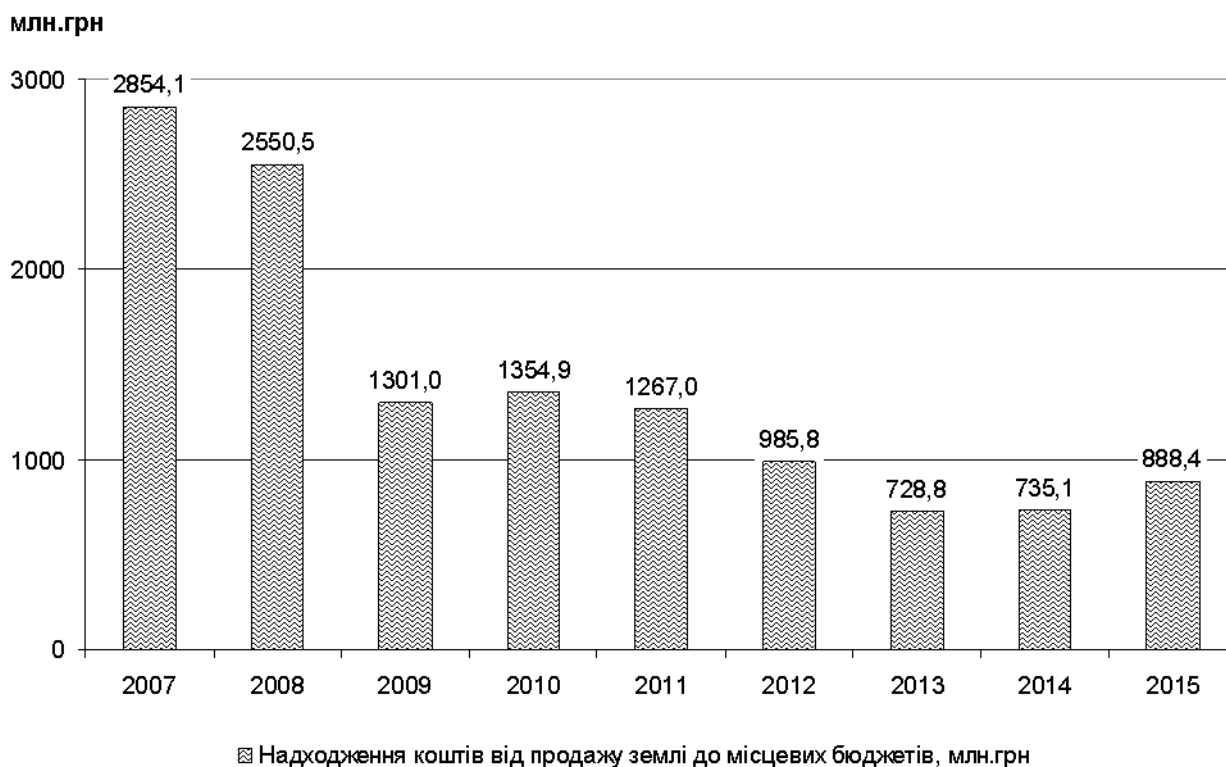

Рис. 3.12. Динаміка надходження коштів від продажу землі до місцевих бюджетів (розраховано за даними Державного казначейства України)

На зміни в дохідній частині Зведеного бюджету України негативно впливає чимало факторів, зокрема: тіньові схеми ведення бізнесу, надання податкових пільг, неузгодженість потреб у податкових надходженнях із можливостями їх отримання; недосконалість правових норм щодо забезпечення державного контролю у процесі управління ресурсами, низька частка власних доходів місцевих бюджетів, що спричиняє збільшення обсягів міжбюджетних трансфертів.

Однак основними причинами такого різкого зниження надходжень коштів від продажу земельних ділянок слід вважати економічну кризу в країні та непередумані зміни до земельного законодавства, зокрема, щодо зміни повноважень територіальних громад із розпорядження землями державної власності у межах населених пунктів і передачі розпорядження сільськогосподарськими землями Держгеокадастру України.

Основними фіскальними інструментами, які використовуються для регулювання процесів володіння та користування земельними активами, є земельний податок та орендна плата з юридичних та фізичних осіб

[48]. У структурі надходжень плати за землю (вона включає всі названі вище платежі) до Зведеного бюджету України (плата за землю повністю надходить до місцевих бюджетів) 2007 року найбільшу питому вагу становить земельний податок з юридичних осіб (72 %). Частка земельного податку з фізичних осіб, орендної плати з фізичних та юридичних осіб дорівнює відповідно 4, 4 і 19,9 % (рис. 3.13). Тобто основним фіскальним інструментом на той час був земельний податок з юридичних осіб.

У структурі досліджуваного показника у 2015 року відбулися значні зрушення. Так, найбільшу питому вагу (63,5 %) має орендна плата з юридичних осіб. Частка земельного податку з юридичних осіб становила 24 %, орендної плати з фізичних осіб – 9,2, земельного податку з фізичних осіб – 3,4 % .

У регіональному розрізі найбільші надходжень орендної плати з юридичних осіб до Зведеного бюджету України 2014 року мали Дніпропетровська область – 1204,9 та м. Київ – 1055,3 млн грн, відповідно. В АРК, Волинській, Закарпатській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях та м. Севастополь цей показник був менший ніж 100 млн. грн (рис. 3.15). Деяка інша динаміка характерна для питомої ваги орендної плати з юридичних осіб, а саме: Дніпропетровська область – 71,9 %, Сумська – 78,0, Черкаська – 74,9, Чернігівська – 73,8, м. Севастополь – 71,7 %. Найменший цей показник зафіксовано в Закарпатській та Чернівецькій областях – 46,9 %.

Слід зазначити, що у зв'язку із внесенням змін до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» № 71-VIII від 28.12.2014 р. надходження плати за землю стало однією із складових податку на майно (п.п. 265.1.3 ПКУ). Наразі земельний податок є місцевим (п.п. 10.1.1 ПКУ), а не загальнодержавним (як це було до набуття чинності законом № 71-VIII 2015 року), який устанавлюється органами місцевого самоврядування у порядку, визначеному Податковим кодексом України. Тобто плата за землю вноситься у вигляді земельного податку (власниками та постійними користувачами земельних ділянок) або орендної плати за землі державної та комунальної власності (орендарями таких земель) і зараховується до місцевих бюджетів.

Закон № 71-VIII значно спростив процедуру визначення ставок, прибравши їх надмірну деталізацію. Однак різкий перехід земельного податку до розряду місцевих спричинив певні зміни, а саме Законом

передбачено, що органи місцевого самоврядування до 25 грудня року, що передує звітному, подають відповідному контролюючому органу за місцезнаходженням земельної ділянки рішення щодо ставок земельного податку та наданих пільг з його сплати юридичним та/або фізичним особам (п. 284.1 ПКУ). Зауважимо також, що Податковим кодексом України встановлено лише певні «порогові значення», а конкретні розміри ставок земельного податку визначаються рішенням органів місцевої влади, що певним чином впливає на зниження надходжень.

Територіальний земельно-господарський комплекс охоплює всю сукупність земель різних категорій, які залежно від таксономічного рівня регулювання та суб'єкта землекористування обмежуються площею адміністративної області чи району, територіальної громади базового рівня та суб'єкта господарювання (група підприємств, підприємство та домашнє господарство). Вибір форм та засобів фінансування розвитку територіального земельно-господарського комплексу пов'язується з формою власності на земельні ресурси та характером діяльності землекористувачів [118]. Виходячи із конституційно закріплених форм власності на земельні ресурси та форм їх постійного і тимчасового використання, виділяються такі сектори землегосподарювання: державного і муніципального управління, корпоративний та фермерських і домашніх господарств (рис. 3.13). Для диверсифікації та засобів фінансування територіального земельно-господарського комплексу необхідно сформувати певні стартові інституціональні передумови [266] (рис. 3.14).

До сектору державного управління входять суб'єкти землеволодіння та землекористування, діяльність яких пов'язана з використанням земель державної власності, а саме: суб'єкти аграрного підприємництва та науково-дослідні установи, які використовують землі сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній власності; державні лісгосподарські підприємства та науково-дослідні установи, яким згідно із Лісовим кодексом України надано право постійного лісокористування; бюджетні водогосподарські організації, які регулюють використання земель водного фонду державної власності.

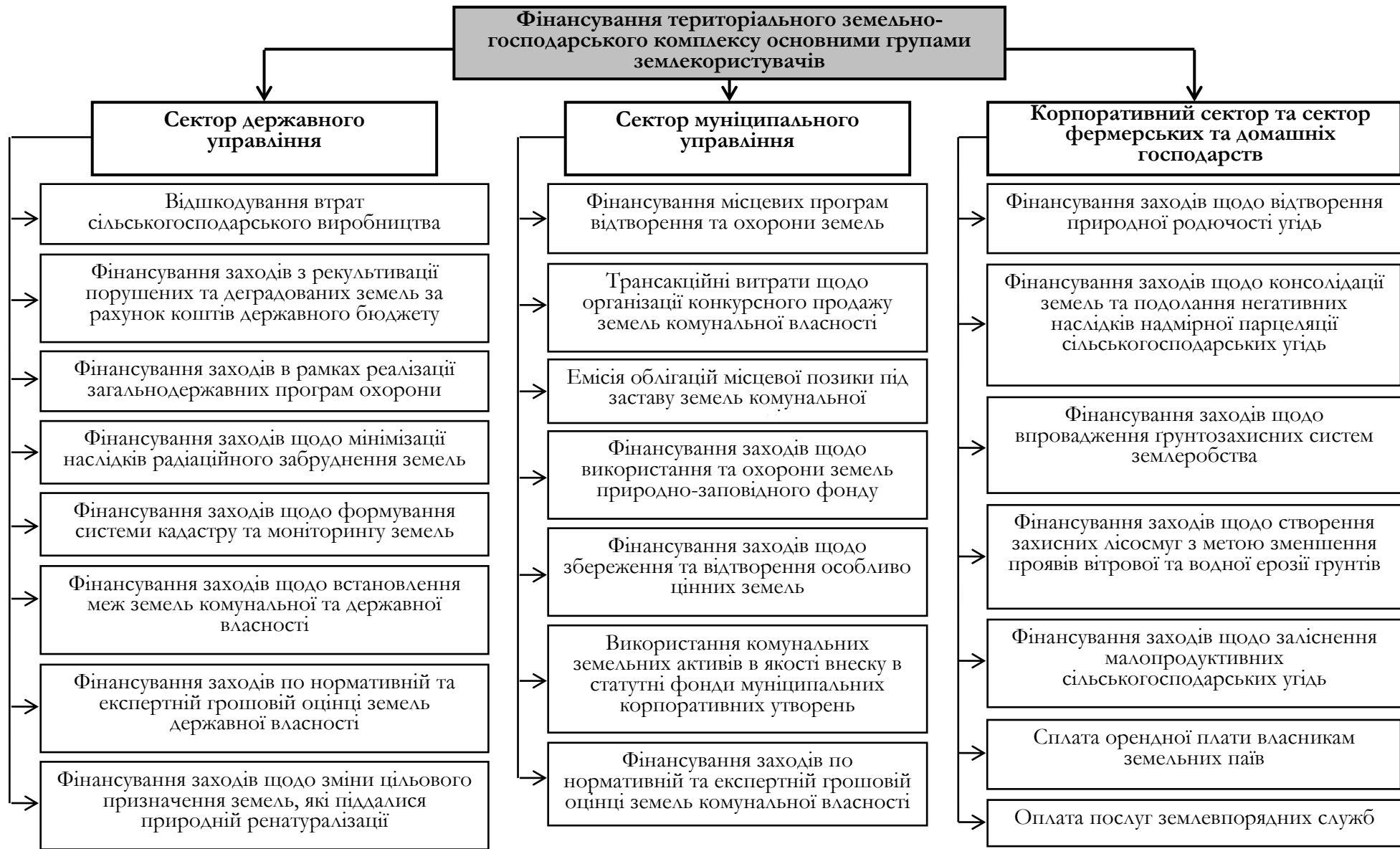

Рис. 3.13. Фінансування розвитку територіального земельно-господарського комплексу в розрізі основних секторів землекористувачів

Рис. 3.14. Структура форм та засобів фінансування територіального земельно-господарського комплексу

На сектор муніципального управління покладено фінансування місцевих програм відтворення та охорони земель, трансакційних витрат щодо організації конкурсного продажу земель комунальної власності, збереження та відтворення особливо цінних земель. Диверсифікація джерел фінансування розвитку територіального земельно-господарського комплексу на рівні муніципалітетів може бути забезпечена через емісію облігацій місцевої позики під заставу земель комунальної власності, а також використання комунальних земельних активів як внеску до статутних фондів муніципальних корпоративних утворень.

Потенційно найбільш сприятливе інституціональне підґрунтя диверсифікації джерел фінансування розвитку територіального земельно-господарського комплексу спостерігається в корпоративному секторі та фермерських і домашніх господарствах, оскільки такими джерелами тут є власні кошти, що не обмежує використання державного та місцевих бюджетів. У цьому секторі нарощення обсягів фінансування заходів щодо відтворення та охорони земель пов'язується з наявністю зовнішніх та внутрішніх стимулів.

Зовнішні впливають із загальнодержавних та регіональних пріоритетів раціонального землекористування, а внутрішні – з необхідності відтворення земельно-ресурсного потенціалу як важливої передумови підвищення рівня капіталізації аграрного бізнесу в цілому [46]. Певним дестимулятором нарощення обсягів фінансування відтворення й охорони земель є те, що більшість сільськогосподарських угідь перебуває в оренді, котра культивує виснажливе використання цієї складової земельно-ресурсного потенціалу тимчасовими землекористувачами.

Таким чином, сьогодні спостерігається надмірна обмеженість форм, засобів та джерел фінансового забезпечення проєктів відтворення та охорони різних категорій земель. Потенційним джерелом фінансування заходів щодо розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу можна вважати кошти Зведеного бюджету України, отримані внаслідок продажу земель. На жаль, у період 2007 – 2015 рр. обсяги таких надходжень постійно зменшуються у зв'язку з тим, що найбільш ліквідні земельні об'єкти вже продано в попередні роки, а наразі це відбувається без належних конкурентних засад. Також на національному, регіональному та муніципальному рівнях не закріплено норми про відрахування частини надходжень за продаж земельних ділянок на відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Подібна

ситуація із коштами, накопиченими в місцевих бюджетах за рахунок надходжень плати за землю (земельного податку та орендної плати з юридичних та фізичних осіб). Варто повернути практику кінця 90-х років, коли частина надходжень плати за землю в обов'язковому порядку спрямовувалася на заходи, пов'язані з відтворенням та охороною земель.

Диверсифікація форм і засобів фінансування територіального земельно-господарського комплексу має виходити з того, до якого сектору належить конкретний землекористувач: державного чи муніципального управління, корпоративного сектору чи домашніх господарств. У секторі державного управління основними джерелами фінансування є кошти Державного та місцевих бюджетів, а також ті, що отримані у зв'язку з реалізацією проектів у рамках міжнародних природоохоронних конвенцій. На рівні муніципального управління – це, крім коштів місцевих бюджетів, доходи муніципалітетів, одержані в наслідок емісії облігацій місцевої позики під заставу земель комунальної власності. У корпоративному секторі та секторі фермерських і домашніх господарств вагомим чинником нарощення обсягів фінансування проектів відтворення та охорони земель є стимули, які потребують додаткової інституціоналізації через внесення змін до чинного земельного законодавства.

Фінансово-економічний механізм проектного управління територіальним водно-господарським комплексом. Національна водна політика повинна спиратися на уявлення про те, що водне господарство – це, з одного боку, ресурс соціально-економічного розвитку держави, а з іншого – провідна природоохоронна галузь. Вода – невід'ємна складова господарського комплексу, невід'ємний компонент природного середовища, основа, що забезпечує сприятливі умови життєдіяльності. Отже, управління і водними ресурсами, і водним господарством повинно ґрунтуватися на механізмах та пріоритетах, що стимулюватимуть збалансований розвиток територіального водно-господарського комплексу.

Низький рівень забезпеченості нашої країни водними ресурсами та повсюдне погіршення їх якості вимагає чіткої структуризації пріоритетів державної політики підтримки проектів розвитку територіального водно-господарського комплексу та впровадження фінансово-економічного механізму їх забезпечення. Формування національної

водної політики має базуватися на основі принципів збалансованості, пропорційності, екологічної безпеки водокористування та охоплювати всі рівні ієрархії системи управління водними ресурсами: національний, регіональний (басейновий) та рівень місцевих територіальних громад. Крім того, водна політика має охоплювати широкий спектр економічних підойм, які максимальною мірою враховуватимуть специфіку водокористування у промисловому секторі, сільськогосподарському водокористуванні, водопостачанні житлово-комунального господарства тощо. (рис. 3.15).

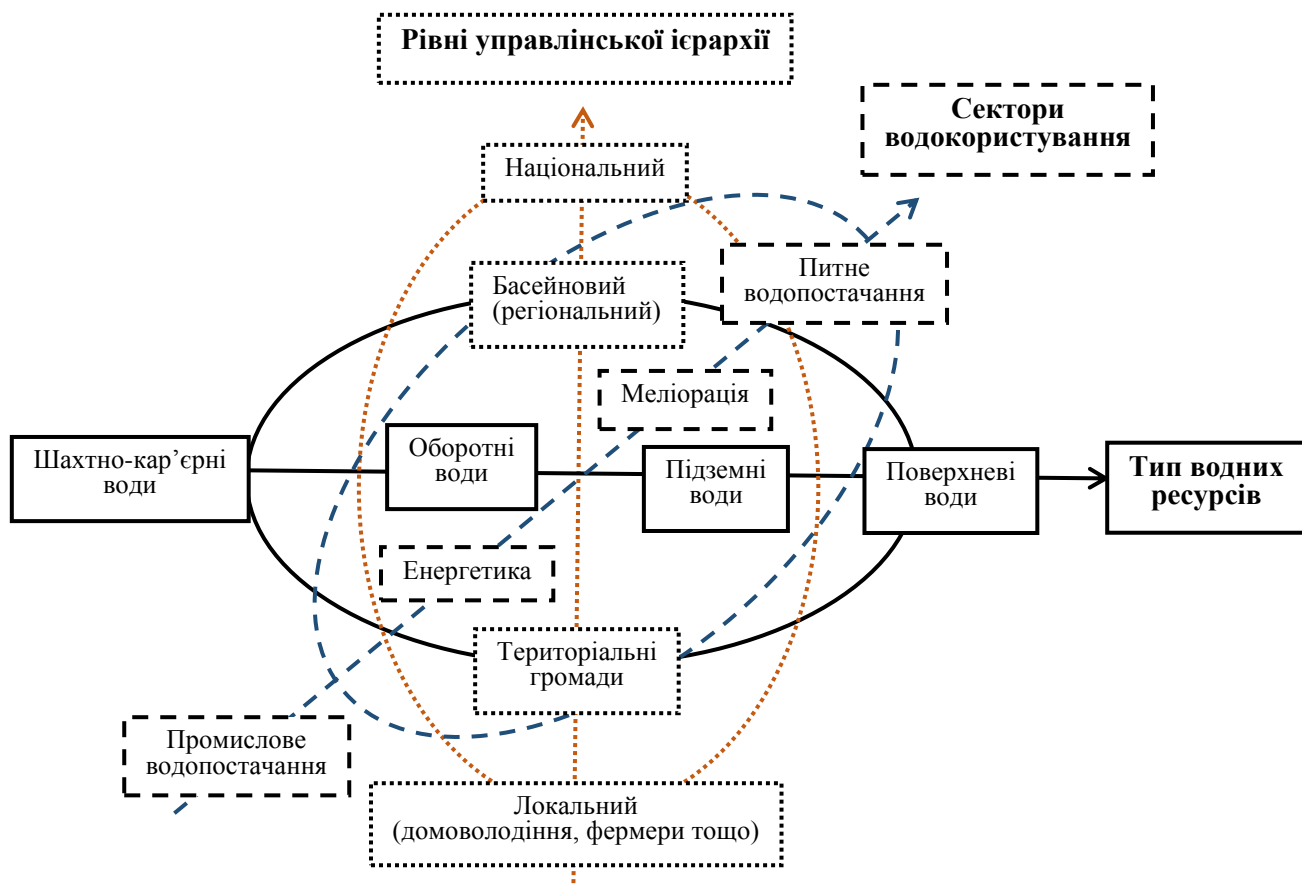

Рис. 3.15. Сфери пріоритетів державної підтримки проектів проектів розвитку територіального водно-господарського комплексу

Основними фінансовими джерелами реалізації наведених пріоритетів розвитку водогосподарського комплексу є кошти підприємств-водокористувачів, кошти інвесторів, кошти бюджетів всіх рівнів. Формування бюджету здійснюється за рахунок плати за користування водними й іншими ресурсами водних об'єктів (плата за спеціальне водокористування). Стійкість бюджетного фінансування

державних цільових програм забезпечується створенням відповідних цільових бюджетних фондів. Першочерговим завданням є залучення коштів підприємств-водокористувачів на цілі реалізації водозахисних і водогосподарських програм, яке розв'язується в першу чергу за рахунок пред'явлення відповідних нормативних вимог з виконання програмних заходів. Для цього використовуються проектний підхід і механізм нормування водокористування. По всіх видах збитків і категоріях водогосподарських і водно-екологічних ризиків на законодавчому рівні здійснюється чітке розмежування сфер і меж відповідальності держави, місцевого самоврядування, організацій і громадян за відшкодування збитків. В цілях створення необхідних фінансових резервів здійснюється планомірний перехід до системи страхування водогосподарських і водно-екологічних ризиків, що виникають при нераціональному водокористуванні і небезпеці шкідливого впливу водогосподарського комплексу на природні водні об'єкти.

По напрямках водогосподарської діяльності, пов'язаних з наданням послуг і постачанням водних ресурсів як товарної продукції, здійснюється державне стимулювання водогосподарського будівництва, ефективного функціонування водогосподарської інфраструктури. За рахунок законодавчих заходів створюються сприятливі умови для залучення інвестицій реформування і розвитку водогосподарського комплексу. Здійснюється передача водних об'єктів у тривале користування, а водогосподарських об'єктів – у власність. Розвиток ринкових відносин у водному господарстві здійснюється на основі ефективної тарифної, інвестиційної, амортизаційної і антимонопольної політики.

Ієрархізована структура пріоритетів державної підтримки проектів розвитку територіального водно-господарського комплексу запропонована у табл. 3.3.

Необхідність переведення водного господарства на модель сталого розвитку викликана потребою в уповільненні негативних тенденцій використання водних ресурсів та у прискоренні інноваційного оновлення матеріально-технічної бази водоспоживання. Проблема посилюється різною природою організаційних та технічних колізій водокористування у різних галузях національної економіки через специфіку технологічного процесу, водомісткість готової продукції та технічний рівень інфраструктури використання водних ресурсів.

Таблиця 3.3.

Пріоритети державної підтримки проектів розвитку територіального водно-господарського комплексу

Пріоритети державної підтримки	Ієрархічні рівні системи управління водними ресурсами			
	Національний	Басейновий (регіональний)	Рівень територіальних громад	Домоволодіння/фермери
	Суб'єкти управління			
	ВРУ, КМУ, Мінприроди, Держводагенство. тощо	Басейнові управління, Облводгоспи	Місцеві Ради, Держадміністрації, асоціації водокористувачів	Індивідуальні домоволодіння та підприємницькі структури
Упровадження системи інтегрованого управління водними ресурсами	Удосконалення нормативно-правової бази та організаційної структури водогосподарського комплексу,	Розробка та виконання планів управління басейнами річок, застосування економічної моделі цільового фінансування заходів у басейнах річок	Утворення басейнових рад малих річок, формування асоціацій водокористувачів	Інформаційне забезпечення та проведення роз'яснювальної роботи щодо переваг інтегрованого управління водними ресурсами
Фінансово-економічне забезпечення модернізації інфраструктури водогосподарського комплексу	Розробка законодавчих актів щодо імплементації сучасних форм залучення приватного капіталу у сферу водокористування (ДПП, концесія, оренда), забезпечення цільового використання бюджетних коштів	Формування переліку інвестиційно привабливих об'єктів водогосподарської інфраструктури, створення сприятливих умов для залучення інвестицій	Розробка пропозицій щодо спільного інвестування модернізації інфраструктури локальних об'єктів водогосподарського комплексу, реклама та просування власних пропозицій	Активна громадянська позиція та ініціатива щодо спільного фінансування об'єктів ВГК

Закінчення таблиці 3.3.

Забезпечення розвитку меліорації і	Удосконалення нормативно-правової бази управління водними ресурсами та здійснення моніторингу вод	Забезпечення експлуатації реконструкції і модернізації інженерної інфраструктури меліоративних систем із створенням цілісних технологічних комплексів	Інженерний захист від підтоплення с/г угідь і населених пунктів, розташованих у межах меліорованих територій	Підтримка сталого функціонування та екологічної безпеки меліоративних систем
Захисту населених пунктів і сільськогосподарських угідь від шкідливої дії вод	Розвиток організаційної структури водогосподарського комплексу для забезпечення захисту територій від шкідливої дії вод, застосування сучасних методів спостереження та прогнозування паводків	Будівництво, реконструкція та капітальний ремонт гідротехнічних споруд, захисних протипаводкових дамб, берегоукріплювальних споруд, розчищення та регулювання русел річок і водойм	Своєчасне, достовірне інформування населення та підприємств про можливість виникнення надзвичайної паводкової ситуації, а також про її наслідки, будівництво та реконструкція протизсувних і протиселевих споруд	Створення замкнутих (безстічних) систем виробничого водопостачання
Поліпшення екологічного стану та якості водних ресурсів	Імплементация водних директив ЄС, розроблення більш раціональних нормативів водокористування	Упорядкування споруд водовідведення, забезпечення екологічно безпечного функціонування дніпровських водосховищ тощо	Виконання місцевих програм відродження малих річок і водойм	Впровадження мало- і безводних технологій, забезпечення повторного використання стічних вод

Удосконаленням окремих підойм регулювання розвитку водного господарства перевести його на модель сталого розвитку надто проблематично. Тому першочергового значення набуває завдання формування інтегрованої системи, що дасть можливість узгоджувати сучасні потреби у водних ресурсах з майбутніми, забезпечувати баланс державних та корпоративних інтересів у господарському водокористуванні, вміло поєднувати ринкові важелі регулювання з адміністративними, зважувати правові суперечності щодо вилучення водної ренти та відшкодування збитків тощо.

Отже, для вирішення проблем у сфері водокористування водні ресурси слід розглядати як стратегічний ресурс, котрий має щонайважливіше значення у забезпеченні економічного розвитку регіону та стійкості біосфери.

Для реалізації проектів розвитку територіального водно-господарського комплексу необхідні фінансові ресурси. У зв'язку з умовами, що сформувалися в Україні, забезпечення належного рівня фінансової підтримки малоймовірно, що потребує нових підходів до цього процесу, які б дали змогу ефективно використовувати наявні ресурси із залученням інноваційних механізмів.

Останні передбачають розробку принципово нових підходів до пошуку і впровадження ефективних форм і методів фінансової підтримки [54]. Основна їх відмінність від консервативних полягає у новизні використання для конкретної країни або перспективність впровадження. У процесі розробки інноваційних механізмів необхідно враховувати низку умов. По-перше, складність впровадження нового інструментарію. Протягом останніх десятиліть формувалися особливості та каркас функціонування системи. Коли виникла необхідність змін, то, зрозуміло, що система намагатиметься зберегти свою специфіку, а саме внутрішній спротив будь-яким трансформаціям. Це явище є закономірним і його необхідно враховувати у процесі реалізації державної політики. По-друге, повільне впровадження реформ та їх значна декларативність. Реалії сьогодення свідчать, що уряд прагне реформувати національну економіку з метою її модернізації та адаптації до європейських вимог, але часові показники є досить розмиті. По-третє, значний вплив неекономічних факторів на процес прийняття рішень щодо виділення фінансів, що може нівелювати будь-яке рішення про підтримку певного проекту. Часто виникає ситуація, за якої необхідно виконувати роботи з поліпшення ефективності водоочисних

споруд або комплекс водоохоронних заходів, але кошти на це не можна виділити через неврегульованість такої процедури.

Основними механізмами фінансової підтримки сталого розвитку ВГК є такі:

державна допомога, котра сьогодні є переважаючою формою і забезпечує функціонування комплексу. Позитивною ознакою є охоплення її регіональних складових, що сприяє реалізації державної політики у водній сфері;

використання ресурсів українських приватних структур, що має незначне поширення, але володіє суттєвим потенціалом;

застосування ресурсів зарубіжних приватних структур, що внаслідок неврегульованості українського законодавства та інших факторів найімовірніше є потенційною формою;

залучення ресурсів міжнародних організацій, як донорів коштів, що надходять до систем комплексу під окремі проекти. Особливо значні перспективи має кредитна реалізація порівняно невеликих проектів місцевого рівня, які не досить тривалі у часі;

використання ресурсів внутрішнього потенціалу ВГК, які ним генеруються, для реалізації конкретних заходів. У разі залучення цих коштів для проектів підтримки сталого розвитку необхідно останні структурувати з метою визначення найбільш пріоритетних цілей. Найкращим варіантом є використання всіх шляхів фінансової підтримки, проте з багатьох причин, він малоімовірний. Як правило діє кілька варіантів, які доповнюють один одного, проте використання окремих із них неможливе через внутрішні проблеми держави.

На нашу думку, у зв'язку із значною кількістю та складною структурованістю інноваційних механізмів фінансового забезпечення (рис. 3.16), їх можливо розподілити на кілька похідних груп, які, за необхідності, також можна диференціювати.

Розподіл механізмів значною мірою ґрунтується на врахуванні часових особливостей їх прояву. Як правило, первинними серед них є ті, на основі яких формувалися фінансові відносини комплексу, тобто вони безпосередньо стосуються процесу розвитку і підтримки необхідного рівня функціонування ВГК. Такими можуть бути інструменти державного фінансування розвитку комплексу та приклади використання внутрішніх фінансових ресурсів.

Вторинні (похідні) механізми формуються на основі первинних і можуть включати такі інструменти, як капіталізація, рентні відносини,

корпоратизація тощо. Важливою передумовою активізації цих механізмів є урегульованість відносин між комплексом та іншими суб'єктами, які беруть участь в економічних процесах, пов'язаних з водними ресурсами. Третинні (похідні) механізми можуть визначатися такими діями, як випуск водних акцій (на основі діяльності комплексу), фінансова кластеризація тощо.

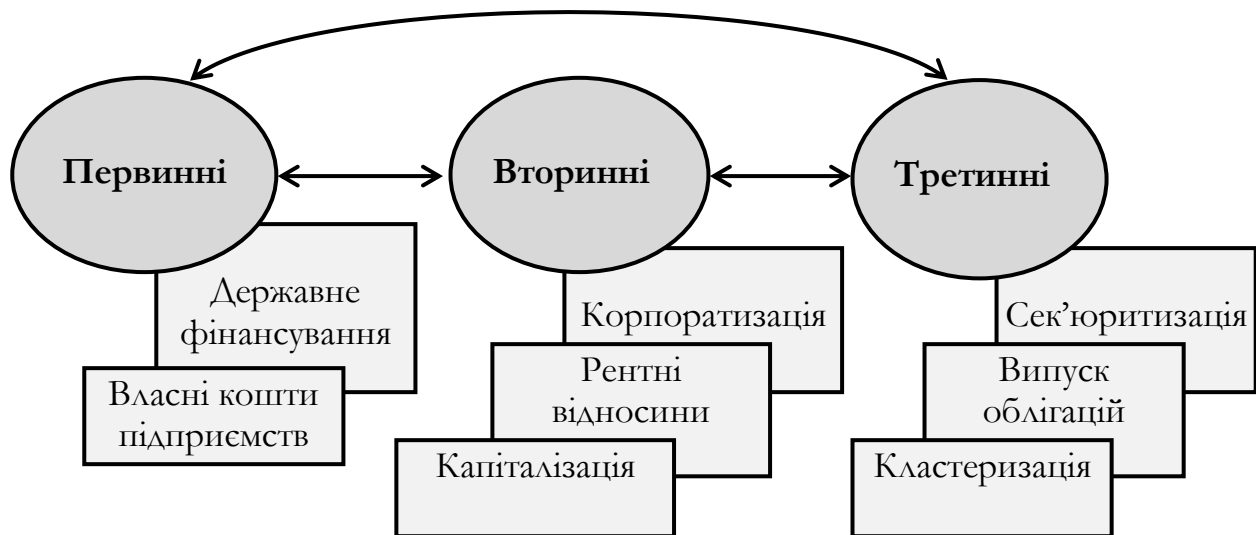

Рис. 3.16. Структура механізмів фінансового забезпечення сталого розвитку територіальних водно-господарських комплексів

Чим вищий рівень розвитку держави, тим ширше використання механізмів фінансового забезпечення, зокрема для підвищення ефективності комплексу. Наприклад, у США знайшли застосування всі наведені вище групи механізмів. Аналогічне стосується і країн ЄС. Важливо відзначити, що досліджувані механізми можуть визначатися наявністю як інноваційного, так і консервативного потенціалу, що пов'язано із впливом застарілих тенденцій (рис. 3.17). Основною причиною цього можуть бути: спільне поле діяльності механізмів (коли всі без винятку інструменти функціонують у межах єдиного державного простору з усім притаманним йому набором факторів впливу); наслідкова дія тенденцій (через комплексність впливу кожний механізм або група зазнають дії інших процесів); низький рівень розвитку інституційного середовища, що спричиняє генерацію протилежних процесів; не досить чіткі межі розвитку інструмента (часто використання одного з них має консервативний характер, а після проходження певної

межі – набуває ознак інноваційності). Відповідно, виділені групи механізмів значно різняться за можливим проявом інноваційності: найвищий її рівень імовірний у другій та третій групах, найнижчий – в першій. Це можливо пояснити тим, що віддалення від таких форм підтримки, наприклад, як державна формує сприятливі передумови для більш інтенсивного використання новітніх форм.

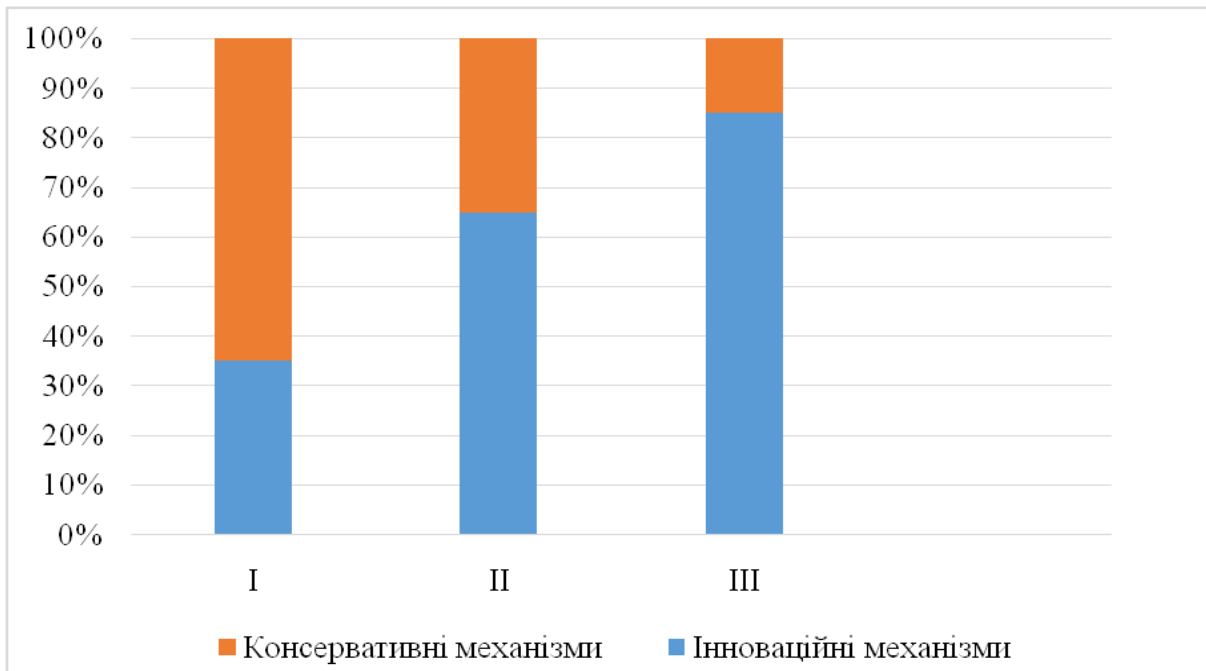

Рис. 3.17. Рівень впливу інноваційних та консервативних тенденцій на різні групи механізмів

Розглянемо більш докладно місце і значення виділених груп механізмів щодо процесів фінансового забезпечення. Первинні механізми, що характеризуються значним часовим потенціалом і впливом консервативних тенденцій, є найбільш апробованою результативною формою фінансування протягом останніх десятиліть. Разом з тим їх використання виявляє низку проблем, котрі суттєво впливають на ефективність функціонування ВГК в цілому та, відповідно, забезпечення сталого розвитку. Наприклад, застосування такого механізму, як державна підтримка сприяє реалізації базових функцій комплексу на тлі постійного декларування дефіциту фінансових ресурсів. Внутрішні фінансові ресурси, які генерує ВГК, є

ефективним джерелом фінансового забезпечення, зокрема його сталого розвитку.

Вторинні механізми є похідними, визначаються перехідним часовим потенціалом формування та меншим впливом консервативних тенденцій порівняно з попередньою групою і перебувають переважно на стадії впровадження. Для їх успішної апробації необхідні відповідні передумови та сформоване інституційне середовище. Разом з тим за умови активації вони можуть сприяти формуванню значних фінансових ресурсів для потреб сталого розвитку комплексу. Капіталізація є більш загальним процесом і полягає в залученні ресурсів (у тому числі природних) у суспільне виробництво з їх подальшою трансформацією у вартість (що сприяє формуванню доданої вартості) [27]. Доцільність проведення капіталізації пояснюється тим, що значна кількість природних ресурсів недокапіталізовані, чим суттєво ускладнюється їх вихід на ринок та участь у всіх його процесах. Лісові, водні, земельні ресурси в основному перебувають на доринковій стадії, яка унеможливає їх вихід на ринок із тими інструментами, що визначають активне позиціонування. Логічним наступним кроком капіталізації є проведення процедури сек'юритизації. Упровадження рентної політики уможливить наповнення бюджету з метою формування грошової бази для регулювання процесів ресурсозбереження на загальнодержавному рівні. Рентні відносини сприятимуть поліпшенню економічної ефективності комплексу та фінансуванню водної галузі на основі власних ресурсів (на противагу бюджетному фінансуванню) [22]. Процеси корпоратизації, подібно до ренти, дадуть змогу залучити додаткові фінансові ресурси для підтримки сталості ВГК. Унаслідок формування корпоративних структур із залученням систем комплексу, на основі їх діяльності виникають потужні фінансові потоки, які можливо спрямувати на сталість. Необхідною умовою таких потоків є прибутковість корпорацій.

Третинні механізми за своїм походженням також є похідними і визначаються початковим часовим потенціалом та незначним впливом консервативних тенденцій. У зв'язку з не досить сприятливими умовами середовища вони перебувають на стадії впровадження. Сек'юритизація – це процес, заснований на формуванні активів або прав власності, які в разі передачі спеціальній структурі стають основою для випуску цінних паперів. У свою чергу, вихід на ринок цінних паперів дасть змогу залучити додаткові фінансові ресурси для підтримки процесів сталого

розвитку. На відміну від України, у західних державах акції водних компаній набули значного поширення і розглядаються як перспективне джерело отримання прибутку. Разом з тим використання цього механізму дає змогу залучати значні фінансові ресурси для підтримки сталого розвитку комплексу.

Крім виділених механізмів, для кращого залучення фінансових ресурсів доцільно запровадити принципи *фінансової кластеризації та фінансової концентрації*. Це можуть бути як перехідні форми, наприклад, між другою і третьою групами. Фінансова кластеризація передбачає формування кластерів, що пов'язані з комплексом, та полягає у формуванні подібних осередків фінансових організацій, які визначаються єдиною спрямованістю. Причому фінансові кластери за характером своєї діяльності можуть бути заздалегідь орієнтовані на потреби комплексу (найкращий варіант).

Якщо такі кластери сформовані за участю структур комплексу, це забезпечило кращий доступ його до необхідних фінансових ресурсів. У цьому випадку можливо провести аналогію з процесом утворення фінансово-промислових груп, до складу яких, крім промислових підприємств, входили і банківські установи. Стосовно ВГК, то фінансові кластери не належать безпосередньо до його структур, але взаємодіють із ними.

Алгоритм активізації фінансових кластерів для потреб ВГК такий :

1. Формування кластера, визначення базових напрямів і особливостей його функціонування та можливостей контакту зі структурними одиницями.

2. Діяльність ВГК і генерація потреби в необхідних фінансових ресурсах (для реалізації проекту, завдання тощо).

3. Запит до організацій фінансового кластера щодо необхідних фінансових ресурсів.

4. Оцінка показників запиту, обґрунтування можливості надання необхідної допомоги.

5. Виділення необхідних фінансових ресурсів структурам комплексу. Прикладом фінансових кластерів для підтримки роботи ВГК є, зокрема, кластер з підтримки проектів модернізації водної інфраструктури, основна мета діяльності якого полягає у їх фінансовому забезпеченні на всіх рівнях. Також можна сформувати кластер з фінансового стимулювання розвитку ВГК (підтримка новітніх форм діяльності – капіталізації, корпоративізації, сек'юритизації тощо).

Безперечно, для початку фінансової кластеризації потрібна розвинута фінансова інфраструктура. На жаль, сьогодні кластеризацію можливо розглядати лише як перспективний захід. Визначальну роль у формуванні фінансової інфраструктури відіграє позиція держави, яка має забезпечити необхідні умови для цього.

Фінансова концентрація передбачає зосередження фінансових ресурсів у межах комплексу для реалізації проектів, спрямованих на підтримку сталого розвитку [187]. Безперечно, наразі в межах комплексу зосереджуються фінансові ресурси, які або генеруються ним, або надходять зовні, однак розподіляються вони не досить ефективно. Мова йде про чітку прив'язку ресурсів до проектів сталого розвитку. При використанні механізмів необхідно чітко орієнтуватися на відмінності та особливості розвитку комплексу. Зрозуміло, що механізми в межах групи можуть ефективно використовуватися в одному регіоні та не знайти застосування – в інших. Це значною мірою пов'язується з просторовими особливостями розвитку ВГК, перебігом екологічних та економічних процесів.

У процесі активізації механізмів сталого фінансування територіальних водно-господарських комплексів необхідно враховувати такі особливості :

1. Загальний рівень розвитку регіону, що здійснює вирішальний вплив на можливості активізації певного механізму. Якщо регіональний розвиток високий, сформована достатня фінансово-економічна інфраструктура, генеруються значні потоки, створюються сприятливі умови для включення ВГК в ці процеси та можливості використання інноваційного інструментарію. Тобто виникає імовірність застосування фінансових інструментів, що, у свою чергу, позитивно впливає на процеси сталого розвитку ВГК. Разом з тим можливі певні винятки. Наприклад, якщо для регіону характерні не досить високі показники розвитку, існують проблеми щодо державного фінансування, залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій, зарубіжна кредитна установа надає кошти для впровадження, наприклад, бізнес-інкубатора. Останній поєднує низку приватних структур із можливістю залучення до цього наукових організацій, забезпечує доступ до ресурсів, що дає змогу використання таких інструментів, як фінансова кластеризація та інші. Таким чином, це є зразком точкових проектів, які не змінюють загальну ситуацію в регіоні, а визначаються локальним використанням.

2. Показники розвитку ВГК у вимірі «запаси – використання – екологічна безпека», кожна складова якого потребує роз'яснення, адже разом вони характеризують специфічні аспекти процесу сталого розвитку на рівні регіону. Запаси – це наявні водні ресурси, які можливо використовувати для задоволення потреб. Під водні запаси, наприклад, можливо випускати водні акції, які будуть котируватися на біржах. Процеси використання (забір, споживання, водомісткість) забезпечують більш широкий простір для впровадження інструментарію, наприклад корпоратизації, капіталізації, рентної політики. Екологічна складова визначається залученням практично тих самих інструментів, що і для використання. Орієнтуючись на ці виміри, важливо, щоб водні системи регіонів не зазнавали надмірного економічного тиску інноваційних інструментів. Характерною може бути ситуація, коли існують сприятливі умови для запровадження механізму, його активізують, отримують позитивні результати, а водні ресурси внаслідок цього не відчують позитивних змін. Зрозуміло, що регіони-лідери за складовими мають більше можливостей для впровадження інноваційних інструментів (на відміну від аутсайдерів), що необхідно враховувати в державних стратегіях сталого розвитку.

3. Політичні фактори впливу, позиція місцевих органів влади щодо необхідності забезпечення сталого розвитку комплексу. Для ефективного впровадження новітнього інструментарію місцева влада повинна дієво підтримувати ці проекти та формувати сприятливі умови для їх активізації та реалізації. У багатьох випадках саме місцеві органи влади стримують процес упровадження новітніх підходів через власні інтереси.

4. Удосконалення законодавчого й нормативно-правового регулювання водокористування, а саме: корегування та доповнення Водного кодексу України; вирішення питань користування землями водного фонду та освоєння повенебезпечних територій річок; розробка системи відповідних підзаконних актів і всієї нормативно-правової бази загалом. Остання має стимулювати інноваційні та інвестиційні процеси у водному господарстві, забезпечувати державну підтримку водоохоронної діяльності.

Необхідно створити ефективну систему моніторингу водних об'єктів і гідротехнічних споруд з метою прогнозування їх стану й інформаційного забезпечення прийняття обґрунтованих рішень щодо використання та охорони водних ресурсів, запобігання надзвичайним

ситуаціям на водних об'єктах і прилеглих до них територіях, гарантування безпечної експлуатації гідротехнічних споруд.

5. Вдосконалення економічних методів державного регулювання використання й охорони водних об'єктів та їх раціональне поєднання з адміністративними методами, що передбачає збільшення надходжень палати за спеціальне водокористування; цільове використання накопичених водно-ресурсних платежів; диференціацію ставок плати залежно від комплексної економічної оцінки водно-ресурсного потенціалу басейнів річок; створення системи страхування в галузі використання й охорони водних об'єктів та експлуатації гідротехнічних споруд.

6. Завершення формування ефективної структури системи інтегрованого управління, що базуватиметься на басейновому принципі і включатиме широкий спектр методів екологічного та водогосподарського менеджменту.

7. Чітке визначення координат і напрямів політики впровадження інноваційного інструментарію, необхідною умовою якою є наявність окреслених меж та орієнтирів їх розвитку. У протилежному йтиметься про теоретичний підхід до питання, який може бути загрозою для всього процесу. Зазначені напрями впливу можуть бути визначені як на державному, так і регіональному рівні. Кращим варіантом можна вважати такий, коли на центральному рівні формується загальнодержавна стратегія розвитку і залучення новітнього інструментарію для забезпечення сталого розвитку водогосподарського комплексу України, а регіональні в контексті загальних позицій визначають свої пріоритети, виходячи з локальних особливостей. Напрями політики впровадження інструментів можливо обґрунтувати в межах одного законодавчого акта або внести правки до чинних правових документів, що стосуються особливостей розвитку ВГК. Перший шлях є більш радикальним і потребує значних зусиль, тоді як другий полягає тільки в коригуванні правової бази [192].

8. Рівень готовності місцевого бізнесу до впровадження зазначених механізмів, зважаючи на приватну орієнтованість. Приватна ініціатива є важливим аспектом упровадження інноваційних механізмів, тому позиція місцевого бізнесу є важливою. Використання лише державних ініціатив вже показало свій потенціал, тому для набуття якісних форм та ефективності необхідна зацікавленість потужних компаній у сталому розвитку водогосподарського комплексу України. Цього можливо

досягти за умов, що місцеві компанії чітко визначили свої перспективи у подібних проєктах. Наприклад, банківська установа може долучитися до активізації інноваційних механізмів фінансування сталого розвитку, зважаючи на майбутні дивіденди від проведення цих операцій. Місцевий бізнес має стати основним приватним суб'єктом для використання інноваційних механізмів.

Фінансово-економічний механізм проєктного управління територіальним лісогосподарським комплексом. Фінансування сталого (стабільного і гарантованого протягом певного конкретно визначеного періоду часу) розвитку територіального лісогосподарського комплексу, у тому числі за принципами проєктного управління загалом плані в частині, в якій недостатньо реальних можливостей переходу на переважно вузькоцільове (проєктне) управління об'єктами або групами лісогосподарських об'єктів. За своєю глибинною сутністю це розгалужена та різноманітна за характером її складових система заходів щодо організації та інституціонального забезпечення фінансування процесів відтворення, відновлення та охорони лісоресурсного потенціалу, спрямованих на поступове збільшення площі лісових насаджень, їх раціональне в просторове розміщення, поліпшення породного складу лісів. Наразі фінансування в цій сфері відбувається переважно шляхом застосування важелів, характерних для командо-адміністративної системи. Ринково орієнтовані вимоги враховуються недостатньо і мають надто звужену базу застосування, що значною мірою спричинено тим, що фінансові механізми у спектрі пріоритетів соціально-економічного розвитку територіальних утворень, тим більше на рівні громад, переважно сприймаються як малозначущі, а в непоодиноких випадках загалом практично ігноруються з погляду розуміння їх важливості місцевим населенням та відповідно, виборними керівниками територіальних громад, котрі здебільшого приділяють увагу співпраці із підприємницькими структурами у промисловому та агропромисловому виробництві. Все це потребує розробки інституціонального підґрунтя впровадження сучасних форм та засобів фінансового забезпечення розвитку територіального лісогосподарського комплексу.

Територіальний лісогосподарський комплекс являє собою єдність суб'єктів підприємництва, лісових та лісогосподарських активів у

процесі господарського освоєння лісоресурсного потенціалу та його залучення у відтворювальний процес. Фінансування територіального лісогосподарського комплексу відбувається в таких формах: бюджетне забезпечення лісовідновлення (спрямування бюджетних коштів постійним лісокористувачам); забезпечення лісогосподарських та лісоохоронних проєктів на основі використання коштів, отриманих державними та приватними суб'єктами лісогосподарського підприємництва на основі госпрозрахункової діяльності; накопичення фінансових ресурсів суб'єктами лісогосподарського підприємництва внаслідок відшкодування втрат відповідного виробництва; забезпечення природоохоронних заходів у частині відтворення лісоресурсного потенціалу за рахунок екологічного податку та рентної плати, які концентруються в Державному та місцевих бюджетах. На жаль, існуюче інституціональне середовище функціонування територіального лісогосподарського комплексу не дає можливості повною мірою використати потенціал капіталізації лісових благ за рахунок розширення форм та засобів фінансового забезпечення відтворення лісоресурсного потенціалу та модернізації лісогосподарської інфраструктури [47].

Основою фінансування територіального лісогосподарського комплексу є кошти державних галузевих підприємств (постійних лісокористувачів), отримані у процесі здійснення госпрозрахункової діяльності (продаж необробленої деревини, продаж продукції первинної та поглибленої лісопереробки, використання несировинних якостей лісу та потенціалу мисливського господарства).

Екологічно збалансоване відтворення і використання лісових ресурсів потребує достатнього фінансування, а також ефективно діючого фінансового механізму. Як відомо, наразі фінансування лісогосподарських заходів відбувається за рахунок бюджетних і власних коштів. До останніх відносяться виручка від реалізації лісопродукції, кошти за відстріл лісової фауни, прибуток від іншої господарської діяльності, частка амортизаційних відрахувань та інші фонди – заборгованість підприємства, зокрема перед бюджетом за податками, соціальним страхуванням тощо. Фінанси лісового господарства створюються за рахунок різних джерел і використовуються для відтворення й використання лісових ресурсів, забезпечення поточних витрат, стимулювання працівників лісогосподарського виробництва тощо. Вони можуть також формуватися інвестицій, кредитів, коштів

міжнародних організацій, які спрямовуються на розвиток лісового господарства тощо.

Бюджетні кошти, у свою чергу, використовуються для лісовпорядкування; проектно-вишукувальних та науково-дослідних робіт; лісокультурних, допоміжних і лісогосподарських заходів; рубок, пов'язаних з веденням лісового господарства; ліквідації захаращеності; охорони лісів від пожеж; боротьби зі шкідниками і хворобами лісу; на ведення мисливського господарства; утримання державної лісової охорони. Крім того, з бюджету можуть фінансуватися заходи щодо створення захисних лісових насаджень та полезахисних лісових смуг на землях інших землекористувачів. Прохідні рубки, вибіркові санітарні рубки, пов'язані з реконструкцією деревостанів, суцільні санітарні рубки та ліквідація захаращеності можуть використовуватися за рахунок бюджетних коштів лише у випадках, коли витрати на них перевищують надходження від реалізації деревини.

Об'єктами фінансових відносин є фінансові ресурси, що являють собою передусім грошові нагромадження і доходи, які створюються у процесі розподілу й перерозподілу виручки та прибутку лісогосподарських підприємств і зосереджуються у відповідних фондах для забезпечення відтворення й охорони лісових ресурсів. Частина коштів підприємства у фондовій і нефондовій формі, які формуються у результаті розподілу виробленого продукту, залучаються до діяльності підприємства з різних джерел і спрямовуються на забезпечення розширеного відтворення і використання лісових ресурсів та ведення лісового господарства. Крім того, фінансові ресурси підприємств галузі в окремих випадках формуються за рахунок випуску цінних паперів.

Фінансова діяльність лісогосподарських підприємств може бути організована на підставі комерційного розрахунку, неприбуткової діяльності та кошторисного фінансування. За планово регульованої економіки вживався термін господарський розрахунок, згідно з яким лісове підприємство покриває свої витрати, тобто за рахунок прибутку, за рахунок виручки від реалізації продукції, що відображає економічні відносини між державою і суб'єктами господарювання. В ринковій економіці частіше вживається поняття комерційний розрахунок, проте вони мають подібні принципи: надання підприємствам самостійності, самоокупність і самофінансування, прибутковість, фінансова відповідальність.

Господарська самостійність означає, що підприємства можуть розпоряджатися своїми фінансовими ресурсами на власний розсуд, визначати напрями їх вкладання своєю діяльністю. При цьому держава встановлює певні правила поведінки, закони, яких потрібно дотримуватися. Самоокупність означає покриття витрат за рахунок отриманих доходів, а прибутковість – спроможність підприємства за рахунок власних ресурсів не тільки покривати витрати, а й отримувати прибуток [84]. Самофінансування передбачає покриття витрат за рахунок отриманого прибутку та кредитів, які також погашаються за рахунок прибутку. Суть принципу фінансової відповідальності полягає в тому, що підприємство несе повну відповідальність за результати своєї діяльності. Розглянуті принципи за умов планової економіки застосовувалися не повною мірою, оскільки підприємства не мали повної фінансової самостійності і значною мірою залежали від держави, а частина витрат фінансувалася з державного бюджету.

Наступним методом організації фінансової діяльності лісогосподарських підприємств є неприбуткова діяльність. Цей метод застосовується до соціально значущих галузей, які надають продукцію і послуги, що мають бути доступними для всього населення. Щодо кошторисного фінансування, то воно полягає у виділенні коштів з державного бюджету і базується на таких принципах, як плановість, підзвітність виділених коштів, цільовий характер фінансування, надання коштів залежно від фактичних результатів діяльності.

Стосовно лісового господарства, то воно фінансується за кошторисним методом, а також здійснює комерційну діяльність. Кошторисне фінансування здійснюється тому, що підприємства цієї галузі в сучасних умовах не мають достатньо коштів для своєї діяльності через низьку прибутковість, а також тому, що охорона і відтворення, захист лісів мають надзвичайно важливе загальносуспільне значення.

Для ефективного використання фінансових ресурсів і управління фінансами підприємств застосовується відповідний механізм. На основі узагальнення визначень різних науковців можна виділити такі складові фінансового механізму, як фінансове забезпечення (включає самофінансування, кредитування, бюджетне асигнування та інше), фінансові важелі (податки, збори, амортизація, кредит, штрафи та інше), фінансові методи (оподаткування, кредитування, інвестування тощо), а також правове, інформаційне і нормативне забезпечення.

Особливості фінансового механізму у сфері відтворення й використання лісових ресурсів визначаються його цілями, які, крім таких загальних для діяльності всіх підприємств як отримання прибутку, забезпечення стійкого фінансового стану та інше, мають цілі природоохоронного характеру – відтворення та охорона лісів, посилення їх екологічних, соціальних, рекреаційних функцій, збереження природно-заповідного фонду тощо.

Фінансовий механізм відтворення і використання лісових ресурсів в методологічному аспекті являє собою логічно побудовану і впорядковану систему податкових, кредитних та адміністративних важелів, спрямованих на фінансове обслуговування виробничої, збутової та зовнішньоекономічної діяльності суб'єкта господарювання. Однак у цьому визначенні розглянуто не всі складові механізму, перш за все важелі, що відображають відтворення і посилення екологічних функцій лісових насаджень.

Вплив фінансового механізму на різні аспекти екологізації лісокористування, збереження екологічних функцій лісу має кількісну та якісну визначеність. Перша полягає в оцінці необхідних фінансових ресурсів для реалізації сталого лісокористування, управління лісовим господарством тощо. При цьому важливо визначити, яким чином будуть формуватися фінансові ресурси, за яких умов вони можуть надаватися, яке співвідношення має бути між різними джерелами фінансових ресурсів, щоб зберегти фінансову самостійність підприємств.

Серед основних чинників негативного впливу на фінансову діяльність лісогосподарських підприємств слід виділити:

- Необхідність розроблення всебічного науково обґрунтованого механізму раціонального використання експортного потенціалу ресурсів лісу;
- відсутність економічного механізму стимулювання глибокої переробки деревини до стадії продукції з високою доданою вартістю, що користується попитом як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках;
- низький рівень прозорості фінансових потоків, пов'язаних з експортними операціями;
- недостатній досвід торгівлі ресурсами необробленої деревини із зарубіжними країнами;

- значні митні бар'єри для експорту лісопродукції підприємств недержавної форми власності;
- відсутність механізмів захисту спеціалізованих лісогосподарських підприємств від перетікання лісової ренти у сферу діяльності лісозаготівельних структур, деревообробних підприємств та, як наслідок, до бюджетів країн Європи.

Суттєве збільшення обсягів фінансових ресурсів державних лісогосподарських підприємств можливе через концентрацію деревообробного виробництва, яке є складовою діяльності постійних лісокористувачів. Вагомим каталізатором розвитку деревообробного бізнесу стало б також відокремлення лісопереробки від лісового господарства шляхом реорганізації комплексних лісогосподарських підприємств (державних), що сприятиме вирівнюванню умов доступу до необробленої деревини суб'єктів підприємництва різних організаційно-правових форм власності [40]. Відокремлені деревообробні підрозділи державних лісогосподарських підприємств для підвищення рівня концентрації інвестиційного потенціалу можуть увійти до інтегрованих підприємницьких об'єднань холдингового та кластерного типу.

Основою формування інтегрованих деревообробних підприємницьких об'єднань може бути географічний принцип (об'єднуються підрозділи, які знаходяться в одній природно-кліматичній зоні та наближені один до одного), а також принцип стадійності, коли об'єднання відбувається виходячи із спеціалізації відповідного деревообробного підрозділу та його належності до певної ланки лісопродуктового ланцюга. Для багатьох регіонів (зона Полісся та Карпат) формування таких інтегрованих деревообробних підприємницьких об'єднань може стати основою структурної перебудови господарського комплексу і каталізатором соціально-економічного піднесення найбільш депресивних територій.

Відокремлення деревообробних підрозділів від лісового господарства шляхом реорганізації державних лісогосподарських підприємств дасть можливість вивести лісопереробний сегмент зпід прямого впливу Державного агентства лісових ресурсів України і усунути наявний конфлікт інтересів. Останній полягає в тому, що господарські і природоохоронні функції в частині використання лесоресурсного потенціалу фактично зосередженні в одному органі, що призводить до викривлення вимог конкурентного законодавства на ринках необробленої деревини. Відокремлення деревообробних

підрозділів від лісогосподарських трансформує постійних лісокористувачів (державні лісогосподарські підприємств) в суб'єкти лісогосподарської діяльності, які будуть зайняті виключно веденням лісового господарства та спорідненими видами діяльності, а вся необроблена деревина на конкурсних засадах продаватиметься на ринку, зокрема на основі біржових торгів.

Корпоративні права на новостворені підприємницькі структури, матеріально-технічну базу яких становитимуть деревообробні підрозділи державних лісогосподарських підприємств, передаються Міністерству економічного розвитку і торгівлі України для їх подальшого внесення до статутного фонду холдингових чи кластерних об'єднань. Холдингове об'єднання передбачає надмірну централізацію функцій управління та наявних фінансових ресурсів, а також формування материнської компанії, яка володітиме контрольним пакетом акцій дочірніх підприємств.

Географічні межі підприємницьких деревообробних об'єднань не обов'язково мають збігатися з адміністративними областями та ареалом поширення сфер впливу обласного управління лісового й мисливського господарства, а визначатися перевагами комбінування, концентрації та кооперування виробництва. Створення державних холдингових деревообробних об'єднань стане своєрідною перехідною формою між гіперодержавленим лісогосподарським сегментом лісового сектору, який сьогодні поряд з лісогосподарською включає і лісопереробну діяльність, та сучасним ринковим форматом організації лісогосподарського й деревообробного бізнесу.

Більше того, приватизація деревообробних підрозділів державних лісогосподарських підприємств сьогодні недоцільна, оскільки рецесія світових сировинних ринків унеможливає формування критично необхідного обсягу вільного інвестиційного потенціалу в лісовому секторі й повноцінний приватний сектор – у лісопереробному сегменті. За нинішніх умов така приватизація стане ще одним проявом нееквівалентного перерозподілу державних ліквідних активів серед наближених до владної вертикалі бізнесових груп, що сприятиме злиттю та поглинанню багатьох деревообробних підрозділів високодиверсифікованими підприємницькими утвореннями і без жодних гарантій того, що вони збережуть традиційну для себе спеціалізацію, а цілі адміністративні райони – деревообробну базу.

Формування сучасної системи сталого фінансування розвитку територіального лісогосподарського комплексу тісно пов'язане з специфічними особливостями розвитку галузі (довготривалий період лісовирощування, поєднання у процесі лісовирощування природних і технологічних факторів) [74; 84]. Лісовирощування і лісокористування не зберігаються в часі та просторі, у цій сфері немає прямого зв'язку між витратами на виробництво лісопродукції і виручкою від її реалізації. Тому фінансування лісового господарства неможливе власними коштами, а відбувається в порядку операційних витрат, котрі розглядаються як одноразові безповоротні асигнування. Тобто лісогосподарські, лісокультурні, лісозахисні роботи і заходи щодо організації лісового господарства здійснюються за рахунок державного бюджету.

У контексті нарощення обсягів фінансового забезпечення розвитку територіального лісогосподарського комплексу важливого значення набувають платежі за користування ресурсами лісу, які є основою відшкодування витрат на їх відтворення й охорону, вирівнювання умов роботи лісогосподарських підприємств та поповнення бюджету за рахунок додаткового прибутку від лісокористування в кращих природно-економічних умовах. Плата за лісокористування наразі носить формальний характер і не сприяє переходу лісогосподарського виробництва на самофінансування і самоокупність. Це спричинено тим, що взаємовідносини лісового господарства з користувачами його продукції не мають економічної основи. Не всі ресурси лісу є платними, зокрема безкоштовно отримують деревину лісокористувачі від рубок проміжного користування, не оподатковуються землі лісового фонду, що є причиною зниження ефективності їх використання. Діючі такси на деревину, що відпускається на пні, не відшкодовують, як правило, витрат на її вирощування.

Система фінансування територіального лісогосподарського комплексу має охоплювати відносини, пов'язані з використанням лісів соціального (рекреація) і природоохоронного (протиерозійні, водоохоронні, водорегулюючі насадження) призначення. Такі ліси відіграють роль засобів виробництва, особливого виду товару, екологічних та соціальних послуг, яким властива певна споживча вартість. Величина плати за використання лісів у соціальних та природозахисних (екологічних) цілях також устанавлюється на ринкових засадах, однак за умови, що їхня початкова вартість не

повинна бути нижчою ніж рівень витрат, пов'язаних з упорядкуванням насаджень, необхідних для задоволення населення в захисних та культурно-побутових послугах.

Очевидно, що в умовах відсутності надійного механізму вільної купівлі-продажу насаджень, що є засобами виробництва (рекреація), механізм розрахунку плати повинен базуватись на нормативно-рентній основі. У подальшому, вразі створення відповідних умов, плата за використання лісу в соціально-культурних чи захисних цілях повинна визначатися, залежно від вартості кінцевих видів продукції (послуг) з урахуванням компенсаційних витрат на їх відтворення.

З метою досягнення необхідного рівня забезпечення фінансового механізму господарської діяльності в лісах, незалежно від форми їх власності, потрібно визначити кількісні цільові показники лісогосподарської діяльності, оцінити необхідні витрати на відтворення лісових насаджень, їх вирощування, охорону та експлуатацію, забезпечити ефективність витрат на лісові роботи при залученні підрядників, по можливості із приватного сектору, провести незалежне дослідження за факторами ефективності, установити, що розмір відрахувань до державного бюджету має дорівнювати різниці між загальною сумою доходів і використаними витратами.

Для забезпечення екологічно збалансованого відтворення і використання лісових ресурсів у межах територіального лісогосподарського комплексу фінансування цього процесу має здійснюватися за рахунок:

- фінансування витрат на відтворення й утримання лісових ресурсів природоохоронного значення за бюджетні кошти, що передбачає зокрема лісовідновлення та інших заходів незалежно від форми власності на землі лісового фонду і ліси;

- державного фінансування заліснення не придатних для сільського господарства земель, створення полезахисних та інших лісових насаджень природоохоронного призначення;

- самофінансування простого відтворення лісових ресурсів лісокористувачами в лісових насадженнях, в яких частка стиглих і перестійних деревостанів відповідає структурі нормального цільового лісу. В умовах, коли в структурі лісових насаджень велика частина стиглих деревостанів, фінансування заліснення ділянок лісу після вирубки насаджень має забезпечуватися за рахунок власних коштів;

- фінансування пріоритетних лісогосподарських заходів з державного бюджету, які стосуються підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх екологічних і соціальних функцій відповідно до передбачених національних чи державних програм, розвитку економіки;

- пільгове кредитування процесу відтворення лісових насаджень, якщо ця діяльність спрямована на створення нових лісів, що мають велике природоохоронне і природозахисне призначення. Крім того, для цієї категорії насаджень можна застосовувати й пільгове оподаткування діяльності лісових підприємств;

- отримання коштів на основі реалізації угод державно-приватного партнерства між державними лісогосподарськими підприємствами та суб'єктами підприємницької діяльності, зокрема в частині заготівлі лісосічних відходів та відходів деревообробки, а також виробництва з них паливних енергетичних ресурсів, необхідних для зміцнення енергетичної самодостатності адміністративних районів і територіальних громад місцевого значення [40; 47];

- отримання фінансових ресурсів на основі диверсифікації виробничо-господарської діяльності постійних лісокористувачів за рахунок ефективнішого використання несіровинних якостей лісу та підвищення рівня капіталізації ведення мисливського господарства.

Щодо цільового фінансування з Державного і місцевих бюджетів, то необхідні кошти повинні виділятися на конкретні проекти, які стосуються екологічно збалансованого відтворення лісових ресурсів і їх раціонального використання, за умови, що в цій сфері застосовується механізм відповідальності за нецільове застосування бюджетних коштів. Іншими словами, якщо лісогосподарське підприємство використає кошти на не передбачені цілі, то до нього повинні застосовуватися штрафні санкції у вигляді повернення коштів до бюджету, сплата штрафу, у майбутньому на певний період постійний лісокористувач може бути позбавлений фінансування.

Таким чином, бюджетне фінансування відтворення і використання лісових насаджень є своєрідною платою держави за виконання лісами екологічних та соціальних функцій, що має важливе господарське значення. Як відомо, на нинішньому етапі фінансування діяльності лісогосподарських підприємств відбувається переважно за рахунок бюджетних і власних коштів. Слід підкреслити, що державна фінансова підтримка відтворення і використання лісів досить поширена в

територіальних лісогосподарських комплексах. При цьому характерною особливістю бюджетного фінансування є те, що кошти спрямовуються, як правило, на конкретні проекти лісовідновлення і заліснення не придатних для сільського господарства земель та неугідь, яких в Україні достатньо.

Через відносно низьку лісистість нашої держави (лише 17,6%), а також переважно екологічне значення лісів, повинно зберігатися бюджетне фінансування такого заліснення, створення полезахисних смуг, реабілітації радіоактивно забруднених лісів, в яких лісокористування тимчасово заборонено.

Звідси випливає, що для реалізації лісогосподарських заходів, зокрема відтворення і використання лісів, необхідними фінансовими ресурсами потрібно вдосконалити систему фінансового забезпечення територіального лісогосподарського комплексу, що включає сукупність форм, методів, важелів і прийомів, які застосовуються з метою виявлення та акумулювання існуючих та додаткових джерел фінансових ресурсів шляхом їх диверсифікації у процесі лісогосподарської діяльності для сталого ведення лісового господарства (рис. 3.18). При цьому система фінансування має бути екологічно орієнтованою через особливе значення лісоресурсного потенціалу як важливого соціально-економічного та екологічного фактору. Крім того, система фінансування територіальних лісогосподарських комплексів повинна базуватися на раціональному поєднанні ринкових методів і державного регулювання, що сприятиме переходу цих комплексів на модель сталого розвитку.

Експорт необробленої деревини, який упродовж тривалого періоду був основним чинником забезпечення прийняттого рівня капіталізації лісогосподарського бізнесу у зв'язку з відсутністю у більшості лісогосподарських підприємств сучасної техніко-технологічної бази лісопереробки, фактично призводив до виведення доданої вартості за межі країни [31] і звужував інвестиційні можливості відтворення, відновлення та охорони лісоресурсного потенціалу та модернізації лісогосподарської інфраструктури. Якщо 2001 року вартість експорту деревини і виробів з неї становила 229,9 млн дол. США, 2008 – 801,2, то 2015-го – 1107,2 млн грн.. США. Питома вага вартості цієї ж продукції в загальній вартості українського експорту 2001 року дорівнювала 1,4%, а 2015-го – 2,6% (рис. 3.22). Прийняття законодавчого акта, який передбачає введення мораторію на експорт необробленої деревини, спрямовувалося на обмеження вивозу

лісопродукції з низькою доданою вартістю, збільшення пропозиції необробленої деревини на вітчизняному ринку, що мало б привести до зменшення її ціни і підвищення доступності для суб'єктів малого та середнього підприємництва.

Рис. 3.18. Структура форм та засобів фінансування розвитку територіального лісогосподарського комплексу

У період 2000 по 2014 р. відбулися значні зміни в динаміці вартості експорту круглого лісу: у 2000 р. становила 32 млн дол США, 2008 – 164,9 , а 2014-го 237,5 млн дол США, збільшилася у понад 7 разів. Варто зауважити, що питома вага круглого лісу в загальному обсязі експорту деревини та виробів з деревини коливалася в діапазоні 13,2 - 5,5% (рис. 3.19). На перший погляд, частка необробленої деревини не є дуже високим, але ж практика свідчить, що суб'єкти лісогосподарського підприємництва для уникнення обмежень на цю продукцію

цілеспрямовано використовували круглий ліс для виробництва палетів з метою подальшого експорту [153].

Мораторій на вивезення необробленої деревини – це ефективний засіб збільшення пропозиції лісосировини на вітчизняному ринку, а нарощення пропозиції передбачає зниження ціни, звдяки чому необроблена деревина стане більш доступною для вітчизняних підприємницьких структур, особливо суб'єктів малого та середнього підприємництва, що сприятиме підвищенню рівня капіталізації лісогосподарського бізнесу та інвестиційних можливостей лісогосподарських підприємств [40]. Це кардинальним чином вплине на розвиток підприємництва у багатолісних районах та дасть змогу вирішити проблему безробіття на депресивних сільських територіях.

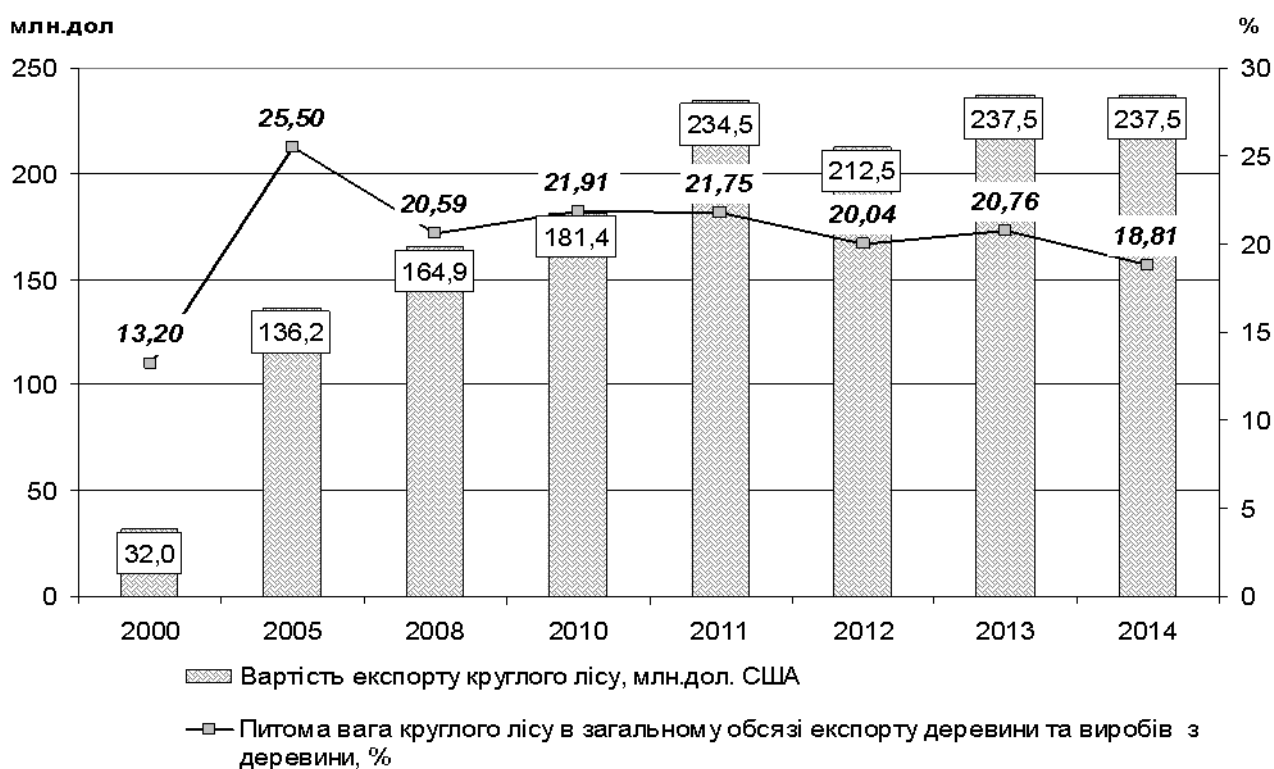

Рис. 3.19. Вартість експорту круглого лісу та його питома вага в загальному обсязі експорту деревини та виробів з деревини (розраховано за даними FAOSTAT та Державної служби статистики України)

Важливим чинником підвищення ефективності фінансування територіальних лісогосподарських комплексів є забезпечення зв'язку між проблемами соціально-економічного піднесення територіальних громад та розширеного відтворення лісоресурсного потенціалу. На жаль, у

більшості територіальних громад немає практичних можливостей (у контексті наявних соціально-економічних умов на місцевому рівні) для створення необхідних умов фінансового забезпечення та інституційних засад для оптимізації підприємств лісогосподарського комплексу, у тому числі залучення необхідних коштів для реалізації перспективних проектів у цій сфері діяльності.

Саме значення можна пояснити недостатньо налагоджені партнерські взаємовідносини між органами державного управління лісовими ресурсами, лісогосподарськими, лісозаготівельними та деревообробними підприємствами, фінансово-кредитними установами та органами місцевої влади. Тобто без глибокого реформування фінансової бази територіальних лісогосподарських комплексів подальший їх розвиток можна вважати не тільки проблематичним, але практично недоцільним і взагалі неможливим у такому контексті постановки питання. Відтворення лісових ресурсів, їх охорона і раціональне використання потребують значного збільшення власних коштів підприємницьких структур незалежно від форм власності (державних, приватних, комунальних тощо), тому основним видом діяльності має бути не тільки лісоексплуатація, а й лісовирощування та надання екосистемних послуг лісових насаджень.

Якщо конкретизувати наведені вище підходи до фінансового механізму, то спектр функцій щодо управління лісовими ресурсами та їх охороною, використання яких не потребує участі й повноважень центральних органів влади, доцільно передати на територіальний (місцевий) рівень:

- ліси комунальної власності територіальних громад, створених за рахунок міських лісів, лісопаркових масивів зелених зон, лісових насаджень агролісомеліоративного призначення, лісових ділянок природно-заповідного фонду місцевого значення тощо;
- ліси переважно лісозаготівельного призначення (за певними винятками чи обмеженнями).

Слід також наголосити на необхідності впровадження в практику розвитку фінансового механізму такої правової форми, як лісові ресурси спільного ведення – держави й регіонів. Такими ресурсами можуть бути лісові, які не мають того чи іншого загальнодержавного значення, але для охорони й раціонального використання котрих необхідна участь центральних органів влади.

Розвиток лісогосподарського виробництва в контексті фінансування відтворення лісових ресурсів має забезпечити потреби лісогосподарського комплексу в цілому, у межах якого передбачається незначне підвищення рівня капіталізації використання лісосировинної бази. Цього можна досягти лише шляхом поступового цілеспрямованого реформування всього комплексу лісових відносин: фінансово-економічних, правових, організаційно-управлінських засад у сфері охорони, використання і відтворення лісосировинних ресурсів та різних корисних властивостей лісів.

Взаємовідносини підприємств лісового господарства з різними організаційно-господарськими структурами, відомствами, державними та місцевими органами влади здійснюються на основі економіко-правових механізмів. При цьому лісокористувачі, орендарі, лісовласники беруть участь у формуванні як державного, так і місцевого бюджету в частині надходження платежів, пов'язаних із спеціальним використанням лісових ресурсів та переробкою деревини. Пряме адміністративне втручання держави у процесі ведення лісового господарства та у права розпорядження лісами недержавної форми власності не рекомендується. Тут діють інші засоби втручання – законодавчі, правові та економічні важелі, які перш за все пов'язані з екологічними й соціальними факторами.

Стале фінансування територіальних лісогосподарських комплексів потребує суттєвих змін у контексті реальної ситуації та визначення ефективних напрямів реформування. Метою вдосконалення лісових відносин має бути не задоволення відомчих, групових чи особистих інтересів, а створення ефективного комплексного механізму гармонізованої взаємодії лісовирощування та лісоексплуатації як рівнозначних складових раціонального лісокористування. Неодмінною умовою при цьому є максимальне врахування інтересів суспільства, держави і кожного громадянина, що є досить непростою проблемою. Однак вирішити її можна тільки на основі поетапного реформування системи управління лісами саме на базі збалансованої стратегії раціонального лісокористування. Свою позитивну роль у цьому процесі має відіграти державна система фінансового управління, яка повинна здійснюватися суб'єктами економічної діяльності не під тиском владних структур, а виходячи з еколого-економічної доцільності.

Фінансово-економічний механізм проектного управління мінерально-сировинним територіально-господарським комплексом. Конкурентоспроможність мінерально-сировинного комплексу України перебуває у фазовому просторі таких факторів:

- якість та повнота оцінки надр;
- рівень технологій видобутку і переробки сировини (освоєння надр);
- досконалість нормативно-правової бази у сфері надрокористування.

Ефективна взаємодія суб'єктів і об'єктів фазовому просторі надрокористування здійснюється через інформаційно-технологічне середовище управління, яке визначається рівнем інформаційно-комунікаційних технологій, застосованим інструментарієм та кваліфікацією спеціалістів. Інтеграція такого простору сьогодні практично не здійснюється. Кожен із напрямів удосконалюється незалежно один від одного. Світовий досвід доводить, що для вирішення названих вище проблемних питань, ефективного й цільового використання грошових коштів та інших ресурсів, а також інтеграції сфери надрокористування застосовується проектний підхід до управління й, у свою чергу, проектний менеджмент. Із впровадженням стандартів управління проектами формується єдиний понятійний апарат, що забезпечує продуктивну взаємодію спеціалістів геологів, гірників, управлінців, узгодження проектів, формування програм і портфелів проектів.

Управління проектами – це безперервне управління змінами, розвитком. На сьогодні цей механізм розсосереджений в окремих процесах, рівнях управління й операціях надрокористування та недостатньо формалізований, що обумовлює неузгодженість у загальній системі управління ним.

На сьогодні управління проектами є основним інструментом надрокористування у країнах із розвиненим гірничодобувним виробництвом.

Стартовим етапом надрокористування є оцінка надр. Її повнота і якість визначаються трьома факторами:

- природним (наявність корисних копалин);

- рівнем знань й ефективністю пошукових технологій, що використовуються при цьому (повинні бути орієнтовані на виявлення й оцінку прихованих родовищ корисних копалин);

- організацією робіт з оцінки надр.

У межах мінерально-сировинного комплексу слід виділяти державний і регіональний рівні. Зокрема, на першому з них проектний менеджмент у сфері організації оцінки надр дасть змогу розглядати її не як операційну, а проектну діяльність, сформувати портфель проектів і програм, раціонально управляти ними на основі системи збалансованих показників. Оцінка ефективності всього портфеля проектів повинна спиратися на загальну результативність, тобто кількість виявлених нових родовищ та сумарну величину їх запасів, а критерії щодо оцінювання окремих пошукових проектів – на оцінку обсягу невизначеності інформації про наявність родовищ корисних копалин у земних надрах.

Застосування проектного підходу на регіональному чи локальному рівнях можливе в межах конкретних родовищ корисних копалин. Зокрема, у нафтовидобувних компаніях діє модель проектного управління, в межах якої розробка родовища регламентується проектно-технічною документацією (ПТД) у довготерміновій і бізнес-планом у середньостроковій перспективі. В ПТД закріплюються встановлені державою значення показників, які є обов'язковими до виконання, а саме рівень видобутку та коефіцієнт вилучення запасів.

На нашу думку, під проектним управлінням мінерально-сировинним територіально-господарським комплексом слід розуміти процес координації всіх видів ресурсів (людських, матеріальних, фінансових) на всіх стадіях життєвого циклу родовища корисних копалин на основі сучасних методів управління з метою виконання визначених згідно з проектом головних завдань та задоволення інтересів учасників проекту.

Для просування в напрямі освоєння проектного підходу до управління мінерально-сировинним комплексом необхідно створити систему незалежної експертизи проектів надрокористування. Така система повинна формуватися з реально діючих вітчизняних і зарубіжних спеціалістів, що мають міжнародну сертифікацію, а також постійно відслідковувати об'єктивність і професіоналізм кожного експерта завдяки їх щорічній звітності у відповідному центрі.

Перспективи проектного управління у сфері надрокористування передбачають насамперед створення такої системи управління

державними програмами та проектами, коли за їх результати, в тому числі й заходи щодо їх реалізації, буде призначено відповідальну конкретну посадову особу, складено чіткий календар подій і матрицю відповідальності. Доцільно сформувати Національну систему проектного управління.

Державна підтримка проектів розвитку мінерально-сировинного територіально-господарського комплексу передбачає специфікацію прав власності на надра, суттєве реформування правового регулювання у сфері надрокористування, спрямоване на полегшення бюрократичних процедур і зниження масштабів корупції в процесі державного регулювання, забезпечення прозорості і доступності умов надання спеціальних дозволів на користування надрами, перехід на міжнародні стандарти та спрощений порядок залучення прямих іноземних інвестицій. Загалом це має забезпечити сприятливі умови для господарської діяльності гірничих компаній за рахунок зменшення можливих ризиків, термінів окупності інвестицій у гірничі проекти, стимулювання зниження масштабів негативних і зростання масштабів позитивних екстерналій, створюваних гірничою діяльністю.

Враховуючи, що держава з різних причин зазвичай менш ефективно здійснює ГРР, ніж недержавні компанії, пропонується відмовитися від бюджетних коштів. Геологорозвідка повинна фінансуватися і здійснюватися або власне видобувними компаніями, або спеціалізованими недержавними підприємствами на їх замовлення на свій ризик. Тому необхідною є приватизація вітчизняних геологорозвідувальних підприємств і створення умов для їх ефективної діяльності. Функції державних геологічних служб повинні обмежитися регіональними геологічними, геофізичними, геохімічними, гідрогеологічними та екологічними дослідженнями, збиранням, обробленням, зберіганням і передачею користувачам геологічної інформації, узгодженням програм робіт і технічних проектів, пов'язаних з надрокористуванням, видачею спеціальних дозволів на ГРР і видобуток, контролем за діяльністю надрокористувачів, розробкою нормативних актів, що регулюють відносини у цій сфері, тощо.

Проектне фінансування становить основу фінансово-економічного механізму проектного управління. Його слід розглядати, як систему організації інвестиційного процесу, за якого ініціатор та/або спонсор проекту здійснює позику фінансових й інших ресурсів у третьої сторони, що не впливає на якість його балансу, кредитоспроможність і

ступінь ризику, дає змогу фінансувати або кредитувати проект, у якому джерелом доходу та виконання фінансових зобов'язань є потік грошових коштів від реалізації проекту, а його активи враховуються як застава при кредитуванні [90].

Проектне фінансування є сферою інтересів банків, інвестиційних фондів та інших власників капіталів; воно передбачає нову схему руху грошових коштів. Як елемент нової господарської практики проектне фінансування «вписується» у систему комплексів (кластерів) різного спрямування, виникає необхідність його інтеграції в загальну методологію формування територіально-господарських комплексів та програмного управління. Важливою є реалізація ідей програмно-цільового планування в ринкових умовах, хоча основа проектного фінансування зосереджена у банківсько-фінансовій сфері [90].

Варто констатувати, що принципи проектного підходу і, зокрема, проектного фінансування широко застосовувалися у процесі експлуатації родовищ корисних копалин різними країнами. Таке фінансування сформувалося як особливий вид економічної діяльності і є перспективним щодо розширення меж практичного застосування. Цей механізм виник через неефективність, а іноді й неможливість використання інших методів фінансування інвестиційних проектів.

До 1980-х рр. на світових ринках спостерігалось домінування проектів, що були реалізовані в паливно-енергетичному секторі і, головним чином, нафтогазовій промисловості (рис. 3.20). Однак нафтові кризи спричинили падіння цін на цей вид сировини і, як наслідок, негативно вплинули на портфелі відповідних інвестиційних бізнес-проектів.

Відтоді сфера застосування схем проектного фінансування поширилася також на інші сектори економіки – зв'язок, телекомунікацію, енергетику (ТЕС, лінії електропередач), соціально-економічну інфраструктуру (аеропорти, дороги, порти і причали, водопостачання тощо), у гірничодобувну та інші галузі мінерально-сировинної промисловості.

Проектне фінансування є однією із найпоширеніших форм залучення та організації інвестицій у реальний сектор економіки як у промислово розвинених країнах, так і в тих, що розвиваються, та вважається перспективним напрямом активної взаємодії реального сектору економіки й фінансово-банківської сфери.

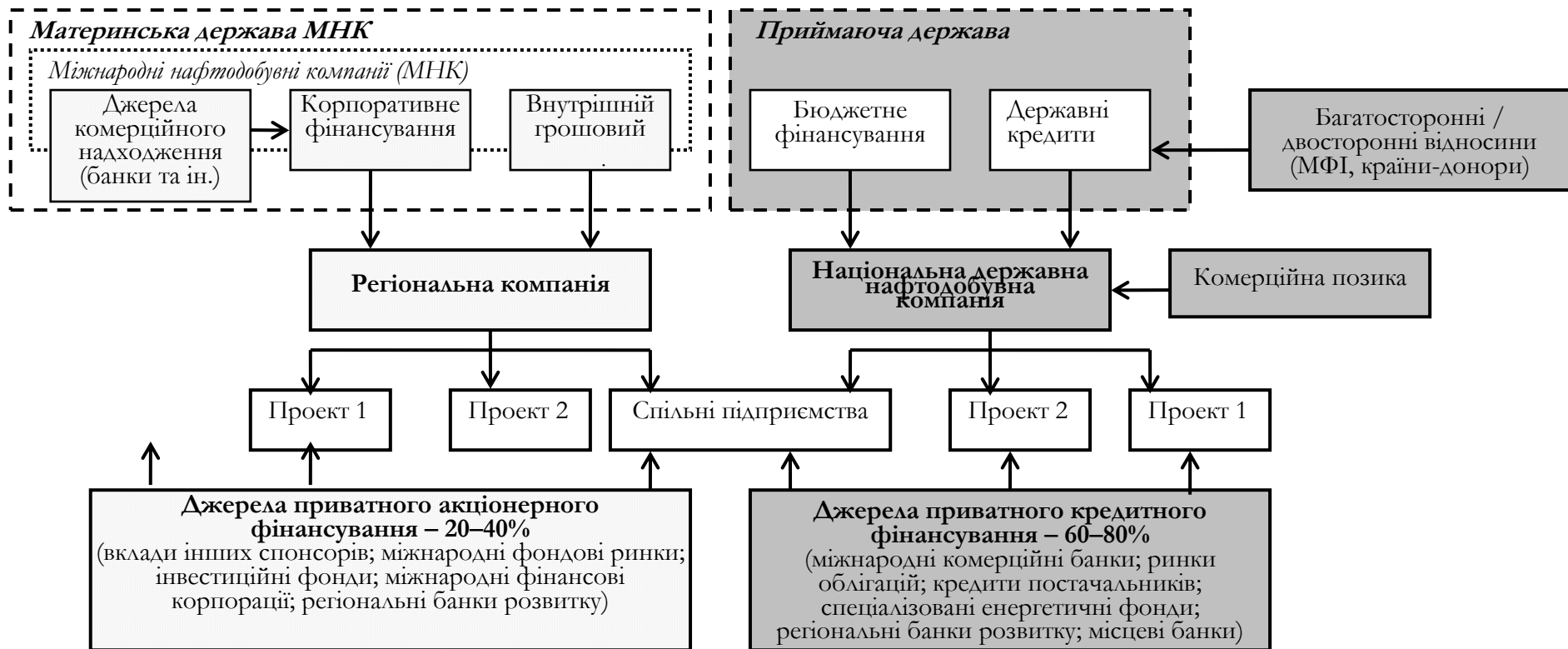

Рис. 3.20. Фінансування нафтодобувних проектів у 80-90-ті рр. ХХ ст.

Варто зазначити, що цей підхід в Україні при реалізації великих проектів застосовується не часто. Серед основних причин – нестабільність фінансової сфери, що виражається у відсутності ефективного фондового ринку, постійних коливаннях відсоткової ставки Національного банку України, падінні курсу національної валюти. Основними учасниками проектного фінансування у сфері надрокористування є територіальна громада – власник надр, держава – головиний розпорядник ресурсів від імені народу України, проектна компанія (компанія спеціального призначення – оператор проекту), засновники проектної компанії (ініціатори, або «спонсори» проекту), кредитори (банки) та інвестори (спеціалізовані фінансові інститути і фонди), постачальники (та / або лізингові компанії) товарів і послуг та підрядники, покупці продукції проекту, страхові й перестраховальні компанії, радники і консультанти (фінансовий, юридичний та ін.) (рис. 3.21). Таким чином, проект буде вдалим за умови досягнення балансу інтересів усіх його потенційних учасників – територіальної громади, надрокористувача, місцевих і центральних органів влади.

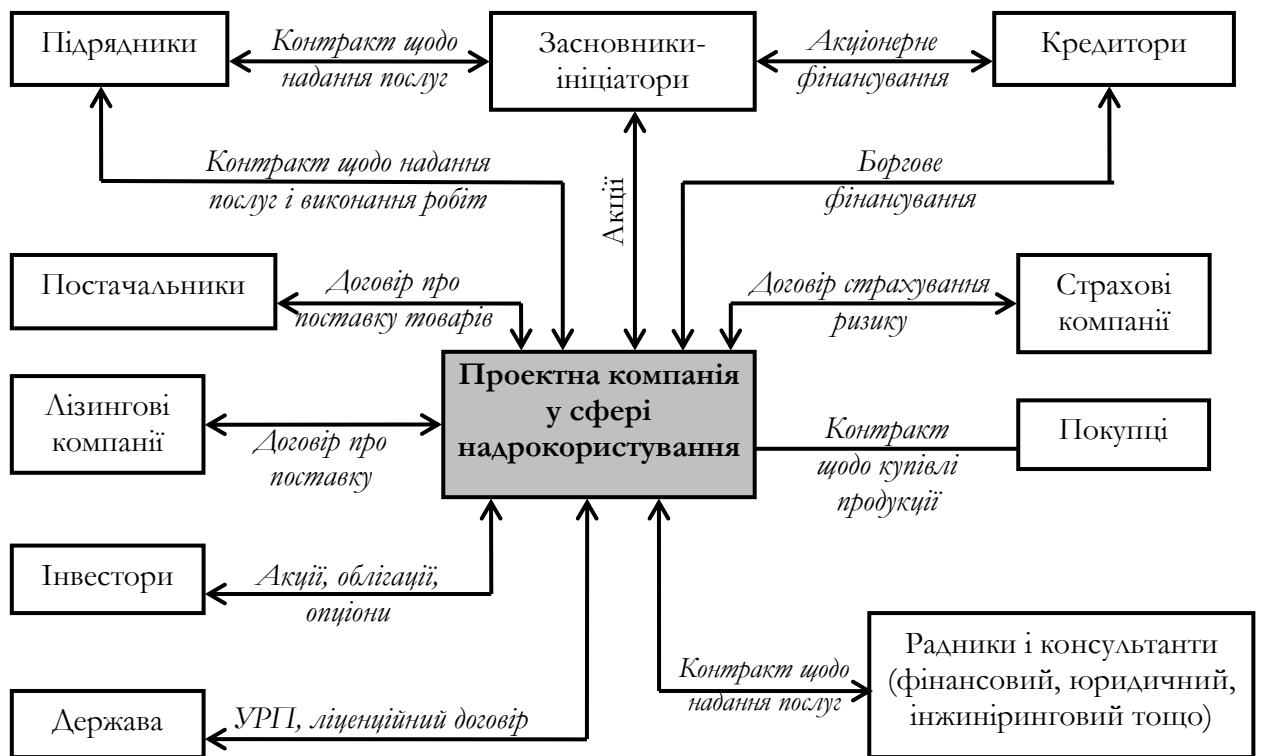

Рис. 3.21. Учасники проектного фінансування у сфері надрокористування

Сьогодні більшість великих комерційних банків світу спрямовує значну кількість грошових позик на кредитування інвестиційних проектів не лише як учасники, але й як організатори проектного фінансування. Така ситуація обумовлена можливістю банків отримати додатковий прибуток, а також покращити власний імідж на світовому фінансовому ринку [90]. Принципове рішення органів влади про готовність надати природні ресурси у тимчасове користування кваліфікованої спеціалізованої компанії є стартовим для підготовки, фінансування й реалізації проекту у сфері надрокористування.

Усі учасники проекту пов'язані між собою системою двосторонніх (іноді багатосторонніх) договірних відносин, які передбачають певні права та обов'язки сторін, санкції в разі невиконання договірних зобов'язань, механізми вирішення спорів тощо. Такі договори можуть бути укладені між:

- державою, місцевою громадою і проектною компанією – ліцензійний договір (або концесійна угода, тобто договір на кшталт «податок плюс роялті») або угоду про розподіл продукції (УРП);
- проектною компанією і покупцями – угоди за типом «бери і плати» чи «бери або плати»;
- проектною компанією та постачальниками – різні угоди, наприклад, за типом «постачай або плати»;
- проектною та лізинговою компаніями можуть бути укладені угоди про різні форми лізингу (прямий, міжнародний, фінансовий лізинг);
- проектною компанією і радниками і консультантами можуть укладатися договори про надання послуг і т.д.

Загальними характерними ознаками договорів є те, що вони є системою двосторонніх договорів, що об'єднують кожну із сторін у численну сукупність учасників проектного фінансування, ефективність якого безпосередньо залежить від рівня розвитку економіко-правового середовища в межах країни, де реалізується проект. Порушення контрактних зобов'язань одного з учасників може спричинити суттєві збитки для інших та знизити ефективність проекту у цілому. Саме тому найважливішою умовою вдалої реалізації проекту та залучення проектного фінансування є наявність дієвої системи контрактного права,

розвинених інститутів цивільно-правових відносин, що ефективно захищають інтереси всіх сторін в ході проектного фінансування правовідносин.

В основі проектного підходу до управління мінерально-сировинним комплексом має бути створення проектної компанії. У сфері надрокористування вона діє як тимчасово створена установа з окремим фінансовим балансом і правами тимчасового використання мінерально-сировинних ресурсів для виконання інвестиційного проекту на замовлення місцевої громади чи інших зацікавлених сторін, повинна об'єднувати на певний термін державні, муніципальні й комерційні бізнес-структури.

Замовником та ініціатором створення проектної компанії на основі локалізованих у межах окремої території мінерально-сировинних ресурсів може бути громада, що зацікавлена в отриманні частини доходів від експлуатації родовищ корисних копалин та подальшій реалізації інфраструктурних проектів. Засновники проектної компанії надають початковий власний капітал для виконання проектного завдання. Через фінансову установу зі спеціальними правами запозичення відбувається емісія і розміщення фінансових активів на фондовому ринку у вигляді акцій, облігацій, паїв, сертифікатів тощо, а отже, залучається і запозичується необхідний капітал. Замовники і засновники проектної компанії повинні виступати гарантами щодо запозичених коштів і прав використання природних активів. Проектна компанія має залучати до виконання завдання на основі підрядних договорів виконавців й учасників інвестиційного проекту.

Метою створення такої проектної компанії є забезпечення раціонального надрокористування та врахування інтересів місцевих громад і населення в цілому як власника мінерально-сировинних ресурсів, органів державного та місцевого самоврядування як розпорядників від імені народу України й приватного бізнесу як тимчасового власника та користувача.

Головним завданням діяльності компанії з управління мінерально-сировинним комплексом є реалізація проектів сталого розвитку в межах територіальних громад в умовах децентралізації управління природними ресурсами. Формування проектної компанії на базі родовищ корисних копалин дасть змогу здійснювати моніторинг за станом навколишнього природного середовища, чіткий контроль за збереженням гірничої ренти, цілеспрямованого її використання, перетворення природної

ренти від експлуатації мінерально-сировинних ресурсів в інші форми капіталу, унеможливить її неефективне використання та знеособлення в межах бюджету на локальному, регіональному чи державному рівні. Передбачається, що громада повинна стати учасником процесу експлуатації того чи іншого родовища і входити до господарського комплексу, який буде сформовано. При цьому вона матиме економічну вигоду від використання корисних копалин, що розміщені на її території, використовуючи частину доходів і розпоряджаючись ними на свій розсуд. Увесь життєвий цикл функціонування проектної компанії умовно можна поділити на три етапи (рис. 3.22). Приблизно 2/3 сукупних витрат за повний життєвий цикл проекту є експлуатаційними, але вони розподіляються протягом приблизно в 4-5 разів довшого часового періоду, аніж капітальні витрати.

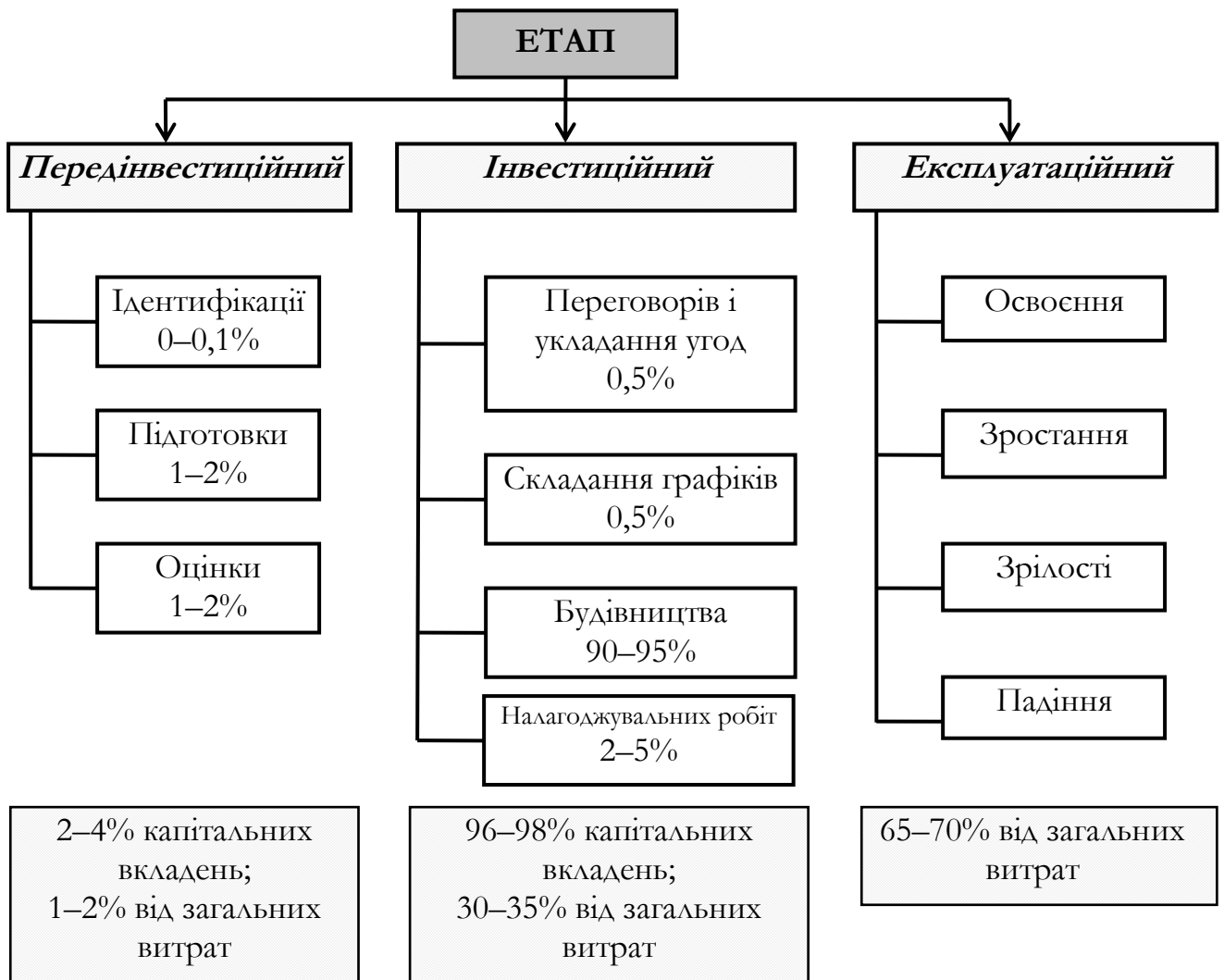

Рис. 3.22. Структура повних проектних витрат на етапах здійснення інвестиційного проекту у сфері надрокористування

Основні копіталовкладення (96-98%) припадають на інвестиційний етап, тому саме із ним пов'язані найбільші ризики фінансування. Відповідно, необхідно забезпечити підписання і виконання договорів, дотримання графіків поставок та будівництва, своєчасний запуск об'єктів проекту з метою уникнення порушень термінів етапів його виконання та зростання проектних витрат порівняно із запланованими, щоб укластися в строки та досягнути необхідного рівня окупності інвестицій. Проектне фінансування застосовується для достатньо складних проектів, ризики яких доречно вилучити із балансу компанії – ініціатора проекту. До таких належить організація видобутку в межах корисних копалин. З метою мінімізації ризиків фінансування інвестиційних проектів у мінерально-сировинних галузях завжди здійснюється в основному з позикових коштів (частка власних коштів інвестора коливається в межах 15-30%) і на принципах проектного фінансування [114].

Тому при здійсненні інвестиційних проектів у мінерально-сировинній сфері головними є представники фінансово-банківської спільноти, хоча вони, як правило, не є безпосередніми учасниками правовідносин з розпорядником надр (державою). Саме за представником фінансових кіл визначають ступінь надійності правових гарантій, пропонованих чинним законодавством, для довгострокового кредитування інвестиційного проекту. Тому при підготовці законодавства у сфері надрокористування необхідно враховувати інтереси не лише держави, але й широкого кола прямих й опосередкованих учасників процесу освоєння надр.

Ключовим питанням при фінансуванні будь-якого проекту є повернення запозичених коштів, що видаються під заставу. Такою можуть бути як матеріальні (майно), так і нематеріальні (права) активи. Найбільшою ліквідністю характеризуються спеціальні дозволи на користування надрами. Вже на стадії підготовки техніко-економічного обґрунтування проекту можна обчислити вартість ліцензії на видобуток корисних копалин, спираючись на розрахунок фінансових потоків при розробці родовища, використовуючи метод дисконтування грошових потоків.

Застава спеціальних дозволів на користування надрами має більшу ліквідність, ніж майно і майнові права компаній у цій сфері, через свою «первинність» в ієрархії гірничих відносин. Право користування надрами виникає на більш ранніх стадіях інвестиційного циклу в

добувній промисловості і тому є основоположним по відношенню до інших прав видобувних підприємств (компаній) [94].

Саме тому для фінансово-банківського співтовариства – потенційних кредиторів проектів отримання в якості забезпечення за кредитом спеціального дозволу на користування надрами є найбільш привабливим, оскільки дає можливість саме цій кредитній установі розширити заставну базу при кредитуванні проекту за рахунок всіх наступних майнових і немайнових прав з найменшими ризиками неповернення кредиту. Доречним є проведення комплексу заходів, що сприятиме формуванню на основі спеціальних дозволів на користування надрами нового сегмента фондового ринку [95]. Це дасть змогу збільшити обсяг залучених фінансових ресурсів у реальний сектор економіки країни, використовуючи під заставу ліцензії на видобуток корисних копалин, що належатимуть проектним компаніям.

Державна підтримка проектів розвитку мінерально-сировинного територіально-господарського комплексу передбачає специфікацію прав власності на надра, суттєве реформування правового регулювання у сфері надрокористування, направлене на спрощення бюрократичних процедур і зниження масштабів корупції в процесі державного регулювання, забезпечення прозорості і простоти процедур надання спеціальних дозволів на користування надрами, перехід на міжнародні стандарти та спрощені процедури залучення прямих іноземних інвестицій. Загалом це має сформувати сприятливі умови для господарювання гірничих компаній за рахунок зменшення можливих ризиків, термінів окупності інвестицій у гірничі проекти, стимулювати зниження масштабів негативних і зростання масштабів позитивних екстерналій, створюваних гірничою діяльністю. Структура пріоритетів державної політики у сфері надрокористування є такою:

- Забезпечення сприятливих умов для ведення ГРР.
- Гарантування прозорості процедури видачі спеціальних дозволів на користування надрами.
- Формування відносин у сфері надрокористування на договірних засадах та за умови державно-приватного партнерства.
- Доступність залучених фінансових ресурсів.
- Делегування повноважень на регіональний та локальний рівні, залучення місцевих громад до процесу надрокористування.
- Доступність архівної геологічної інформації.

Забезпечення сприятливих умов для ведення ГРР. Такі роботи в Україні здійснюються за рахунок коштів надрокористувачів, які здебільшого спрямовані на дорозвідку й експлуатацію уже відомих родовищ, а не на пошуки нових, оскільки практично всі видобувні компанії не мають намірів вкладати додаткові кошти в геологорозвідку через особливі умови отримання ліцензій, та велику кількість ризиків і необхідність значних інвестицій (табл. 3.4).

ГРР мають власну специфіку, пов'язану з тривалістю циклу і суто затратним характером. Від початку пошукових робіт до закінчення розвідки і введення родовища в експлуатацію минає багато років і лише перші продажі гірничої продукції забезпечують перший дохід. Тому компанії, що проводять ГРР, мають право розраховувати на особливий підхід держави до оподаткування їх бізнесу [185].

Таблиця 3.4

Фактори, що впливають на розвиток геологорозвідувального бізнесу

Держава	Фактор	Приватний бізнес
Державна підтримка у вигляді диференційованих ставок оподаткування	Оподаткування	—
Надання ліцензій на спрощених умовах	Надання ліцензій	—
Страховання на початкових стадіях проведення ГРР	Інвестиції	Основні капіталовкладення за рахунок приватного бізнесу
Забезпечення більш вільного доступу до інформації	Геологічна інформація	Надання інформації державі
	Результат	Результати проведення ГРР насамперед необхідно запропонувати на розгляд державі, яка може взяти їх у користування або ж виставити на продаж видобувним компаніям

Гарантування прозорості процедури видачі спеціальних дозволів на користування надрами. Доступність і прозорість процедури отримання спеціальних дозволів на користування надрами часто визначають

рішення компанії про інвестиції в пошукові роботи. Велике значення має також можливість передачі (вільного продажу) цих прав. Особливо це властиво для компаній, які взагалі не мають наміру доводити об'єкт до експлуатаційної стадії, а лише виконати ГРР на ділянці, зробити її більш перспективною і продати із максимальною вигодою для себе. Варто констатувати, що процедура одержання спеціального дозволу є доволі складною та тривалою в часі (рис. 3.23). Можливість законного користування надрами залежить від значної кількості органів місцевого самоврядування та державного управління. Цьому процесу притаманні значні корупційні ризики через ухвалення рішень колегіальними органами [77]. Крім цього, практично неможливо визначити часові рамки для позитивного вирішення питання представницькими органами влади.

Значно ускладнюють процес належного оформлення використання надр передбачені платежі за адміністративні послуги, які заявник зобов'язаний сплатити ще на етапі підготовки рішення, котре легалізує його діяльність. Крім цього, низку документів для заявника готують суб'єкти господарювання за визначену суму. Процедура належного оформлення дозвільної документації для легального використання природних надр не передбачає гарантованого права на її отримання в разі сплати коштів [77], що створює певні ризики для заявника. Часто така діяльність здійснюється за сприяння посадових осіб правоохоронних органів, органів державної влади чи місцевого самоврядування. Яскравим прикладом в Україні є нелегальний видобуток бурштину, коли недосконалість законодавства та системна бездіяльність органів державної влади призвели до негативного стану довкілля економіки.

Основним чинником подолання корупції у сфері надрокористування є реальна зацікавленість депутатів місцевих рад у легальному використанні надр та дієве сприяння в одержанні та погодженні необхідних документів [77]. З іншого боку, позиція представників територіальних громад має перешкоджати нелегальному надрокористуванню. Це створюватиме необхідне підґрунтя для легалізації господарських відносин у цій сфері та зменшення масштабів корупції

Формування відносин у сфері надрокористування на договірних засадах та за умови державно-приватного партнерства. Світова практика свідчить, що у більшості країн договірні правові форми завжди широко застосовувалися для регулювання відносин у сфері надрокористування. Вони стосувалися геологорозвідувальних, експлуатаційних робіт, відносин між державою і вищообувному компаніями. З юридичного погляду ці договори різнобічні, але здебільшого зводяться до двох основних груп. Перша концепція, представлена в Законі України «Про угоди про розподіл продукції» 1999 року, визначає ці договори як громадянсько-правові, а друга полягає у встановленні особливого статусу надр як об'єкта правових відносин. У світовій практиці використовуються дві основні договірні форми – концесійні, що базуються на принципі оподаткування й ставки роялті – *tax and royalty concession contract*, та сервісні договори (контракти). Останні поділяються на три основні групи: угоди про розподіл продукції (УРП); сервісні договори із ризиком (ризикові договори про надання послуг); сервісні договори без ризику (прості без ризику договори про надання послуг) [94]. Основна різниця між зазначеними угодами полягає у принципах розподілу видобутої сировини. Так, якщо в концесійних договорах весь видобуток в основному передається концесієнеру, який виплачує на користь держави обґрунтовані платежі (податки і ставки роялті), то в угодах про розподіл продукції – державі й іноземній компанії-інвестору із урахуванням процента по відшкодуванню витрат, при цьому останні характеризуються більш низькою податковою базою. Можлива також комбінована форма, що містить ознаки концесійного договору й УРП. Сервісні договори із ризиком передбачають виплату коштів підряднику за його ризику, експертизу при видобутку, а окремі країни (наприклад, Бразилія) надають іноземним компаніям в подальшому право викупу за отримані виплати частини продукції, що виробляється. При цьому аналоги в цих угодах безпосередньо пов'язані із розмірами виплат підряднику – чим вони більші, тим вищий рівень податків, і навпаки. Прості сервісні договори без ризику передбачають виплату підряднику за його послуги при будь-якому результаті, а також можуть враховувати або ні право на придбання частки сировини, що видобувається [94].

Якщо коштів державного бюджету недостатньо для фінансування геологічного освоєння нових територій, а надрокористувачі не мають наміру розвідувати нові родовища, то це може призвести до швидкого

вичерпання мінерально-сировинної бази. Аналогічна тенденція спостерігається і в Україні. Впровадження державно-приватного партнерства у сферу надрокористування матиме позитивні наслідки для держави, бізнесу і громади [95].

Трактування сутності державно-приватного партнерства дає змогу ідентифікувати його як співробітництво між державою, територіальними громадами в особі відповідних державних органів влади й органів місцевого самоврядування (державними партнерами) та юридичними особами, крім державних і комунальних підприємств, або фізичними особами – підприємцями (приватними партнерами), що здійснюється на основі договору в порядку, встановленому Законом України «Про державно-приватне партнерство». При цьому його основними ознаками є:

- забезпечення вищих техніко-економічних показників ефективності діяльності;
- довготривалість відносин (від 5 до 50 років);
- передача приватному партнеру частини ризиків у процесі здійснення державно-приватного партнерства;
- внесення приватним партнером інвестицій із джерел, не заборонених законодавством [95].

Така форма взаємодії бізнесу і влади може успішно застосовуватися у сфері пошуку, розвідки родовищ корисних копалин та їх видобування (табл. 3.5) [90].

Таблиця 3.5.

Переваги впровадження державно-приватного партнерства у сфері геологорозвідувальних робіт

Учасник	Переваги
Держава	Комплексне геологічне вивчення території країни; контроль за відкриттям нових родовищ; створення підприємств геологорозвідувального бізнесу
Надрокористувач	Фінансова підтримка при розвідці родовищ; приріст мінерально-сировинної бази
Громада	Будівництво інфраструктури; створення нових робочих місць

До основних причин уповільнення розвитку державно-приватного партнерства належать:

- недостатній рівень уваги держави до реалізації політики у сфері державно-приватного партнерства і недосконалість системи управління розвитком такого партнерства;

- відсутність у сфері державно-приватного партнерства дієвих заходів щодо забезпечення умов для його розвитку, а також чіткого розмежування повноважень між органами державної влади й координації їх діяльності;

- наявність галузевих особливостей провадження господарської діяльності і складні умови довгострокового та взаємовигідного співробітництва між державою і приватними партнерами.

Основними проблемами надання державної підтримки у сфері державно-приватного партнерства є:

- дефіцит бюджетних коштів та складний механізм надання державної підтримки;

- відсутність щорічного фінансування довгострокових проєктів державно-приватного партнерства;

- невизначеність методології надання державної підтримки в рамках реалізації відповідних проєктів.

З огляду на відсутність позитивних результатів у сфері реалізації проєктів державно-приватного партнерства на національному й місцевому рівні, необхідно розробити проєкт Закону України «Про Стратегію розвитку державно-приватного партнерства в Україні» [77].

Метою Стратегії є визначення єдиного підходу до формування механізму ефективної взаємодії між органами влади, органами місцевого самоврядування, приватним сектором та інститутом громадянського суспільства на засадах державно-приватного партнерства для забезпечення реалізації проєктів, спрямованих на поліпшення показників національної економіки, якості життя населення і стану довкілля.

За умови комплексного забезпечення ефективності у сфері надрокористування можливе створення підприємств на основі державно-приватного партнерства [90].

Доступність залучених фінансових ресурсів. Враховуючи постійне зменшення геологорозвідувальних робіт за рахунок державного бюджету, виникає необхідність забезпечення привабливих умов для

приватних інвестицій у цю сферу. Проблему можливо вирішити шляхом залучення до такого виду діяльності юніорських (венчурних) компаній – малих компаній з недержавною формою власності, які в основному спеціалізуються на геологорозвідувальних роботах. Огляд стану геологорозвідки родовищ кольорових металів у світі виявив, що з 2005 р. понад 50% світових обсягів таких робіт у цій галузі фінансувалося і здійснювалося саме цими структурами; 30–35% – великими видобувними компаніями (понад 500 млн дол. США річного доходу), близько 15% – середніми (50–500 млн дол. США відповідно) і лише 1–2% – державними та іншими [115].

Невеликі незалежні геологорозвідувальні компанії часто не здатні самостійно фінансувати ГРР і не можуть отримати кредит у банку. Відповідно, вони змушені залучати кошти на ринку ризикового капіталу. Таким чином, рівень розвитку і власне наявність цього ринку часто є критичним фактором, що визначає можливість становлення юніорського бізнесу в країні [185].

Делегування повноважень на регіональний та локальний рівні, залучення місцевих громад до процесу експлуатації мінерально-сировинних ресурсів. Відповідно до ст. 5 Конституції України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Саме він здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Відповідно до ст. 140 Конституції України місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Отже, необхідно гарантувати, щоб територіальна громада набула свого конституційного права. А для цього потрібно шляхом загальних зборів оформляти територіальну громаду в статусі публічного власника з правом власності на природні ресурси на його території.

Основні перешкоди зазначеному зводяться до невідповідності вітчизняної моделі місцевого самоврядування вимогам європейського адміністративного простору, неспроможності посадових осіб органів місцевого самоврядування реалізувати міжнародні програми фінансування проектів на засадах співфінансування, обмеження органів місцевого самоврядування у праві на здійснення діяльності з міжнародного співробітництва. Їх можна швидко ліквідувати завдяки

консолідації зусиль місцевої влади, адекватній кадровій політиці, пошуку та використанню альтернативних джерел мобілізації фінансових ресурсів [77].

З метою ефективного використання надр на місцевого рівні доцільно поглибити децентралізацію управління мінерально-сировинною базою і надати територіальним громадам право розпоряджатися усім фондом родовищ корисних копалин місцевого значення. Водночас необхідно розробити новий регламент зарахування родовищ корисних копалин до категорії місцевих, оскільки зараз він трактується досить звужено. Розмежування корисних копалин загальнодержавного і місцевого значення здійснюється згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 827 «Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення» від 12.12.1994 р. Відповідно до цього документа до категорії родовищ корисних копалин місцевого значення належать:

- сировина для хімічних меліорантів ґрунтів (вапняк, гіпс, гажа, сапропель);
- сировина для будівельного вапна та гіпсу (гіпс, вапняк, крейда);
- сировина піщано-гравійна (пісок);
- сировина цегельно-черепична (суглинок, супісок).

Доцільно поширити це поняття на дрібні родовища торфу, бурого вугілля, будівельного каменю, низькоякісних фосфоритів, пиляного вапняку тощо [94]. Розширення прав і посилення відповідальності у сфері надрокористування на регіональному рівні пов'язані зі створенням відповідного фонду геологічної інформації, зокрема кадастру родовищ та проявів корисних копалин місцевого значення.

Власне переведення родовищ корисних копалин у категорію місцевих і надання відповідних прерогатив регіонам є передумовою істотного підвищення соціально-економічної ефективності сфери надрокористування. Воно, без сумніву, сприятиме стимулюванню регіональних інвестиційних проектів, залученню місцевих фінансових резервів.

Реалізація комплексу відповідних заходів може бути забезпечена в регіонах шляхом створення відповідних структурних підрозділів, а також формування в рамках обласного бюджету фонду розвитку мінерально-сировинної бази (передусім за рахунок платежів за користування надрами). Таким чином, стане доступною можливість цільового, замовного проведення в регіоні ревізійно-оціночних, геологопошукових

та інших робіт, підготовки тендерних процедур щодо місцевої сировини, оперативної ліквідації сировинної дефіцитності тощо.

Завдання з раціонального розвитку та освоєння регіональної мінерально-сировинної бази у сучасних умовах пов'язані з реорганізацією управління надрокористуванням – у напрямі посилення прерогатив регіонів. Йдеться про задіяння механізмів делегування повноважень, визначення доцільних меж регіональної, муніципальної і державної власності. Реформування має передбачати, зокрема, передачу на регіональний (обласний) рівень права надання ліцензій (спеціальних дозволів) на користування надрами щодо місцевих видів корисних копалин, ведення їх обліку тощо.

Доступність архівної геологічної інформації. Основний принцип діяльності держави у сфері надрокористування має базуватися на тому, що геологічна інформація призначена для широкого кола користувачів і не повинна засекречуватися й продаватися (або її можна отримати за цінами, які не перевищують витрат, пов'язаних зі зберіганням, обробкою, тиражуванням тощо). За оцінками Геологічної служби штату Іллінойс (США), використання архівних даних, у тому числі керну свердловин, дає змогу знизити вартість запланованих ГРР на 40–70% [90]. Тому доступність архівних і фондів геологічних матеріалів, а також вартість їх купівлі у власників безпосередньо впливає на інвестиційну привабливість геологорозвідувального бізнесу в країні.

Державна служба геології та надр як своєрідний банк даних геологічної інформації має бути переведена в електронний вигляд із можливістю вільного доступу усім бажаючим. Банк даних повинен містити інформацію, отриману власне геологічною службою, вироблену за її замовленням державними й приватними компаніями та науковими установами, що здійснюють загальне геологічне вивчення надр (гідрогеологічні, сейсмологічні, геофізичні, геохімічні дослідження, картографування, аерофотозйомки та ін.), а також тих компаній, які ведуть пошук, розвідку й видобуток корисних копалин. Геологічна інформація, отримувана приватними інвесторами, має передаватися державі в момент її одержання, відповідним чином оброблена й представлена у вигляді, придатному для подальшого використання. Це пов'язано з тим, що ця інформація є суспільним товаром і її споживачів не бажано позбавляти можливості її використовувати навіть на короткий проміжок часу. Водночас особам, котрі отримали геологічну інформацію, необхідно забезпечити право її подальшої передачі третім

особам спільно з правами на мінеральні ресурси, а крім того, її захист з метою запобігання можливості завдання шкоди їх інтересам. При цьому держава гарантує таким особам конфіденційність отриманої від них геологічної інформації протягом певного терміну, необхідного для того, щоб реалізувати свої права. Конфіденційність передбачає, що держава протягом заявленого терміну зобов'язується надавати цю інформацію тільки обмеженому колу користувачів, забороняє її подальше поширення, забезпечує збереження тощо [64].

Для успішного застосування проектного фінансування та проектного підходу до управління у сфері надрокористування необхідні такі заходи: удосконалювати систему контролю за реалізацією проектів і підвищувати ефективність функцій екологічного моніторингу; впроваджувати персональну цивільну та кримінальну відповідальність за невиконання умов згідно з проектно-технічною документацією; звернути особливу увагу на зниження можливих ризиків, що потребує вдосконалення методології й методики проектного аналізу; гарантувати прозорість процедури видачі спеціальних дозволів на користування надрами; забезпечити основу для використання спеціальних дозволів на користування надрами як заставу для кредитування проектів у сфері надрокористування; забезпечити сприятливі умови для ведення ГРР та сформувати загальнодоступний банк даних геологічної інформації; сприяти формуванню відносин у сфері надрокористування на договірних засадах та за умови державно-приватного партнерства; сприяти стійкій взаємодії між усіма потенційними інвесторами – підприємствами, банками, фондами, лізинговими компаніями та іншими інститутами; при такій взаємодії підвищити роль банків як підприємців та ініціаторів інвестиційного консолідування.

3.2. Шляхи впровадження сучасних механізмів управління територіальними природно-господарськими комплексами

Інституціональна основа фінансово-економічного механізму управління територіальними природно-господарськими комплексами. *Принципи інституціоналізації.* Сучасні інноваційні процеси впровадження механізмів сталого розвитку у господарську діяльність пов'язані із створенням системи сталих фінансів, забезпеченням

відповідального, т.зв. «належного врядування». Це стосується як урядів, так і муніципалітетів. Ключовим завданням визначено упорядкування господарських систем територій на засадах широкої інтеграції у суспільний процес. На Конференції «Ріо+20» загалом було підтверджено курс на сталий розвиток зі встановленням нових акцентів. Зокрема, особливу увагу приділено питанням забезпечення фінансової основи сталості, оскільки саме цей аспект є «слабким місцем». За результатами «Ріо+20» запропоновано шляхи подальшої реалізації принципів сталого розвитку саме з урахуванням визначеної проблеми за допомогою вжиття таких заходів:

- переходу до більш безпечних для екології моделей економіки із зосередженням уваги на подоланні бідності та інституціоналізованого відповідального використання природних ресурсів;
- перспективного формування на глобальному рівні фінансової системи забезпечення сталого розвитку суверенного типу;
- більш широкого використання поновлюваних джерел енергії, що дасть змогу істотно скоротити викиди вуглецю й масштаби забруднення життєвого середовища, одночасно сприяючи економічному зростанню;
- розбудови на рівні країн і регіонів сталих природно-антропогенних екосистем за рахунок імплементації нових технологічних укладів, розбудови екологічної інфраструктури та застосування сучасних організаційно-правових, економіко-стратегічних і технологічних рішень у сфері поводження з відходами;
- збереження біоресурсів, захисту океанів від вилову риби, руйнування морських екосистем і негативного впливу зміни клімату шляхом сталого використання і поновлення біоресурсів;
- раціональної облаштованості міст і забезпечення в них більш сприятливих умов для життя, екологізації урбанізованих та урборуральних територій через створення екологічних каркасів населених пунктів та міських агломерацій;
- більш ефективного управління лісами, що забезпечуватиме скорочення масштабів збезлісення удвічі до 2030 року, дасть змогу уникнути, за оцінками, збитку в 3,7 трлн дол. США від зміни клімату в результаті викиду парникових газів, збереження біорізноманіття, збільшення об'єктів чистої води й виробництва медичних препаратів, забезпечуваних лісами;

- глобального протистояння негативним кліматичним та ландшафтним змінам, включаючи захист від подальшої втрати озонового шару;

- поліпшення способів збереження й управління водними ресурсами з метою сприяння розвитку й захисту від опустелювання тощо;

Загалом на Конференції «Ріо+20» урядами країн, бізнес-структурами, громадськими організаціями й університетами представлено близько 700 нових цілей і проектів у сфері сталого розвитку й «зеленої» економіки. У цілому цей захід виправдав очікування науковців, урядів і громадськості, хоча країнам не вдалося закріпити та розширити принципи декларації в частині інституціональних змін, створення фінансової основи для сталого розвитку. Багато рішень за своєю сутністю залишилися декларативними, зокрема стосовно формування світової системи фінансів сталого розвитку, а отже, вони потребують детального опрацювання для впровадження у практичну діяльність. У цьому випадку підсилюється роль національного рівня на якому повинні реалізовуватися заходи щодо стратегічних перетворень в управлінні та досягнення «доброго» («належного») врядування.

Загальна стратегія перетворень в управлінні з метою сталого розвитку територіальних формувань базується на тому, що «належне» суспільне й приватне управління, достатнє фінансування розвитку й глобальне партнерство є найважливішими умовами економічного зростання й подолання бідності. Наголошується, що посилення соціальної інтеграції й боротьба з дискримінацією потребують належного суспільного й приватного управління. У цьому контексті перетворення в системі управління на державному й місцевому рівнях, включаючи партнерство з питань глобальних суспільних благ, має велике значення для забезпечення екологічної стабільності. За чотири роки після проведення Ріо-2012 з управлінської проблематики фактично сформувався четвертий вимір сталого розвитку. Хоча підсумками конференції «Ріо+20» визначено три виміри сталого розвитку (економічний, соціальний та екологічний), наступними документами (включаючи новий «Порядок денний у галузі сталого розвитку», одностайно прийнятий 193 державами-членами ООН у Нью-Йорку 25 вересня 2015 р.) і власне заключною резолюцією «Ріо+20» підкреслено важливість належного управління, а також миру й безпеки, які іноді називають основою сталого розвитку. Таким чином, порядком

денним на 2015-2030 роки визначено чотири основні виміри сталого розвитку, а саме:

- економічний розвиток (включаючи викорінювання крайньої бідності);
- соціальна інтеграція;
- екологічна стабільність;
- належне управління, включаючи мир і безпеку.

Зважаючи на це, необхідно більш детально розглянути питання сталих фінансів, якому було приділено значної уваги на саміті, згодом – національних урядів, за всіма чотирма вказаними вимірами сталого розвитку.

З огляду на рішення саміту щодо національних тенденцій сталого розвитку України в контексті визначених відповідних світових течій, слід наголосити на стратегічних, принципових питаннях, вирішення яких забезпечуватиме створення системи сталого фінансування територіальних природно-господарських комплексів, зокрема:

- *щодо економічного розвитку*: інтеграція на основі проєктивно-діяльнісного підходу природних активів у господарський обіг та створення фінансової основи сталого розвитку територіальних природно-господарських комплексів через відповідні розподільчі й акумулятивні механізми, за допомогою яких би ідентифікувалась, вилучалась та розподілялась на потреби економічного, екологічного і соціального розвитку регіональна природна рента;

- *щодо соціальної інтеграції*: впровадження в країні загалом та на місцях механізму відповідального корпоративного управління природокористуванням на основі відкритості, прозорості, соціальної інтеграції та партнерства, публічно-приватного партнерства, корпоративної соціальної й екологічної відповідальності та ефективної взаємодії бізнесу і громад у результаті проведення децентралізації управління природокористуванням з делегуванням муніципальним структурам широких прав у використанні природних активів зі збереженням загальнонародної власності на природні ресурси;

- *щодо екологічної стабільності*: створення фінансової основи сталого розвитку громад, регіонів та країни у цілому через застосування механізмів сек'юритизації природних ресурсів, запровадження принципових схем стабілізаційних і суверенних фондів для формування достатніх фінансових ресурсів, що забезпечуватимуть економічну та

екологічну сталість в умовах економічних й екологічних криз, а також соціальну стабільність на відповідних територіях;

- *щодо належного управління*: створення та розбудова системи високоефективних територіальних господарських корпоративних інститутів природокористування – корпорацій з управління природними ресурсами регіонів або корпорацій сталого розвитку, орієнтованих на інвестиційно-проектні механізми управління і фінансування розвитку громад та структурний підхід до управління природними й похідними від них у результаті сек'юритизації фінансових активів.

До цього мають залучатися системні принципи вертикальної (за всією віссю «муніципалітет – регіон – держава») та горизонтальної (в межах горизонтальних просторових зв'язків одного системного рівня просторового фракталу) інтеграції. Вони формуються в концептах «синьої», «зеленої» та «наноекономіки» і спрямовані, з одного боку на гармонізацію виробничих технологій з навколишнім природним середовищем, а саме гармонійне вбудовування виробничих елементів у природні екосистеми; з іншого – на державний, суспільний та індивідуальний вплив на організацію і розвиток виробництв, охорону й відновлення елементів довкілля. У цілому Конференція «Ріо-2012» підтвердила «зелений» вектор економічного розвитку на найближчі десятиліття, доповнивши його аспектами соціальної інтеграції, подолання бідності та суттєвої модернізації системи управління господарством загалом у напрямі відповідальності й передачі повноважень на місце.

На основі зазначеного можна запропонувати основні принципи забезпечення сталого фінансування розвитку територіальних природно-господарських комплексів.

Принцип структурного управління. Він пов'язаний з упровадженням у господарську діяльність спеціалізованих корпоративних структур, що здійснюють управління природними активами замість простого господарського їх використання підприємствами-користувачами природних ресурсів. Цей принцип передбачає створення окремого суб'єкта управління природокористуванням. При цьому важливим фактором є дотримання також принципу сек'юритизації – роздільного управління природними ресурсам та похідними від них фінансовими активами.

Принцип корпоративності спрямований, по-перше, на делегування функцій управління окремим керівним органам; по-друге, на колективне виконання суб'єктами корпорації – юридичними і фізичними особами чітко розподілених між ними функцій, підпорядкованих меті створення цієї структури; по-третє, на синергетичний характер взаємодії між собою членів корпорації й отримання комплексного, емерджентного ефекту від її функціонування, що, у свою чергу, є фактором сталості економічного розвитку. Цей принцип пов'язано із широким поняттям корпорації як колективного системного об'єднання певних суб'єктів різних відносин (соціальних, економічних та інших) – юридичної особи, що інтегрує в єдине ціле їх інтереси, має керівний орган і внутрішню систему делегування повноважень і відповідальності за виконання мети її створення. Більш вузьке розуміння корпорації орієнтоване в основному на комерційну сферу функціонування підприємств з ознаками спільного капіталу.

Важливим фактором корпоративності є вміння управляти капіталом корпорації, насамперед акціонерним, на користь усіх утримувачів цінних паперів. Інші складові ефективної діяльності – формування стратегії, норм корпоративної культури всередині компанії, норм корпоративного права в державі – ззовні. Екологічні вимоги до системи корпоративного управління сформульовані у Всесвітній програмі дій на XXI століття, Хартії Міжнародної торгової палати (ІСС), Європейському регламенті з екологічного управління і аудиту, міжнародних стандартах серії ISO 14000. Вимоги до сталої діяльності корпоративних утворень забезпечують корпораціям не тільки власну екологічну безпеку, а й значні економічні вигоди та інвестиційну привабливість для відповідальних інвесторів. Спеціальні функції корпоративного управління, пов'язані з екологічними факторами, визначаються відповідно до міжнародних екологічних стандартів серії ISO 14000 і полягають в оцінюванні характеристик екологічності та життєвого циклу продукції, проведенні екологічного маркування, екологічної сертифікації та екологічного аудиту, необхідність актуалізації яких визначена національною стратегією Європейської інтеграції, вимогами до діяльності українських корпорацій у європейському й міжнародному конкурентному середовищі. Спеціальні функції корпоративного екологічного управління спрямовані як на забезпечення корпоративної ідентичності життєдіяльності, так і підвищення еколого-економічної ефективності. По суті, корпорація має

всі ознаки т.зв. «живої системи» і притаманний лише їй життєвий цикл розвитку.

Принцип сек'юритизації – це інноваційний спосіб залучення коштів, котрий отримав широке визнання спочатку в США, потім у Європі та інших розвинутих країнах світу. При застосуванні цього механізму фінансові активи списуються з балансу підприємства, відділяються від іншого майна й передаються створеному для цих цілей фінансовому посередникові – компанії зі спеціальними правами запозичення «Special Purpose Vehicle» – SPV (англ.), «Tokutei Mokuteki Kaishi» – ТМК (япон.), а потім рефінансуються на грошовому ринку, або ринку капіталу. Рефінансування здійснюється за допомогою випуску Asset-Backed Securities – ABS (цінні папери, забезпечені активами), чи шляхом одержання Asset-Backed Loan (синдикованого кредиту).

Принцип суверенного фінансування сталого розвитку. Цей принцип є достатньо інноваційним і пов'язаний зі створенням на корпоративній основі спеціалізованих фінансових закладів (за типом т.зв. суверенних фондів, або фондів суверенного добробуту, фондів сталого розвитку тощо), що акумулюють і виділяють на цілі сталого розвитку кошти, отримані від залучення природних ресурсів та інших активів у господарський обіг. Фінансову основу для суверенного фінансування потреб сталого розвитку може складати як природна сировинна рента, так й інші фінансові відрахування з прибутку підприємств, внески громадян, громадських організацій тощо. З погляду сталості, увага зосереджується на таких функціях суверенних фінансових інститутів, як накопичення багатств для майбутніх поколінь, реалізація соціально-економічних та екологічних проектів, захист економіки від коливань цін на сировину, науково-технічна реструктуризація тощо. Головні принципи діяльності суверенних фінансових інститутів включають легітимність, коли накопичений капітал не витрачається миттєво, а він розподіляється між різними, в тому числі майбутніми поколіннями; фонди повинні характеризуватися стійкістю (sustainable); вони несуть імпліцитну відповідальність (liability) за фіскальну і макроекономічну політику уряду, з якою мають бути скориговані результати їх діяльності щодо таких суверенних фінансових установ. У 2008 р. у Сантьяго укладено «принципи Сантьяго». Згідно з цими домовленостями, суверенні фонди зобов'язалися забезпечувати належне керівництво, дотримуватися прозорості та інвестувати лише в економічні проекти. На світовому рівні діє Міжнародна робоча група з суверенних фондів

(International Working Group of Sovereign Wealth Funds), яка включає на сьогодні представників більш ніж 25 країн - власників таких інвестиційних фондів. Суверенні фінансові установи можуть бути створені як на національному, так і регіональному рівнях. Сталість їх функціонування забезпечується якістю активів, у які вкладають кошти. Щодо цього показовим є досвід Норвегії, де перелік таких активів є досить обмежений, а власне інвестиції здійснюються помірковано. В Україні поки що концепт суверенних фондів не набув поширення, проте дуже привабливою на сьогодні є як ідея створення фонду суверенного добробуту на рівні держави, так і реалізація концепту суверенного фінансування потреб сталого регіонального й муніципального розвитку із застосуванням різних схеми пайового та корпоративного спільного (консолідованого) інвестування. Відкритим залишається питання про ступінь ризику і можливі активи таких фондів, їх діяльність може гіпотетично носити як більш ризиковий (на зразок хедж-фондів, що орієнтовані на задану дохідність при заданому ризику), так і менш ризиковий характер (як стабілізаційні фонди, фонди майбутніх поколінь, орієнтовані на довгострокове накопичення капіталу).

Принцип відповідальності. Передбачає відповідальне використання економічних активів і спрямований на включення поняття сталого розвитку у практику різної, насамперед інвестиційної діяльності. В основу цього підходу покладено розвиток компаній (корпорацій), які одночасно із формальним дотриманням норм законодавства задовольняють певні критерії корпоративної відповідальності, беруть на себе вищі зобов'язання, ніж передбачено законом. Відповідальне корпоративне інвестування має щонайменше шість ключових напрямів: комерційний (прозорість бізнесу, повноцінне виконання партнерських та фіскальних зобов'язань), інвестиційний (відповідальне капіталовкладення у фінансові активи, нерухомість та інші об'єкти бізнесу), соціальний (відповідальність за соціальні наслідки бізнесу), етичний (дотримання етичних, релігійних норм і правил суспільства), юридичний (патентна чистота і відмова від маркетингових та інших форм нечесної конкуренції), екологічним (відповідальність за екологічні наслідки бізнесу). В контексті сталого фінансування відповідальне господарювання передбачатиме створення системи екологічно відповідального господарювання через використання механізмів корпоративної відповідальності та впровадження системи екологічних

стандартів серії ISO14000. За своєю метою корпоративна відповідальність повинна враховувати інтереси всіх учасників бізнес-процесу, забезпечуючи різнобічну підтримку бізнесу за допомогою добровільно взятих на себе певних, взаємовигідних для багатьох сторін зобов'язань, які формально від компанії не вимагаються, проте в них особливо зацікавлена територіальна громада, кожен споживач продукту і послуг компанії. Тому корпоративна відповідальність є концепцією розвитку бізнесу через системний, комплексний і кумулятивний (синергетичний) ефект з всебічною підтримкою бізнесу – споживача, місцевої і держаної влади, дочірніх та споріднених бізнес-структур і навіть конкурентів за допомогою добровільно взятих на себе зобов'язань. Важливим фактором формування системи відповідальності бізнесу є ініціативна й результативна діяльність економічних суб'єктів, спрямована на досягнення, з одного боку, власних господарських, у тому числі – фінансових цілей, проектів і програм на основі екологічної безпеки та відповідального виробництва, а з іншого – цілей екологічно збалансованого розвитку природно-ресурсних комплексів території. Таким чином, важливо, щоб діяльність корпорації з управління природними ресурсами мала фактично два рівноцінні фокуси уваги – внутрішній господарський та зовнішній – до стану природних ресурсів і довкілля у цілому як об'єкта господарювання. Тому парадигмою корпоративного сталого природокористування є поєднання принципів «синьої», «зеленої» та «наноекономіки», орієнтованих на формування й розвиток екологічної культури і технологій виробництва як «зверху донизу», так і «знизу доверху», від ініціатив пересічного громадянина. Принцип відповідальності стосується забезпечення активного державного, корпоративного та громадського контролю за використанням природних ресурсів.

Проектний принцип передбачає формування фінансової інфраструктури та дієвих схем проектного управління й фінансування із забезпеченням фінансової та економічної в цілому ефективності й відповідальності, що реалізовуватиметься найкращим чином у концепті проектного управління та фінансування.

Така форма кредитування й інвестування гарантує доходи від проектної діяльності за ставкою доходу на вкладений капітал, що перевищує безпечну для певної країни з урахуванням галузевих ризиків. Для України на сьогодні це більше як 15% - 20% річного чистого доходу на вкладений капітал (враховуючи величину облікової ставки НБУ

14,0% з 08.12.2016 р.). З іншого погляду, проектне фінансування вважається галуззю фінансування інвестицій, що забезпечує техніко-економічну ефективність діяльності компанії та дає змогу генерувати достатні для цього грошові потоки.

В такому разі проектне фінансування слід розглядати як засіб поєднання різних джерел та методів фінансування конкретного інвестиційного проекту з розподілом ризиків серед його учасників. Шляхом застосування схем структурного управління і проектного менеджменту створюються умови для реалізації через консолідоване фінансування прибуткових інвестиційних проектів розвитку територіального природно-господарського комплексу та його складових. Це сприятиме збільшенню доходів і зниженню витрат на забезпечення факторами виробництва — природним та виробничим капіталом, робочою силою, сировиною й матеріалами, енергією тощо на одиницю продаваної продукції в системі регіонального виробництва. Проектний принцип тісно пов'язаний з структурним управлінням і передбачає створення окремої структури з управління проектом. Така структура — проектна компанія у сфері природокористування функціонує як тимчасово створена інтервальна установа з окремим фінансовим балансом і правами тимчасового використання природних активів для виконання інвестиційного проекту за замовленням зацікавлених сторін, повинна об'єднувати на певний термін замовлення державних, муніципальних та комерційних бізнес-структур. У такому разі засновники проектної компанії, включаючи територіальну громаду (муніципалітет) і бізнес-структури, надають початковий капітал для виконання проектного завдання. Через фінансову установу зі спеціальними правами запозичення відбувається емісія і розміщення фінансових активів на фондовому ринку у вигляді акцій, облігацій, паїв, сертифікатів тощо, а отже, залучається і запозичується необхідний капітал. Замовники і засновники проектної компанії повинні бути гарантами запозичених коштів і прав використання природних активів. На основі підрядних договорів виконавці й учасники інвестиційного проекту може залучатися компанією до виконання проекту. Після виконання проекту, результати у вигляді новостворених господарських об'єктів, можуть бути передані корпоративним структурам з природокористування, які розраховуються з акціонерами і кредиторами проектної компанії, а також перебирають на себе управління господарським об'єктом і використовують його в економічній діяльності

з метою подальшого отримання прибутку. Проблему проектного фінансування природокористування можливо ефективно вирішити через пошук інвестиційних ресурсів на основі спільного або консолідованого фінансування. Необхідно зауважити, що проектний принцип є складовою більш широкого стратегічного т.зв. проєктивно-діяльнісного принципу, що стосується будь-якої господарської діяльності відповідно до заздалегідь визначеного кінцевого результату, який має відповідну технічну, технологічну, економічну, екологічну та соціальну результативну складову.

Принцип сталого страхування – це стратегічний підхід до управління сталим розвитком ТПК, що включає систематичну ідентифікацію, оцінку, управління та моніторинг ризиків і можливостей у страховому бізнесі, пов'язаному з екологічними, соціальними та управлінськими питаннями функціонування ТПК. Воно спрямоване на зниження ризику, розробку інноваційних рішень, підвищення ефективності бізнесу й сприяння сталому розвитку. Страхування у цьому випадку є засобом запобігання наслідкам екологічного ризику в господарській діяльності, оскільки його мета полягає в забезпеченні захисту від непередбачуваних ситуацій. У чинній міжнародній практиці страховий ризик визначається як явище, здатне спричинити певні втрати, котрих можливо уникнути за рахунок купівлі страхового документа. Зокрема, з позицій сталого розвитку, екологічне охоплює ризики понаднормативних викидів і скидів шкідливих речовин, екологічні збитки унаслідок екологічних катастроф, нові технології тощо. Страхова організація з екологічного страхування надає страховий захист цивільної майнової відповідальності страхувальникам за шкоду, завдану третім особам унаслідок раптового, неупередженого й неочікуваного забруднення навколишнього природного середовища. Страхувальниками є корпорації, підприємства всіх форм власності – юридичні особи. Страхові платежі здійснюються страхувальниками за тарифними ставками, що встановлюються залежно від розмірів річного обороту підприємства. Згідно з даними про сплату платежів страхувальникам надається страхове свідоцтво. Для корпоративної системи управління привабливою є стратегія самостійного екологічного страхування, яка реалізована в межах корпоративної екологічної відповідальності. Вона застосовується тоді, коли страхування не покриває всю шкоду і винний у результаті також зазнає збитків. В такому разі підсилюється діяльність екологічного страхування.

На сьогодні в чинному законодавстві України немає визначення екологічного страхування. Натомість у статті 7 Закону України «Про страхування» наведено перелік видів обов'язкового страхування, серед яких можна виділити ті, що стосуються екологічної сфери, а саме: страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти з високою екологічною й санітарно-епідеміологічною небезпекою; страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів; страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно докілью або здоров'ю людей під час зберігання та застосування пестицидів і агрохімікатів тощо.

Порядок добровільного корпоративного екологічного страхування визначається відповідними договорами, правилами й нормами цивільного законодавства. В Україні для більш детальної регламентації обов'язкового та добровільного екологічного страхування потрібно ухвалити Закон про екологічне страхування, який подано до Верховної Ради у 2002 р. і не розглянуто дотепер з 2005 року, а також типові положення про порядок екологічного страхування, яке б набувало цінності згідно з розпорядженням уряду держави. Відповідно до запропонованих документів страхові організації зможуть розробити власні правила з добровільного екологічного страхування. В них доцільно передбачити положення про страховий екологічний аудит, завдяки якому можливо встановити необхідні параметри об'єктів страхового поля – оцінити ступінь екологічної небезпеки підприємств і виробництв, розмір можливих збитків і тарифних ставок страхових внесків. За допомогою механізму сталого фінансування територіального природно-господарського комплексу можливо реалізувати чотири основні виміри сталого розвитку (рис. 3.24).

Передача значної частини прав залучення і використання в господарському обігу природних активів регіональними і муніципальними територіальними утвореннями, обумовлена розбудовою децентралізованої системи управління економікою, можлива через їх відповідальне делегування відповідним територіальним громадам, інтереси котрих представлятимуть створені на принципах публічно-приватного партнерства корпоративні структури – інститути структурного управління змішаного типу (корпорації сталого розвитку).

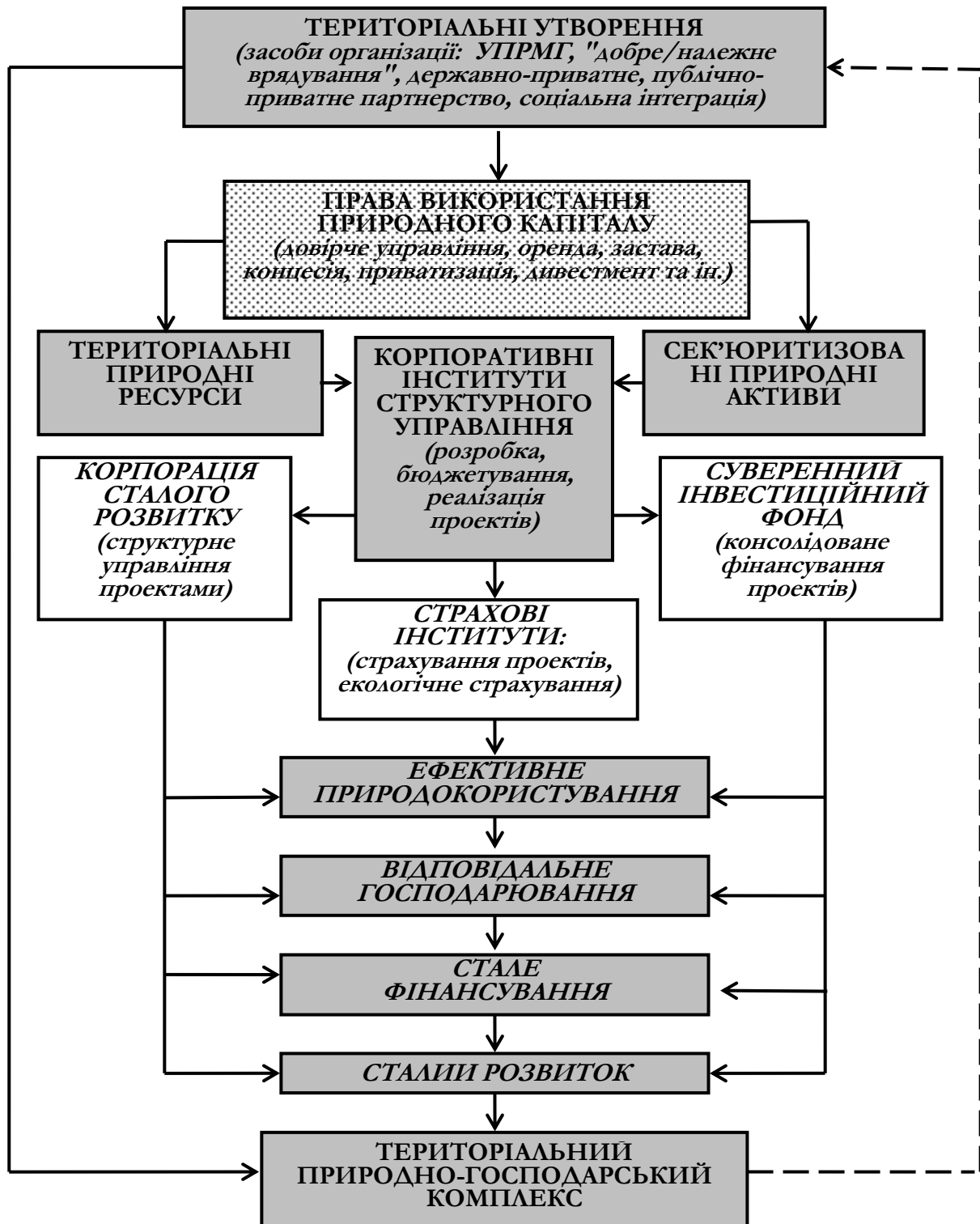

Рис. 3.24. Принципова схема механізму сталого фінансування територіального природно-господарського комплексу

Останні розробляють, здійснюють фандрайзинг та бюджетування інвестиційних проектів. У сек'юритизованих ланках виокремленого

структурного управління фінансовими активами відбуватимуться накопичення та розподіл на потреби сталого розвитку необхідних фінансових коштів, основу яких може становити як природна, так й інші види регіональної ренти. Сталість функціонування таких структур можливо забезпечити через страхові механізми та шляхом хеджування ризиків інвестиційними операціями з цінними паперами. У цій схемі інтеграції інтересів держави, громад й бізнесу сприятиме запровадження принципів публічно-приватного партнерства, екологічної стандартизації та корпоративної відповідальності.

Структурні ознаки інституціоналізації. Інституціональні засади фінансово-економічного механізму управління територіальними природно-господарськими комплексами визначаються низкою факторів:

По-перше, формальною конституційною нормою (ст. 13 Конституції України) про загальнонародну власність на природні ресурси, яка унеможливає їх приватизацію та створює низку правових колізій у природокористуванні, насамперед, щодо особи-розпорядника ресурсів, механізм їх використання в економічній діяльності, а також присвоєння і розподілу результатів господарської діяльності від залучення в обіг природних активів.

По-друге, правовим полем цивільного та господарського права України, в якому формується механізм корпоративних відносин, у тому числі держави і бізнесу.

По-третє, фінансовими відносинами в державі, включаючи фіскальну складову, інвестиційну діяльність, механізми відносин позики, емісії та обігу фінансових інструментів тощо.

По-четверте, наявністю (або навпаки, відсутністю) правових засад та практики розвитку економічних відносин, насамперед, щодо за окремими позиціями використання природних активів – земельних, водних, лісових, мінерально-сировинних, природно-рекреаційних та інших.

По-п'яте, ступенем і характером розмежуванням повноважень між керуючими ланками (державною, регіональною владою) та кінцевими користувачами (територіальними громадами, юридичними й фізичними особами-користувачами) природних активів, включаючи механізми децентралізації повноважень на центральному й регіональному рівнях.

Як підтверджує практика, перераховані чинники є, з одного боку, обмеженнями (наприклад, мораторій на продаж земель сільгосппризначення або неможливість приватизації природних ресурсів, відсутність механізму громадянської/цивільної власності на природні ресурси), з іншого, вони визначають певні рамки формування специфічних механізмів вирішення проблемних завдань розвитку природно-господарських відносин. Також важливим фактором орієнтування механізмів розвитку таких відносин, зважаючи на загальний політичний та економічний курс країни на європейську інтеграцію й децентралізацію управлінських повноважень.

Наявне правове поле країни визначає можливі інституціональні рамки правомочностей для учасників природно-господарської діяльності. Зокрема:

Народ (громадяни) України, Згідно з Конституцією є власником природних ресурсів, проте за відсутності інституту громадянської/цивільної власності на природні ресурси не має реальних правових та фінансових важелів для здійснення цих прав, у першу чергу – на отримання природної ренти. Права розпорядження природними ресурсами й реальні права власності на природні активи належать державі в особі відповідних державних органів влади, місцевого самоврядування тощо з розподілом між ними владних повноважень по відношенню до природних ресурсів загальнодержавного й місцевого значення. Окремі їх види (наприклад, земельна ділянка) можуть перебувати в приватній власності, проте, це не гарантує повного права власника на цей ресурс. Наприклад, в Україні на сьогодні заборонено обіг 96% (41 млн. га) земель сільгосппризначення.

Державні та регіональні органи влади (включаючи територіальні громади) від імені народу України здійснюють користування, володіння та розпорядження природними ресурсами, у тому числі надаючи їх суб'єктам господарювання. Забезпечують охорону природних ресурсів, моніторинг та охорону навколишнього природного середовища, а також певні управлінські функції, зокрема облік, визначення напрямів використання, оцінку ресурсів тощо. Державна та місцева влада на сьогодні самостійно та в рамках публічно-приватного партнерства можуть здійснювати господарську діяльність з використанням природних ресурсів, як активів, з метою отримання прибутку, соціальних, екологічних та інших завдань розвитку.

Суб'єкти господарювання, можуть використовувати, за відповідним призначенням, для надані їм для господарської діяльності природні ресурси без збереження за ними права власності за допомогою різних господарських механізмів (оренда, концесія (тимчасова експлуатація) та інші форми відносин). Такий вид ресурсу, як земля, може бути приватизований і придбаний фізичними та юридичними особами як приватна власність. Цей прецедент може відчутно вплинути на структуру національного багатства і різко підвищити капіталізацію окремих активів. Так, за підрахунками, вільний вихід сільськогосподарських земель на ринок земельного капіталу може збільшити реальну вартість природного багатства країни приблизно на 40 млрд. доларів США (орієнтовна вартість 1 га сільськогосподарських земель - 1,1 тис. дол. США, згідно з оцінкою Спілки українських підприємців), тобто майже на одну третину, порівняно з нинішньою вартістю - 130 млрд. дол. США [57].

Отже, з огляду на зазначене вище, *цільовим завданням фінансово-економічного механізму управління територіальними природно-господарськими комплексами* можна вважати створення, в рамках діючої стратегії розвитку, правового поля держави із збереженням її конституційних норм щодо природокористування, відповідного інституціонального середовища й інституціональних засад природокористування. За таких умов держава, регіони і громади мали б можливість ефективно здійснювати, шляхом децентралізації, повноваження щодо прав власності на природні ресурси від імені народу, суб'єкти господарювання – за допомогою дієвих повноважень та інструментів використовувати природні ресурси, як економічні активи, у господарській діяльності, з метою отримання прибутків, екологічних, соціальних та інших ефектів; а народ країни – прямої та опосередкованої участі у користуванні такими результатами, включаючи отримання природної ренти.

На нашу думку, як парадигма природокористування доцільним є перехід від управління природними ресурсами як галузями природокористування до управління діяльністю комплексних, включаючи всі види природних активів територіально-господарських утворень, тобто – територіальних природно-господарських комплексів, спрямованого на вирішення відповідних завдань розвитку територій і соціально-економічних та екологічних проблем, збільшення рівня добробуту громадянина як реального, конституційного власника

природних активів. Оскільки органом влади, що здійснює повноваження щодо використання від імені народу природних ресурсів, є територіальна громада, то вона має стати й інституціональним центром (публічно-правовою корпорацією - муніципалітетом) діяльності з використання природних активів, як організатор і учасник, спільно з загальнодержавними та бізнес-структурами і власне громадянами.

Питання про організаційну форму таких інституціональних структур може бути вирішене як у рамках чинного законодавства, так і шляхом доповнення норм права позиціями про громадянську власність на природні ресурси. Відповідно до нього, основними складовими системи сталого фінансування розвитку територіальних природно-господарських комплексів, включаючи державний рівень, мають стати корпоративна форма природокористування у вигляді проектних компаній зі спеціальними правами запозичення, фінансові інститути за типом суверенних фондів та інститут громадянської власності на природні ресурси, який передбачатиме створення банку природних ресурсів і розподіл частини природної ренти між громадянами країни.

Аналіз правового поля України свідчить, що в цілому за наявних умов природокористування збережеться загальнонародна власність на природні ресурси; не виключено, що окремі з них (наприклад, земельні, водні, лісові масиви) будуть приватизовані з певними обмеженнями, тому реалізувати господарську діяльність за участю природних активів може не власник ресурсу, а суб'єкт господарювання колективного характеру (корпорація) з державною/муніципальною участю, створена за принципами державно-приватного партнерства. Такій корпорації може бути надано право використовувати природні активи, включаючи фінансову складову, з метою забезпечення конкретної діяльності, в тому числі інвестиційної, в проектах, що передбачають природокористування з метою отримання прибутків, соціальних та екологічних ефектів тощо.

Відповідно до чинної нормативно-правової бази країни з урахуванням завдань сталого розвитку території перспективною у сфері природокористування є проектна форма організації господарської діяльності із застосуванням фінансового-економічних механізмів консолідованого фінансування, фандрайзингу, бюджетування та проектного менеджменту. Отже, за чинної форми власності (державна від імені народу України) з метою отримання економічних, фінансових, соціальних екологічних та господарських результатів природні активи

використовує господарська структура, сформована на постійних або термінових засадах для реалізації конкретного проекту як проектна компанія (у світовій практиці – *компанія зі спеціальними правами запозичення* (КСПЗ), *Special purpose vehicle/entity* (SPV/SPE) – англ., *Tokutei tokuteiki kaisha* (ТМК) – япон.) [69; 72].

Особливістю формування і функціонування таких інституцій є те, що вони мають спеціальне призначення, а мета їх діяльності полягає у фінансуванні, реалізації та обслуговуванні певного проекту. В основному КСПЗ/SPV беруть участь у виконанні конкретної угоди як позичальники, отримуючи певні права власності або зобов'язання від бенефіціара проекту. Найчастіше вони використовуються, якщо у проекті задіяні різні учасники, регіонально або інституціонально (держава та бізнес) відокремлені один від одного й від бенефіціара угоди (наприклад, територіальна громада). Ключові цілі створення КСПЗ/SPV такі: сек'юритизація активів або кредитів; проектне фінансування, фандрайзинг (пошук фінансових ресурсів), ефективне бюджетування проектів, диверсифікація ризиків проекту; зниження ризику банкрутства бенефіціара; маркетингові заходи, іпотечне кредитування, податкове планування, залучення інвестицій. До компаній спеціального призначення у світі належать, зокрема, ті, діяльність яких пов'язана з реальними активами, також фінансові інститути розвитку (найчастіше – банки розвитку) [247].

У широкому розумінні КСПЗ/SPV – спеціально створена для виконання чи реалізації та експлуатації конкретного інвестиційного проекту компанія, яка випускає власні цінні папери, а отримані кошти спрямовує на фінансування інвестиційних проектів свого засновника. На відміну від інших видів підприємств і організацій, вона, по-перше, завжди призначена для реалізації конкретних проектів; по-друге, у статуті переважно чітко визначені види діяльності з метою уникнення зайвих операцій; по-третє, засновники КСПЗ/SPV можуть не бути юридично пов'язаними між собою та з кінцевими бенефіціарами; по-четверте, фінансова та господарська діяльність КСПЗ/SPV стосується окремого суб'єкта і впливає загалом на фінансовий і майновий стан не засновників, а надавачів гарантій (поручителів за позикою). У схемах із застосуванням SPV інвестори й експерти фондового ринку оцінюють кредитні ризики саме поручителів за позикою, а не формальних емітентів.

Формуються КСПЗ/SPV в основному як акціонерне товариство шляхом передачі активів, зобов'язань і прав окремому суб'єкту правових і господарських відносин для реалізації проєктів або досягнення певної фінансової мети (наприклад, отримання позики). На відміну від звичайного підприємства, яке функціонує т.зв. господарським способом і переважно не має конкретного терміну існування, діяльність компанії орієнтована на виконання посавлених цілей і може носити інтервальний характер. КСПЗ/SPV можуть створюватися як у корпоративному, так і фінансовому секторах економіки. Проєктні компанії найчастіше залучаються державою для реалізації проєктів державно-приватного/публічно-приватного партнерства. Їх основна функція полягає в отриманні гарантованих результатів при знижених фінансових ризиках для учасників проєкту державно-приватного партнерства. При цьому застосування схеми КСПЗ/SPV забезпечує такі бізнес-процеси, як управління ризиками в проєктах державно-приватного партнерства, капіталізація активів, у т.ч. природних ресурсів, консолідоване проєктне фінансування, менеджмент, оптимізація податкових зобов'язань і підвищення економічної та іншої ефективності проєкту в інституціональному середовищі.

У створенні КСПЗ/SPV беруть участь бенефіціари (акціонери), інвестори та одержувачі активів. Зокрема, особи, які створюють SPV, передають їй кошти, майно, зобов'язання й права, забезпечують формування власного капіталу компанії його акціонуванням. Інвестори забезпечують фінансові потреби SPV через надання кредитів і/або придбання певних цінних паперів, включаючи облігації або інші фінансові інструменти. Наприклад, у Японії такими вважають т.зв. найкращі інвестиційні сертифікати, пайові цінні папери, прості акції, привілейовані акції (їх носії мають права на частку в прибутку компанії, але не можуть брати участь у процесі ухвалення рішень), спеціальні облігації, спеціальні комерційні папери, конвертовані спеціальні облігації, спеціальні облігації із правом передплати на нові найкращі інвестиційні сертифікати. Створений одержувач активів – компанія КСПЗ/SPV, якій передаються активи, зобов'язання й права від бенефіціарів і фінансові ресурси – від інвесторів. Її загальними характеристиками є те, що вона має т.зв. спеціальне, тобто зорієнтоване на конкретну ціль призначення (проєктна компанія), створена шляхом передачі активів, зобов'язань і прав для реалізації проєкту або

досягнення певних критеріально (у вигляді софт-документації інвестиційного проекту) описаних цілей.

Окрім того, КСПЗ/SPV має підвищений ступінь підконтрольності, який гарантує ефективність та безпеку інвестування. Діяльність КСПЗ/SPV контролюється з метою захисту інтересів інвесторів та кредиторів, оскільки компанія може використовувати позикові кошти винятково на мету, зазначену в кредитній угоді. Забезпечується нагляд за фінансовою діяльністю КСПЗ/SPV, бо вона не має права реструктуризувати пакет акцій, залучати додаткові кредити, здійснювати нові інвестиції або придбання (крім пов'язаних з капітальними видатками), продавати або передавати активи іншим особам, вносити зміни у статутні документи або основні контракти.

Також об'єктом постійного нагляду (фактично це моніторинг проекту) є основна діяльність компанії, при цьому в полі зору перебувають операційні і фінансові показники проекту публічно-приватного партнерства для виявлення проблем на різних стадіях, особливо початкових, для чого КСПЗ/SPV періодично надає інформацію, повідомляє інвесторів про зміни умов ведення бізнесу, ключових договорів та ін., а звітність може доповнюватися різними видами інформаційних зобов'язань, наприклад, щорічними прогнозами на основі діючої фінансової моделі, кварталною й річною фінансовою звітністю; корпоративною інформацією (наприклад, протоколи засідань ради директорів); звітами технічних, економічних консультантів; повідомленнями про внесення змін в основні контракти, правові, трудові спори, форс-мажорні ситуації тощо.

Особливим аспектом діяльності КСПЗ/SPV є адекватний кризовий менеджмент у випадках санації або дефолту. Оскільки фінансові інвестори зацікавлені в достроковому погашенні боргу, перевідступленні прав, забезпеченні гарантій у разі невиконання проекту за форс-мажорних та інших несприятливих обставин чи виникнення проблем у партнерів або учасників, в діяльності КСПЗ/SPV необхідно передбачити щодо цього відповідні заходи. Антикризове управління для організаційно-адміністративної фінансової моделі функціонування компанії повинно стосуватися таких випадків, як затримка або несплата по обслуговуванню боргу; уведення в оману, незаконна діяльність; часткова або повна неплатоспроможність; завершення термінів дії основних документів проекту, відкликання ліцензій або дозволів; надзвичайні непередбачувані обставини, непереборні перешкоди

(військові дії, природні та техногенні катастрофи), націоналізація, розірвання договору публічно-приватного партнерства тощо.

Фінансові гарантії функціонування КСПЗ/SPV забезпечуються адекватними правами (у т.ч. власності) і дохідними активами. Зокрема, такими є: право SPV на земельну ділянку; підтвердження ключових документів проекту (ліцензій, договору концесії, контрактів та ін.); право застави на акції компанії; права на активи, майно, устаткування, машини тощо; плаваюча застава на обігові кошти КСПЗ/SPV; перевідступлення страхових полісів; застава на доходи за договорами хеджування або управління ризиками тощо.

Суверенні фонди як економіко-правовий інститут є складовою механізмом сталого фінансування розвитку ТПК. Як зазначалося вище, це створені державою фінансові інститути, покликані акумулювати кошти для фінансування потреб сталого розвитку. У 2010-х роках у світі нараховувалось близько 70 СФ, понад 30 з них створені після 2000 р. Як правило, наявні фонди у країнах, багатих на корисні копалини (нафта, газ, руди, алмази, хімічна сировина тощо). Стрибкоподібні зростання цін на нафту після 1973 р., особливо у 90-х та 2000-х р., призвели до різкого і доволі неочікуваного збільшення прибутків країн-експортерів нафти, що дало змогу поповнити або створити в них стабілізаційні фонди і фонди національного багатства за зразком суверенних. Структура СФ, що сформувалася за останні десять років у світі, є такою: 38% – у країнах Азії, 37 – Близького Сходу, 18 – Європи, 3 – Африки, 2% – Америки. Співвідношення сировинних і несировинних СФ – 60%: 40% [210].

Суб'єктом, що створює суверенний фонд (фонд суверенного добробуту), є державна чи регіональна влада. На сьогодні в структурі таких фінансових інститутів, як СФ, виділяють по-перше, повноцінні суверенні фонди як інструменти довгострокової макроекономічної стабілізації національної економіки та накопичення активів і збереження національного багатства для майбутніх поколінь і по-друге, фактично початкову, обмежену функціональну структуру як стабілізаційні фонди поточної та частково – стратегічної макроекономічної стабілізації національної економіки. Таким чином, СФ підпорядковані довгостроковим національним стратегічним інтересам (накопичення активів і збереження ресурсів для майбутніх поколінь) і мають забезпечити максимальний прибуток від інвестицій державних коштів.

Основними різновидами суверенних фондів у світі є :

- nonrenewable resource fund (фонд непоновлюваних ресурсів);
- natural resource fund (фонд природних ресурсів);
- commodity fund (продуктовий або товарний фонди);
- oil fund (нафтовий фонд);
- stabilization fund (стабілізаційний фонд);
- savings fund (ощадний фонд);
- rainy days fund (фонд «чорного дня»).

На нашу думку, найбільш прийнятною для фінансових структур, діяльність яких спрямована на забезпечення фінансової підтримки сталого розвитку, є назва фонд сталого розвитку за типом суверенного, оскільки на сьогодні поняття СФ стосується, як правило, структур державного рівня.

Такі фонди в умовах кризи 2008 року продемонстрували свою стабільність та життєздатність, на відміну від банківської системи та страхових компаній, а наразі інвестують у широкий спектр активів: цінні папери, виробничі активи, нерухомість, деривативи тощо. Переважно об'єктами інвестування є урядові цінні папери (high grade government securities), акції та облігації. На відміну від комерційних за характером хедж-фондів, суверенним фондам, особливо ощадного характеру, не притаманні спекулятивні стратегії. Фінансова криза 2008 р. продемонструвала перспективність СФ як активного гравця на світовому ринку капіталу і динамічного елементу в еволюції світової фінансової системи, котрий упродовж останнього десятиліття є її невід'ємною частиною, координує власну активність з економічними і національними інтересами відповідних держав [171]. За оцінками вчених, у перспективі СФ повинні стати основним фінансовим інструментом ХХІ століття на зразок інститутів спільного інвестування. Наприклад, хедж-фонди – активний гравець на ринку інвестиційних капіталів ХХ століття. На сьогодні перспективні СФ здійснюють інвестиції на основі принципів соціальної і державної відповідальності та етики та в державних інтересах у національні і соціальні проекти, а також у проекти з охорони навколишнього середовища.

Для запровадження в Україні інституту СФ як складової механізму сталого фінансування необхідно створити також інститут громадянської власності на природні ресурси. Ключовою ланкою інституціонального напрямку є забезпечення в Україні економіко-правових передумов формування громадянської власності на природні ресурси. Зазначене

потребує практичної реалізації ст. 13 Конституції України, відповідно до якої земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, котрі перебувають у межах території України, є об'єктами права власності українського народу. Проте на практиці спостерігається привласнення природної ренти обмеженою категорією осіб через приватні компанії, що беруть природні ресурси в оренду.

Особливо актуальним це питання є у вітчизняній сфері надрокористування, оскільки надрокористувачі отримують тут надприбутки (ренту). Сутність інституту громадянської власності на природні ресурси полягає в конституційному закріпленні цього права, створенні Центрального банку природних ресурсів України, організації національного фонду громадянських дивідендів.

Громадянська власність (на відміну від загальнонародної) характеризується такими ознаками:

- загально-суспільне володіння природними ресурсами (вони належать усім громадянам України однаковою мірою);
- платне використання (експлуатацію природних ресурсів здійснюють корпорації, приватні, державні підприємства та організації, беруть їх в оренду лише за плату або залишають за державою право вилучення ренти з прибутку);
- державне чи інше суспільне розпорядження природними ресурсами (державні або суспільні організації здійснюють ліцензування природокористування, експертизу проектів, контролюють природокористувачів, у тому числі надрокористувачів, визначають орендну плату, спрямовують її у суспільний фонд цивільної ренти);
- рівноправне приватне присвоєння ренти (кошти всіх видів ренти за законом справедливо розподіляються рівними частинами між усіма громадянами – власниками природних багатств країни чи/та вилучаються у спеціальний фонд на зразок суверенного для потреб майбутніх поколінь).

Механізм природокористування за схемою громадянської власності на природні ресурси діятиме аналогічно Національному банку України, котрий здійснює монетарну політику самостійно, надає комерційним банкам та Уряду України кошти в кредит і тільки за плату відповідно до ставки рефінансування, яку визначає згідно з кон'юнктурою грошового ринку. За умов громадянської власності на природні ресурси останні необхідно надавати у користування комерційним та державним організаціям, включаючи корпорації з

управління природними ресурсами, в користування або оренду на платній основі чи на умовах публічно-приватного партнерства, залишаючи за собою право вилучення ренти (надприбутків) з прибутку. Залежно від виду природного ресурсу, умов його видобутку (для надрокористування – гірничо-геологічних, земельних ресурсів – ґрунтово-кліматичних, водних – гідрологічних та ін.) та кон'юнктури ринку Центральний банк природних ресурсів встановлюватиме економічно обґрунтовані ставки орендної плати за їх використання. Мета його створення полягає в забезпеченні ефективного, найбільш вигідного, прибуткового та раціонального природокористування. У структурі банку необхідно враховувати складові природного багатства – водну, земельну, лісову, мінеральну, природно-рекреаційну тощо.

Функції банку такі [57]:

- ведення кадастрового обліку різних видів природних ресурсів, що використовуються для життєзабезпечення суспільства;
- здійснення економічної кадастрової, кількісної оцінки запасів природних ресурсів, що взяті на облік;
- складання щорічних балансів стану запасів природних ресурсів;
- проведення (раз на п'ять років) переоцінки запасів усіх видів природних ресурсів у зв'язку зі зміною їх обсягів, попиту та цін на ринку;
- обґрунтування щорічно (одночасно з підготовкою Державного бюджету України) та затвердження у Верховній Раді України розмірів плати за використання природних ресурсів;
- визначення та затвердження розмірів оплати й надання відповідно до законодавства спеціальних дозволів (ліцензії) на природокористування різним способом;
- забезпечення контролю за своєчасною оплатою оренди природних ресурсів та звітністю про їх використання, враховуючи втрати;
- контроль законності використання природних ресурсів, що встановлена спеціальними дозволами, зміна користувачів спецдозволів (ліцензій) у випадках порушення ліцензійних умов природокористування;
- встановлення відповідальності та штрафних санкцій за порушення правил природокористування.

Частина коштів, що надходить від комерційного використання природної ренти у вигляді доходу від продажу прав (ліцензій) на цей вид діяльності та орендної плати за використання природних ресурсів, ренти, вилученої як надприбуток з корпоративних доходів, повинні спрямовуватись до Українського фонду громадянських дивідендів. Інша – на виконання державних соціальних програм з відтворення природно-ресурсного потенціалу, в тому числі мінерально-сировинної бази України [106].

У правовому та фінансовому аспектах фонд громадянських дивідендів – це аналог пенсійного фонду, за винятком джерела доходів. Детально функції цієї структури визначаються статутом, що повинен затверджуватись відповідним законом, яким за аналогією до Центрального банку природних ресурсів встановлюється підконтрольність та підзвітність фонду.

Фонд громадянської ренти визначатиме і здійснюватиме індивідуальні виплати (громадянські дивіденди) тільки на підставі громадянства України й однакового розміру для кожного громадянина на особисті рахунки цивільної ренти. Бюджет фонду повинен передбачати суми надходжень та виплат природної ренти, а також видатки на власне функціонування, що затверджуються Верховною Радою [146].

Створення в Україні економіко-правового інституту громадянської власності на природні ресурси у сфері природокористування забезпечує справедливий розподіл природної ренти між державою, природокористувачами та суспільством і безумовну реалізацію задекларованого в Конституції України права власності народу України на природні ресурси держави.

Розглянемо схему сталого фінансування розвитку ТПК (рис. 3.25). Основним джерелом сталого фінансування цього комплексу на регіональному рівні є фінансові ресурси корпорації з управління природними ресурсами, яка за проектним підходом до фінансування й управління господарською діяльністю отримуватиме гарантований підприємницький прибуток за ставкою доходу на вкладений капітал, що дорівнює або перевищує ставку дисконтування інвестиційних проектів (норму дохідності на вкладений капітал). Підприємницький прибуток повністю залишається у розпорядженні корпорації і використовується на різні потреби, включаючи нове інвестування, а природна рента як надприбуток має вилучатися на користь суспільства.

Рис. 3.25. Схема інституціональних засад фінансово-економічного механізму розвитку територіального природно-господарського комплексу

На державному рівні створюватимуться додаткові джерела сталого фінансування потреб розвитку ТПК. Вилучену в суб'єктів господарювання природну ренту необхідно розподіляти на дві частини. Одну спрямовувати у суверенний фонд (фонд сталого розвитку) для забезпечення потреб сталості – довгострокової макроекономічної стабілізації національної економіки та накопичення активів і збереження національного багатства для майбутніх поколінь, а також для поточного фінансування ТПК. Друга частина природної ренти має надходити у спеціально створену фінансову установу (наприклад, Банк природних ресурсів або іншу державну структуру) для виплати дивідендів. Останні розраховуються, виходячи з наявних на певний рік сум надходжень від природної ренти та кількості населення України. Такі дивіденди можуть використовуватися населенням у тому числі на придбання фінансових активів (акцій, облігацій та ін.) з метою пайової участі в проектах, реалізовуваних регіональними та муніципальними компаніями-корпораціями з управління природними ресурсами регіону (рис. 3.30).

Отже, згідно зі ст. 13 Конституції України народ України отримуватиме можливість реалізувати своє право власності на природні ресурси таким чином, що частина природної ренти надходитиме для розподілу між громадянами України, які живуть сьогодні, а інша відкладатиметься для потреб майбутніх поколінь. Розбудову визначених інституціональних засад сталого фінансування розвитку ТПК на всіх рівнях господарювання має супроводжувати ефективний процес децентралізації повноважень між державними, місцевими та регіональними органами влади. Також для ефективного функціонування вказаних інститутів необхідно забезпечити відповідну законодавчу базу, що стосується формування суверенних фондів, компаній зі спеціальними правами запозичення типу SPV, громадянської власності на природні ресурси тощо.

Основним джерелом сталого фінансування розвитку ТПК на регіональному рівні є фінансові ресурси корпорації з управління природними ресурсами, яка за проектним підходом до фінансування і управління господарською діяльністю отримуватиме гарантований підприємницький прибуток, котрий залишається у її розпорядженні і використовується на різні потреби, включаючи виплати дивідендів, нове інвестування тощо, а природна рента як надприбуток має вилучатися на користь суспільства, за рахунок чого створюватимуться додаткові джерела сталого фінансування потреб розвитку ТПК, шляхом по-

перше, вилучення у суверенний фонд сталого розвитку, по-друге, для виплати цивільних дивідендів громадянам України через банківську установу в рамках інституціонального механізму громадянської власності на природні ресурси.

Розбудову в Україні відповідних інституціональних засад сталого фінансування розвитку ТПК на всіх рівнях господарювання має супроводжувати процес децентралізації повноважень між державними, місцевими та регіональними органами влади й прийняття відповідної законодавчої бази, що охоплює сферу формування суверенних фондів, компаній зі спеціальними правами запозичення на зразок SPV, громадянської власності на природні ресурси тощо.

Інституціональне забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним земельно-господарським комплексом. Удосконалення інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальними земельно-господарськими комплексами (ТЗГК) в Україні є надзвичайно важливим завданням, оскільки досконалість інститутів власності, управління, належне функціонування фіскального регулювання та земельного ринку сприяє нарощенню й диверсифікації джерел фінансової підтримки проектів відновлення, відтворення та охорони земель. В умовах поглиблення земельної реформи та децентралізації системи управління земельними ресурсами формування сучасного фінансово-економічного механізму управління різними категоріями земель й землекористуванням потребує імплементації комплексу неформальних інститутів землегосподарювання, які заклали б необхідні для розширеного відтворення земельно-ресурсного потенціалу стимули та мотиви. Новий формат інституціоналізації фінансування відновлення й охорони земель має сприяти накопиченню частини земельних платежів у спеціальних фондах, щоб забезпечити адресність їх використання, зокрема щодо відновлення природних властивостей ґрунтів та упорядкування земельних масивів.

Більшість проблем у цьому напрямі пов'язані з недостатнім фінансуванням зземлеохоронних проектів. Ті кошти, які виділяються з бюджетів різного рівня і суб'єктами аграрного підприємництва, не забезпечують повноцінне невиснажливе землекористування. Земельний податок та орендна плата за користування земельними ресурсами

надходять до загального фонду місцевих бюджетів і не мають цільової прив'язки щодо фінансування проектів відтворення й охорони земель. Недосконалість міжбюджетних відносин щодо розподілу земельного податку стримує повноцінне застосування інструментів економічного стимулювання раціоналізації землекористування. Більшість землекористувачів не здатні погашати також процентні ставки комерційних банків у разі отримання кредитних ресурсів для відтворення й охорони земельних ресурсів [93].

Нині перед Україною постає проблема побудови такого фінансово-економічного механізму землекористування, який би відповідав вимогам часу і міг забезпечити результативне та своєчасне відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Це твердження повною мірою стосується й територіальних земельно-господарських комплексів, оскільки децентралізація управління земельними ресурсами поставила нові вимоги до системи фінансування як заходів щодо екологічного реінжинірингу неефективних форм та методів землекористування, так й упорядкування систем кадастру й моніторингу земель.

Основними інституціональними прогалинами в системі фінансового забезпечення відтворення й охорони земель є: несформованність нормативної та методичної бази створення спеціалізованих земельних державних банків; відсутність критично необхідного інституціонального підґрунтя для організації споживчих кооперативів на базі особистих селянських господарств; формальний характер економічного стимулювання відтворення й охорони земельних ресурсів; суперечливість системи обмежень рівня концентрації земельної власності; асиметричність інформації про нововведення земельного законодавства для різних суб'єктів аграрного підприємництва (особисті селянські господарства, сільськогосподарські підприємства, агропромислові холдинги); дискримінаційний характер надання державних дотацій окремим категоріям сільськогосподарських виробників; невиправданий імпорту і недостатньо підготовлена імплементація у вітчизняну практику господарювання інститутів землекористування, які вже давно сформувалися в економічно розвинених країнах; суперечності між зовнішньоекономічними цілями і політикою державного земельного протекціонізму; половинчастість і безсистемність нормативної та методичної бази реінжинірингу меліорованих територій у найбільш депресивних регіонах [39].

В основу оцінки інституціонального забезпечення системи управління земельними ресурсами та землекористуванням покладено методичний підхід – LGAF, який використовують фахівці Світового банку [142; 178; 180]. Відповідно до нього стан управління землями оцінюється за такими критеріями: задовільний – 71 - 100%; недостатньо задовільний – від 41-70 %; незадовільний – 11 - 40; практично відсутній – 0 - 10%. (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Оцінка інституціонального забезпечення системи управління земельними ресурсами та землекористуванням, 2016 р., %

Складова системи управління	Стан забезпечення	Оцінка
<i>Земельна політика в галузі земельних відносин</i>	Недостатньо задовільний	47
Повноваження Верховної Ради України, Верховної Ради АРК, обласних рад, Київської і Севастопольської міських рад, районних рад, районних у містах рад, сільських, селищних, міських рад	Недостатньо задовільний	65
Повноваження органів виконавчої влади	Недостатньо задовільний	55
Повноваження відносин власності на землю	Недостатньо задовільний	55
Орендні відносини	Задовільний	75
Гарантії прав на землю	Недостатньо задовільний	48
Містобудівні відносини власності на землю	Недостатньо задовільний	70
Сільськогосподарські відносини власності на землю	Незадовільний	40
Лісогосподарські відносини власності на землю	Недостатньо задовільний	50
Екологічні відносини власності на землю	Незадовільний	30
<i>Земельна політика в галузі використання та охорони земель</i>	Недостатньо задовільний	46
Установлення й зміна цільового призначення земель	Недостатньо задовільний	60
Установлення й зміна меж адміністративно-територіальних утворень	Недостатньо задовільний	60
Планування використання земель	Незадовільний	15

Продовження таблиці 3.6.

Складова системи управління	Стан забезпечення	Оцінка
Землеустрій	Незадовільний	35
Контроль за використанням та охороною земель	Недостатньо задовільний	45
Моніторинг земель (ст. 191)	Незадовільний	15
Державний земельний кадастр	Недостатньо задовільний	60
Економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель	Практично відсутній	10
Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва	Задовільний	85
Оподаткування землекористування та стягнення орендної плати	Задовільний	75
<i>Механізми реалізації земельної політики</i>	Незадовільний	28
Загальнодержавна та регіональні програми використання й охорони земель	Практично відсутній	10
Загальнодержавна та регіональні програми розвитку земельних відносин	Незадовільний	15
Природно-сільськогосподарське та інші види районування земель	Недостатньо задовільний	50
Зонування земель	Практично відсутній	0
Землеустрій	Незадовільний	40
Контроль за використанням та охороною земель	Недостатньо задовільний	45
Охорона земель	Незадовільний	15
Розробка кадастру (землекористувань, реєстрації, класифікації, оцінки землі)	Недостатньо задовільний	50
<i>Регулювання (адміністрування) земельних відносин</i>	Недостатньо задовільний	58
Розподіл земель за формами власності	Недостатньо задовільний	65
Розподіл земель за формами землекористування (господарювання)	Задовільний	85
Оборот прав на землю	Недостатньо задовільний	45
Обмеження та обтяження прав на землю	Незадовільний	15
Нормування розміру власності на землю	Задовільний	85
Дозволене використання земель (угідь)	Незадовільний	30

Закінчення таблиці 3.6.

Складова системи управління	Стан забезпечення	Оцінка
Захист прав на землю	Недостатньо задовільний	50
Вирішення земельних спорів	Недостатньо задовільний	60
<i>Регулювання (адміністрування) організації використання та охорони земель</i>	Недостатньо задовільний	41
Розподіл земель за адміністративно територіальним устроєм	Недостатньо задовільний	45
Розподіл земель за цільовим призначенням	Задовільний	75
Установлення територіальних обмежень у використанні земель	Практично відсутній	10
Нормування землекористування	Практично відсутній	10
Обмеження у використанні земель	Практично відсутній	10
Оподаткування землекористування та орендної плати за землю	Задовільний	85
Інші земельні платежі	Недостатньо задовільний	45
Економічне стимулювання землекористування	Практично відсутній	10
Методи використання земель	Недостатньо задовільний	60
Відшкодування збитків власникам та землекористувачам	Задовільний	75

Зокрема, стан земельної політики у сферах земельних відносин та використання й охорони земель оцінюється експертами як недостатньо задовільний – у межах 46-47 %. Значно гірша ситуація щодо механізмів реалізації такої політики – 28%, тобто стан незадовільний. Критерій оцінки інституціонального забезпечення регулювання (адміністрування) земельних відносин й організації використання та охорони земель перебуває в діапазоні 41-58% і є недостатньо задовільним. Інституціоналізація фінансово-економічного механізму управління територіальним земельно-господарським комплексом базується на інституціональних передумовах, котрі базуються на взаємодії інститутів землекористування (рис. 3.26).

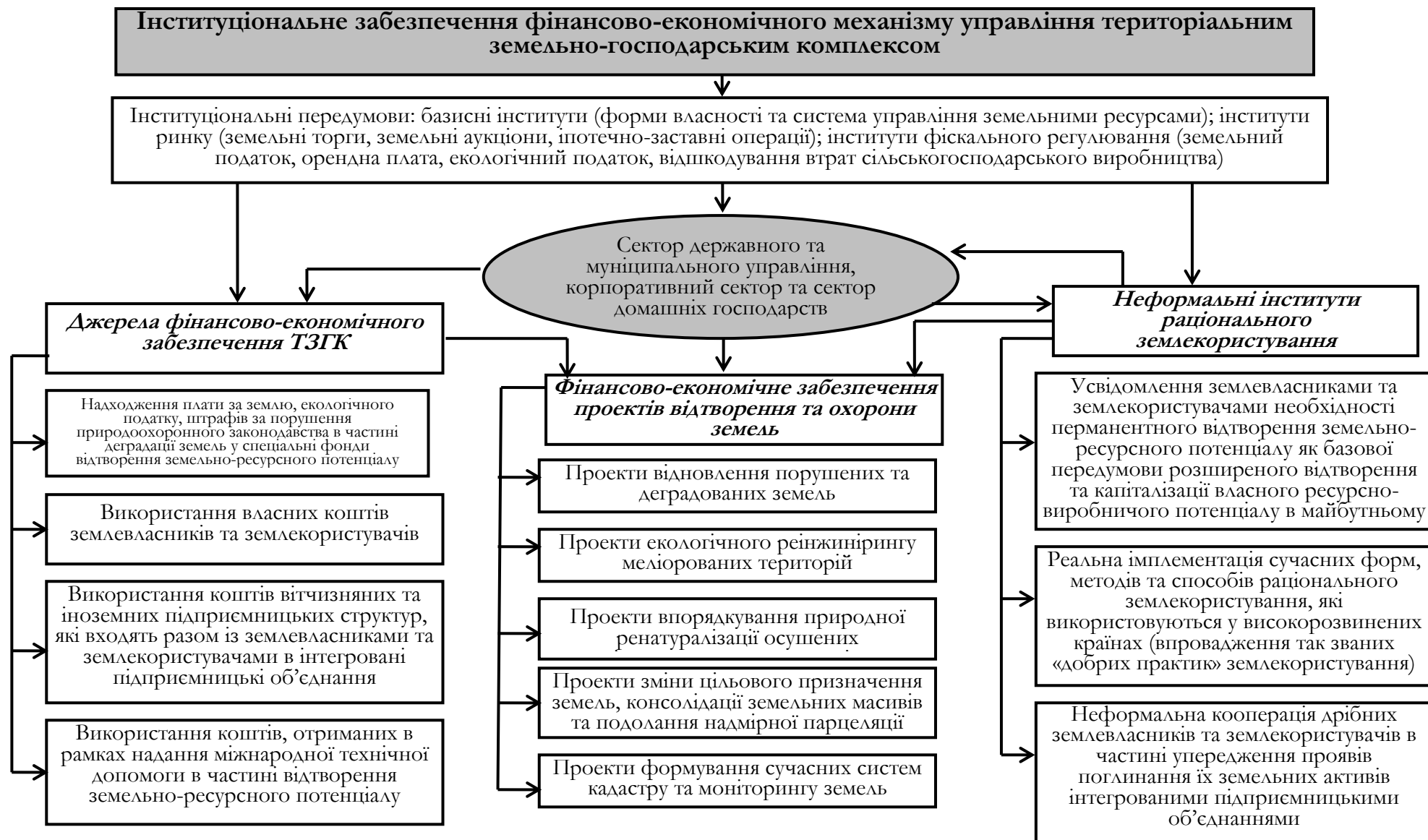

Рис. 3.26. Складові інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним земельно-господарським комплексом

Визначальну роль відіграють базисні інститути, які представлені формами власності та системою управління земельними ресурсами. Згідно з Конституцією України інституціоналізовано три форми власності на землю: державна, приватна та комунальна. Також базисним інститутом є система управління земельними ресурсами, що визначає управлінську модель незалежно від суспільно-економічної формації.

Вагоме значення в системі інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму управління ТЗГК відіграють інститути фіскального регулювання землекористування, а саме: земельний податок, орендна плата, екологічний податок, відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва. Окремою функціональною спрямованістю відзначаються інститути земельного ринку, зокрема, земельні торги, земельні аукціони, іпотечно-заставні операції, які забезпечують перерозподіл земельних активів.

Перераховані вище інститути по-різному прямо чи опосередковано, впливають на формування джерел фінансово-економічної підтримки ТЗГК як для сектору державного й муніципального управління, так і корпоративного та домашніх господарств. Але необхідно враховувати, що лише окремі категорії земель є наразі повноцінним елементом системи товарно-грошових відносин через наявність численних інституціональних обмежень. Серед останніх особливо виділяють мораторій на вільний оборот сільськогосподарських угідь, а також гіперодержавленість земель водного фонду та лісгосподарського призначення.

З метою підвищення дієвості фінансово-економічного механізму управління ТЗГК набуває актуальності питання диверсифікації джерел фінансово-економічного забезпечення проектів відтворення та охорони земель. За таких умов доцільно посилити адресну спрямованість фінансових ресурсів, які акумулюються на основі використання інституціоналізованих на сьогодні фіскальних регуляторів землекористування. Йдеться про спрямування у спеціальні фонди відтворення земельно-ресурсного потенціалу частки надходжень плати за землю, екологічного податку, штрафів за порушення природоохоронного законодавства в частині деградації земель.

Важливим джерелом фінансово-економічного забезпечення проектів відтворення та охорони земель є власні кошти землевласників і землекористувачів, при цьому особливої ваги набувають неформальні інститути раціонального землекористування, які мотивуватимуть їх

повною мірою фінансувати такі проекти. Значним резервом диверсифікації джерел фінансово-економічної підтримки ТЗГК є грошові ресурси вітчизняних та іноземних підприємницьких структур, які спільно із землевласниками та землекористувачами в інтегровані входять до підприємницьких об'єднань, а також кошти, отримані в рамках надання міжнародної технічної допомоги стосовно відтворення земельно-ресурсного потенціалу.

Для більше результативного використання перерахованих джерел фінансово-економічного забезпечення ТЗГК необхідно внести зміни в податкове та бюджетне законодавство стосовно акумуляції частини плати за землю й екологічних платежів за деградацію земель у спеціальних фондах, що фінансують розширене відтворення земельно-ресурсного потенціалу. Щодо підприємницьких структур, то основним каталізатором є корпоративна солідарність учасників інтегрованого об'єднання стосовно збереження і примноження природно-ресурсної бази розширеного відтворення ресурсно-виробничого потенціалу.

Збільшення обсягу коштів, отриманих у рамках надання міжнародної технічної допомоги щодо відтворення земельно-ресурсного потенціалу, пов'язане з діяльністю інститутів сільськогосподарського дорадництва, які повинні інформувати землекористувачів і землевласників щодо наявності потенційних джерел отримання коштів, що передбачено різними конвенціями міжнародних фінансово-економічних і торгово-економічних об'єднань.

Виходячи з наявних інституціональних передумов та потенційних джерел фінансово-економічного забезпечення, основні проекти відтворення й охорони земель стосуються: відновлення порушених та деградованих земель; екологічного реінжинірингу меліорованих територій; впорядкування природної ренатуралізації осушених сільськогосподарських угідь; зміни цільового призначення земель, консолідації земельних масивів та подолання надмірної парцеляції; формування сучасних систем кадастру та моніторингу земель. Ефективність фінансової підтримки реалізації перерахованих напрямів значною мірою обумовлена подоланням інституціональних обмежень та різних обтяжень щодо володіння, користування й розпоряджання земельними ресурсами.

З огляду на іноземну та частково вітчизняну практику, з кожним роком все більшої ваги набуває створення неформальних інститутів раціонального землекористування, що безпосередньо пов'язане з

базовими постулатами підприємницької етики та охорони навколишнього природного середовища. До основних неформальних інститутів раціонального землекористування належать усвідомлення землевласниками та землекористувачами необхідності перманентного відтворення земельно-ресурсного потенціалу, реальна імплементація сучасних форм, методів та способів раціонального землекористування, неформальна кооперація дрібних землевласників і землекористувачів в частинні упередження проявів поглинання їх земельних активів інтегрованими підприємницькими об'єднаннями.

Диверсифікація джерел та нарощення фінансово-економічної підтримки проектів екологізації землекористування залежать від удосконалення інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним земельно-господарським комплексом щодо розширення специфікації формальних, зокрема фіскального регулювання та іземельного ринку, так і неформальних інститутів, котрі мотивуватимуть і стимулюватимуть землевласників та землекористувачів перманентно відтворювати земельно-ресурсний потенціал.

Необхідною умовою формування сучасного формату інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним земельно-господарським комплексом має стати гармонізація інституту фінансово-економічних відносин та інституту земельно-ресурсних відносин, щоб упередити виникнення інституціональних розривів між суб'єктами управління та регулювання на різних ієрархічних рівнях. Також складовою удосконалення інституціонального забезпечення фінансово-економічного забезпечення відтворення та охорони земель є адаптація територіальних земельно-господарських комплексів до європейських вимог.

Інституціональне забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним водно-господарським комплексом. Необхідність інтеграції України у світову мережу водних відносин, доцільність імплементації в національну водну політику та водогосподарський менеджмент передового зарубіжного досвіду, посилення бюджетонаповнюючої ролі залучення водних ресурсів до господарського обороту потребують формування сучасного інституціонального каркасу фінансово-економічного механізму

управління територіальним водно-господарським комплексом. Принциповими завданнями при цьому мають бути відмова від галузевого підходу при проектуванні й формуванні регіональних водогосподарських комплексів та окремих його складових і перехід до функціонально-територіального регулювання водокористування.

З огляду на це інституціональне забезпечення водокористування потребує вдосконалення в напрямі впровадження в систему водних відносин нових інституціональних ланок водокористування, що сприяє посиленню капіталізації і комерціалізації водогосподарської діяльності, усуненню з економічного обороту факторів безгоспності та безоплатності водної складової продуктивних сил, розбудові водоохоронної інфраструктури.

Становлення соціально орієнтованої ринкової економіки, що базується на ресурсощадливому природокористуванні, потребує формування сучасного інституціонального середовища водокористування, котре передбачає вдале поєднання формальних та неформальних інститутів, які прямо чи опосередковано забезпечуватимуть залучення водних ресурсів у господарський оборот, регулюватимуть їх перерозподіл і споживання. Сьогодні існує багато вузьких місць щодо впровадження в інституціональне середовище водокористування базисних, ринкових інститутів та фінансово-економічного регулювання. Саме вони визначають основу володіння, користування й розпоряджання водними ресурсами, формують ринкову інфраструктуру здійснення товарно-грошових відносин у зв'язку із залученням та споживанням водної складової продуктивних сил, визначають систему спонукальних та заохочувальних засад, які мають сприяти переведенню національної економіки на маловодні й безводні технології.

Інституціональне середовище водокористування ще не сформоване повною мірою, на відміну від інших сфер природно-ресурсного сектору. Це пов'язано із правовою невпорядкованістю відносин власності на об'єкти водного фонду, особливо щодо формування комунального сектору використання водних ресурсів місцевого значення, відсутністю досконалої інструментальної бази роздержавлення окремих водогосподарських споруд, розпорошеністю та дуальним характером функцій природоохоронних контролюючих органів. Але посилення глобалізаційних процесів, які не обминули мережу водних відносин, і подальша ринкова трансформація

національної економіки потребують розробки нового інституціонального формату залучення водних ресурсів у господарський оборот. Найбільш складна ситуація із упровадженням в інституціональний каркас водокористування неформальних інститутів, адже фінансування природоохоронних проектів в Україні відбувається за залишковим принципом.

В останній період актуалізувалася проблема вдосконалення інституціонального середовища водокористування, оскільки перехід від галузевого до функціонального управління соціально-економічними процесами потребує формування нового інституціонального базису управління водними ресурсами. Інституціональне середовище водокористування слід доповнити додатковими інститутами, що каталізують екологізацію водокористування й посилять процеси ресурсоощадливого залучення водних ресурсів до господарського комплексу. Необхідність інституціональних змін зумовлена системними і структурними недоліками у сфері водного господарства. Аналіз виявив, що головними інституціональними факторами, які впливають на розвиток галузі, є:

- жорстка організаційна структура управління, що робить її визначальним фактором у формуванні стратегій розвитку;
- технічна невідповідність інженерної інфраструктури водогосподарських об'єктів організаційно-економічним формуванням у суміжних галузях (наприклад, у сільськогосподарській меліорації розміри меліоративних систем не відповідають територіальним межах сільськогосподарських підприємств);
- значна кількість екологічних проблем, які потребують негайного вирішення, що перешкоджає застосуванню принципу попередження негативних процесів;
- висока протидія змінам з боку керівників водогосподарських організацій і відсутність навичок господарювання в ринкових умовах керівників сільськогосподарських підприємств;
- невідповідність майнових прав на водогосподарські об'єкти економічним інтересам водо- і землекористувачів, що є визначальним у формуванні мотивів до раціонального та екологічнобезпечного водокористування;
- низький економічний потенціал сільгосп підприємств, що обмежує можливості застосування механізмів самофінансування гідромеліоративних заходів [202].

Інституціональні перетворення у сфері водного господарства – це формування умов економічного розвитку підприємств різних форм власності, приватизація, корпоратизація, капіталізація та недопущення ліквідації підприємств, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави, ліквідація неперспективних державних підприємств тощо.

Реалії сьогодення, які полягають в активізації глобалізаційних та інтеграційних процесів, лібералізації системи державного регулювання соціально-економічних процесів, що ввійшли до інституціональної структури національної економіки сучасних ринкових інститутів, обумовлюють необхідність збільшення інституціональних ланок залучення водних ресурсів у господарський оборот, а також їх відновлення, відтворення та охорони. Тому інституціональне середовище водокористування повинне включати значно ширший спектр інституціональних одиниць, ніж система відносин, що сформувалась у водогосподарському комплексі загалом та водному господарстві зокрема. Цього й потребує один з основних пріоритетів реформування системи управління природокористуванням – зміна галузевих підходів на функціональні.

Інституціональна система водокористування є сукупністю формальних (базисні інститути, інститути ринку, інститути фінансово-економічного регулювання й інституціональні угоди) і неформальних (ціннісні фактори, рівень правосвідомості, історичні та етнічні традиції, підприємницька етика) інститутів, функціонування яких ускладнене інституціональними розривами, пастками, необґрунтованим імпортом інститутів, інституціональним вакуумом, хаосом та обмеженнями (рис. 3.27).

Формування національної і регіональної водної політики, а також проектування інституціональних змін у водогосподарському комплексі мають виходити з наявної інституціональної системи управління соціально-економічними процесами (розподіл повноважень між органом виконавчої влади, який реалізує екологічну політику держави (Мінприроди) та відповідним ресурсним агентством (Держводагенство), права органів місцевого самоврядування і регіональних виконавчих структур щодо обмеження діяльності водокористувачів – забруднювачів довкілля та фінансово-кредитної підтримки реалізації водоохоронних і водогосподарських проектів), структури національного господарства (динаміка використання водних ресурсів для потреб господарського

комплексу і населення, обсяги скидів стічних забруднених вод в окремих секторах, питома вага галузей, які використовують оборотні системи водопостачання, зміни динаміки втрат води при транспортуванні) та рівня задоволення потреб національного господарства у водних ресурсах (запаси поверхневих і підземних прісних вод, частка транзитного річкового стоку, наявність потужних штучних водних об'єктів (магістральних каналів та найбільших водосховищ), об'єми використання підземних і морських вод). Становлення сучасного інституціонального середовища водокористування в Україні має передбачати й залучення до цього процесу підприємців через асоціації та об'єднання.

Інституціональні зміни середовища підприємницької діяльності у водогосподарському комплексі України повинні здійснюватися спільними зусиллями держави, підприємців та громадськості з урахуванням господарських пріоритетів і традицій водокористування.

Економічна ефективність і соціальна гармонійність окремих сегментів природно-ресурсного сектору визначаються переважно інституціональним середовищем його функціонування – відносинами власності, ринковими нормами, принципами, правилами та обмеженнями, сучасними цивілізованими ринковими інститутами ресурсозабезпечення [196]. Одним з основних базисних інститутів водокористування є форми власності, які визначають відносини щодо володіння, користування та розпоряджання водними ресурсами. Проблемою також є відсутність на сьогодні інституціональних передумов повноцінного законодавчого оформлення приватної та комунальної форм власності на водні ресурси.

Це значно звужує потенціал ефективного залучення водних ресурсів у господарський оборот, їх комерціалізацію та капіталізацію. За роки незалежності так і не створено інституціонального коридору для закріплення в системі економічних відносин прогресивних організаційно-правових форм водокористування. Й надалі державні водогосподарські підприємства займають монопольне становище на ринку водогосподарських послуг, що стримує приватну ініціативу в цій сфері. Перетворення, які було здійснено в державах колишньої планової економіки, свідчать, що децентралізована ринкова система з реальним приватним сектором є необхідною, але недостатньою умовою для демократизації. Без досконалої специфікації прав власності екологізбалансоване водокористування неможливе.

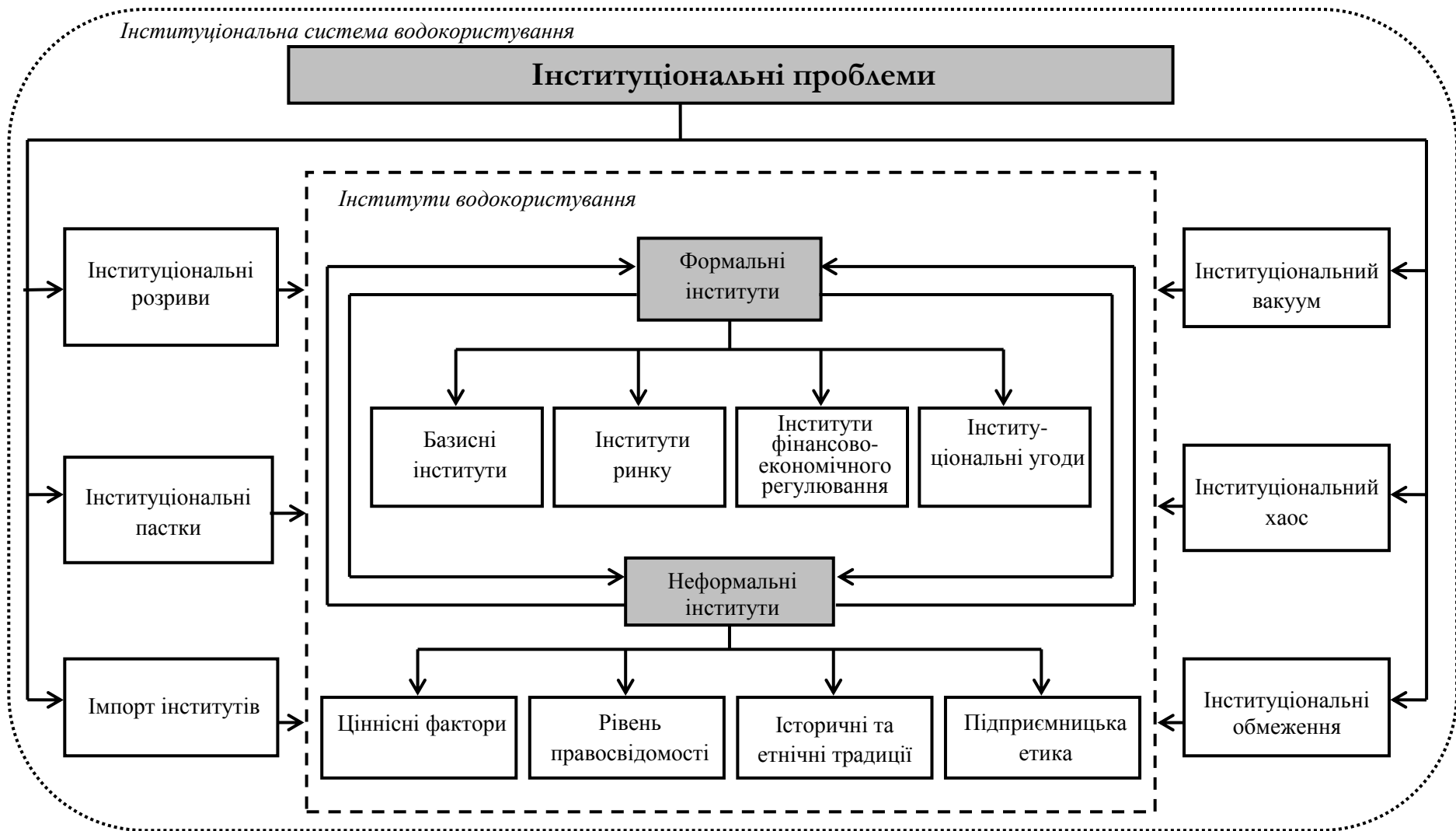

Рис. 3.27. Структурні складові інституціональної системи водокористування в сучасних умовах [196]

Це обумовлено тим, що зрозумілі, прозорі і юридично захищені права власності запобігають потраплянню в інституціональну пастку надмірного залучення водних ресурсів у господарський оборот. В іншому разі концентрація значного водно-ресурсного потенціалу в руках небагатьох може становити небезпеку водозабезпеченню господарського комплексу та населення.

Тому недосконала система прав власності впливає на ефективність ухвалення політичних рішень та ставлення до владних інститутів. Економічні суб'єкти втрачають довіру до уряду, який потенційно може порушувати права власності, що посилює невизначеність щодо нинішніх і майбутніх правил ринкової гри [22].

Роздержавлення може бути пов'язане також із передачею водних об'єктів в оренду. Для цього державні органи управління можуть на основі проведення аукціонів або укладення договорів формувати два типи оренди: з подальшим викупом та подальшим поверненням. Суть регулювання відносин з питань перерозподілу водних ресурсів полягає у створенні мережі спеціалізованих комерційних фірм для надання послуг власникам водних об'єктів. При цьому держава має взяти на себе функції зі створення інфраструктури ринку водних ресурсів, а також регулювання прав оренди між водокористувачами.

Базисним інститутом є система управління водокористуванням як дуальна модель, що включає підрозділи Держводагенства та інших відомств природоохоронного спрямування, котрі не завжди узгоджено і конструктивно впливають на динаміку водокористування як щодо продуктивного залучення водних ресурсів у відтворювальний процес, так і їх охорони та відтворення.

Інститути ринку (або ринкові) у сфері водокористування представлені інститутами ринкової інфраструктури водокористування, ринком водних ресурсів, ринком тарованої води та водогосподарських послуг. Повноцінна ринкова інфраструктура водокористування має включати: екологічні банки, кредитні установи, торгові організації, аудиторські контори, консалтингові фірми, страхові та екологічні фонди, інжинірингові компанії [187].

Ринок водних ресурсів можливий за наявності продавців і покупців водних ресурсів, посередників, системи ціноутворення, тендерів і торгів. Формування та функціонування ринку водних ресурсів у всіх країнах світу супроводжуються політичними й економічними процесами, а останнім часом ще й екологічними наслідками.

Формування сучасного ринку тарованої води та водогосподарських послуг у першу чергу має передбачати імплементацію у водогосподарську практику елементів екологічного менеджменту, що усунуть екологічні перекося в системі водних відносин, проблеми безгоспності та низької вартості води (екологічна сертифікація, експертиза, аудит, маркетинг і нормування).

Одним з найважливіших структуроутворюючих інститутів ринкового господарства є конкуренція. Рівень її розвитку та можливі форми визначають зміст інших економічних інститутів, більшість з яких мають ознаки самоорганізації, саморозвитку і стійкості. Принципова відмінність інституту конкуренції від інших полягає в тому, що він внутрішньо нестійкий і тому не може тривалий час функціонувати без цілеспрямованої політики держави з підтримки конкурентного середовища [188].

Конкуренція в галузі виробництва та реалізації тарованої води характеризується такими тенденціями, як: наявність безумовних лідерів ринку; високий ступінь конкуренції між товарами лідерів ринку; проведення політики злиття і поглинань компаній різного масштабу; надходження іноземних інвестицій у галузь, що визначає перерозподіл ринку в найближчі декілька років; зростання вимог до якісних характеристик виробленої питної води; наявність на ринку значної частки фальсифікованої продукції.

В умовах необхідності раціоналізації водокористування важливого значення набуває використання інститутів фінансово-економічного регулювання. Такими є інструменти податкового регулювання (податки, збори, штрафи, тарифи, податкові пільги), інструменти кредитування (процентні ставки, заставні операції, пільгове кредитування, кредитні лінії, позики), система державного фінансування (дотування, субсидування, цільове фінансування, держзамовлення, експортне стимулювання) та бюджетне регулювання (міжбюджетні відносини щодо розподілу екологічних зборів і водноресурсних платежів, бюджетне стимулювання).

Слід ураховувати те, що інституціональна система водокористування є досить складною, в ній виникають інституціональні розриви між суміжними інститутами, правилами гри і контролю, інституціональними рівнями. Це означає, що не забезпечений взаємозв'язок між суміжними правилами, тобто нові й існуючі інститути не компліментарні. Інституціональний розрив – це невідповідність між

правовим оформленням інституту та його реальним втіленням і схваленням у системі економічних відносин, тобто між формальними та неформальними інститутами. Інституціональні розриви передують виникненню інституціональних пасток. Необхідно зважати на те, що надто великі чи тривалі у часі інституціональні розриви можуть спричинити незавершені і проміжні стани з негативними наслідками – неприйняття нового інституту, його деформалізацію і викривлення, часткове введення іншої структури.

Серед причин інституціональних розривів може бути розбіжність рівня складності нового інституту і загального стану інституціонального середовища. Відомо, що висока ефективність розвинених ринкових економік багато в чому залежить від таких складових, як кредитно-банківська система, фондовий ринок, страхові компанії, котрі мінімізують трансакційні витрати і забезпечують ефективний розподіл ресурсів [38].

В умовах несформованості інституціональної структури національного господарства на інституціональне середовище водокористування значно впливають інституціональні пастки – неефективні стійкі норми, що мають самопідтримуючий характер. Вони супроводжують перехідну економіку, у тому числі таку важливу ланку, як водокористування та його різні сегменти – відносини власності й грошово-кредитна система. До таких інституціональних пасток належать низький рівень комерціалізації надання водогосподарських послуг, висока відомчість при ухваленні важливих управлінських рішень, звужена база стягнення плати за спеціальне водокористування.

Розглядають два можливі шляхи виходу з інституціональної пастки – еволюційний та революційний. Перший полягає в тому, що умови виходу формуються власне економічною системою (руйнуванню інституціональної пастки може сприяти прискорення економічного зростання, системна криза). Критичний момент (біфуркаційна точка) настає, коли трансакційні витрати функціонування неефективної норми перевищують трансформаційні витрати відміни старої норми та введення нової. Тут визначальною величиною є витрати з адаптації нового інституту до умов макроекономічної кон'юнктури.

Революційний шлях полягає в тому, що ліквідація і заміна неефективної норми відбувається примусово у результаті реформ, які передбачають зміну ціннісних факторів, рівня правосвідомості, підприємницької етики. Якщо зазначене пов'язане з перерозподілом

власності, перетворенням фінансово-кредитної системи та контрактного права, стосуються інтересів більшості соціальних груп, то реформи втілюються дуже повільно, напштовхуються на спротив тих прошарків, чий інтереси утискаються, що неодмінно призводить до витрат.

Вихід з інституціональної пастки передбачає такі витрати: на встановлення нової норми; подолання культурної інерції (небажання змінювати стереотипи), пов'язані з руйнацією механізму лобіювання попередньої норми; адаптацію нової норми до існуючого інституціонального середовища; створення норм сприяння, без яких функціонування інших буде неефективним [38]. У сфері водокористування найбільш актуальним завданням є подолання інвестиційної пастки – превалювання короткотермінової вигоди над довготерміною. Суб'єкти водогосподарського підприємництва не вважають за доцільне фінансувати довгострокові проривні інвестиційні проекти щодо модернізації гідротехнічних споруд, реабілітації екологічно несприятливих водних об'єктів, створення протиповеневих систем.

Кожне інституціональне перетворення потребує зусиль з прогнозування та уникнення можливих інституціональних пасток як неодмінної складової будь-якої реформи. При впровадженні нової конструкції, в тому числі й інституціональної, необхідно враховувати час для налагодження та адаптації.

Щоб запобігти виникненню інституціональної пастки, пов'язаної з перетворенням перехідних норм на постійно діючі та неефективні в довгостроковій перспективі, слід із самого початку планувати поступове розформування запровадженого інституту – необхідного, але котрий із часом втрачає свою дієвість. Важливим універсальним принципом є також підтримка різноманітних інституціональних форм [187].

Теорія інституціональних пасток, нейтральна щодо ідеологічних суперечок, демонструє помилковість радикальних позицій як дирижистського, так і ліберального спрямування. Адже, як показує досвід, саме радикальні рішення провокують інституціональні пастки, а стосовно сфери водокористування наслідки можуть мати незворотний характер і підірвати стійкість еколого-економічних систем.

З огляду на зазначені суперечливі аспекти сучасного інституціонального середовища водокористування, основними заходами щодо його вдосконалення мають бути:

- трансплантація інститутів – перенесення і впровадження інституту чи його норм в інше інституціональне середовище. Вона відбувається у просторі (визначається зміною країни, впровадженням інтегрованої системи управління водними ресурсами) і в часі (перенесення інституту, який функціонував у минулому, в сучасну інституціональну систему – концесійний режим водокористування);

- конвергенція інститутів – їх злиття, у тому числі поглинання одного інституту іншим, утворення ”інституту-гібрида” чи принципово нового (інституціоналізація державно-приватного партнерства як форми взаємодії держави (територіального утворення) та підприємницьких структур щодо реалізації стратегічно важливих водогосподарських проєктів);

- інституціональне проектування – свідомо цілеспрямована діяльність, орієнтована на організацію і розвиток інститутів (формування інституціональних передумов реалізації пілотних проєктів для поширення позитивного досвіду на регіональному чи національному рівнях, зокрема впровадження концесійних схем для реконструкції діючих та будівництва нових об’єктів малої гідроенергетики);

- інституціональний реінжиніринг – реорганізація інституту без зміни його функцій (упровадження басейнового принципу управління водними ресурсами).

Стратегія інституціональних змін у сфері водокористування повинна базуватися на достатньо обґрунтованій концептуальній основі, а саме принципі компліментарності та екосистемному підході. Останній, розглядає як єдине ціле водний об’єкт, його водозбір, повітряний простір над ним і діяльність із планування, дослідження та раціонального використання водних ресурсів з урахуванням можливості підтримання не лише їх стійкого стану, а й навколишнього середовища в цілому. Принцип компліментарності інститутів полягає в тому, що вони доповнюють один одного і бажаний економічний ефект досягається тільки на основі взаємопов’язаних інституціональних змін.

Важливим чинником упровадження необхідних для раціоналізації та екологізації водокористування інститутів в інституціональне середовище водокористування є його синхронізація з основними функціями водного господарства в сучасних умовах.

Нехтування сучасними реаліями розвитку водного господарства призведе до інституціональних розривів при реалізації національної

водної політики та значної кількості інституціональних пасток у процесі виконання конкретних водогосподарських і водоохоронних проєктів.

Ураховуючи проблемні аспекти формування сучасного інституціонального середовища водокористування, яке відзначатиметься цілісністю і логічною структурованістю, позбавлене традиційної дуальності й аморфності, необхідно зазначити, що основні пріоритети подальших інституціональних змін у системі водних відносин мають орієнтуватися на стимулювання раціоналізації та екологізації водокористування через упровадження водоощадливих, маловодних та безводних технологій.

Інноваційно-інвестиційне спрямування інституціональних змін у сфері водокористування має базуватися на фундаментальному аналізі можливих змін у базисі і надбудові водогосподарського комплексу, щоб не допустити екологодеструктивних тенденцій у водному балансі країни й тим самим не позбавити державу можливості перманентно впливати на темпи, пропорції та масштаби залучення водних ресурсів у господарський оборот. Інституціональні перетворення необхідно синхронізувати із стратегічними пріоритетами розвитку водогосподарського комплексу.

Сьогодні процес становлення в національній економіці традиційних ринкових інститутів перебуває на стадії їх імпорту, в кращому випадку – імплементації у вітчизняне правове поле (декларування, правове оформлення, поширення, масове сприйняття), і перспективи реальної інституціоналізації чітко не визначені.

Тому, у зв'язку з несформованістю ринкових стереотипів поведінки й принципів дотримання правових норм у світоглядних орієнтаціях вітчизняних водокористувачів заходи щодо вдосконалення відповідного інституціонального середовища мають зосереджуватися не на поведінці підприємницьких структур та фізичних осіб, а на вдосконаленні конкретних форм володіння, користування й розпоряджання водними ресурсами, форм перерозподілу водної ренти, системи державного регулювання водокористування та контрактних відносин.

Завдяки впорядкуванню специфікації інститутів-організацій та інституцій-регуляторів у напрямі їх наближення до ефективно діючих у світі інститутів з часом пріоритетним для водокористувачів стане невиснажливе та оощадливе водокористування і, таким чином, інституціональні розриви в системі цінностей, звичаїв, стереотипів

поведінки цих суб'єктів господарської діяльності будуть подолані. Саме на таких припущеннях має базуватися вітчизняна інституціональна парадигма, яка є концептуальною основою розробки заходів щодо вдосконалення інституціонального середовища водокористування.

Інституціональне забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним лісогосподарським комплексом. Розширене відтворення ресурсно-виробничого потенціалу територіальних лісогосподарських комплексів потребує диверсифікації джерел фінансові підтримки, оскільки за сучасних умов, коли основні потреби лісового господарства фінансуються за рахунок бюджетних коштів або тих, що, акумульовані в результаті госпрозрахункової діяльності постійних лісокористувачів, не можливо забезпечити модернізацію, реконструкцію й технічне переоснащення об'єктів лісогосподарської інфраструктури, впровадження сучасних технологій лісорозведення та лісовідновлення, переробки у лісосічних відходів та відходів деревообробки. Виникає необхідність у диверсифікації форм, джерел та інструментів інвестиційного забезпечення лісогосподарських та лісоохоронних проєктів, що сприятиме залученню фінансових ресурсів урядів іноземних держав, міжнародних фінансово-кредитних установ та суб'єктів приватного підприємництва.

Для узгодженості форм і методів фінансування потреб лісогосподарського виробництва доцільно структурувати фінансово-економічний механізм управління територіальним лісогосподарським комплексом. Зазначене потребує вдосконалення інституціональної підтримки відповідного механізму щоб максимально мірою сприяти диверсифікації форм та методів інвестування проєктів модернізації об'єктів лісогосподарської інфраструктури й розширеного відтворення лісоресурсного потенціалу. Інституціональне забезпечення управління територіальними лісогосподарськими комплексами насамперед повинно бути спрямоване на вирішення першочергових та перспективних проблем фінансування процесу формування й подальшого фінансування таких функціонально-територіальних утворень. Зважаючи на соціально-економічні умови, це потребуватиме запровадження дієвих механізмів використання лісових ресурсів, які можуть бути передані у відання місцевих територіальних громад.

Варто відзначити, що практика демонструє зацікавленість як владних, так і підприємницьких структур в отриманні максимально швидкого і значного доходу, при цьому достатньо не враховуються особливості конкретного виду економічної діяльності. В цьому аспекті лісове господарство як галузь природоохоронного та природовідновного спрямування об'єктивно має суттєво нижчу інвестиційну привабливість у традиційно підприємницькому розумінні [32]. Більш привабливим є етап заготівлі деревини, її реалізації в круглому вигляді або обробки, виходячи із доступних технологічних можливостей.

Регуляторні функції діючих механізмів системи лісокористування не повною мірою відповідають вимогам ринкової економіки та євроінтеграційним викликам. Сутність проблеми полягає, зокрема, в недостатньо усвідомленому морально-психологічному сприйнятті ринково орієнтованих інститутів, здатних забезпечити формування конкурентоспроможного лісового сектору економіки, максимально згладжуючи наявні суперечності.

Можливе загострення цієї проблематики на рівні місцевих територіальних громад з обмеженими лісовими ресурсами, особливо в умовах активізації промислового і житлового будівництва, а також традиційного для всіх регіонів України пріоритету сільськогосподарського товарного виробництва. В цьому контексті, насамперед необхідно змінити концепцію та стратегію діяльності спеціалізованого лісового центрального органу виконавчої влади в напрямі його більшої оперативної самостійності щодо виконання регуляторних функцій у сфері охорони, збереження та раціонального використання лісоресурсного потенціалу.

Залишаються недостатньо обґрунтованими складові механізмів, котрі потребують модернізації як інститути упорядкування лісових та суміжних соціально-економічних відносин, напрямів здійснення державно-приватного партнерства, формування фінансового механізму як основи розвитку лісоресурсної сфери, економічних щодо забезпечення реалізації ухвалених рішень, комунікації та інформаційного зв'язку між лісгосподарськими галузевими структурами, влади державного рівня та органами місцевого самоврядування, а особливо з ймовірними іноземними учасниками лісгосподарської діяльності.

В основі інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним лісогосподарським комплексом лежать передумови, які визначаються: домінуванням державної форми власності на лісові і лісогосподарські активи та землі лісогосподарського призначення; функціонуванням системи управління лісовим господарством, яка орієнтується переважно на адміністративну вертикаль управління; наявністю спеціалізованою лісогосподарською інфраструктурою (відповідні підприємства, лісовпорядні організації, науково-дослідні установи лісогосподарського профілю досліджень), діяльність яких не достатньою мірою спрямована на поглиблення ринкових перетворень (рис. 3.28)

В умовах реформування економіки особливо загострюється проблема створення базисних організаційно-господарських інституцій сфери використання і відтворення лісових ресурсів, які значною мірою залежать від нормативно-правової бази, відповідно до якої регулюються лісоземельні відносини. Основною колізією інституціонального забезпечення раціонального лісокористування є те, що Лісовий кодекс України не розширює перелік форм власності щодо володіння, користування та розпорядження об'єктами лісоресурсного потенціалу [33; 205], що суттєво ускладнює формування повноцінних територіальних лісогосподарських комплексів.

На основі перерахованих базисних інституцій формуються формальні та неформальні інститути фінансового забезпечення лісогосподарських потреб. Також невід'ємною складовою інституціональної підтримки фінансово-економічного механізму управління територіальним лісогосподарським комплексом є інституціональні пастки (суперечності в інститутах), які не дають можливості повною мірою сприяти диверсифікації форм, методів та інструментів фінансування лісогосподарських проектів. Такі пастки суттєво впливають на ефективність діяльності формальних та неформальних інститутів фінансування потреб територіального лісогосподарського комплексу.

Причини недостатньо високої ефективності застосування наявних механізмів інституціонального забезпечення розвитку лісокористування передусім зумовлені значним впливом на галузь лісогосподарського виробництва не орієнтованих на ринкову інфраструктуру інституціональних чинників, застарілих адміністративно-командних методів управління й регулювання. .

Рис. 3.28. Складові інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму управління ТАГК

Згадані чинники виявилися достатньо відчутними у виробничих структурах лісового господарства, зокрема, у сфері регулювання процесами лісокористування, охорони й відтворення лісових ресурсів. Невирішеними залишаються проблеми чіткої структуризації інституціонального забезпечення та приведення його механізмів у відповідність до нових умов господарювання, на основі яких формується сприятливе середовище для переходу лісогосподарського виробництва на інноваційні засади розвитку та підвищення частки лісових ресурсів у структурі національного доходу.

Важливими складовими інституціональної підтримки фінансово-економічного механізму управління територіальним лісогосподарським комплексом можна визначити інститути з реалізації:

- мотиваційних інструментів, у тому числі через розширення джерел фінансування лісогосподарського виробництва, встановлення пріоритетних напрямів державної фінансової підтримки;
- регулювання процесів, пов'язаних з нормативно-законодавчим забезпеченням відтворення, охорони і використання лісових ресурсів та зовнішньоекономічної діяльності лісових підприємств;
- пріоритетного впровадження ресурсозберігаючих технологій, кооперації й інтеграції виробництва лісопродукції та надання інших послуг;
- постійного моніторингу та вдосконалення бюджетної і рентної політики галузі;
- консалтингової підтримки лісового підприємництва в широкому спектрі діяльності, що функціонує на базі фінансизованих активів – землях, лісових ресурсах тощо.

Таким чином, значно більшої ваги, ніж за адміністративно-командного управління, набувають питання модернізації інституціонального середовища, в основі якого – діяльність формальних та неформальних організаційно-управлінських інститутів, яким у законодавчому плані надано право впливати на лісоземельні і лісоресурсні відносини [33; 206]. Такий вплив має бути спрямований на подолання або суттєве згладжування можливих суперечностей, які зумовлюють зниження економічних інтересів різних підприємницьких структур щодо формування конкурентоспроможного лісового сектору економіки, зокрема співіснування та ефективної співпраці

територіальних лісогосподарських комплексів і державної лісоворесурсної сфери.

В ринкових умовах стабільність розвитку лісогосподарського виробництва та лісоексплуатації як стадії логічного і правомірного завершення певних етапів лісовирощування значною мірою пов'язана з тим, наскільки злагоджено працюють та взаємодіють ринкові інститути, що забезпечують функціонування цієї складної виробничо-господарської структури. На дсьогодні система ринкових інститутів у лісовому секторі перебуває на зтяжній стадії становлення, тому не повною мірою відповідає сучасним вимогам щодо забезпечення стабільності й збалансованості відтворення і використання лісових ресурсів.

Для вирішення цієї проблеми необхідно детально дослідити сучасні тенденції розвитку інституціонального забезпечення лісокористування як основи функціонування лісового сектору економіки, розробити та обґрунтувати відповідні механізми взаємодії різноманітних інститутів, пов'язаних з процесами лісогосподарської та лісопромислової діяльності. Також важливо, щоб галузеві структури максимально адаптувались до закономірних поступових змін ринкових інститутів, специфіки лісового сектору, забезпечували достатньо гармонійне поєднання загальнодержавних, регіональних і територіальних інтересів лісокористувачів і територіальних громад, тобто були беззаперечно спрямовані на реалізацію принципів сталого розвитку лісового господарства на науково обґрунтованій основі.

Слід вказати на особливо неефективну інституціоналізацію використання і відтворення лісів, підпорядкованих неспеціалізованим відомствам (аграрного, оборонного профілю), які потенційно могли б скласти ресурсну базу територіальних лісогосподарських комплексів. Державна регуляторна політика в цих відомствах щодо лісових ресурсів є малоефективною. Причина цього у прискореному відході в демонтаж адміністративно-командної системи, яка не була підкріплена комплексом науково обґрунтованих лісогосподарських заходів, спрямованих на забезпечення керованості використання, відтворення і охорони лісів, що перебувають у користуванні неспеціалізованих відомств, зокрема суб'єктів лісогосподарського підприємництва. Неефективне регулювання лісоворесурсної сфери цими відомствами негативно позначилася на екологічній стабільності лісових екосистем сільських територій та агроландшафтів. Сьогодні не спостерігається інвестиційної активності щодо примноження лісоворесурсного потенціалу, розвитку

аглоландшафтних формувань, модернізації виробничо-технічної бази лісовирощування та використання лісових ресурсів.

Відсутність дієвої координації між владними інститутами та органами управління відомчими лісовими господарствами, а також нерозуміння владними структурами значення ролі лісових насаджень як одного з найпотужніших в умовах активного аграрного розвитку України стабілізуючих факторів аглоландшафтних систем стали причинами стримування диверсифікації можливостей створення природозахисних лісів та формування системи полезахисних лісових смуг, що призводить до суттєвого зниження рівня охорони земель від ерозії та інших негативних природних впливів. На значних площах наявні протиерозійні насадження перебувають у незадовільному стані, не узгоджені з контурною системою організації території, різко скорочуються їх площі. Боротьба з ерозією ґрунтів за масштабами суттєво поступається приросту кількості неугідь. Вирішити цю проблему можливо шляхом зміцненням неформальних інститутів лісгосподарської діяльності, які сприятимуть збільшенню обсягів фінансування суб'єктами аграрного підприємництва заходів щодо розширення захисних лісосмуг та здійсненню агролісомеліоративних робіт.

Водночас, з різних причин знищується стільки лісових смуг, скільки їх створюється. Це пов'язано з відсутністю належного догляду за ними та охорони від знищення. Викладене вище є наслідком недостатньо ефективної системи інституціонального забезпечення використання і відтворення лісових ресурсів як важливого аглоландшафтного фактора та поліпшення екологічної ситуації регіонів країни, відсутності державного стимулювання суб'єктів господарювання з метою зменшення дії незалежних від них природно-економічних чинників, що впливають на ефективність використання лісових насаджень у соціально-економічних та екологічних цілях. Наявні механізми державної підтримки не забезпечують рівних конкурентних умов господарювання як основи збільшення площ лісових екосистем та створення контурної системи організації території, без чого ефективність сільськогосподарського виробництва, зокрема в умовах з порушеними аглоландшафтами країни, суттєво знижується.

У методологічному плані аспекті необхідно обов'язково враховувати відповідне до вимог сучасного стану економіки упорядкування системи форм власності на лісові ресурси, нормативи їх

використання та відтворення, які мають забезпечувати максимально можливий рівень збалансованості [6]. Потребують своєчасного вирішення проблеми екологічно орієнтованої та лісозберігаючої політики розвитку, в тому числі за всіма складовими лісо ресурсної сфери.

Інститут власності на лісоземельні ресурси та його основні складові (володіння, користування й розпорядження лісами), як відомо, не відображає інтереси суспільства щодо досліджуваної сфери в повному обсязі, що несумісно з цивілізованими нормами. Важливим аспектом розвитку інституту власності у сфері лісогосподарського виробництва має стати юридичне визнання лісоземельних угідь і власне лісових насаджень, як й інших об'єктів природи, об'єктами цивільних правовідносин. Це питання на сьогодні перебуває фактично на рівні дискусій, одночас виникають нагальні потреби правового регулювання окремих ділянок лісу, передусім незначних за площею в лісогосподарському відношенні – 5 – 40 га і лісових смуг, що зосереджені в межах сільськогосподарських угідь та захисних лісових насаджень вздовж автомобільних і залізничних магістралей. Такі лісові насадження недостатньо забезпечені охороною та заходами щодо посилення їхніх природоохоронних функцій.

Основою реформування лісоземельних відносин має стати стимулювання суспільством усвідомлення того, що всі ділянки лісу, незалежно від їх статусу, якості і підпорядкування, повинні отримати ефективного господаря. Одночасно слід передбачити запровадження системи економічних і юридичних санкцій за погіршення якості, порушення режиму охорони чи використання або переведення лісових насаджень в інші угіддя. Штрафні санкції повинні справлятися з доходу лісокористувачів чи власників, а їх розміри визначатись на рівні нормативних витрат на їх відтворення. За умови повної втрати лісоземельної ділянки певної споживчої якості до юридичних чи фізичних осіб, винних у заподіянні шкоди, доцільно застосовувати також заходи достатньо жорсткого адміністративного впливу. Необхідним також є вирішення правового статусу ділянок землі під лісосмугами, насадженнями вздовж доріг.

Економічне регулювання діяльності підприємницьких структур у лісогосподарському виробництві має здійснюватися на комерційних засадах, або на підставі створення регіональних фондів підтримки малих форм господарювання. Окремі послуги в лісовому господарстві,

наприклад, виділення земель лісового фонду для проведення наукових досліджень, використання лісу в благодійних цілях, сприяння розвитку культури, спорту, можуть надаватись на безоплатній основі, якщо це не суперечить чинному законодавству. Важливим чинником у цьому аспекті є традиційне, так би мовити ментальне ставлення суспільства в цілому та окремих його складових (суспільних груп, корпоративних спільнот і навіть окремих впливових осіб) до об'єкта власності чи ведення господарства. Не останню роль при цьому відіграє як практичне, так і теоретично можливе ставлення таких суспільних одиниць до суб'єктів, які претендують або вже реалізували власні права на окремі об'єкти власності чи господарської діяльності.

Засади забезпечення розвитку у сфері використання лісових ресурсів передбачають формування характерних для сучасної ринкової економіки господарських утворень. Важливим фактором щодо цього є їхні економіко-правові відносини з державними, регіональними та комунальними органами. Аналіз структури діючих лісгосподарських підприємств за адміністративно-територіальними одиницями (області, райони) виявляє досить широкий перелік питань, але одночасно демонструє низку перспективних напрямів їх ефективного вирішення, результативність яких, однак, має тісну кореляційну залежність від багатьох суб'єктивних факторів, зокрема, впливу владної вертикалі.

У процесі формування системи управління одним із ключових напрямів є постійне вдосконалення економіко-правових механізмів взаємодії сфери використання лісових ресурсів з державою, органами законодавчої та виконавчої влади, галузевими структурами сфери лісокористування та бізнесовими представництвами, які поки що не мають відповідного досвіду саме щодо екологічної орієнтованості своєї діяльності. Натомість остання здебільшого базується на конфліктних принципах, що не дає можливості належною мірою мінімізувати ризики від застосування на практиці нераціональних методів лісокористування.

Необхідним з методологічного погляду є також максимально можливе уточнення місця і ролі управлінських структур загальнодержавного, регіонального та місцевого рівня щодо контролю й регламентування ними обсягів та методів лісокористування, що у широкому розумінні являє собою відповідну частину інституціональної основи соціально-економічного розвитку. Належного правового регулювання і бюджетного фінансування потребує формування комунальної власності на лісоземельні угіддя як об'єкти багатоцільового

призначення, в тому числі громадського спрямування. Але за будь-яких умов оптимізація й підвищення ефективності використання та охорони лісоземельних угідь на теренах сільських населених пунктів, припинення їхньої деградації створюють великі можливості для стабілізації економічної ситуації в країні.

Винятково важливим у цьому аспекті є оптимальне поєднання ринкових механізмів і заходів державного регулювання процесів раціонального використання лісових ресурсів та їх ефективного відтворення. Вирішення цієї проблеми сприятиме досягненню вимог сталого екологічно орієнтованого розвитку лісогосподарських і лісопромислових комплексів усіх регіонів країни. Структура державного управління лісами в ринкових умовах має забезпечувати ефективну форму збереження, відтворення та раціонального використання лісових ресурсів з урахуванням екологічних, економічних та соціальних факторів.

Основні пріоритети розвитку лісового господарства в період формування територіальних лісогосподарських комплексів мають реалізуватися за напрямками:

- зміцнення системи забезпечення гарантій державної форми власності на лісоземельні угіддя і лісові ресурси, створення умов для урізноманітнення форм господарювання в лісах, підвищення ефективності лісокористування та відтворення лісоресурсного потенціалу;

- формування стабільних й ефективних ринків лісових ресурсів та ринків лісоземельних угідь. Земельна реформа, що здійснюється в Україні, через відсутність належної законодавчої бази не вирішує поставлених перед нею завдань щодо лісоземельних угідь колишніх колгоспів і радгоспів;

- створення принципово нового організаційно-економічного механізму лісоресурсної сфери, який повинен базуватися на виключно ринкових формах господарювання та ефективному інституціональному середовищі.

У сфері інституціонального забезпечення ефективного лісокористування важливу роль відіграє фактор інтеграції – системне об'єднання в єдине ціле підприємницьких структур на різних рівнях. Методологічними передумовами цього можуть бути:

- обґрунтування доцільності розробки програмних заходів з питань розвитку корпоративних структур лісоресурсної сфери за

окремими компонентами – лісовирощування, лісоексплуатації, відтворення лісових ресурсів, переробки деревини, передусім первинної, охорони лісових ресурсів;

- розробка критеріїв оцінки програмних заходів і можливих їх параметральних характеристик, тобто кількісних та вартісних показників розвитку окремих ланок сфери лісогосподарського виробництва, деревообробки й використання лісу в соціальних та екологічних цілях;

- визначення рівня фінансово-економічного забезпечення програмних завдань з питань розвитку лісогосподарського виробництва і використання лісу в соціальних і економічних цілях, переробки деревини відповідно до ринково орієнтованого постулату «попит-пропозиція»;

- узгодження програмних заходів з питань лісогосподарського виробництва, лісоексплуатації, деревообробки, соціальної та екологічної сфери й загальних галузевих напрямів соціально-економічного розвитку зони впливу корпоративної структури, регіону, країни тощо;

- удосконалення механізму контролю, мотивації та економічної відповідальності за реалізацію програмних заходів щодо лісогосподарського виробництва, лісоспеціалізації, деревообробки, використання лісових екосистем у соціальних та екологічних цілях.

Оцінка ефективності програмних заходів щодо вдосконалення інституціонального забезпечення лісокористування має проводитись відповідно до ключових проблем лісового комплексу, пріоритетними з яких є: відтворення лісоресурсного потенціалу, розширення площ лісів та доведення лісистості території до оптимального рівня з урахуванням інтересів територіальних громад; посилення соціальних і екологічних функцій лісу; комплексне ефективне використання лісових екосистем; більш дієве залучення лісосировинних ресурсів та ресурсів лісу недеревного походження; формування ринково орієнтованих організаційних структур, посилення й поглиблення їх зв'язків із соціальною сферою країни та місцевими територіальними громадами.

В умовах невизначеності, що склалась у країні, та модернізації соціально-економічних систем оцінка ефективності програмних заходів з проблем формування організаційно-управлінських структур контексті відтворення лісових екосистем і лісових ресурсів сприятиме залученню галузевих структур лісового комплексу в ринкові умови господарювання, раціональному використанню коштів, які виділяються для реалізації програмних розробок, підвищенню розміру відшкодування збитків,

котрі завдаються галузевими структурами лісового комплексу лісовим екосистемам [47].

Методологічні підходи до оцінки ефективності створення корпоративних структур у лісовому секторі мають ґрунтуватися на принципах цільової орієнтації, комплексності, ефективності, які вважаються основою встановлення прийняттого рівня, усунення негативних тенденцій та внесення необхідних коректив, спрямованих на підвищення результативності лісогосподарського виробництва відповідно до умов сталого розвитку. По суті, зазначені принципи спрямовані на регулювання розвитку корпоративних структур лісоресурсної сфери і досягнення на їх основі найбільш високої соціально-економічної та екологічної ефективності в умовах переходу галузей лісового комплексу на нові форми господарювання, що відповідають ринковим відносинам та їх адаптації до глобалізаційних, у тому числі євро інтеграційних процесів, а також запровадження реальної децентралізації.

Цільова орієнтація створення і розвитку корпоративних структур територіальних лісогосподарських комплексів згідно з основною метою їх функціонування насамперед повинна стосуватися визначення ключових проблем інноваційного розвитку, закладених у прогностичних та програмних розробках з питань зростання лісогосподарського виробництва, лісозаготівель і деревообробної промисловості, а також мисливського господарства, рекреації і зеленого туризму, формування яких здійснюється на базі земель лісового фонду і лісів, зокрема зосереджених у регіонах Карпат, Полісся і Лісостепу. Основним в аспекті зазначеного слід вважати: оцінку досягнення кінцевих результатів за обсягами виробництва лісопродукції; фінансове й технічне забезпечення галузевих, корпоративних структур, інвестиційну політику, яка безпосередньо визначає результати економічного зростання підприємств; ефективне використання основних виробничих засобів; можливі напрями переходу лісогосподарського виробництва на самозабезпечення та самофінансування як основи стабільності територіальних лісогосподарських комплексів.

Інституціональне забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним мінерально-сировинним комплексом. Сфера надкористування є базисом технологічного

розвитку. Реалізація проектів мінерально-сировинного комплексу сприяє створенню нових робочих місць та продукує гірничу ренту, яка вилучається на користь держави для її реінвестування у відтворювальний капітал - природний, технологічний, фінансовий та людський. Завдяки цьому підвищується рівень життя сьогодні, що, у свою чергу, закладає фундамент для кращого майбутнього.

Під сталим розвитком територіального мінерально-сировинного комплексу слід розуміти забезпечення ефективного використання ділянок надр для видобування корисних копалин чи інших завдань, визначених законодавством, в умовах збалансованої взаємодії держави, бізнесу та суспільства із гарантуванням екологічної безпеки на засадах реінвестування доходів від видобутку мінерально-сировинних ресурсів в інші форми капіталу.

Економічне зростання за рахунок експлуатації мінерально-сировинних ресурсів, що передує інституціональним інноваціям, може викликати серйозні проблеми сталого розвитку галузі та держави в цілому. Проте за певних умов можливо забезпечити стале надрокористування навіть після того, як розпочато експлуатацію певного родовища. Насамперед для таких інституційних інновацій необхідні соціальні конфлікти, що йобумовляють інституціональні зміни; другою умовою є наявність суб'єктів, котрі здатні перевести цей конфлікт у конкретні інституційні інновації, подолати асиметрію влади і забезпечити інституційні зміни. Такі перетворення дають змогу органам місцевого самоврядування прогресувати і бути більш ефективними, ніж централізоване управління, яке в основному призначене для стимулювання економічного зростання.

Зважаючи на потребу в поліпшенні фінансової підтримки підприємств сфери надрокористування, необхідним є вдосконалення інституціонального забезпечення фінансово-економічного механізму управління територіальним мінерально-сировинним комплексом, а саме:

- створення інституціональних передумов вільного доступу надрокористувачів до фінансово-кредитних ресурсів;
- формування кластерної структури у процесі реалізації проектів надрокористування;
- удосконалення інституціонального забезпечення ведення геологорозвідувальних робіт;
- необхідність інституціонального переформатування чинної системи платежів у сфері надрокористування.

Забезпечення інституціональних передумов вільного доступу надрокористувачів до фінансово-кредитних ресурсів. Розвиток територіальних мінерально-сировинних комплексів можливий лише за наявності значних інвестицій. В умовах чинної податкової системи гірничодобувні підприємства не в змозі впроваджувати політику залучення довгострокових інвестиційних проектів, придбання нових технологій через відсутність схеми довгострокового кредитування підприємств галузі. Участь іноземних інвесторів стримується недосконалістю чинної законодавчої і нормативної бази та відсутністю стабільної нормативно-правової системи.

Видобуток й експлуатація родовищ корисних копалин становить небезпеку життю місцевого населення та завдають значної шкоди довкіллю. Надзвичайні ситуації суттєво впливають на фінансові показники гірничодобувних проектів. Тому необхідно підвищувати економічні, екологічні та соціальні стандарти у сфері надрокористування, щоб пришвидшити реалізацію проектів багатьох гірничодобувних компаній та уникнути труднощів стосовно повернення вкладених коштів.

У зв'язку із зазначеним на особливу увагу заслуговують фінансові наслідки надзвичайних ситуацій та, відповідно, відображення економічних, фінансових, екологічних і соціальних ризиків у сукупній вартості капіталу. Основними завданнями, що стосуються фінансування, видобутку корисних копалин та сталого розвитку, є такі [230]:

- забезпечити краще розуміння фінансовим співтовариством питань, що стосуються нерівномірної продуктивності гірничодобувної промисловості у сфері сталого розвитку та фінансових і репутаційних ризиків;

- визначити роль фінансового співтовариства в підвищенні продуктивності гірничодобувної промисловості (наприклад, директиви, стандарти або аналогічні критерії);

- дослідити механізми (звітність, оцінка, сертифікація, моніторинг), котрі здатні підвищити загальну продуктивність галузі та зменшити рівень ризику для фінансового співтовариства в цілому;

- забезпечити консенсус щодо оцінки стійкості конкретного ризику як чинника у сфері фінансування гірничодобувної промисловості та його застосування.

Екологічні реалії видобутку свідчать про значні витрати, що пов'язані із запобіганням та усуненням негативних наслідків забруднення

навколишнього природного середовища. На сьогодні розвиток мінерально-сировинного комплексу не лише пов'язаний з екосистемним підходом, але й повинен враховувати об'єкти особливого захисту довкілля, що зосереджені навіть поза межами геологічної розвідки.

З огляду на соціальні реалії, гірничодобувні компанії найчастіше забезпечують розвиток інфраструктури на місцевому рівні, зокрема в освітній та медичній сферах. Місцеві громади зацікавлені отримувати суттєву вигоду від експлуатації наявних ресурсів.

Для фінансових установ це означає врахування екологічних і соціальних наслідків при аналізі проекту та ризиків компанії, можливість коригування цінової політики, більш тісне залучення та готовність відходу від проектів, реалізація яких є небезпечною для довкілля й місцевого населення. Необхідні чіткі та ефективні процедури й цілі, що охоплюють питання сталого розвитку. Водночас фінансові установи не повинні нести відповідальність за виконання інвестованих проектів. Проте вони зобов'язані оцінити питання сталого розвитку, особливо ті, що стосуються управління навколишнім середовищем. З іншого боку, щодо кожного проекту необхідно здійснювати аналіз витрат та прибутків та бути впевненим, що передбачені всі можливі ризики й ефективні шляхи та маркетингові стратегії їх подолання й забезпечення усіх зобов'язань перед місцевими громадами.

Удосконалення можливостей фінансування розвитку підприємств за рахунок інституцій фінансово-кредитного сектору потребує поліпшення організаційно-координаційної діяльності регіональних органів влади. Така координація має бути спрямована на збільшення обсягів та підвищення ефективності банківського кредитування за рахунок створення й розвитку регіональних гарантійних фондів за кредитами (з паритетним фінансуванням фондів із місцевих бюджетів, суб'єктами фінансово-кредитного сектору та промисловими бізнес-асоціаціями), що надаються банківськими установами під реалізацію мінерально-сировинних проектів для диверсифікації ризиків між потенційними учасниками гарантійних схем, залучення при кредитуванні великих інвестиційних проектів фірм-спонсорів (фірм-гарантів) із мотивацією одержання доходу від реалізації проекту [25].

Необхідною також активізація участі страхових установ у забезпеченні доступу вітчизняних гірничодобувних підприємств до фінансово-кредитних ресурсів. Одним із механізмів у цьому напрямі в розвинених країнах світу є створення страхових гарантійних фондів.

Одночасно ці інституції виконують роль додаткового елемента системи фінансово-кредитного сприяння розвитку підприємництва. Фінансові ресурси цих фондів формуються за рахунок обов'язкових відрахувань від сум, які надходять до страхових компаній певного виду страхування. Управління фондами здійснює страхова рада гарантійного фонду (сформована представниками державних органів управління й органів місцевого самоврядування) [25]. Витрати на адміністрування діяльності гарантійних фондів покриваються за рахунок їхньої інвестиційної діяльності.

Доцільним на сьогодні є посилення мотивації до формування інвестиційних фондів розвитку (за рахунок надання переваги суб'єктам господарювання, які створили й розвивають ці фонди, при реалізації державно-приватних інвестиційних проєктів, державних замовлень та наданні місцевої фінансово-кредитної допомоги через фонди підтримки підприємництва) для акумуляції власних фінансових ресурсів (амортизаційні відрахування) з метою запобігання або усунення негативних наслідків діяльності гірничодобувних підприємств протягом усіх етапів їх життєвого циклу, особливо закриття та ліквідації.

Ці процеси супроводжуються відчутним зменшенням кількості запасів родовища, та погіршенням геологічних умов видобування, скороченням грошового потоку. Водночас шкода навколишньому середовищу є максимальною, (наприклад, щодо розмірів діючого кар'єру на цьому етапі); скорочується зайнятість; серед місцевого населення спостерігається невизначеність стосовно майбутнього після завершення видобутку. У більшості випадків банківські кредити, взяті для інвестування добувального підприємства, уже погашені, фінансові установи більше не беруть участі в реалізації проєкту. Процес закриття передбачає:

- організацію робіт з виведення з експлуатації діючого підприємства;
- відновлення земель гірничого відводу;
- освоєння земель (наприклад, для лісового чи сільського господарства, відпочинку або інших продуктивних видів використання – комерційного чи промислового).

Формування кластерної структури в процесі реалізації проєктів надфокористування. За рахунок створення й розвитку кластерів та інших інтеграційних форм господарювання можливо зменшити трансакційні витрати і підвищити конкурентоспроможність суб'єктів мінерально-

сировинного сектору економіки Для цього регіональним і місцевим органам влади необхідно забезпечити надання інституціональної підтримки кластерним ініціативам, розробивши й реалізувавши програми та регіональні стратегії розвитку кластерних мереж; сприяти формуванню інформаційної бази даних; налагодити взаємодію підприємницьких і дослідницьких організацій та ВНЗ; підготувати й затвердити відповідні стратегії щодо співробітництва з іншими регіонами країни; створити робочі групи з представників влади, науковців та підприємництва для підготовки й реалізації спільних міжрегіональних проектів.

Удосконалення інституціонального забезпечення ведення геологорозвідувальних робіт. Платежі за геологорозвідувальні роботи як економічний важіль регулювання процесів відтворення мінерально-сировинної бази є обов'язковими для всіх надрокористувачів незалежно від форми власності, включаючи підприємства з іноземними інвестиціями.

Стосовно проведення геологорозвідувальних робіт (ГРР) як основи

відтворення вітчизняної мінерально-сировинної бази слід зазначити, що існуюча система бюджетного фінансування геологорозвідувальної галузі функціонує за рахунок зборів від раніше виконаних за бюджетні кошти цих робіт.

Інвестування як один з діючих і важливих економічних важелів управління сферою надрокористування впливає на динаміку процесів відтворення вітчизняної мінерально-сировинної бази та розробки родовищ. Інвестиції у вітчизняній сфері надрокористування вкладаються у геологорозвідку та безпосередньо в розробку родовищ і ділянок надр, що дає змогу геологам забезпечувати приріст запасів корисних копалин і, відповідно, відтворювати мінерально-сировинну базу. Інвестування в розробку родовищ або ділянок надр сприяє збільшенню обсягу видобутку та комплексної розробки родовищ (при одночасному зменшенні втрат корисних копалин у надрах за рахунок застосування більш сучасних технологій і гірничодобувного обладнання та устаткування) [104].

Удосконалення механізму фінансування геологорозвідувальних робіт за рахунок бюджетних коштів потребує спрощення доступу вітчизняних підприємств до фінансово-кредитних ресурсів за принципами плановості й системності, розбудови інституціональної інфраструктури фінансування розвитку підприємств галузі шляхом

створення регіональних фондів фінансово-кредитного сприяння реалізації інвестиційних проектів мінерально-сировинного сектору економіки з паритетним фінансуванням ГРР з центрального та місцевих бюджетів.

Необхідність інституціонального переформатування рентного механізму у сфері надрокористування. Економічний механізм реалізації рентних відносин у надрокористуванні можна визначити як окремий рентний механізм, під яким слід розуміти сукупність виробничо-організаційних структур, систему правових норм, набір форм і методів управління, за допомогою яких реалізуються процеси створення, розподілу, привласнення, вилучення та інвестування доходів від використання мінерально-сировинних ресурсів, що залучені у процес промислового освоєння мінерально-сировинних ресурсів [129].

Правильно побудований рентний механізм включає низку економічних важелів впливу на процес виробництва, за допомогою яких забезпечується співпраця між окремими ланками й учасниками виробничого процесу, стимулює вдосконалення технологій і більш ефективно використання мінерально-сировинних ресурсів. Орієнтація на довгостроковий та стабільний розвиток галузі надрокористування є пріоритетним завданням оптимізації рентних відносин. Ефективний рентний механізм створює перспективи сталого розвитку через справедливий розподіл гірничої ренти, а саме адекватну норму прибутку від надрокористування, яка залишається у надрокористувачів [129].

Рентні платежі як найважливіша складова цього механізму мають виконувати щонайменше п'ять функцій:

- фіскальну – концентрувати частину доходу, що утворюється на природній основі, внаслідок монополії держави щодо власності на землю і надра;
- розподільчу – забезпечувати справедливий розподіл ренти між громадянами, суспільством, державою та надрокористувачами;
- регулюючу – вирівнювати економічні умови господарювання підприємств, що видобувають мінеральну сировину в різних природних умовах;
- стимулюючу – підсилювати зацікавленість добувних підприємств у раціональному використанні надр та заохочувати до більш повного природокористування;
- соціальну – забезпечувати фінансування соціальних програм.

Згідно з українським законодавством, до доходів бюджету, зокрема від природної ренти, що отримують гірничодобувні підприємства, належать такі [4]:

- плата за користування надрами;
- збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;
- надходження коштів від продажу спеціальних дозволів на користування надрами та збору за видачу таких дозволів.

Попри використання в Україні перерахованих вище фіскальних інструментів у сфері регулювання надрокористування, їх ефективність порівняно з розвиненими державами залишається на вкрай низькому рівні, що обумовлено низкою причин. Наразі система платежів за користування надрами для видобування корисних копалин в Україні є сукупністю адвалорних ставок плати (відсоткова ставка плати від вартості продажу видобутих корисних копалин) для кожного виду корисної копалини, що видобувається в Україні. У розмір адвалорних ставок включаються плата за користування надрами та збір на геологорозвідувальні роботи [106]. В чинному Податковому кодексі України такі платежі жодним чином не враховують якість видобутих корисних копалин, фактичні гірничо-геологічні й екологічні умови їх видобування, розташування родовищ, наявність або відсутність розвиненої інфраструктури, що обумовлює суттєву різницю в доходах видобувних підприємств. Тобто ця система платежів не здатна виконувати свої основні функції, розмір плати за користування надрами практично не залежить від доходів гірничодобувних підприємств і компаній, має суто фіскальний характер та не забезпечує диференціацію таких платежів залежно від індивідуальних особливостей кожного конкретного родовища та умов видобування в межах нього. Чинна платіжна система також не залежить від рівня застосування прогресивних, безпечних і нешкідливих способів підготовки та розробки надр, дотримання нормативів викидів і скидів забруднюючих речовин у довкілля, умов екологічної безпеки тощо [75]. Враховуючи законодавчі норми, за якими надрокористувач-експортер має право на відшкодування податку на додану вартість при відносному характері відсоткових ставок, виникає ситуація, коли за умови компенсації 20 % ПДВ та адвалорних ставок у розмірі 6–8 % держава має борг перед надрокористувачем за розробку мінерально-сировинних ресурсів, що є неприйнятним.

Вищезазначене свідчить про неефективність та непридатність такого виду платежів. На нашу думку, для усунення цих недоліків необхідно перейти від чинної системи платежів за користування надрами для видобування корисних копалин до механізму, котрий базується на принципі рентного доходу. Завдяки зазначеному можливо насамперед змістити акценти з виконання платежами фіскальної функції на розподільчу та регулюючу.

Через природну неоднорідність родовищ, що розміщені в різних умовах, видобуток і переробка мінеральної сировини дає змогу на кращих покладах корисних копалин отримати нижчу індивідуальну ціну виробництва і, відповідно, більшу величину природної ренти.

Тому необхідно враховувати вплив усіх умов на основі кореляційних (функціональних) зв'язків між відповідними показниками родовищ (геологічними, технічними, економічними, соціальними, екологічними), особливо при характеристиці комп'ютерної моделі родовищ, як критерія геолого-економічної і рентної оцінки сьогодні і в майбутньому. При цьому кожна зі статистичних груп родовищ (структури, ресурсу, регіону) має власні фактичні значення параметрів. Визначення вихідного (найгіршого) родовища в кожній статистичній групі за цими показниками дає змогу вважати його базовим для розрахунку ренти інших родовищ певної групи та диференціального вилучення ренти до держбюджету з підприємств, що функціонують на базі економічних родовищ, та сприяє отриманню належного прибутку на об'єктах, котрі працюють у менш сприятливих ціннісних і гірничотехнічних умовах [49].

Основу підходу до вирішення проблеми має становити структурно-логічна схема, побудована на системному аналізі освоєння природного ресурсу (родовища як динамічної геолого-економічної системи).

- показники, які впливають на формування величини ренти I і II;
- геологічні, експлуатаційні запаси руди та середній вміст компоненту, надійність їх визначення як база для обчислення абсолютної ренти і ренти I;
- потужність рудника та збагачувальної фабрики, заводу;
- втрати і розубожування руд у надрах та подальшої їх переробки як основи для обчислення ренти II;

- кондиційні вимоги до мінеральної сировини з урахуванням новітніх досягнень у сфері використання, видобутку, переробки;
- витрати руди і вихід концентрату при збагаченні за новітніми технологіями як основи для обчислення ренти II;
- прибуток, собівартість продукції;
- вартість родовища у грошовому вираженні з урахуванням його суспільного попиту як основи для обчислення абсолютної ренти;
- загальна і вилучена цінність родовища, повнота вилучення руди з надр і переробки мінеральної сировини як основи для обчислення ренти в структурі ресурсу;
- кондиційні варіанти, прибутковість запасів за умови розвитку, кризи, рецесії, піднесення виробництва.

Провести оцінювання кожного із більш ніж 20 000 родовищ та проявів 117 видів мінеральної сировини з урахуванням кожного із наведених факторів досить проблематично. Розробка методики та імплементація такої системи оцінки наразі є складним завданням як з погляду вдосконалення законодавства, так і відсутності належного контролю за добувною галуззю з боку держави через переважання приватної форми власності гірничодобувних компаній в Україні. Тому на першому етапі доцільна сплата адвалорних ставок, але в розрахунку не на вартість реалізованої мінерально-сировинної продукції, а на чистий прибуток підприємств галузі. В майбутньому система ранжування родовищ корисних копалин на бальній основі повинна бути введена хоча б на етапі оцінки інвестиційних проєктів, паралельно з обсягом запасів як основного показника відповідно до експертного аналізу.

Безумовно, в наявних соціально-економічних умовах України найбільш оптимальний підхід до держаних експертизи, регулювання і підвищення ефективності моніторингу надрокористування може ґрунтуватись на класичних дослідженнях комплексу економічних відносин, які виникають у зв'язку з формуванням рентних відносин, розподілом та перерозподілом гірничої ренти.

Моніторинг та контроль за дотриманням вищезначених положень повинні здійснюватися відповідно до принципів [75]:

- об'єктового моніторингу переважно на регіональному (територіальному) рівні;
- компетентності та належної фахової детальності;

- доведення (переконання) та обов'язкового керівництва лише чинними нормативно-правовими актами й документами;
- етичної поведінки, незалежності та чесності при підготовці результатів і висновків.

У майбутньому експертизу і моніторинг об'єктів надрокористування доцільно здійснювати на засадах аудита надрокористування з розробкою відповідних надроресурсних вимог за аналогією до стандарту ISO-14000, що більш конструктивно сприйматиметься надрокористувачами [75].

Окрім вищезазначеного, істотною проблемою є нерозрізненість рентної плати від податкових платежів, її знеособленість при потраплянні у бюджетну систему. А тому рентний механізм передбачає інвестування рентних доходів на стадії експлуатації родовищ корисних копалин. Рентні доходи мають бути інвестовані у відтворювальний капітал – природний, технологічний, фінансовий та людський, зокрема у:

- створення спеціальних некомерційних фондів, кошти з яких мають розподілятися серед усіх громадян;
- розвиток соціальної сфери: інфраструктурні програми, підвищення якості надання послуг у сфері охорони здоров'я та освіти;
- створення фонду розвитку науки: стимулювання інвестицій у рамках державних цільових програм, орієнтованих на вирішення пріоритетних завдань модернізації і структурної перебудови економіки;
- забезпечення пайової участі держави в капіталі вітчизняних гірничодобувних та збагачувальних компаній через покупку акцій цих підприємств урядовими структурами;
- проведення пошуково-оціночних і розвідувальних робіт, геологічного вивчення та розробки надр з метою відкриття нових родовищ для відновлення природно-сировинного потенціалу країн шляхом подальшого розвитку і відтворення мінерально-сировинної бази.

Отже, розвиток територіальних мінерально-сировинних комплексів пов'язаний із низкою проблем, серед яких велика капіталосмність та багато ризиків – технологічних, екологічних, соціальних, що ускладнюють пошук фінансових ресурсів для реалізації подібних проєктів. Необхідно здійснювати аналіз кожного з них щодо витрат та прибутків, враховувати всі можливі ризики і передбачати

ефективні шляхи та маркетингові стратегії для їх подолання, виконувати зобов'язання перед усіма зацікавленими сторонами.

Тільки за умови дотримання технологічних норм і стандартів, належного рівня контролю та моніторингу, врахування ризиків у процесі експлуатації мінерально-сировинних ресурсів можливо забезпечити сталий розвиток місцевих громад і держави в цілому. Реалізація сталого фінансування територіального мінерально-сировинного комплексу полягає не тільки у гарантуванні екологічної безпеки та розвитку інфраструктури для місцевого населення. Основним є вилучення гірничої ренти із подальшим реінвестуванням її в інші форми відтворювального капіталу. Рентні платежі повинні зрівноважувати інтереси держави та компаній відносно розподілу ризиків та вигод від розробки родовищ, враховуючи те, що кожна зі сторін намагається максимізувати власну вигоду, перекладаючи більшу частину ризику на партнера. Узгодження інтересів можливо досягнути шляхом укладання довгострокових контрактів на спільне видобування із закріпленням положень про диференціацію платежів залежно від умов господарювання та якості родовища.

ПІСЛЯМОВА

Сучасні трансформаційні процеси в Україні обумовлюють необхідність прискорення економічного зростання. Саме поступове досягнення темпів, пропорцій та обсягів виробництва докризового періоду і забезпечення належних умов для подальшого економічного розвитку та інтеграції в ЄС у наступному десятилітті є нагальним завданням сьогодення. У цьому процесі найважливіше місце відводиться природним ресурсам як складовій національного багатства. Природні ресурси, перетворені на дієвий капітал, можливо ефективно використовувати у відродженні господарської системи держави. Щодо цього найважливішим завданням є створення відповідних фінансових механізмів активного залучення природного багатства країни у виробництво і створення на його основі потужної сучасної економіки сталого розвитку. На цьому шляху пошук і впровадження нових форм реалізації господарської діяльності, які б одночасно відповідали світовим тенденціям функціонування фінансового простору та механізмам досягнення соціальних й екологічних цілей, є вкрай необхідними. Окрім того, сучасні світові тенденції формують таке середовище, в якому досягнути поставлених цілей можливо лише шляхом використання адекватного фінансово-економічного інструментарію. Очевидно, що ефективному функціонуванню природно-господарських комплексів сприятиме трансформація механізмів фінансування у напрямі переходу від бюджетного субсидування до пошуку внутрішніх резервів забезпечення економічного стимулювання територіальної господарської діяльності. Зазначені механізми становлять основу проектного та структурного управління територіальними природно-господарськими комплексами, котрі вважаються одними з найбільш ефективними в сучасних умовах. Перше з них дає змогу професійно керувати змінами, які сприяють задоволенню вимог сталого розвитку із застосуванням проривних інноваційних технологій. Відповідно, необхідне методологічне розв'язання фінансово-економічної складової управління, зокрема розробка підходів до проектування сталого розвитку територіальних природно-господарських комплексів і організації управління відповідними проектами. Наявний значний вітчизняний теоретичний і методологічний досвід у сфері економіки природокористування та управління національною економікою

потребує суттєвого поповнення у частині визначення та використання сучасного фінансово-економічного інструментарію управління проектами піднесення територій на засадах ефективного залучення природно-ресурсного потенціалу, що обумовлює нове осмислення проблеми. З огляду на зазначене, розробка інноваційних наукових підходів до впровадження фінансово-економічних механізмів управління територіальними природно-господарськими комплексами є важливим внеском у розвиток національного господарства в цілому.

На шляху забезпечення трансформаційних процесів необхідно насамперед вдосконалити законодавство України щодо природних ресурсів, національної фінансової системи (зокрема інститутів спільного інвестування), місцевого самоврядування, місцевих фінансових ресурсів. Також важливим завданням є запровадження таких механізмів управління природними ресурсами, які б сприяли гармонізації економічного розвитку територій з їх природно-ресурсним потенціалом, поглибленню його системного характеру, подальшому зміцненню національного господарства як єдиного цілого. Удосконалення економічних інструментів повинне відбуватися на основі глибокого аналізу наявних тенденцій у територіальній організації господарства в Україні. У цьому аспекті визначення економічної сутності і ролі комплексного розвитку територіальних природно-господарських утворень у сучасній економіці, узагальнення природно-економічних, соціальних та інших факторів територіальної диференціації шляхів розвитку соціально-економічних систем дають змогу виявити передумови їх формування та ефективного функціонування.

На основі новітнього осмислення ідей сталості, закріплених у документах саміту Ріо+20, а саме щодо інституціоналізації впровадження принципів «синьої» та «зеленої» економіки, в Україні набуває актуальності питання суттєвої трансформації системи управління комплексним розвитком територій. Виходячи з досліджень інноваційних інструментів такого управління, особливої уваги потребують економічне районування та рентні відносини як дієві важелі підвищення ефективності використання територіальних природних ресурсів. Слід підкреслити, що оновлена система управління територіальним розвитком у концепті визначення територіальних природно-господарських комплексів розкриває перспективи реальної розбудови просторово орієнтованої корпоративної економіки. На цих

засадах має здійснюватися пошук форм гармонізованого використання природних, людських та виробничих ресурсів територій. У свою чергу, такий підхід дає можливість забезпечити адекватний розподіл природно-ресурсних капіталів з метою підтримки ділової ініціативи і взаємної відповідальності широкого кола учасників господарської діяльності на користь суспільства, економіки і природи територій.

Таким чином, актуальність досліджуваних проблем полягає у необхідності визначення їх фундаментальної та прикладної значущості, сутнісних ознак, змістовних характеристик, форм і механізмів узгодження відносин щодо ефективного використання природно-ресурсного потенціалу територій у ринкових умовах за проектним підходом. Зокрема, запропоновано основні засади науково обґрунтованих підходів до формування фінансово-економічного механізму проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами на засадах раціонального використання наявного природно-ресурсного капіталу, а також напрями забезпечення умов покращення середовища життєдіяльності населення територій за рахунок активізації процесів самовідтворення й самозабезпечення. Розглядаються ключові питання, що формують оновлений простір природно-ресурсних відносин, включаючи принципи системної організації розвитку територіальних природно-господарських комплексів; типізацію останніх з бізнесових позицій; структуру економічних та організаційних вимог до створення територіального природно-ресурсного капіталу; напрями модернізації системи управління такими капіталами; цільові пріоритети та орієнтири щодо державної підтримки проектів і програм розвитку відповідних територіальних утворень; структурні ознаки фінансово-економічного механізму проектного управління ними; пропозиції щодо інституціонального забезпечення впровадження запропонованого механізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Генеральну схему планування території України [Електронний ресурс] : закон України [прийнято Верхов. Радою 7 лютого 2002р. № 3059-III]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3059-14>.

2. Про державно-приватне партнерство [Електронний ресурс] : закон України [прийнято Верхов. Радою 1 липня 2010р. № 2404-VI]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2404-17>.

3. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року [Електронний ресурс] : закон України [прийнято Верхов. Радою 21 квітня 2011р. № 3268-VI]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3268-17>.

4. Про ратифікацію Конвенції про транснаціональні корпорації [Електронний ресурс] : закон України [прийнято Верхов. Радою 13 липня 1999р. № 921-XIV]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/921-14>.

5. Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів і зелених насаджень [Електронний ресурс] : указ [видано Президентом України 4 листопада 2008р. № 995/2008]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995/2008>.

6. Алаев Э. Б. Эффективность комплексного развития экономического района / Э. Б. Алаев. – М. : Наука, 1965. – 173 с.

7. Аламшиев П. М. Экономическое районирование СССР, кн.1, 2 / П. М. Аламшиев. – М. : Госпланиздат, 1959-1963. – 263 с.

8. Алымов А. Н. Методологические вопросы размещения производительных сил и развития регионального хозяйства / А. Н. Алымов, Ф. Д. Заставный. – К. : СОПС АН Украины, 1975. – 68 с.

9. Андрієвський І. Д. Проблеми фінансування геологорозвідувальних робіт в Україні [Електронний ресурс] / Д. І. Андрієвський, Т. В. Величко // II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання моніторингу і наукового супроводження надрокористування та геологічної експертизи «Геомоніторинг – 2014», 7-13 вересня 2014 р. – С. 9-14. – Режим доступу : http://geonews.com.ua/userfiles/files/andrievsky_velichko_2014.pdf.

10. Андрієвський І. Д. Аналіз та оцінка тенденцій економічного розвитку надкористування в Україні / І. Д. Андрієвський, В. В. Матюха, М. Т. Мовчан // Збірник наукових праць Українського державного геологорозвідувального інституту. – 2010. – № 3-4. – С. 215-223.
11. Андрієвський І. Д. Сучасний стан металургійного комплексу України / І. Д. Андрієвський, В. В. Матюха, М. Т. Мовчан // Мінеральні ресурси України. – 2007. – № 4. – С. 39-42.
12. Андрошук І. Інституціоналізація сучасних форм інвестиційного забезпечення сфери водокористування: регіональний аспект / І. Андрошук // Економіст. – 2013. – № 1. – С. 48–50.
13. Андрошук І. Теоретичні засади водогосподарського комплексоутворення / І. Андрошук // Ринкові трансформації у сфері природокористування: теорія, методологія, практика. – Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 вересня 2011 року). – Луцьк : РВВ Луцького національного технічного університету, 2011. – С. 17-18.
14. Антоненко І. Лісоресурсний комплекс: проблеми та напрями розвитку / І. Антоненко // Економіст. – 2011. – № 4. – С. 56-58.
15. Антоненко І. Я. Формування механізму плати за лісові ресурси та фінансове забезпечення їх відтворення / І. Я. Антоненко. – К.: РВПС НАНУ, 2000. – С. 193–199.
16. Бакланов П. Я. Понятія и типы приграничных и трансграничных территорий / П. Я. Бакланов, С. С. Ганзей // Известия РАН. – сер. геогр., 2004. – № 4.
17. Барановський О. І. Фінанси підприємств водогосподарського [Електронний ресурс] / О. І. Барановський. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Ekupr/2008_02_03.pdf.
18. Башко В. Чи ефективні рентні платежі [Електронний ресурс] / Василь Башко // Економічна правда. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2012/11/1/341843/>
19. Бень Т. До визначення економічної ефективності інвестицій / Т. Бень // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 12-19.
20. Бистряков І. К. Економічний простір: аспекти методологічного визначення / І. К. Бистряков, Л. Г. Чернюк; [за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина]. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 56 с.

21. Бистряков І. К. Комплексна оцінка та управління природними ресурсами в кластерно-корпоративних формах господарювання / І. К. Бистряков, Д. В. Клиновий // Економіка, екологія, управління. Збірник наукових праць Національного університету Державної податкової служби України, 2012. – № 1. – С. 302-309.
22. Богдан І. Концесії в Україні: форми та шляхи запровадження / І. Богдан // Економіка України. – 2011. – № 3. – С. 35-44.
23. Будущее, которого мы хотим. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 27 июля 2012 года / Организация Объединенных Наций; Генеральная ассамблея; (A/RES/66/288) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/476/12/PDF/N1147612.pdf?OpenElement>
24. Василик Н. М. Механізм стимулювання комплексного використання лісоресурсного потенціалу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / Н. М. Василик. – Луцьк, 2011. – 24 с.
25. Васильців Т. Г. Інституційне забезпечення розширення фінансових можливостей підприємств промисловості АПК на регіональному рівні / Т. Г. Васильців, Р. Л. Лупак, Н. Я. Юрків // Фінанси України. – 2012. – № 3. – С. 91-101.
26. Вебер А. Теория размещения промышленности / А. Вебер; под ред. Н. Баранского; пер. с нем. Н. Морозова. – М. ; Л. : Книга, 1926. — 224 с.
27. Вечканов Г. С. Микро- и макроэкономика : энциклопедический словарь / Г. С. Вечканов, Г. Р. Вечканова. – СПб. : Лань, 2000. – 352 с.
28. Витвицький Я. С. Економічна оцінка гірничого капіталу нафтогазових компаній / Я. С. Витвицький // Наукова монографія. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2007. – 431 с.
29. Волобой П. В. Посадання територіального і галузевого аспектів планування на сучасному етапі / П. В. Волобой, В. А. Поповкін. – К. : Наукова думка, 1980. – 48 с.

30. Гамилова Д. А. Проблемы проектного управления в недропользовании [Электронный ресурс] / Д. А. Гамилова // Евразийский юридический журнал, 2015. – № 6 (85). – Режим доступа : <http://www.eurasiafinace.ru/naunye-stati/item/927-problemy-proektnogo-upravleniya-v-nedropolzovanii.html>.

31. Голуб О. А. Еколого-економічні проблеми регулювання експорту деревини / О. А. Голуб // Економіка природокористування і охорони довкілля: Щорічник наук. праць / НАН України ; Рада по вивченню продуктивних сил України / Данилишин Б. М. (відп. ред.). – К., 2006. – С. 218-224.

32. Голуб О. Лісове господарство і бюджетна система України: проблеми та можливості їх вирішення / О. Голуб // Економіка України. – 2000. – № 5. – С. 28-34.

33. Голуб О. А. Структура та загальні функціональні особливості лісового сектора економіки України / О. А. Голуб // Продуктивні сили і регіональна економіка : Збірник наукових праць : У 2 ч. – К. : РВПС України НАН України, 2002. – Ч. 2. – С. 35-42.

34. Голян В. А. Державно-приватне партнерство в інституціональній архітектоніці водокористування: світовий досвід та вітчизняні реалії / В. А. Голян // Агросвіт. – 2009. – № 5. – С. 8-15.

35. Голян В. А. Державно-приватне партнерство як ефективна форма підприємництва у лісовому секторі / В. А. Голян, С. М. Демидюк // Агросвіт. – 2010. – № 15. – С. 2–9.

36. Голян В. А. Економічне регулювання землекористування як важлива детермінанта нарощення потенціалу аграрного природокористування / В. А. Голян, Д. С. Нірода, А. Б. Поліщук // Агросвіт. – 2011. – № 23. – С. 5–11.

37. Голян В. Інвестиційна діяльність суб'єктів лісогосподарського підприємництва: основні проблеми, передумови та пріоритетні напрямки вдосконалення / В. Голян, Т. Мельник, М. Шестак // Економіст. – 2014. – № 6. – С. 22-28.

38. Голян В. А. Інституціональне середовище водокористування: сучасний стан та механізми вдосконалення: Монографія / В. А. Голян. – Луцьк : Твердиня, 2009. – 592 с.

39. Голян В. Институциональные разрывы земельной реформы в Украине / В. Голян // Економіст. – 2012. – № 3. – С. 7-11.

40. Голян В. А. Когда в Украине начнется честная лесная реформа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ua->

ekonomist.com/9470-ekonomka-prirodokoristuvannya-ta-staliy-rozvitok-realyi-perspektivi.html.

41. Голян В. А. Переформатування відносин власності у землекористуванні: вибір стратегічних альтернатив / В. А. Голян, Д. С. Нірода, А. Б. Поліщук // Агросвіт. – 2011. – № 22. – С. 4–12.

42. Голян В. А. Перспективи впровадження інститутів державно-приватного партнерства у сферу водокористування [Електронний ресурс] / В. А. Голян. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Chem_Biol/Vnuvgrp/ekon/2009_3_1/v47ek017.pdf.

43. Голян В. А. Підприємництво у лісовому секторі як фактор соціально-економічного піднесення сільських територій / В. А. Голян, С. М. Демидюк // Агросвіт. – 2010. – № 14. – С. 2–10.

44. Голян В. Ринкова трансформація регіональних водогосподарських комплексів : теоретико-методологічні засади та інституціональні передумови / В. Голян, Б. Самойленко, В. Битов // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 27–36.

45. Голян В. Сутнісна характеристика інституціональних перетворень : пострадянський формат / В. А. Голян, Б. В. Самойленко // Економічні науки. зб. наук. праць ЛДТУ / відп. ред. Герасимчук З. В. – Луцьк, 2006. – Вип. 3 (11). – С. 51-65. – (Серія «Економічна теорія та економічна історія»).

46. Голян В. А. Управління ґрунтами України в контексті євроінтеграційних процесів / В. А. Голян, О. В. Сакаль, О. В. Каленська // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». – Вип. 1 (67). – 2016. – С. 151–157.

47. Голян В. А. Фінансово-економічний механізм проектного управління територіальним лісгосподарським комплексом / В. А. Голян, О. А. Голуб, О. В. Сакаль // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 8. – С. 5–10.

48. Голян В. Фіскальне регулювання землекористування: інституціональне підґрунтя та територіальна асиметрія / В. Голян, С. Гасанов // Економіст. – 2015. – № 11. – С. 7–10.

49. Гуменюк В.В. Удосконалення рентного регулювання користування надрами в контексті сталого розвитку курортної сфери / В. В. Гуменюк // Надрокористування в Україні. Перспективи інвестування: друга міжн. наук.-практ. конф, 5–8 жовтня 2015 р. : матеріали конф. – Трускавець, 2015. – С. 255–258.

50. Гурьев С. Корпоративное управление в российской промышленности / С. Гурьев, О. Лазарева. – М. : ИЭПП, 2004. – 280 с.
51. Данилишин Б. М. Методологічні засади комплексного розвитку продуктивних сил регіонів / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фащевський та ін. – К. : РВПС України НАН України, 1998. – 158 с.
52. Дейнека А. М. Лісове господарство: еколого-економічні засади розвитку: [монографія] / А. М. Дейнека. – К. : Знання, 2009. – 350 с.
53. Демаков Ю. П. Территориальные природно-хозяйственные системы: синергетический аспект [Электронный ресурс] / Ю. П. Демаков, А. В. Колесов, Л. И. Севастьянова. – Режим доступа : <http://www.priroda.su/item/3428>.
54. Добрянська Т. І. Механізми забезпечення сталого розвитку водогосподарського комплексу України : дис. канд. екон. наук: 08.00.03 / Тетяна Іванівна Добрянська ; [наук. керівник Л. В. Левковська]. – К. : ДУ «ІЕПСР НАНУ», 2016. – 186 с.
55. Дяченко Я. Я. Концептуальні основи забезпечення економічної ефективності лісопромислової діяльності в умовах ринку / Я. Я. Дяченко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – № 10. – С. 150-154.
56. Дяченко Я. Організація управління лісовим комплексом / Я. Дяченко // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 24-29.
57. Економічна оцінка природного багатства України: [монографія] / за заг. ред. акад. НАН України, д.е.н., проф. С. І. Пирожкова, акад. НААН України, д.е.н., проф., М. А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАНУ, 2015. – 396 с.
58. Економічний простір і динаміка розвитку продуктивних сил України : теоретико – методологічні основи дослідження / за ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : РВПС України НАН України, 2008. – 220 с.
59. Економічні аспекти управління природними ресурсами та забезпечення сталого розвитку в умовах децентралізації влади в Україні / за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика, д.г.-м.н., проф. С. О. Лизуна. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. – 72 с.
60. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.unpri.org/>.

61. Ешугова С. К. Фрактальные методы в управлении развитием предприятий агропромышленного комплекса / С. К. Ешугова // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2012. – Сер. 5 : Экономика. – С. 244-248.
62. Єпіфанов А. О. Обґрунтування та створення фінансово-економічного механізму підприємства / А. О. Єпіфанов, В. П. Москаленко, О. В. Шипунова // Фінанси України. – 2004. – № 1. – С. 3-13.
63. Жикаляк М. В. Ефективна рентна політика при видобуванні паливно-енергетичних ресурсів / М. В. Жикаляк // Економічний вісник Національного гірничого університету. – 2014. – № 1. – С. 136-144.
64. Жикаляк М. В. Світовий досвід державного регулювання гірничої промисловості / М. В. Жикаляк // Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. – 2013. – № 4 (73). – С. 69-74.
65. Загальнодержавні збори [електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/15931106/pravo/zagalnoderzhavni_zbori.
66. Ібатуллін Ш. І. Системні аспекти використання комплексної економічної оцінки земельних ресурсів / Ш. І. Ібатуллін, О. В. Степенко // Наука й економіка. – 2013. – № 4 (32), Т. 1. – С. 226-232.
67. Иванов Н. Глобализация и общество: проблемы управления / Н. Иванов // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 4. – С. 3-15.
68. Изард У. Методы регионального анализа. Введение в науку о регионах / У. Изард. – М., 1966. – 328 с.
69. Інституціоналізація природно-ресурсних відносин: [колективна монографія] / за заг. ред. д.е.н., проф., академіка НААН України М. А. Хвесика – К. : ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку», 2012 – 400 с.
70. Исаченко С. Черновицкий синдром: трагифарс в шести аспектах / С. Исаченко // «Зеркало недели». – 2002. – № 47.
71. Ишмуратов Б. М. Территориальная организация природопользования в таежных районах / Б. М. Ишмуратов // География и природные ресурсы. – 1994. – № 4. – С. 114-120.
72. Капіталізація природних ресурсів: [монографія] / за заг. ред. д.е.н., проф. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 268 с.

73. Карпук А. І. Економічне регулювання лісокористування в ринкових умовах: [монографія] / А. І. Карпук. – Луцьк : Твердиня, 2012. – 492 с.
74. Карпук А. І. Напрямки реформування лісового господарства України / А. І. Карпук // Економіка природокористування і охорони довкілля : Щорічник наук. праць. – К. : НАН України ; Рада по вивченню продуктивних сил України, 2006. – С. 242-247.
75. Каталенець А. І. До питання диференціальної ренти і рентної політики держави / А. І. Каталенець, М. В. Назаренко, Т. П. Крячко, Н. О. Король // Надрокористування в Україні. Перспективи інвестування: друга міжн. наук.-практ. конф, 5–8 жовтня 2015 р. : матеріали конф. – Трускавець, 2015. – С. 259-262.
76. Кашенко О. Л. Фінанси природокористування / О. Л. Кашенко. – Суми : Університетська книга, 1999. – 420 с.
77. Кириленко О. П. Планування та управління фінансовими ресурсами територіальної громади / О. П. Кириленко, Б. С. Малиняк, В. В. Письменний, В. М. Русін. – К. : ТОВ «Підприємство «ВІ ЕН ЕЙ», 2015. – 396 с.
78. Кистанов В. В. Комплексное развитие и специализация хозяйства экономических районов СССР / В. В. Кистанов. – М., 1968. – 479 с.
79. Кірсанова Ю. В. Механізм фінансово-економічного забезпечення діяльності обслуговуючих кооперативів з водопостачання та водовідведення з кодом неприбутковості 0011 / Ю. В. Кірсанова // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2013. – № 2 (7). – С. 135-143.
80. Клиновий Д. В. Екосистемний концепт модернізації територіальних природно-господарських комплексів / Д. В. Клиновий, В. В. Мороз, І. О. Петровська // Економіка природокористування і охорони довкілля : [зб. наук. пр.]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2015. – С. 75-86.
81. Клиновий Д. В. Основные пути повышения эффективности механизма управления природными ресурсами в современном концепте устойчивого развития / Д. В. Клиновой // Человек в экономических и социальных отношениях: Материалы Всероссийской научной конференции 4-5 октября 2012 г., Москва / Отв. ред. А. Б. Купрейченко, Л. Н. Широкова. – М. : Изд-во «Институт психологи РАН», 2012. – 415 с. – С. 276-278.

82. Коваль Я. Організаційно-економічні засади вдосконалення системи регулювання ринку деревини / Я. Коваль, А. Карпук // Економіка природокористування і охорони довкілля : [зб. наук. пр.] / Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – С. 84-89.

83. Коваль Я. В. Проблеми збалансованого лісокористування в системі сталого розвитку / Я. В. Коваль, В. С. Бондар, О. А. Голуб. – К. : Наук. світ, 2005. – 224 с.

84. Коваль Я. В. Проблеми лісу в контексті трансформації економіки країни / Я. В. Коваль // Економіка природокористування і охорони довкілля: Щорічник наук. праць / НАН України ; Рада по вивченню продуктивних сил України / Данилишин Б. М. (відп. ред.). – К., 2006. – С. 14-21.

85. Колесникова Н. А. Финансовый и имущественный потенциал региона: опыт регионального менеджмента / Н. А. Колесникова. – М. : Финансы и статистика, 2000. – С. 41.

86. Коллинз Дж. Good to Great. От хорошего к великому. Почему одни компании совершают прорыв, а другие нет / Дж. Коллинз. – С-Петербург : «Стокгольмская Школа Экономики в Санкт-Петербурге» : Манн, Иванов и Фербер, 2008. – 320 с.

87. Колосовский Н. Н. Теория экономического районирования / Н. Н. Колосовский. – М. : Мысль, 1969. – 336 с.

88. Конвенция о транснациональных корпорациях. Международный документ от 6 марта 1998 года № 997_193 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_193.

89. Кони́на Н. Ю. Особенности менеджмента международных промышленных компаний в условиях глобальных рынков / Н. Ю. Кони́на // Менеджмент сегодня. – 2009 – № 4 (52) – С. 232-239.

90. Конопляник А. А. Проектное финансирование в нефтегазовой промышленности: мировой опыт и начало применения в России / А. А. Конопляник, С. М. Лебедев // Нефть, газ и право – 2000. – № 2 (32). – С. 10-24.

91. Коцю́рба О. Ю. Фінансові аспекти державно-приватного партнерства у сфері житлово-комунального господарства [Електронний ресурс] / О. Ю. Коцю́рба. – Режим доступу :

http://www.nbuuv.gov.ua./portal/natural/npkntu_e/2010_18_1/stat_18_1/60.pdf.

92. Крисак А. І. Іпотечне кредитування під заставу землі як фактор концентрації земельної власності / А. І. Крисак, А. Б. Поліщук, Д. С. Нірода // Інвестиції : практика та досвід. – 2012. – № 13. – С. 27-31.

93. Крисак А. І. Фінансове забезпечення відтворення та охорони земель / А. І. Крисак, А. Б. Поліщук, Д. С. Нірода // Економіка та держава. – 2012. – № 9. – С. 43-50.

94. Курбанов Р. А. Договорные правовые формы в недропользовании : мировая практика / Р. А. Курбанов // Кавказские научные записки. – 2010. – № 4-5. – С. 78-85.

95. Курнева М. В. Оценка эффективности геологоразведочных проектов, реализуемых по схеме государственно-частного партнерства / М. В. Курнева // Проблемы современной экономики. – 2015. – №1 (53). – С. 260-262.

96. Лексин В. Н. Государство и регионы: Теория и практика регулирования территориального развития / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов – М. : УРСС, 1997. – 372 с.

97. Ли С. Кластеры – новые формы организации инновационного процесса [Электронный ресурс] / С. Ли. – Режим доступа : // <http://www.naukakaraz/kz>.

98. Люльчак З. С. Засади консолідації підприємств у паливно-енергетичному комплексі України / З. С. Люльчак, О. П. Карпій, Г. І. Ільчук // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2009. – № 649. – С. 109-120.

99. Маргания О. А. Стратегия экономического развития предприятия: инвестиции, инновации, интеграция: монография / О. А. Маргания. – Санкт-Петербург : РОСТ, 2011. – 127 с.

100. Маринченко А. В. Екологія [Електронний ресурс] / А. В. Маринченко. – Режим доступу : <http://www.rumvi.com/products/ebook/%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F/1b8574ce-863b-41a5-8671-6f5e3c7e2bd9/preview/preview.html>.

101. Мартиненко В. Ф. Державне управління інвестиційним процесом в Україні [Електронний ресурс] / В. Ф. Мартиненко. – Режим доступу :

http://www.academy.gov.ua/%5CNMKD%5Clibrary_nadu%5CMonografii%5Ca60371e0-a98e-4a61-973d-5c98c91fc938.pdf.

102. Массовая демонстрация поддержки мер по учету природного капитала на саммите в Рио. Пресс-релиз. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.worldbank.org/ru/news/press-release/2012/06/20/massive-show-support-action-natural-capital-accounting-rio-summit>

103. Матюха В. В. Гірничопромислова система як засіб управління роботою гірничопромислового комплексу / В. В. Матюха, О. М. Сухіна // Продуктивні сили і регіональна економіка: [збір. наук. пр.]. – К., 2006. – Ч. 1. – С. 241-246.

104. Матюха В. В. Інституціональні важелі як дієвий інструмент державного управління сферою надрокористування / В. В. Матюха, М. Т. Мовчан // Економіка природокористування і охорони довкілля. – 2009. – № 1. – С. 114–123.

105. Матюха В. В. Оцінка економічної ефективності функціонування гірничопромислової системи як кластерної структури / В. В. Матюха, М. Т. Мовчан // Продуктивні сили і регіональна економіка : [зб. наук. пр.] : у 2 ч. / РВПС України НАН України. – К. : РВПС України НАН України, 2007. – Ч. 1. – С. 177-180.

106. Матюха В. В. Плата за користування надрами як основний елемент економічного механізму управління вітчизняним фондом надр / В. В. Матюха // Механізм регулювання економіки. – 2013. – № 1. – С. 54-60.

107. Медоуз Д. Х. За пределами роста / Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рандерс. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Пангея», 1994. – 304 с.

108. Медоуз Д. Х. Пределы роста : Доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества» / Д. Х. Медоуз, Д. Л. Медоуз, Й. Рандерс и др. – М. : ИЗД. МГУ, 1991. – 257 с.

109. Мішенін Є. В. Трансформація еколого-економічних основ відтворення лісових ресурсів / Є. В. Мішенін // Науковий вісник «Менеджмент природних ресурсів, екологічна і лісова політика». – Вип. 14.2. – Львів : УкрДЛТУ, 2004. – С. 66-71.

110. Міщенко В. С. Економічні пріоритети розвитку й освоєння мінерально-сировинної бази України: монографія / В. С. Міщенко. – Київ : НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2007. – 360 с.

111. Нарезный В. П. Региональное природопользование: методология комплексного географического исследования / В. П. Нарезный – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 1991. – 151 с.
112. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання в Україні у 2013 році. – К. : Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – 454 с.
113. Національна парадигма сталого розвитку України [колективна монографія] / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б. Є. Патона. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.
114. Никонова И. А. Законодательная база проектного финансирования / И. А. Никонова // Промышленные ведомости. – 2014. – № 1. – С. 21-28.
115. Обзор мировых тенденций в геологоразведке. Специальный доклад Metal economics group для Minex Forum 2008 [Электронный ресурс] : материалы сайта «Metals Economics Group». – Режим доступа : <http://www.metalseconomics.com/pdf/World%20Explo%20Trends%20%28Russian%29.pdf>.
116. О рекомендациях по разработке организационных проектов транснациональных корпораций: Решение Экономического совета СНГ (принято в г. Москве 06.09.2000) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.Law7.ru/base19/part8/d19ru8212.htm>.
117. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : Навч. посібник. – 2-ге вид., доп. і перероб / В. М. Опарін. — К. : КНЕУ, 2002. – 240 с.
118. Організаційно-економічні механізми екологічно збалансованого використання водних, земельних, лісових ресурсів та поводження з відходами в процесі оптимізації енергетичного балансу України / [М.А.Хвесик, В.А.Голян, Л.В.Левковська та ін.] ; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2016. – 72 с.
119. Организация Объединенных Наций. Будущее, которого мы хотим. Итоговый документ Конференции Рио+20 (A/CONF.216/L.1) [Электронный ресурс]. – 2012. – Режим доступа : http://rio20.un.org/sites/rio20.un.org/files/a-conf.216-l-1_russian.pdf.

120. Организация Объединенных Наций. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. Принята резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи [Электронный ресурс]. – 2000. – Режим доступа :

http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.

121. Организация Объединенных Наций. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года / Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года (A/70/L.1 70/1) [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf?OpenElement>.

122. Павлов В. Поражение. Почему захлебнулась косыгинская реформа / В. Павлов // Родина. – 1995. – № 11. – С. 68-70.

123. Павлюк К. В. Розвиток приватно-державного партнерства у сфері житлово-комунального господарства в Україні [Електронний ресурс] / К. В. Павлюк, О. В. Степанова. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua./portal/soc_qum/eprom/2010_49/st_49_26.pdf.

124. Пилипів В. В. Управління відтворенням територіальних економічних систем у фінансовому просторі / В. В. Пилипів.– К. : РВПС України НАНУ, 2011.

125. Повестка действий в целях устойчивого развития. Доклад, представленный Генеральному секретарю ООН 23 октября 2013. Подготовлен Советом лидеров Сети по поиску решений в целях устойчивого развития. // Сеть по поиску решений в целях устойчивого развития. Глобальная инициатива для Объединенных Наций. – 2013. – 57 с.

126. Поклонський Ф. Ю. Металургійні комплекси у процесах глобалізації / Ф. Ю. Поклонський, В. М. Ращупкіна // Економіка промисловості. – 2009. – № 4 (47). – С. 31-39.

127. Поліщук А. Б. Удосконалення еколого-економічного регулювання концентрації земельної власності / А. Б. Поліщук // Економіст. – 2013. – № 9. – С. 50-53.

128. Поліщук А. Б. Цивілізаційні виміри реформування відносин власності в сільськогосподарському землекористуванні / А. Б. Поліщук // Економіст. – 2012. – № 8. – С. 52–54.

129. Попович А. А. Сутність рентного механізму в сільськогосподарському землекористуванні: теоретичні аспекти / А. А. Попович // Збалансоване природокористування. – 2015. – № 2. – С. 119-122.
130. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В. А. Поповкін. – К. : Наук. думка, 1993. – 219 с.
131. Портер М. Конкуренція / М. Портер ; пер. с англ. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2002. – 496 с.
132. Послання Президента України до Верхової Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – 478 с. – С. 4, 77.
133. Прахалад К. К. Будущее конкуренции. Создание уникальной ценности вместе с потребителями / К. К. Прахалад, В. Рамасвами. – М. : Олимп-Бизнес, 2006. – 352 с.
134. Преображенский В. С. Географические аспекты конструирования новых типов рекреационных систем / В. С. Преображенский, И. В. Зорин, Ю. А. Веденин // Известия АН СССР. Сер. : Геогр. – 1972. – № 1.
135. Приживара С. В. Управління як специфічний вид діяльності [Електронний ресурс] / С. В. Приживара // Державне будівництво. – 2012. – №1. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-1/doc/1/07.pdf>.
136. Примачев Н. Т. Эффективность функциональной деятельности предприятий морского транспорта / Н. Т. Примачев, О. Ю. Вовк. – Одесса : ИПРЭЭИ НАН Украины, 2001. – 124 с.
137. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко, Я. В. Коваль та ін. – К. : РВПС НАНУ, 1999. – 716 с.
138. Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами [текст]: [Постанова Кабінету Міністрів України № 615 : офіц. текст : за станом на 30 травня 2011 року]. – К. : Офіційний вісник України. – 2011. – № 45. – С. 49.
139. Про затвердження Порядку проведення аукціонів з продажу спеціальних дозволів на користування надрами [текст] : [Постанова Кабінету Міністрів України № 594 : офіц. текст : за станом на 30 травня 2011 року]. – К. : Офіційний вісник України. – 2011 – № 44. – С. 44.

140. Про затвердження Регламенту погодження Мінприроди України надання надр у користування [текст] : [Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України № 262 : офіц. текст : за станом 26 липня 2011 року.]. – К. : Офіційний вісник України. – 2011. – С. 205.

141. Пробст А. Е. Эффективность территориальной организации производства (методологические очерки) / А. Е. Пробст. – М. : Мысль, 1965. – 208 с.

142. Проект агентства США з міжнародного розвитку USAID «Агроінвест». Модуль оцінки управління. – К., 2012. – 150 с.

143. Пути рациональной трансформации рентных отношений в природно-сырьевом комплексе Казахстана: материалы интернет конференции «Казахстан – 2050 в условиях десяти глобальных вызовов XXI века» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://astex.kz/ru/lecture/view/5682>.

144. Радаев В. Понятие капитала, формы капитала и их конвертации / В. Радаев // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 6.

145. Разовский Ю. В. Минерально-сырьевой капитал / Ю. В. Разовский, Ю. Н. Макаркин, Е. Ю. Горенкова. – М. : ИПО «У Никитских ворот», 2013. – 352 с.

146. Разовский Ю. В. Оптимизация институциональных систем недропользования России и Украины / Ю. В. Разовский, В. В. Матюха, Е. Н. Сухина, М. Т. Мовчан // Проблемный анализ и государственноуправленческое проектирование. – 2011. – № 2. – С. 129-138.

147. Разовский Ю. В. Формирование института транснациональных корпораций как оптимальной формы управления горнопромышленными предприятиями / Ю. В. Разовский, Е. Н. Сухина, В. В. Матюха // Науковий вісник НГУ, тематичний випуск економіко-правові умови діяльності підприємств. – 2011. – С. 38-43.

148. Региональная экономика: Планирование, прогнозирование, управление./ А. С. Емельянов, В. Ф. Беседин, Е. Д. Клименко и др. Отв. Ред. В. Ф. Беседин; Госплан СССР, НИЭИ. – К. : Наукова думка, 1989. – 272 с.

149. Регіонально-просторові економічні системи України: методологія і сучасна практика формування [монографія] / Л. Г. Чернюк, М. І. Фацевський, Т. В. Пепа, Т. М. Качала та ін. ; РВПС

НАН України ; М-во освіти і науки України, Черкаський державний технологічний університет. – К. : РВПС України НАН України, Черкаси : ЧДТУ, 2011. – 423 с.

150. Розенфельд Ш. Л. Методология выравнивания уровней развития экономических районов СССР. – М. : Экономика, 1969. – 173 с.

151. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник / С. І. Дорогунцов, Т. А. Заяць, Ю. І. Пітюренко, та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України С. І. Дорогунцова – К. : КНЕУ, 2005. – 988 с. – С. 71-72.

152. Розміщення продуктивних сил України : Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / С. І. Дорогунцов, Ю. І. Пітюренко, Я. Б. Олійник та ін. – К. : КНЕУ, 2000. – 364 с. – С. 60-64.

153. Рошкевич В. Ф. Інституціональні зміни у переробних ланках лісового сектору : пріоритети та детермінанти / В. Ф. Рошкевич // Економіст. – 2016. – № 7 (357). – С. 22-24.

154. Рубаха М. В. Анализ рисков и факторов формирования структуры финансового капитала субъектов предпринимательства / М. В. Рубаха // Економіка підприємства Бізнесінформ. – 2013. – № 11. – С. 308-313.

155. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України ; у 3-х час. : підручник / В. П. Руденко. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 552 с. – С. 137-138.

156. Сагателян А. Г. Решение социальных проблем в ходе ликвидации последствий взрыва на станции Арзамас I 4 июня 1988 года / А. Г. Сагателян // Вопросы архивоведения и источниковедения в высшей школе : сборник. Вып.2. – Арзамас : АГПИ, 2006. – С. 146-151.

157. Сакаль О. В. Стале управління земельними ресурсами як передумова боротьби з деградацією земель та опустелюванням / О. В. Сакаль // Посібник українського хлібороба: наук.-практ. щорічник. – К., 2016. – Т. 1 : Українські чорноземи в началі третього тисячоліття. – С. 111-113.

158. Самойленко Б. Перспективні напрями трансформації регіональних водогосподарських комплексів / Б. В. Самойленко // Агросвіт. – 2009. – № 22. – С. 8-15.

159. Самойленко Б. В. Проблеми вдосконалення державного управління у сфері водокористування / Б. В. Самойленко // «Екологія. Людина. Суспільство» : збірка тез доповідей X Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (16-20 травня 2007 року,

м. Київ) / укладачі Д. Е. Бенатов, О. В. Піщук. – К. : НТУУ «КПІ», 2007. – С. 212.

160. Сачук Т. В. Поведение потребителей в территориальном маркетинге / Т. В. Сачук. – Петрозаводск: Карел. науч. центр РАН, Инт экономики, 2005. – 157 с.

161. Семенов П. Е. Проблемы развития и размещения производительных сил Казахстана / П. Е. Семенов, В. Ф. Косов. – 1974. – 301 с.

162. Силаев Е. Д. Производственно-территориальные комплексы / Е. Д. Силаев. – Баку : Азернешр, 1968. – 262 с.

163. Синякевич І. Лісове господарство України в ХХІ ст. : сценарії розвитку / І. Синякевич, І. Соловій, А. Дейнека // Економіка України. – 2007. – № 9. – С. 72-81.

164. Системні аспекти капіталізації природних ресурсів [колективна монографія] / за наук. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика ; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К. : ДУ ЕПСП НАН України, 2013. – 72 с. – С. 30-32.

165. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.

166. Социально-экономическая география Украины / под редакцией О. И. Шабляя. – Львов : Свит, 1995. – 638 с.

167. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів : націон. доп. / за ред. акад. НАН України Е. М. Лібанової, акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСП НАН України, 2014. – 776 с.

168. Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього: [монографія] / [М. А. Хвесик, І. К. Бистряков, Л. В. Левковська, В. В. Пилипів] ; за ред. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку», 2012. – 465 с. – С. 343-354.

169. Стан запасів родовищ корисних копалин [Електронний ресурс]. – ДНВП «Геоінформ України». – Режим доступу : <http://geoinf.kiev.ua/mineralno-syrovynna-baza-ukrayiny/stan-zapasiv-rodovyshch-korysnykh-kopalyn-ukrayiny/>.

170. Стеченко Д. М. Основні етапи розробки концепції комплексного розвитку регіону / Д. М. Стеченко // Економічна та соціальна географія : Міжвід. наук. зб. – К., 1995. – Вип. 46. – С. 8-11.

171. Стратегии управления суверенными инвестиционными фондами России и других стран с развивающимися рынками в условиях коррекции глобальных дисбалансов [Электронный ресурс]. – М. : Московский общественный научный фонд, Центр макроэкономического анализа и краткосрочного прогнозирования, 2010. – 127 с. – Режим доступа : <http://www.mpsf.orgfilesbooksnd1474.pdf>.

172. Стратегическое управление: регион, город, предприятие / Под ред. Д. С. Львова, А. Г. Гранберга, А. П. Егоршина. – М., 2005. – С. 162.

173. Ступень О. І. Фінансизація земельно-господарських систем: зарубіжний досвід [Електронний ресурс] / О. І. Ступень // Збалансоване природокористування. – 2014. – № 1. – С. 116-121. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Zp_2014_1_22.pdf.

174. Тимченко И. Е. Моделирование экогеодинамики природно-хозяйственных комплексов / И. Е. Тимченко, Е. М. Игумнова // Геополитика и экогеодинамика регионов. – Симферополь : ТНУ, 2005. – Т. 1, вып. 2. – С. 5-16.

175. Тимчук Н. Ф. Автоматизация планирования комплексного развития регионов / Н. Ф. Тимчук. – Киев : Техника, 1986. – 220 с.

176. Тимчук М. Ф. Регіональна економіка (конспект лекцій) / М. Ф. Тимчук. – К. : ІММБ, 1998. – 57 с. – С. 38.

177. Топчієв О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки: Навч. посібник / О. Г. Топчієв. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 140 с. – С. 80-81.

178. Третьяк А. М. Земельний капітал: теоретико-методологічні основи формування та функціонування: монографія / А. М. Третьяк. – Львів : СПОЛОМ, 2011. – 520 с.

179. Третьяк А. Н. Институциональное обеспечение организации эффективного использования освоенных земель в Украине в условиях новых земельных отношений / А. Н. Третьяк, Н. А. Третьяк // International Journal of New Economics and Social Sciences. – 2016. – № 1 (3). – С. 123-131.

180. Третьяк Н. А. Інституціональні засади вдосконалення управління земельними ресурсами як економічної функції власності на землю / Н. А. Третьяк // Землевпорядний вісник. – 2012. – № 9. – С. 17-21.

181. Третяк Н. Удосконалення методики оцінки земель сільськогосподарського призначення в Україні / А. Третяк, В. Третяк, О. Ковалишин, Н. Третяк // Економіст. – 2016. – № 5. – С. 38-40.

182. Трофимова О. М. К вопросу о формировании инновационных кластеров в региональной экономике [Электронный ресурс] / О. М. Трофимова. – Режим доступа : <http://vestnik.uara.ru/en/issue/2010/02/>.

183. Тюнен И. Изолированное государство в его отношении к сельскому хозяйству и национальной экономике. Исследование о влиянии хлебных цен, богатство почвы и накладных ресурсов на земледелие / И. Тюнен ; перевод Е. А. Торнеус ; под ред. проф. А. А. Рыбникова. – М. : Изд-во «Экономическая жизнь», 1926. – 220 с.

184. Устойчивые принципы нового урбанизма [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rsabc.ru/ru/publikatsii/ustoychivye-principy-novogo-urbanizma-a-n-remizov-444.html>.

185. Фаузер В. В. Проектное финансирование: мировой опыт и российская практика / В. В. Фаузер // Корпоративное управление и инновационное развитие экономики Севера : Вестник Научно-исследовательского центра корпоративного права, управления и венчурного инвестирования Сыктывкарского государственного университета. – 2007. – № 4. – С. 129-144.

186. Фененко Ю. В. Муниципальные системы зарубежных стран: правовые вопросы социальной безопасности / Ю. В. Фененко. – М. : МГИМО-Университет, 2004. – 401 с.

187. Формування моделі управління природними ресурсами в ринкових умовах господарювання : [монографія] / [за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М. А. Хвесика]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – 305 с.

188. Формування рентних відносин у водному господарстві України : [монографія] / [за заг. ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М. А. Хвесика]. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 328 с.

189. Фурдичко О. І. Лісове господарство України: перспективи, критерії та індикатори екологічно сталого ведення й управління / О. І. Фурдичко // Регіональна економіка. – № 2. – 2003. – С. 21-33.

190. Харченко К. В. Опыт бизнес-корпораций для стратегического управления муниципалитетом / К. В. Харченко // Управление городом : теория и практика. – 2009. – № 1. – С. 8-10.

191. Хвесик М. А. Економічні аспекти управління

водокористуванням в умовах децентралізації [Електронний ресурс] / М. А. Хвесик, Л. В. Левковська, В. М. Мандзик. – Режим доступу : <http://www.msu.edu.ua/visn/wp-content/uploads/2015/12/2-4-2-2015-9.pdf>.

192. Хвесик М. А. Інвестиційне забезпечення сфери водокористування в контексті імплементації водних директив Європейського Союзу : інституціональне середовище, секторальні особливості та перспективи диверсифікації / М. А. Хвесик, В. А. Голян // Економіст. – 2014. – № 7. – С. 8-15.

193. Хвесик М. Інвестиційне забезпечення сфери водокористування в умовах поглиблення інституціональних трансформацій: сучасна практика, пріоритети та методи / М. Хвесик, В. Голян, І. Андрощук // Економіст. – 2014. – № 1. – С. 4-13.

194. Хвесик М. Інституціональне середовище сталого водокористування в умовах ринкових відносин : національні та регіональні виміри : [монографія] / М. А. Хвесик, В. А. Голян, Ю. М. Хвесик. – К. : Книжкове вид-во НАУ, 2005. – 180 с.

195. Хвесик М. А. Комплексне використання лісоресурсного потенціалу : механізм стимулювання, інституціональне та інноваційне забезпечення : монографія / М. А. Хвесик, О. М. Шубалий, Н. М. Василик; Нац. акад. наук України, ДУ «Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». – К. : ДКС, 2011. – 497 с.

196. Хвесик М. А. Формування інституціонального середовища підприємницької діяльності у сфері природокористування: інвестиційно-інноваційний аспект : Монографія / М. А. Хвесик, В. А. Голян, Ю. М. Хвесик, С. М. Демидюк. – Луцьк : Твердиня, 2010. – 772 с.

197. Хэмел Г. Во главе революции / Г. Хэмел. – С-Петербург : Бест Бизнес букс, 2007. – 365 с.

198. Цветков А. В. Процессные и проектные подходы к управлению компаниями (дайджест) [Электронный ресурс] / А. В. Цветков. – Режим доступа : <http://labsm.ru/docs>.

199. Черных Д. В. Субрегиональные природно-хозяйственные системы Русского Алтая : ландшафтные основы выделения и оценки / Д. В. Черных // Известия Алтайского государственного университета. Серия «Биологические науки. Науки о Земле. Химия». – 2010. – № 3/2. – С. 83-90.

200. Чумаченко Н. Г. Научно-методические основы комплексного планирования экономического и социального развития региона : (Обл., р-н, город) / Н. Г. Чумаченко, А. С. Емельянов, Л. М. Мушкетик и др. – Киев : Наук. думка, 1980. – 343 с.

201. Чорли Дж. Р. Модели в географии / Дж. Р. Чорли, П. Хаггет : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1971. – 384 с.

202. Шашула Л. О. Інституціональне забезпечення функціонування ландшафтно-екологічних комплексів / Л. О. Шашула, Н. М. Музика // Збалансоване природокористування. ТОВ «Екоінвестком». – 2014. – С. 65-71.

203. Шашула Л. О. Роль потенціалу сільськогосподарських земель в системі активів природного багатства [Електронний ресурс] / Л. О. Шашула // Збалансоване природокористування ТОВ «Екоінвестком». – 2015. – Режим доступу : http://natureus.org.ua/repec/archive/4_2015/23.pdf.

204. Швєбс Г. И. Доминионы ноосферы: обоснование схемы агроландшафтного варианта / Г. И. Швєбс // География и природные ресурсы. – 1990. – № 3.

205. Шершун М. Х. Лісовий сектор Європи у контексті змін форм власності та реформування систем управління лісового господарства / М. Х. Шершун, О. І. Дребот // Науковий вісник НЛТУ України. – 2012. – Вип. 22.4. – С. 307-314.

206. Шершун М. Х. Реформування лісового господарства в контексті проведення земельної реформи в Україні / М. Х. Шершун, О. І. Дребот // Економіка АПК. – 2011. – № 10. – С. 7-13.

207. Шестак М. Особливості формування системи управління ефективністю у лісовому комплексі / М. Л. Шестак // Економіка природокористування і охорони довкілля : [зб.наук.пр] / Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – С. 98-100.

208. Шестак М. Формування державно-приватних партнерств у лісовому господарстві: пріоритети та механізми / М. Шестак // Економіст. – 2014. – №4. – С. 25-27.

209. Шищенко П. Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании / П. Г. Шищенко. – К. : Фитосоциентр, 1999. – 284 с.

210. Шмарловская Г. Международные инвестиции фондов национального благосостояния / Г. Шмарловская, Е. Петрушкевич // Банскаускі веснік. – 2010. – Вересень. – С. 35 -41.
211. Шморгун Ю. В. Перспективи розвитку проектного фінансування в Україні / Ю. В. Шморгун // Науковий вісник НАТУУкраїни. – 2013. – № 23.2. – С. 319-328.
212. Шраг М.І. Про рівні індустріального розвитку економічних районів / М. І. Шраг // Розміщення продуктивних сил Української РСР, вип. 3. – К., 1966. – С. 31-33.
213. Шубалий О. М. Трансформаційні процеси у лісовому секторі: інституціональні передумови та механізми реалізації : [монографія] / О. М. Шубалий. – Луцьк : Терен, 2015. – 456с.
214. Шубалий О. Трансформація системи управління лісовим господарством за принципами децентралізації та розподілу повноважень / О. Шубалий // Економіст. – 2014. – № 8. – С. 27–32.
215. Шумилин М. В. Бизнес в ресурсодобывающих отраслях [справочник] / М. В. Шумилин, В. А. Алискеров, М. Н. Денисов, В. Л. Заверткин. – М. : ООО «Недра-Бизнесцентр», 2001. – 268 с.
216. Юрков Н. Н. Партнерская сеть: от оптимизации процессов к лояльности потребителей / Н. Н. Юрков // Методы менеджмента качества. – 2011. – № 2. – С. 33-36.
217. A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK Guide) 3rd ed. – Project Management Institute, Inc., USA: Newton Square, 2004.
218. Anatolia watershed rehabilitation project. Implementation completion and results report. – The World Bank. Sustainable development unit Europe and Central Asia region. – December 28, 2012. – 31 p.
219. Backer L.C. Sovereign Investing in Times of Crisis : Global Regulating of Sovereign Wealth Funds, State Owned Enterprises, and Chinese Experience [Electronic source] / L. C. Backer. – 2010. – 142 p. – Mode of access : <http://128.255.56.99/~tlcp/TLCP%20Articles/191/backer.finalfinal.mlb.022510.pdf>.
220. Baland J.-M. Halting degradation of natural resources: Is there a role for rural communities? / J.-M. Baland, J.-P. Platteau. – Published for FAO by Clarendon Press. – Oxford University, 1996. – 423 p.
221. Bardhan P. Symposium on management of local commons / P. Bardhan // Journal of Economic Perspectives. – № (4) – P. 87-92.

222. Binder J. K. Towards an EU approach to democratic local governance, decentralization and territorial development, background paper [Electronic source] / J. K. Binder. – 2007. – Mode of access : http://ec.europa.eu/development/icenter/repository/Consultation7_background-paper_2008-04-21_EN.pdf.

223. Boom R. van den Decentralisation Workshop. Introductory paper / R. van den Boom, F. van der Wal. – Arusha, 2007.

224. Brandenburger A. Co-Opetition: A Revolution Mindset That Combines Competition and Cooperation / A. Brandenburger, B. Nalebuff. – Crown Publishing Group, 1996.

225. Bromley D. B. The management of common property natural resources. Some conceptual and operational fallacies / D. B. Bromley, M. M. Cernea. – Washington, DC : World Bank, 1989.

226. Cashore B. Legitimacy and the Privatization of Environmental Governance: How Non-State Market Driven (NSMD) Governance System Gain Rule-Making Authority / B. Cashore // *An International Journal of Policy, Administration and Institutions*. – 2002. – 15(4). – P. 503-529.

227. Coward E. W. Irrigation and agricultural development in Asia : Perspectives from the social sciences / E.W. Coward. – Ithaca, New York : Cornell University Press, 1980.

228. Etienne M. ARDI : a co-construction method for participatory modeling in natural resources management [Electronic source] / M. Etienne, D. R. Du Toit, S. Pollard // *Ecology and Society*. – 2011. – № 16 (1). – Mode of access : <http://www.ecologyandsociety.org/vol16/iss1/art44/>.

229. European Commission (EC). Territorial state and perspectives of the European Union. Scoping Document and Summary of Political Messages [Electronic source]. – 2006. – Mode of access : http://www.ccre.org/docs/territorial_state_and_perspectives.pdf.

230. Finance, Mining and Sustainability ...exploring sound investment decision processes... – United Nations Environment Programme, Mining Department, World Bank Group Mining Minerals, Sustainable Development Project, 2002. – P. 27.

231. Gardner D. Project Finance [Electronic source] / D. Gardner, J. Wright. – HSBC. – Mode of access : <http://www.hsbcnet.com/gbm/attachments/products-services/financing/project-finance.pdf>.

232. Gaventa J. Towards Participatory Local Governance : Assessing the Transformative Possibilities / J. Gaventa. – London : Zed Books, 2004.

233. Glaser J. Back to basics managing IT projects / J. Glaser // Healthcare Financial Management. – 2004. – vol. 58. – P. 34-38.
234. Graves C. W. Levels of Existence Related to Learning Systems / C. W. Graves // Paper read at the Ninth Annual Conference of the National Society for Programmed Instruction. – Rochester, New York, March 31, 1971.
235. Graves C. W. The Never Ending Quest : Dr. Clare W. Graves Explores Human Nature / C. W. Graves, C. C. Cowan, N. Todorovic. – Santa Barbara, CA : ECLET Publishing, 2005. – 578 pp.
236. Hamel G. Competing for the Future / G. Hamel, C. K. Prahalad. – Boston : Harvard Business School Press, 2000.
237. Helmsing B. Local Economic Development in Low and Middle-Income Countries : New generations of Actors, Policies and Instruments. Unpublished paper / B. Helmsing. – The Hague : ISS, 2001.
238. Hilhorst T. Local governance institutions for sustainable natural resource management in Mali, Burkina Faso and Niger. KIT Working Paper G1 [Electronic source] / T. Hilhorst. – 2008. – Mode of access : <http://www.bibalex.org/search4dev/files/277754/109478.pdf>.
239. Innovative Financing Mechanisms for the Water Sector [Electronic source]. – Mode of access : www.sourceoecd.org/environment/9789264083653.
240. Integrated Development Planning for Local Government [Electronic source]. – Mode of access : <http://www.etu.org.za/toolbox/docs/localgov/webidp.html>.
241. Kamal F. Does deeper integration enhance spatial advantages? Market access and wage growth in China / F. Kamal, M. Lovely, P. Ouyang, D. Mitra // International review of economics & finance. – 2012. – Vol 23. – P. 59-74.
242. Knauseder J. Business clusters as drivers of sustainable regional development? [Electronic source] / J. Knauseder. – Mode of access : https://emnet.univie.ac.at/uploads/media/Knauseder_01.pdf.
243. Konvitz J. W. Changing economies : The territorial dimension / J. W. Konvitz // Informationen zur Raumentwicklung. – 2000. – №11. – P. 657-663.
244. Kuperan K. Transaction costs and fisheries co-management [Electronic source] / K. Kuperan, N. Mustapha, R. Pomeroy. – Working paper, Fisheries Co-Management Website. – 1996. – Mode of access : <http://www.co-management.org/download/wp15.pdf>.

245. Local level governance of natural resources and the environment: briefing note for embassies. –Amsterdam: Royal tropical institute (KIT), 2009.

246. Loew J. A P3 Primer – Why are countries interested in P3? [Electronic source] / J. Loew, M. McLindon. – Institute for Public Private Partnerships. – 2002. – Mode of access : <http://www.ip3.org/pub/publication002.htm>.

247. Maeda N. An introduction to the Japanese TMK [Electronic source] / N. Maeda, K. Okush. – Nishimura & Asahi. – Mode of access : https://www.jurists.co.jp/en/publication/tractate/docs/an_introduction_to_japanese_tmk_201010.pdf.

248. Methods and Strategies for Financing Green Infrastructure. – Environmental Finance center at the University of North Carolina, Chapel Hill School of Government Knapp-Sanders Building, NC 27599-3330, 2014.

249. Moore J. F. The Death of Competition / J. F. Moore. – N.Y. : Harper Business, 1996.

250. Morell M. Governance principles for concessions and contracts in public forests / M. Morell. – FAO Forestry Paper 139. – 2001.

251. Nibbering J-W. Giving local government a more central place in development; an examination of donor support for decentralization. Sourcebook: A rich menu for the poor / J-W. Nibbering, R. Swart. – The Hague : Effectiveness and Quality Department (DEK), Ministry of Foreign Affairs, 2008.

252. Oakerson R. A model for the analysis of common property problems / R. Oakerson. – National Research Council, USA, 1985.

253. OECD. Territorial Outlook. – Paris : OECD, 2001.

254. OECD. Infrastructure to 2030. – Vol 2 : Mapping Policy for Electricity, Water And Transport.

255. Olson M. The Logic of Collective Action / M. Olson. – Cambridge : Harvard University Press, 1965.

256. Ostrom E. Revisiting the commons: Local lessons, global challenges / E. Ostrom, C. B. Field // Science. – 1999. – Vol. 284. – Issue 5412. – 278 p.

257. Ostrom E. Governing the commons. The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge University Press, 1990, – 280 p.

258. Pagiola S. Payments for environmental services: from theory to practice. Initial lessons of experience / S. Pagiola, G. Platais. – Washington, DC : Environmental Department World Bank, World Bank, 2007.

259. Pagiola S. Selling Forest Environmental Services: Market-based mechanisms for conservation and development / S. Pagiola, J. Bishop, N. Landell-Mills. – UK, London : Earthscan, 2002.

260. Porter M. E. Clusters and the New Economics of Competition / M. E. Porter // Harvard Business Review. – 1998. – November – December. – P. 78.

261. Prahalad C.K. The core competence of the corporation / C. K. Prahalad, G. Hamel // Harvard Business Review. – 1990. – Vol. 68. – № 3. – P. 79-91.

262. Rainisto S. K. Success factors of place marketing: a study of place marketing practices in Northern Europe and United States / S. K. Rainisto. – Helsinki University of Technology, Institute of Strategy and International Business. – Doctoral Dissertations. – Helsinki: Monikko Oy, 2003. – 271 p.

263. Rasmussen L. N. Local organizations for natural resource management: lessons from theoretical and empirical literature / L. N. Rasmussen. – International Food Policy Research Institute (IFPRI), 1995.

264. Ribot J. Building local democracy through natural resource interventions, an environmentalist's responsibility / J. Ribot. – Washington : World Resource Institute, 2008.

265. Rice E. Conservation Concessions – Concept Description, presentation at the 5th World Parks Congress, Durban [Electronic resource] / E. Rice. – 2008. – Mode of access : www.conservationfinance.org/WPC/WPC_documents/Apps_09_Rice_v2.pdf.

266. Shashula L. Capital of land and forest resources of Ukraine / L. Shashula, O. Sakal // International Journal of New Economics and Social Sciences. – 2016. – № 2 (4). – P. 195-203.

267. Sherry E. Joint Resource Management Alternatives / E. Sherry, R. Halseth. – University of Northern British Columbia : A bibliography of national and international resources, 2008 – 2014 p.

268. Standard : ISO 9000 : 2000, Quality management systems. – Fundamentals and vocabulary.

269. Standard : ISO 10006, International Organization for Standardization. – 2003. – 20 p.

270. Tang S. Y. Institutional arrangements and the management of common-pool resources. / S. Y. Tang // Public Administration Review. – 1991. – № 51 (1) – P. 42-51.

271. Wilber K. Theory of Everything: An Integral Vision for Business, Politics, Science and Spirituality / K. Wilber. – Boston : Shambhala, 2000. – 189 p.

Наукове видання

**Фінансово-економічний механізм управління
територіальними природно-господарськими комплексами**

Монографія

за загальною редакцією акад. НААН України, д.е.н., проф.
М.А.Хвесика

Редактори В.М.Чередніченко, С.А.Вовк

**Фінансово-економічний механізм управління
територіальними природно-господарськими комплексами/за заг.
ред. акад. НААН України, д.е.н., проф. М.А.Хвесика.– К.: ДУ ІЕПСР
НАН України, 2016. – 528 с.**

ISBN 978-966-02-8082-3

Досліджено питання розробки науково-обґрунтованих підходів до формування фінансового-економічного механізму проектного управління територіальними природно-господарськими комплексами на засадах раціонального використання наявних природно-ресурсних активів. Запропоновано напрями забезпечення умов покращення середовища життєдіяльності населення територій за рахунок активізації процесів самовідтворення природного капіталу та самозабезпечення територіальних економічних систем.

УДК 336.02:334.78:330.15

ББК 65.04-93

I-59

Тираж 300

Підписано до друку 28.11.2016 р.

Формат 60x84/16. Ум.друк.арк. 30,69. Обл.-вид. арк. 23,20

528